

Διδακτορική Διατριβή με θέμα

**Η κοινωνία πολιτών στη σύγχρονη Ελλάδα με έμφαση στην περίοδο της
κρίσης
Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης**

Κατερίνα Λουκίδου

Υποψήφια διδάκτορας

Τομέας Πολιτικής Επιστήμης

Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Τριμελής επιτροπή:

Χρήστος Λυριντζής

Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος

Μάρω Παντελίδου Μαλούτα

Αθήνα, Ιούλιος 2017

Ευχαριστίες

Η διατριβή αυτή είναι το αποτέλεσμα μιας μακράς διαδρομής, την οποία δεν θα ήμουν σε θέση να ολοκληρώσω χωρίς την πολύτιμη συνδρομή και υποστήριξη πολλών ανθρώπων.

Θα ήθελα αρχικά να ευχαριστήσω τα μέλη της τριμελούς επιτροπής. Τον καθηγητή Χρήστο Λυριντζή, για την υποστήριξή και τις χρήσιμες υποδείξεις του σε ολόκληρη τη διάρκεια της διατριβής, καθώς και την πρότασή του να συμμετάσχω στο ερευνητικό πρόγραμμα Θαλής «Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην αστική Ελλάδα του 20^{ου} αιώνα», από το οποίο διευρύνθηκε η αντίληψή μου για την κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα. Την καθηγήτρια Μάρω Παντελίδου Μαλούτα για τις παρατηρήσεις της και ιδιαίτερα για την κατεύθυνσή της στο κομμάτι του φύλου, η οποία εμπλούτισε και ολοκλήρωσε την παρούσα διατριβή, ενώ έθεσε βάσεις για την περαιτέρω μελέτη σε ζητήματα φύλου και κοινωνίας πολιτών. Τέλος, τον αναπληρωτή καθηγητή Δημήτρη Σωτηρόπουλο για τη συνεχή διακριτική και ουσιαστική καθοδήγηση, υποστήριξη και έμπνευση που μου παρείχε ολόκληρο αυτό το διάστημα. Χωρίς την ανταπόκρισή του στην επιθυμία μου για εκπόνηση διδακτορικής διατριβής, την ενθάρρυνσή του να αιτηθώ φιλοξενία στο LSE, τις συζητήσεις μας, τις παρατηρήσεις του και το συνολικό του έργο στην κοινωνία πολιτών, δεν θα είχα τη δυνατότητα να φτάσω σε αυτό το σημείο, ούτε τη θέληση να συνεχίσω.

Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω τον καθηγητή Kevin Featherstone, για την φιλοξενία του στο Ελληνικό Παρατηρητήριο του LSE και την πολύτιμη βοήθειά του τους τρεις μήνες που είχα τη χαρά να βρεθώ εκεί. Για τις συζητήσεις και τη συνεργασία μας θα ήθελα να ευχαριστήσω τους μια σειρά ακαδημαϊκών και ερευνητών που είχα τη χαρά να συναντήσω τα χρόνια αυτά και ιδιαίτερα τους κκ. Γιάννη Καραγιάννη, Dorothee de Neve, Μαριλένα Σημίτη και Αλέξανδρο Αφουξενίδη.

Ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω στους/στις ενεργούς/ες πολίτες της Θεσσαλονίκης και τους εκπροσώπους των οργανώσεων για το χρόνο που αφιέρωσαν στις συνεντεύξεις και τις κουβέντες μας. Μου μετέδωσαν τον ενθουσιασμό τους για τη συλλογική δράση, την αισιοδοξία και την ενέργειά τους σε πείσμα της περιρρέουσας ατμόσφαιρας της κρίσης. Ιδιαίτερος θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Κώστα Τερζόπουλο και τον Γιάννη Κωνσταντίνου για τις πολύτιμες πληροφορίες για τις οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών στη Θεσσαλονίκη στην αρχή της έρευνάς μου.

Ευχαριστώ επίσης τους ανθρώπους που διευκόλυναν με διάφορους τρόπους και από διάφορες θέσεις την εκπόνηση της διατριβής. Τη Μαρία Στρατηγάκη για την εκπαιδευτική μου άδεια ενός έτους, τους συναδέλφους και τις συναδέλφισσες στη Γενική Γραμματεία Ισότητας, τους υπαλλήλους του Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης που μου έδωσαν πρόσβαση στο σχετικό αρχείο, την Τίνα Πλωτά για την επιμέλεια.

Τέλος, ευχαριστώ πολύ τους φίλους και τις φίλες μου για την υπομονή τους, την ψυχολογική στήριξη αλλά και την ουσιαστική βοήθεια που μου παρείχαν από όλα τα μήκη και πλάτη της γης, ανάλογα με την ειδικότητα και τις δυνατότητές τους. Τους γονείς μου Γρηγόρη και Ρόη και τον αδελφό μου Κώστα για την ηθική υποστήριξή τους όλα αυτά τα χρόνια. Τον αγαπημένο μου σύζυγο Γιώργο για τη σταθερή του παρουσία δίπλα μου, την επιμονή του να συνεχίσω και την πίστη του σε μένα. Τη διατριβή την αφιερώνω στον Άλκη, που δυστυχώς δεν πρόλαβε να τη δει ολοκληρωμένη, γνωρίζοντας πόσο περήφανο θα τον έκανε.

Κεφάλαιο Πρώτο	6
Εισαγωγή.....	6
1. 1. Ερώτημα διατριβής	6
1.2. Έννοιες, Μεθοδολογία	13
1.2.1 Τυπικές και άτυπες οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών	13
1.2.2. Μεθοδολογία	14
1.2.3 Προσωπικές συνεντεύξεις	16
1.2.4 Δευτερογενής έρευνα.....	28
1.3 Περίληψη κεφαλαίων	30
Κεφάλαιο Δεύτερο	33
Κριτική επισκόπηση της βιβλιογραφίας	33
2.1. Κοινωνία πολιτών. Απόπειρες εννοιολόγησης και αποτύπωσης	34
2.1.1 Η ιστορία της έννοιας και νεότερες εννοιολογικές αναζητήσεις	34
2.1.2. Οργανώσεις «κάτω από το ραντάρ».....	41
2.2. Σχέση κράτους και κοινωνίας πολιτών	45
2.3. Φύλο και κοινωνία πολιτών	53
2.4. Κράτος και κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα	60
Κεφάλαιο Τρίτο	74
Η Θεσσαλονίκη ως περιβάλλον ανάπτυξης της συλλογικής δράσης	74
3.1. Τα δημιουργικά δίπολα της πόλης.....	75
3.1.1 Περιορισμένη κλίμακα-απεριόριστες αφηγήσεις	75
3.1.2 «Δεύτερη τη τάξει» και «πρώτη στην εγκατάλειψη».....	78
3.1.3 Μεταξύ Μπουτάρη και Άνθιμου, πόλης και χωριού.....	81
3.2. Ενεργοί πολίτες	87
Κεφάλαιο Τέταρτο	94
Ποσοτικές όψεις της κοινωνίας πολιτών την περίοδο 1990-2012.....	94
4.1. Επισημάνσεις και περιορισμοί της έρευνας.....	95
4.2. Αποτελέσματα πρωτογενούς έρευνας: έρευνα αρχείου Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης	97
4.2.1. Τάση ίδρυσης σωματείων την περίοδο 1990-2012.....	97
4.2.2. Θεματική κατηγοριοποίηση σωματείων περιόδου 2000-2012.....	100
4.2.3 Θεματικές προτιμήσεις της σωματειακής οργάνωσης	109
4.2.4 Ιδρύσεις οργανώσεων ανά κατηγορία 2000-2012 με έμφαση στην περίοδο	

2010-2012.....	111
4.2.5 Η αλληλεπίδραση σωματείων και οικονομικής κρίσης με βάση τη σχέση των οργανώσεων με το κράτος.....	116
Κεφάλαιο Πέμπτο	126
Ποιοτικές όψεις της κοινωνίας πολιτών στη Θεσσαλονίκη: ζητήματα εσωτερικής οργάνωσης και λειτουργίας	126
5.1. Επισημάνσεις και περιορισμοί της έρευνας.....	127
5.2. Ευρήματα πρωτογενούς έρευνας.....	129
5.2.1. Επιλογή τύπου οργάνωσης και διαφοροποιήσεις ανάμεσα σε τυπική-άτυπη κοινωνία πολιτών.....	129
5.2.2. Κατά φύλο συμμετοχή στον βασικό πυρήνα των οργανώσεων	134
5.2.4. Συμμετοχή στις οργανώσεις (ενεργά μέλη).....	144
5.2.5. Τρόπος λήψης αποφάσεων	148
Κεφάλαιο Έκτο	159
Εξωστρέφεια οργανώσεων και αλληλεπίδραση με την οικονομική κρίση.....	159
6.1. Δικτύωση οργανώσεων	160
6.2. Μεταβολές στις οργανώσεις και αλληλεπιδράσεις με την οικονομική κρίση	164
6.2.1. Μεταβολή αντικειμένου	164
6.2.2. Μεταβολές στη συμμετοχή.....	171
6.3. Συμμετοχή στις συγκεντρώσεις των «Αγανακτισμένων» και σε διαμαρτυρίες κατά του Μνημονίου	176
Κεφάλαιο Έβδομο.....	189
Ανακεφαλαίωση και συμπεράσματα.....	189
7.1. Βιβλιογραφία: επισκόπηση και συμβολή της διατριβής	195
7.2. Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης	199
7.3. Η έρευνα στα αρχεία του πρωτοδικείου.....	202
i. Η σχέση της ίδρυσης νέων σωματείων με το κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον και η μείωση του αριθμού των νέων σωματείων κατά την περίοδο της κρίσης.....	202
ii. Η σύνδεση της στάσης έναντι του κράτους με τον αριθμό των νέων οργανώσεων κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης.....	204
7.4. Προσωπικές συνεντεύξεις.....	207
i. Ο τύπος ως βασικό στοιχείο διαφοροποίησης της δράσης των ομάδων και της στάσης τους απέναντι στο κράτος.....	208

ii. Η οικονομική κρίση ως καταλύτης στην ανάπτυξη της κοινωνίας πολιτών, ιδίως δε των άτυπων μορφών της	213
iii. Η κοινωνία πολιτών ως προνομιούχος χώρος πολιτικής συμμετοχής των γυναικών και η κατά φύλο συμμετοχή ως παράγοντας διαφοροποίησης της εσωτερικής οργάνωσης και της δράσης των ομάδων.....	216
7.5. Νέες, εναλλακτικές, δημοκρατικές οργανώσεις με αντισυμβατική δράση.....	219
Αντί επιλόγου. Ανοιχτά ερωτήματα και αναζητήσεις	223
Βιβλιογραφία	233
Παράρτημα I: Οργανώσεις	247
Παράρτημα II: Οδηγός Συνέντευξης	260
Παράρτημα III: Πίνακες SPSS	264

Κεφάλαιο Πρώτο

Εισαγωγή

1. 1. Ερώτημα διατριβής

Η *κοινωνία πολιτών*, εμφανίζεται ως έννοια ήδη από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα στα κείμενα του Σκωτικού Διαφωτισμού (Σμιθ, Φέργκιουσον) και τις αρχές και μέσα του 19^{ου} αιώνα σε αυτά των Hegel, Karl Marx και Alexis de Tocqueville. Αναβίωσε ως όρος στις αρχές της δεκαετίας του 1990, για να περιγράψει την ανάπτυξη και λειτουργία των μη κερδοσκοπικών οργανώσεων σε δημοκρατικές κοινωνίες, αλλά και τη δράση ομάδων που έπαιξαν ρόλο στη διαδικασία εκδημοκρατισμού των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης και της Λατινικής Αμερικής. Πέρα από το ακαδημαϊκό επίπεδο, η έννοια επανήλθε και στην πολιτική στον χώρο της ανθρωπιστικής βοήθειας και μεταξύ των ίδιων των εθελοντών με διάφορες χρήσεις και ερμηνείες. Στο πεδίο της πολιτικής επιστήμης η σχέση του «τρίτου τομέα» με τους άλλους δύο –το κράτος και την αγορά– αποτέλεσε αντικείμενο έρευνας με επίκεντρο τη σχέση της κοινωνίας πολιτών με το κράτος και τη δημοκρατία. Η ανάπτυξη της κοινωνίας πολιτών συζητείται σήμερα ως παράγοντας για τη βελτίωση της ποιότητας της δημοκρατίας (Putnam, Leonardì & Nanetti 1993), ενώ γίνεται λόγος και για εμφάνιση μιας υπερεθνικής, ευρωπαϊκής κοινωνίας πολιτών (Keane 2006).

Σχετικά την κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα, στην επιστημονική συζήτηση κατά την περίοδο που ακολούθησε τη Μεταπολίτευση έχει επικρατήσει η άποψη ότι η αυτή είναι «ατροφική» και ότι δεν δύναται να αναπτυχθεί μέσα στο «αδύναμο» ελληνικό κράτος (Μακρυδημήτρης 2002, Μουζέλης 2007: 107-114). Ως αδύναμο θεωρείται το διογκωμένο, υπερτροφικό και αναποτελεσματικό –ειδικά ως προς την εφαρμογή των μέτρων δημόσιας πολιτικής– κράτος. Ένα τέτοιο κράτος ενσωματώνοντας τον πολίτη σε κάθετα δίκτυα πελατειακών σχέσεων μέσω κομματικής ή ατομικής πατρωνίας παρεμποδίζει την ανάπτυξη μιας ισχυρής κοινωνίας πολιτών. Ως ερμηνείες για την «ατροφία» της ελληνικής κοινωνίας πολιτών έχουν αναφερθεί επίσης η έλλειψη ικανού κοινωνικού κεφαλαίου στην Ελλάδα και η μείωση του γενικότερου ενδιαφέροντος για την πολιτική, ενώ η κύρια αντίληψη για το είδος της σχέσης

κράτους και κοινωνίας φαίνεται να είναι αυτή ενός παιγνίου «μηδενικού αθροίσματος» (Βούλγαρης 2006: 17, 19).

Οι αδυναμίες αυτής της προσέγγισης, περί «ατροφικής» κοινωνίας πολιτών, έχουν επισημανθεί από σειρά πιο πρόσφατων μελετών και εμπειρικών ερευνών που καταδεικνύουν κατ' αρχάς την ανάπτυξη ισχυρών θυλάκων της κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα, όπως το συνδικαλιστικό κίνημα, η πολιτική συμμετοχή των οποίων δεν διοχετεύεται αποκλειστικά μέσα από τα παραδοσιακά κανάλια των πελατειακών σχέσεων. Περαιτέρω επισημαίνουν την ύπαρξη μιας άλλης, άτυπης μορφής συλλογικών συσσωματώσεων που, ενώ δεν ενδύονται κάποιο νομικό τύπο, εντούτοις υπονοούν την ύπαρξη δεσμών μεταξύ των πολιτών, οι οποίοι δεν μπορούν να αγνοηθούν από τη θεωρητική συζήτηση (Σωτηρόπουλος 2004). Παράλληλα την περίοδο της οικονομικής κρίσης η εμφάνιση ποικίλων κινήσεων κοινωνικής αλληλεγγύης πυροδότησε νέα σειρά ερευνών (Σημίτη 2014, Μπουρίκος & Σωτηρόπουλος 2014, Simiti 2016b, Σωτηρόπουλος 2017, Αφουξενίδης και Γαρδίκη 2014), οι οποίες μιλούν για μια «έκρηξη» οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών στα πεδία της πρόνοιας, της υγείας και της εκπαίδευσης.

Το προαναφερθέν στερεότυπο αποδυναμώνεται ακόμη περισσότερο από την ύπαρξη περιπτώσεων στις οποίες, παρότι το κράτος εμφανίζει όλα τα χαρακτηριστικά που σύμφωνα με τη θεωρία αποτελούν ανασταλτικούς παράγοντες για την ανάπτυξη της κοινωνίας πολιτών, εν τούτοις η εθελοντική αυτο-οργάνωση των πολιτών φαίνεται να μην αναχαιτίζεται, κάποιες φορές δε τείνει να πολλαπλασιάζεται.

Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η εμφάνιση και η ανάπτυξη της κοινωνίας πολιτών στην πόλη της Θεσσαλονίκης, στην οποία ως προς το δίπολο «υπερτροφικό κράτος-αδύναμη κοινωνία πολιτών» εμφανίζεται το εξής «παράδοξο»: το κράτος είναι ιδιαιτέρως «υπερτροφικό», ωστόσο η κοινωνία πολιτών φαίνεται να βρίσκει γόνιμο έδαφος για ανάπτυξη.

Η παρουσία του κράτους στη Θεσσαλονίκη είναι έντονη από την άποψη του πλήθους των τοπικών διοικητικών αρχών και υπηρεσιών (υπουργείο Μακεδονίας-Θράκης, Αποκεντρωμένη Διοίκηση Θεσσαλονίκης, Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας, Δήμος Θεσσαλονίκης, περιφερειακές μονάδες πολλών υπουργείων) καθώς και των ισχυρών οργανισμών με οικονομική και θεσμική εξάρτηση από το κεντρικό κράτος, όπως είναι το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, το Πανεπιστήμιο Μακεδονίας και η Εκκλησία.

Ταυτόχρονα έως και το 2010 στη Θεσσαλονίκη αναπαράγεται μια συντηρητική

πολιτική ταυτότητα με την ανάδειξη εκπροσώπων του δεξιού κόμματος καθώς και αύξηση των ποσοστών των ακροδεξιών παρατάξεων, η οποία μόλις την τελευταία δεκαετία δείχνει να μεταβάλλεται με την ανατροπή που επέφερε η αλλαγή της ηγεσίας του Δήμου το 2010 μέσω της εκλογής της παράταξης του Γιάννη Μπουτάρη.

Από την πλευρά ωστόσο της κοινωνίας πολιτών η εθελοντική οργάνωση στη Θεσσαλονίκη δεν είναι αμελητέα. Μια πλειάδα οργανώσεων με διαφορετικά αντικείμενα δραστηριοποιούνται σε τοπικό επίπεδο, όπως ομάδες πολιτών, ανδρών και γυναικών με σκοπό την προστασία του περιβάλλοντος και τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης, οργανώσεις καταναλωτών, ομάδες προνοιακού χαρακτήρα, διαμεσολάβησης δικαιωμάτων, ομοσπονδίες ποντιακών σωματείων, ακόμη και μορφές της λεγόμενης «uncivil society», όπως οργανώσεις με ακροδεξιό πρόσημο. Οι οργανώσεις αυτές είτε διαθέτουν τυπική μορφή, οπότε εμφανίζονται σε δημόσια αρχεία, είτε είναι άτυπες, πράγμα που κατ' αρχάς δυσχεραίνει τον εντοπισμό τους σε επίσημες βάσεις δεδομένων.

Ωστόσο η δράση των οργανώσεων χωρίς τυπική μορφή εμφανίζεται διάχυτη στην πόλη και στην καθημερινότητα των κατοίκων της: πρωτοβουλίες για την προστασία τοπικών συμφερόντων, ομάδες αναψυχής και προώθησης μιας εναλλακτικής καθημερινότητας, συμβούλια γειτονιάς, κινήματα πόλης, τοπικές εθελοντικές ομάδες για την προστασία του περιβάλλοντος, ομάδες αλληλοβοήθειας, διάδοσης ιδεών και πληροφοριών μέσω διαδικτύου, κινήματα συλλογικής αντίστασης σε κυβερνητικές αποφάσεις σχετικά με δημόσια έργα ή άλλες δημόσιες πολιτικές είναι λίγα από τα παραδείγματα ζωντανών και ενεργών ομάδων με γνωστή στους κατοίκους δράση.

Έτσι κατά της απόφασης για κατασκευή υποθαλάσσιας σήραγγας το 2006 οργανώθηκε η ομάδα κατοίκων «Πολίτες για την Υποθαλάσσια», η οποία δραστηριοποιήθηκε μέσω του διαδικτύου και προέβη σε πορείες διαμαρτυρίας, υπογραφή ψηφίσματος και προσφυγές στο Συμβούλιο της Επικρατείας με αποτέλεσμα τη μη πραγματοποίηση του έργου. Η «Επιτροπή πρωτοβουλίας κατοίκων για την προστασία της παραλιακής ζώνης στο Καραμπουρνάκι», παραλιακή περιοχή της Θεσσαλονίκης, μάχεται κατά της οικοπεδοποίησης και ιδιωτικοποίησης της περιοχής μέσω διαδικτυακής διαμαρτυρίας και παρεμβάσεων στο δημοτικό συμβούλιο, με πορείες και δημοσιεύσεις στα Μ.Μ.Ε. Ομοίως ο «Σύλλογος κατοίκων για την υπεράσπιση του στρατοπέδου Καρατάσου» διεκδικεί μαζί με άλλες ομάδες πολιτών την απόδοση των στρατοπέδων Καρατάσου, Παύλου Μελά και Κόδρα στις

τοπικές κοινωνίες μέσω δενδροφυτεύσεων, αγροκαλλιιεργειών, συναυλιών και παρεμβάσεων στον Τύπο. Συνεχίζεται επίσης η κατάληψη του κτιρίου της παλιάς βιομηχανίας ΥΦΑΝΕΤ από ομάδα αναρχικών, λόγω της οποίας αναβάλλεται από το 1998 η μεταφορά της συλλογής Κωστάκη στο κτίριο, το οποίο βάσει νόμου αποτελεί πλέον το Κρατικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης της Θεσσαλονίκης. Πολλές από τις πρωτοβουλίες αυτές οργανώνονται σε δίκτυα –όπως το «Δίκτυο Κινήσεων για τη Θεσσαλονίκη»– για την αποτελεσματικότερη επίτευξη των σκοπών τους.

Παράλληλα άτυπες συσσωματώσεις πολιτών για την υποστήριξη διακομματικών πολιτικών πρωτοβουλιών θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι εκδηλώθηκαν στις δημοτικές εκλογές του 2006, όταν ο ανεξάρτητος υποψήφιος Γιάννης Μπουτάρης έλαβε ποσοστό 16% των ψήφων –είχε δε προηγηθεί το 1998 το αναπάντεχο για την εποχή ποσοστό (15%) που έλαβε ο υποψήφιος Σπύρος Βούγιας υποστηριζόμενος από το κόμμα του Συνασπισμού. Τα φαινόμενα αυτά θα μπορούσαν να ερμηνευθούν ως ενδεικτικά του τέλους της κομματικής παντοδυναμίας σε τοπικό τουλάχιστον επίπεδο και της ανάπτυξης διακομματικών συμμαχιών τοπικών συμφερόντων, οι οποίες «αγνόησαν» τις ιδεολογικές αντιπαραθέσεις σε εθνικό επίπεδο (Λυριντζής 2000: 22, Σωτηρόπουλος 2004: 153).

Τέλος παρατηρούνται μια σειρά από ποικίλης έντασης συλλογικές κινητοποιήσεις με αφορμή την επικαιρότητα· σχετικά παραδείγματα υπήρξαν διαμαρτυρίες για την υπεράσπιση της συνδικαλιστριας Κούνεβα οργανωμένες κυρίως από φοιτητικές παρατάξεις, οι μαζικές κοινωνικές κινητοποιήσεις μεταξύ 6 και 23 Δεκεμβρίου 2008 με αφορμή τον θάνατο του Αλέξη Γρηγορόπουλου, διαδηλώσεις ενάντια στην εξόρυξη χρυσού από τα μεταλλεία των Σκουριών κ.ο.κ. Οι κινητοποιήσεις αυτές συνιστούν ενδείξεις της διάθεσης των κατοίκων της πόλης για συλλογική έκφραση των συναισθημάτων τους απέναντι στη δράση του κράτους και της κοινωνίας συνολικά, *σε στιγμές κατά τις οποίες οι θεσμικοί εκπρόσωποι της κοινωνίας αποδεικνύονται ανέτοιμοι ή ανήμποροι να επιτελέσουν τη λειτουργία αντιπροσώπευσης έναντι του κεντρικού κράτους* (Σωτηρόπουλος 2007α).

Πολύ περισσότερο καθίστανται ορατές συλλογικές δράσεις των πολιτών την τελευταία επταετία, καθώς η οικονομική και κοινωνική κρίση φαίνεται να λειτούργησε καταλυτικά στην κοινωνία πολιτών, ιδιαίτερα στον χώρο της κοινωνικής αλληλεγγύης (Σωτηρόπουλος 2014, Σημίτη 2014, Μπουρίκος & Σωτηρόπουλος 2014, Αφουξενίδης και Γαρδίκη 2014). Ταυτόχρονα σε ένα δεύτερο επίπεδο οι δημόσιες πολιτικές λιτότητας που σχεδιάστηκαν και εφαρμόστηκαν δημιούργησαν και μία

κοινή βάση διαμαρτυρίας μεταξύ των πολιτών με πανελλαδικά παραδείγματα κινητοποιήσεων όπως οι «Αγανακτισμένοι» ή «το κίνημα των πλατειών», αλλά και συλλογικές διαμαρτυρίες όπως οι πορείες κατά του μνημονίου και του πολυνομοσχεδίου στις 19 και 20 Οκτωβρίου 2011 αλλά και κατά της διακοπής του σήματος της ΕΡΤ (Ιούνιος 2013), κινητοποιήσεις οι οποίες είχαν μαζική απόκριση στη Θεσσαλονίκη.

Όλα τα ανωτέρω παραδείγματα κλονίζουν την πεποίθηση ότι σε έναν νομό ο οποίος βρίθει διοικητικών και κρατικών θεσμών δεν υπάρχει ζωτικός χώρος για την άνθιση της κοινωνίας πολιτών και αποτελούν ένδειξη για την ανάγκη να υπάρξει μια πιο σχετικοποιημένη εικόνα της σχέσης κοινωνίας πολιτών και κράτους στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης με τη χρήση άλλων θεωρητικών μοντέλων από αυτό του «μηδενικού αθροίσματος». Γεννούν δε διάφορα ερευνητικά ερωτήματα και ανοίγουν δρόμους εμπειρικής έρευνας με σκοπό την ανάδειξη κάποιων ιδιαίτερων πτυχών της σχέσης κράτους και κοινωνίας στη Θεσσαλονίκη, ιδίως όσον αφορά τις οργανώσεις που θέτουν αιτήματα προς το κράτος.

Πιο συγκεκριμένα γεννάται το εξής ερευνητικό ερώτημα, το οποίο αποτελεί κύριο ερώτημα της παρούσας διατριβής: *πώς ερμηνεύεται το παράδοξο μιας ζωντανής και ενεργού κοινωνίας πολιτών στη Θεσσαλονίκη, μία πόλη στην οποία συντρέχουν συνθήκες που, σύμφωνα με το δίπολο «ισχυρό κράτος-ατροφική κοινωνία πολιτών, αποθαρρύνουν την ανάπτυξη της κοινωνίας πολιτών;* Ειδικότερα όταν αυτό το παράδοξο αφορά οργανώσεις που δεν περιορίζονται σε απλή παροχή υπηρεσιών και αγαθών, αλλά θέτουν αιτήματα προς το κράτος, τα οποία στοχεύουν είτε στην εξυπηρέτηση των συμφερόντων των μελών τους είτε στη γενικότερη αλλαγή και αντίσταση στις δημόσιες πολιτικές;

Το ερώτημα αυτό συνοδεύεται από μια σειρά υποερωτημάτων που έχουν ως σκοπό να συστηματοποιήσουν την έρευνα. Πιο συγκεκριμένα:

Ποια είναι τα χαρακτηριστικά των οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών στη Θεσσαλονίκη; Ποιος είναι ο τρόπος εσωτερικής οργάνωσής τους και οι στρατηγικές τους σε σχέση με τις άλλες οργανώσεις και με το κράτος και ποιες οι μεταβλητές που καθορίζουν τα χαρακτηριστικά αυτά;

Ποια είναι η επίδραση της οικονομικής κρίσης στις οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών; Ενδυναμώνονται οι συλλογικότητες ή αποθαρρύνεται η συλλογική δράση; Υπάρχουν συγκεκριμένα είδη οργανώσεων με διαφορετική ανταπόκριση στην οικονομική κρίση από κάποια άλλα; Υπάρχει κάποια τάση που να διαφαίνεται τα

τελευταία χρόνια όσον αφορά τα χαρακτηριστικά των οργανώσεων; Μπορεί αυτή η τάση να συνδεθεί με την οικονομική κρίση και έως ποιο σημείο; Πώς διαφοροποιούνται οι νεότερες οργανώσεις, αυτές που είτε ιδρύθηκαν κατά τη διάρκεια της κρίσης είτε λίγο πριν από αυτή από τις παλαιότερες; Και τέλος, ποια είναι η συμμετοχή ανδρών και γυναικών στα όργανα λήψης αποφάσεων των οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών; Υπάρχουν διαφοροποιήσεις στη δράση των οργανώσεων με βάση την κατά φύλο συμμετοχή στον οργανωτικό τους πυρήνα;

Τα ερευνητικά αυτά ερωτήματα εξετάζονται στη βάση κάποιων υποθέσεων εργασίας: συγκεκριμένα βασική υπόθεση εργασίας της διατριβής αποτελεί ότι ένα σημαντικό και ενεργό κομμάτι της κοινωνίας πολιτών της Θεσσαλονίκης αποτελείται από οργανώσεις που δεν ενδύονται κάποιον νομικό τύπο (άτυπες οργανώσεις) και για τον λόγο αυτόν συχνά διαφεύγουν του ερευνητικού ραντάρ, καθώς δεν είναι εγγεγραμμένες σε δημόσια αρχεία. Η έκταση και τα χαρακτηριστικά της άτυπης κοινωνίας πολιτών και οι διαφοροποιήσεις της έναντι της τυπικής εκδοχής της θα πρέπει να ελεγχθούν, προκειμένου να συναχθούν ολοκληρωμένα συμπεράσματα για την κοινωνία πολιτών της μελέτης περίπτωσης.

Η δεύτερη υπόθεση εργασίας –που αντλεί από την πρώτη– θεωρεί ότι ο τύπος των οργανώσεων αποτελεί βασική μεταβλητή, η οποία καθορίζει τη σχέση των οργανώσεων με το κράτος και τη γενικότερη δράση τους. Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά τις οργανώσεις που θέτουν αιτήματα προς το κράτος, ελέγχεται το πώς ο τύπος των ομάδων επιδρά στη στάση που αυτές κρατούν ή θα κρατήσουν απέναντι στο κράτος και τις δημόσιες πολιτικές καθώς και οι λόγοι επιλογής του όποιου τύπου.

Η τρίτη υπόθεση εργασίας σχετίζεται με την ανταπόκριση των οργανώσεων στις προκλήσεις της περιόδου της οικονομικής κρίσης. Πιο συγκεκριμένα εκτιμάται ότι η ύπαρξη ή η απουσία αιτήματος από την πλευρά των τυπικών οργανώσεων προς το κράτος επηρεάζει διαφορετικά την επίπτωση της οικονομικής κρίσης στην ίδρυση και στη δράση τους και ελέγχεται η διαφοροποίηση αυτή.

Με βάση τα παραπάνω η τέταρτη υπόθεση εργασίας υποστηρίζει τη συρρίκνωση της τυπικής κοινωνίας πολιτών την περίοδο της κρίσης και τη διοχέτευση των αιτημάτων της κοινωνίας πολιτών σε νέες, αντισυμβατικές και άτυπες μορφές συλλογικής οργάνωσης. Διερευνάται επίσης κατά πόσο οι οργανώσεις έχουν μεταβληθεί ως προς το αντικείμενο και τη σύνθεση των μελών τους κατά την περίοδο της κρίσης καθώς και ο βαθμός συμμετοχής τους σε συλλογικές διαμαρτυρίες ενάντια σε πολιτικές λιτότητας.

Θα πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι η εξέταση των χαρακτηριστικών των οργανώσεων ακολούθησε δύο βασικούς άξονες: τη διερεύνηση της δράσης και των χαρακτηριστικών τους με βάση τον τύπο τους, όπως αντικατοπτρίζεται στις έως τώρα υποθέσεις εργασίας, και με βάση την κατά φύλο συμμετοχή στον οργανωτικό τους πυρήνα.

Ο έλεγχος της κατά φύλο συμμετοχής στον οργανωτικό πυρήνα των οργανώσεων υπηρετεί μια πέμπτη υπόθεση εργασίας με δύο σκέλη: το πρώτο αφορά την υπόθεση περί αυξημένης συμμετοχής των γυναικών στα συλλογικά όργανα της κοινωνίας πολιτών, ιδίως σε σχέση με άλλους πόλους της κοινωνίας, δηλαδή την αγορά και το κράτος. Το δεύτερο σκέλος αφορά τη συσχέτιση των διαφοροποιήσεων στην κατά φύλο συμμετοχή με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και δράσεις των οργανώσεων.

1.2. Έννοιες, Μεθοδολογία

1.2.1 Τυπικές και άτυπες οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών¹

Στην ακαδημαϊκή συζήτηση σχετικά με την εννοιολόγηση και την ποσοτικοποίηση της κοινωνίας πολιτών ο ορισμός της «οργάνωσης» αναφέρεται συχνά ως ενδεικτικός για το πόσο ευρεία ή στενή είναι η έννοια της κοινωνίας πολιτών που υιοθετείται καθώς και για την κανονιστική ή αναλυτική προσέγγιση της μελέτης. Στα κυριότερα εγχειρήματα χαρτογράφησης² της κοινωνίας πολιτών είναι κοινή η αντίληψη ότι η «οργάνωση» θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ως κοινωνιολογική και όχι ως νομική έννοια. Αυτό σημαίνει ότι ως αναπόσπαστο μέρος της κοινωνίας πολιτών θα πρέπει να λογίζονται και οι άτυπες, μη εγγεγραμμένες σε επίσημα αρχεία οργανώσεις που διαθέτουν κάποια ευδιάκριτα όρια, όπως για παράδειγμα τη δυνατότητα διάκρισης ανάμεσα σε μέλη και μη, κάποια εσωτερική οργανωσιακή δομή, κάποια αντοχή στον χρόνο και μια σχετική σταθερότητα στόχων (Salamon & Anheier 1996, Sokolowski & Salamon 2005). Υπ' αυτή την έννοια η παρούσα διατριβή χρησιμοποιεί τη λέξη «οργάνωση» για όλες τις συσσωματώσεις που πληρούν τα ανωτέρω κριτήρια, χωρίς διάκριση με βάση τη νομική τους μορφή. Ταυτόχρονα μαζί με τον όρο «οργάνωση» χρησιμοποιούνται οι όροι «ομάδα» και «συσσωμάτωση». Η επιλογή αυτή ακολουθεί τις τάσεις στη βιβλιογραφία και είναι ενδεικτική της θέσης της διατριβής ότι τόσο οι άτυπες όσο και οι τυπικές οργανώσεις αποτελούν ισότιμους δρώντες της κοινωνίας πολιτών και ως τέτοιοι αντιμετωπίζονται ερευνητικά.

Ειδικότερα ως «τυπική κοινωνία πολιτών» ορίζεται το σύνολο των οργανώσεων που διαθέτουν νομική προσωπικότητα, έχουν δηλαδή ιδρυθεί σύμφωνα με διατάξεις του Αστικού Κώδικα και έχουν εγγραφεί σε δημόσιο βιβλίο στο αρμόδιο πρωτοδικείο (ή ειρηνοδικείο). Η κυριότερη μορφή τυπικής οργάνωσης είναι τα σωματεία· υπάρχουν επίσης η αστική μη κερδοσκοπική εταιρεία (ΑΜΚΕ), το ίδρυμα και πιο πρόσφατα η κοινωνική συνεταιριστική επιχείρηση (Κοιν.Σ.Επ.), ως παράδειγμα κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας³.

¹ Για την εννοιολόγηση της κοινωνίας πολιτών βλ. Κεφάλαιο 2.

² Για τις κυριότερες απόπειρες χαρτογράφησης βλ. Κεφάλαιο 2.

³ Οι Κοιν.Σ.Επ. περιλαμβάνονται στην έννοια της κοινωνίας πολιτών ως παραδείγματα της κοινωνικής αλληλέγγυας οικονομίας, καθώς ο οικονομικός σκοπός τους δεν κυριαρχεί αλλά αντίθετα υποτάσσεται στην κοινωνική τους αντίληψη. Οι κοινωνικές σχέσεις στη βάση της αναδιανομής και της αμοιβαιότητας είναι καθοριστικές στις πρακτικές που υιοθετούν, ενώ

Ως «άτυπη κοινωνία πολιτών» νοείται το σύνολο των συσσωματώσεων εκείνων που διαθέτουν κοινό σκοπό και μία συνέχεια στον χρόνο, ωστόσο δεν έχουν αποκτήσει κάποια νομική προσωπικότητα για λόγους που θα αναλυθούν στο οικείο κεφάλαιο. Λόγω της μη υπαγωγής τους στις ρυθμίσεις του Αστικού Κώδικα, οι οργανώσεις αυτές δεν εγγράφονται κάπου και δεν καταγράφονται σε συγκεκριμένα αρχεία, γεγονός που τις καθιστά πολλές φορές αόρατες. Για τον λόγο αυτόν η μελέτη της άτυπης κοινωνίας πολιτών απαιτεί ιδιαίτερη μεθοδολογία αποτύπωσης.

1.2.2. Μεθοδολογία

Η αποτύπωση της κοινωνίας πολιτών ενός συγκεκριμένου τόπου αποτελεί ιδιαίτερος απαιτητική διαδικασία, καθώς στην Ελλάδα δεν υφίστανται επίσημοι φορείς ή ενοποιημένα αρχεία καταγραφής του συνόλου των οργανώσεων· κατά συνέπεια ούτε και στον νομό της Θεσσαλονίκης, που αποτελεί το πεδίο έρευνας. Οι βάσεις δεδομένων είναι ελάχιστες, ελλιπείς και κατακερματισμένες και η ερευνητική τους αξιοποίηση δυσχεραίνεται από την έλλειψη συνέχειας και ενιαίου τρόπου καταχώρησης. Οι δυσκολίες εντείνονται στην περίπτωση των άτυπων οργανώσεων, οι οποίες συνήθως διαφεύγουν του ερευνητικού «ραντάρ».

Η παρούσα διατριβή βασίζεται κατά το μεγαλύτερο μέρος σε πρωτογενή επιτόπια έρευνα στον νομό Θεσσαλονίκης. Η πρωτογενής έρευνα είναι δύο ειδών: κατ' αρχάς διενεργήθηκε έρευνα αρχείων στο Πρωτοδικείο Θεσσαλονίκης. Στη συνέχεια πραγματοποιήθηκαν συνεντεύξεις ως κύριο ερευνητικό εργαλείο σε συνδυασμό με την έρευνα Τύπου και ενημερωτικού υλικού και την προσωπική συμμετοχή σε επιλεγμένες δράσεις,⁴ με σκοπό μια ευρύτερη οπτική του φαινομένου

παράγουν συλλογικότητες που συγκρούονται με την καπιταλιστική λογική της αγοράς. Για την έννοια της κοινωνικής αλληλέγγυας οικονομίας σε αντιδιαστολή με την κοινωνική οικονομία βλ. περισσότερα σε Psimitis 2016.

⁴ Πολλές από τις γνωριμίες με τους συνεντευξιζόμενους ή και οι ίδιες οι συνεντεύξεις έλαβαν χώρα πριν ή μετά από δράσεις ή εκδηλώσεις των ομάδων. Η γράφουσα κατά την περίοδο διαμονής της στη Θεσσαλονίκη (2011-2013) αλλά και σε επισκέψεις της στην πόλη τα επόμενα χρόνια έλαβε μέρος σε σειρά εκδηλώσεων –ενδεικτικά αναφέρονται οι ακόλουθες: ανταλλακτικό παζάρι της οργάνωσης Δίκτυο Ανταλλαγής (ΚΟΙΝΟ) και του Αγροτικού Παντοπωλείου Καλαμαριάς, δράσεις ευαισθητοποίησης της οργάνωσης «Street Panthers», γενικές συνελεύσεις των οργανώσεων Περιαστικοί Καλλιεργητές (ΠΕΡ.ΚΑ) και «Συνέλευση Κατοίκων Κέντρου», σεμινάριο της οργάνωσης «Λαϊκό Πανεπιστήμιο Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας», εορταστικές εκδηλώσεις για το «Ποδηλατικό Καρναβάλι» (το 2011 και το 2013) από την οργάνωση «Γυμνή Ποδηλατοδρομία», δράσεις παροχής ειδών ανάγκης σε άστεγους από την οργάνωση «Θεσσαλονίκη Αλλιώς», συμμετοχή στην «Ημέρα των χρωμάτων» της οργάνωσης ΣΦΗΝΑ, στην «Pop up βιβλιοθήκη» της οργάνωσης «Why not» (Σεπτέμβριος 2011). Επίσης σε εκδηλώσεις που

της κοινωνίας πολιτών στο πλαίσιο ενός «μεθοδολογικού τριγωνισμού» (Mason 1997: 97). Η δράση της κοινωνίας πολιτών ερευνάται κατά προτεραιότητα στη φυσική της μορφή και όχι στην εικονική της διάσταση (διάδραση και δραστηριοποίηση μέσω σελίδων κοινωνικής δικτύωσης, μπλογκ κ.ο.κ.). Για την παρατήρηση του φαινομένου της κοινωνίας πολιτών στη Θεσσαλονίκη και τη συμμετοχή σε αυτό ήταν απαραίτητη η εκεί διαμονή της γράφουσας το διάστημα 2011-2013.

Έρευνα στα αρχεία του Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης

Η έρευνα αρχείων αφορά τους καταλόγους εγγραφής σωματείων από το 1990 έως και το 2012. Στους χειρόγραφους αυτούς καταλόγους εγγράφονται όλα τα σωματεία που ιδρύονται και δραστηριοποιούνται στον νομό Θεσσαλονίκης. Η έρευνα δεν εκτείνεται στην καταγραφή των αστικών μη κερδοσκοπικών εταιρειών, καθώς αυτές περιλαμβάνονται σε γενικό αρχείο εταιρειών, όπου καταγράφονται όλες οι εταιρείες αστικού και εμπορικού δικαίου χωρίς ένδειξη για τη συγκεκριμένη μορφή τους. Για τον εντοπισμό των αστικών μη κερδοσκοπικών εταιρειών θα απαιτούνταν να ανατρέξει κάποιος ξεχωριστά στον φάκελο κάθε εταιρείας αστικού και εμπορικού δικαίου, για να διαπιστωθεί από το καταστατικό ο σκοπός της και το εάν συγκαταλέγεται ή όχι στην κοινωνία πολιτών, εργασία απαγορευτική λόγω του μεγάλου αριθμού εταιρειών και των περιορισμένων πόρων.

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι παρά την ύπαρξη σημαντικών μη κυβερνητικών οργανώσεων (ΜΚΟ) με μορφή ΑΜΚΕ, στην πράξη τα σωματεία αποτελούν την πιο διαδεδομένη μορφή οργάνωσης της τυπικής κοινωνίας πολιτών. Επιπλέον η απουσία των ΑΜΚΕ αφορά μόνο την έρευνα αρχείων και όχι το δείγμα των συνεντεύξεων, όπως θα αναλυθεί στην οικεία παράγραφο. Με τον τρόπο αυτόν οι αστικές μη κερδοσκοπικές εταιρείες εκπροσωπούνται στην ενότητα της ποιοτικής έρευνας.

Επιπλέον, παρότι τα σωματεία υποχρεούνται εκ του νόμου να δηλώσουν όλες

συνδιοργανώθηκαν από περισσότερες από μία συσσωματώσεις, όπως στη διεκδίκηση της πεζοδρόμησης της Αγίας Σοφίας στις 8/2/2013 (από τις οργανώσεις Θεσσαλονίκη Αλλιώς, Ένωση για τα Δικαιώματα των Πεζών, Παιδιά εν Δράσει, Σχεδιά στην πόλη, Διεθνής Γυμνή Ποδηλατοδρομία, Πολύχρωμοι Ποδηλάτες, Ποδηλατικό Καρναβάλι, Street Panthers, Δίκτυο Εθελοντικών Οργανώσεων Θεσσαλονίκης, Why not?, Οικολογική Κίνηση Θεσσαλονίκης), στο 14^ο Αντιρατσιστικό Φεστιβάλ Θεσσαλονίκης τον Ιούνιο του 2012, στο Greenway Festival Θεσσαλονίκης τον Σεπτέμβριο του 2014 (από τις οργανώσεις Vegan Θεσσαλονίκης, Διεθνής Γυμνή Ποδηλατοδρομία και μία σειρά συνεταιρισμών και Κοιν.Σ.Επ.), σε συναυλίες στην κατάληψη «Σχολείο» και στην ιδρυτική συνάντηση του «Ανοιχτού Δικτύου για τη Δωρεάν Διάθεση Προϊόντων στη Θεσσαλονίκη» τον Απρίλιο του 2013 (από τις οργανώσεις ΑΛΛΟΣΤΡΟΠΟΣ, Αγροτικό παντοπωλείο Καλαμαριάς, Bioscoop, Συνέλευση κατοίκων Καλαμαριάς, Συντροφία) κ.λπ.

τις αλλαγές στην κατάστασή τους, στην πράξη ένα σωματείο, όταν διαλύεται, σπάνια προβαίνει στην απαραίτητη δήλωση στο πρωτοδικείο. Αυτό συνεπάγεται ότι πολλά από τα καταγεγραμμένα σωματεία μπορεί να έχουν παύσει τη λειτουργία τους ή να είναι αδρανή για μεγάλο χρονικό διάστημα. Δεν υπάρχει τρόπος να διαπιστωθεί ποια παραμένουν ενεργά πέρα από την επικοινωνία με αυτά. Το «ποσοστό θανάτου» (Howard 2005) των οργανώσεων, δηλαδή η πιθανότητα κάποιες από αυτές να έχουν διαλυθεί, είναι προφανώς αντιστρόφως ανάλογο του πρόσφατου χαρακτήρα της ίδρυσής (και της εγγραφής τους στα μητρώα). Ευελπιστούμε η χρήση δεδομένων των τελευταίων 13 ετών να ελαχιστοποιεί τον κίνδυνο να συγκαταλέγονται στις μετρήσεις πολλά σωματεία που έχουν ήδη διαλυθεί.

Τέλος η έρευνα στα σωματεία κατέστη δυνατή μόνο έως το έτος 2012, καθώς μετά από αυτή τη χρονολογία μεταβλήθηκαν οι αρμοδιότητες των δικαστηρίων, με αποτέλεσμα πριν από τη δημοσίευση από το πρωτοδικείο να παρεμβάλλεται έλεγχος των στοιχείων των νέων σωματείων από τα ειρηνοδικεία. Η ρύθμιση αυτή δημιούργησε μεγάλη καθυστέρηση στην τελική καταχώρηση των σωματείων στο Πρωτοδικείο Θεσσαλονίκης, με συνέπεια να εμφανίζονται ελάχιστες νέες ιδρύσεις ανά έτος. Το γεγονός αυτό δεν επέτρεψε τη συνέχεια της έρευνας, καθώς, μέχρι να αποκατασταθεί η διοικητική διαδικασία καταχώρησης, ο αριθμός σωματείων σε κάθε χρονιά δεν αντιστοιχεί με τον πραγματικό αριθμό ιδρύσεων.

1.2.3 Προσωπικές συνεντεύξεις

Το κύριο ερευνητικό εργαλείο της διατριβής αποτελούν 50 προσωπικές συνεντεύξεις με μέλη (ηγέτες, ιδρυτικά και βασικά στελέχη) αντίστοιχου αριθμού εθελοντικών οργανώσεων.

Η συνέντευξη ως ερευνητικό εργαλείο χρησιμοποιήθηκε σε συνδυασμό με την προσωπική συμμετοχή και την έρευνα Τύπου και ενημερωτικού υλικού. Του σχεδιασμού της συνέντευξης προηγήθηκε μια φάση διερεύνησης: η φάση αυτή περιέλαβε συνέντευξη με ελεύθερες απαντήσεις σε περιορισμένο δείγμα, η οποία επέτρεψε τον εντοπισμό των προς διερεύνηση πλευρών, τον προσδιορισμό των υποθέσεων εργασίας και των κυρίων ερευνητικών ερωτημάτων και οδήγησε στην επεξεργασία του τελικού ερωτηματολογίου-οδηγού της συνέντευξης.

Στη συνέχεια για τον προσδιορισμό του δείγματος χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της χιονοστιβάδας [snowball sample] σε συνδυασμό με τις πληροφορίες που αντλήθηκαν από την έρευνα στα αρχεία του πρωτοδικείου, την προσωπική

παρατήρηση και την έρευνα Τύπου.

Ειδικότερα, όσον αφορά την άτυπη κοινωνία πολιτών, η έρευνα της «κρυφής» ή άτυπης δραστηριότητας της κοινωνίας πολιτών είναι δαπανηρή και μεθοδολογικά περίπλοκη (Soteri-Proctor & Smith 2003). Κάποιοι ερευνητές χρησιμοποιούν τη διασταύρωση διαφορετικών βάσεων δεδομένων, όπως αρχεία κοινοτήτων, δήμων, ρυθμιστικών αρχών. Άλλοι χρησιμοποιούν οικονομικά κριτήρια, για να εντοπίσουν τις οργανώσεις που έχουν πολύ χαμηλά έσοδα, τεκμαίροντας έτσι ότι η δραστηριότητά τους είναι «κάτω από το ραντάρ». Ωστόσο και οι δύο αυτές μέθοδοι προϋποθέτουν την ύπαρξη κάποιων ελάχιστων βάσεων δεδομένων για τον εντοπισμό της δράσης των οργανώσεων (McCabe, Phillimore & Mayblin 2010). Πρόσφατα εφαρμόστηκε μια περισσότερο αποτελεσματική μέθοδος (Harris & Young 2009) η οποία περιλαμβάνει δύο στάδια: κατ' αρχάς τον εντοπισμό κάποιων οργανώσεων μέσα από βάσεις δεδομένων και στη συνέχεια τη συνέντευξη εκπροσώπων τους με σκοπό τον εντοπισμό περαιτέρω οργανώσεων. Οι σχετικές συνεντεύξεις συνεχίζονται με τη μέθοδο της χιονοστιβάδας, μέχρι να βρεθεί ένα σημείο κορεσμού ως προς τις οργανώσεις. Η μέθοδος αυτή προσδίδει περισσότερο βάθος από την απλή ποσοτική έρευνα ή την έρευνα των δευτερογενών στοιχείων· είναι όμως ιδιαίτερος απαιτητική σε ένταση εργασίας και εξ αυτού πολλές φορές δαπανηρή. Για τον λόγο αυτόν είναι δυνατόν να εφαρμοστεί μόνο σε περιορισμένες γεωγραφικά περιοχές.

Η παρούσα έρευνα ακολούθησε το τελευταίο παράδειγμα. Για τον εντοπισμό άτυπων μορφών οργάνωσης υπήρξε απαραίτητη κατ' αρχάς η παρατήρηση και η έρευνα στο διαδίκτυο και τον Τύπο, με σκοπό την καταγραφή των ηλεκτρονικών δικτύων και forums που αφορούν συλλογικές δράσεις στον νομό Θεσσαλονίκης για τη χρονική περίοδο 2010-2014. Πραγματοποιήθηκε μια πρώτη σειρά από αρχικές συνεντεύξεις στα τέλη του 2011 (Νοέμβριος και Δεκέμβριος) με μέλη οργανώσεων που είχαν πολύ έντονη παρουσία στα τεκταινόμενα στην πόλη, όπως οι Γυμνοί Ποδηλάτες, οι Πολίτες κατά της Υποθαλάσσιας και το Δίκτυο Ακρίβεια Στοπ. Οι οργανώσεις αυτές παρέπεμψαν με τη σειρά τους σε άλλες οργανώσεις είτε ευθέως είτε μέσω σχετικών ερωτημάτων. Πιο συγκεκριμένα χρησιμοποιήθηκαν οι πληροφορίες που προέκυψαν από τις οργανώσεις κατά τη διάρκεια της συνέντευξης και ειδικότερα απαντήσεις σε ερωτήσεις που καλούν τον/τη συνεντευξιζόμενο/η να ονομάσει άλλες ομάδες με όμοιο αντικείμενο όσο και ομάδες με παρόμοιο ή διαφορετικό αντικείμενο, με τις οποίες η ομάδα του συνεργάζεται ή διαθέτει κάποιο

διάλογο επικοινωνίας.⁵ Η διαδικασία αυτή συνεχίστηκε, έως ότου κρίθηκε ότι έχει επιτευχθεί ένας ικανοποιητικός βαθμός αποτύπωσης των οργανώσεων της άτυπης κοινωνίας πολιτών στην πόλη της Θεσσαλονίκης –στην πράξη διήρκησε μέχρι και το πέρας της τελευταίας συνέντευξης εμπλουτίζοντας το δείγμα σε κάθε φάση της έρευνας μέχρι και τις αρχές του 2014.

Η παραπομπή από πλευράς οργανώσεων είχε διττό αποτέλεσμα: από τη μία πλευρά διασφαλιζόταν ότι οι ομάδες στις οποίες παρέπεμπαν είχαν πραγματική δράση και παρουσία στη Θεσσαλονίκη και από την άλλη πλευρά διευκόλυνε την επικοινωνία με αυτές και την εμπιστοσύνη στη διαδικασία, καθώς προσεγγίζονταν πλέον μετά από σύσταση κάποιας άλλης ομάδας. Δεν έλειψαν βεβαίως και περιπτώσεις συσσωματώσεων, οι οποίες αρνήθηκαν τη συνέντευξη άλλοτε ήδη από το πρώτο αίτημα της ερευνήτριας και άλλοτε μετά από συζήτηση στο συντονιστικό τους όργανο⁶. Τέτοιες περιπτώσεις ήταν ο «Ελεύθερος Κοινωνικός Πολυχώρος Σχολείο» και το «Παντοπωλείο» του «Κοινωνικού Χώρου για την Ελευθερία Μικρόπολης».

Η ίδια μέθοδος τηρήθηκε και στην περίπτωση των τυπικών οργανώσεων, ως συμπληρωματική της έρευνας Τύπου, της παρατήρησης και της έρευνας αρχείου, έτσι ώστε να προσδιοριστεί και να εμπλουτιστεί το δείγμα για τις προσωπικές συνεντεύξεις.

Η διαμόρφωση του δείγματος από το πλήθος των οργανώσεων που εντοπίστηκαν έγινε βάσει ορισμένων κριτηρίων.

Πρώτο κριτήριο ήταν η ίση αναλογία τυπικών και άτυπων οργανώσεων (25 οργανώσεις σε κάθε κατηγορία), έτσι ώστε να καθίσταται δυνατή μια συγκριτική ανάλυσή τους, για να εξεταστεί μία από τις βασικές υποθέσεις εργασίας της διατριβής που αφορά διαφοροποιήσεις με βάση τον τύπο της οργάνωσης. Περαιτέρω από τις τυπικές οργανώσεις επιλέχθηκαν ομάδες από όλες τις νομικές μορφές: σωματεία, αστικές μη κερδοσκοπικές εταιρείες, κοινωνικές συνεταιριστικές επιχειρήσεις.

Το δεύτερο κριτήριο αφορά την ενεργό δράση. Οι οργανώσεις που εντοπίστηκαν ήταν πολυάριθμες· ωστόσο είναι χαρακτηριστικό ότι μετά από τετραετή έρευνα στο πεδίο της κοινωνίας πολιτών της Θεσσαλονίκης, οι πληροφορίες για τις

---

⁵ Πρόκειται για τα ερωτήματα 9, 10 και 11 του ερωτηματολογίου-οδηγού της συνέντευξης βλ. Παράρτημα II.

⁶ Οι βασικοί λόγοι απόρριψης του αιτήματος για συνέντευξη ήταν η «νεαρή» ηλικία των ομάδων και η έλλειψη εξωστρέφειας και κάποιες φορές η μη νόμιμη δράση τους –όπως στην περίπτωση ομάδων προμήθειας προϊόντων «χωρίς μεσάζοντες» οι οποίες δεν παρέχουν αποδείξεις πώλησης. Άλλοτε προτάχθηκαν ιδεολογικοί λόγοι ή η έλλειψη εμπιστοσύνης στην ερευνήτρια και το ακαδημαϊκό σύστημα εν γένει.

οργανώσεις έφτασαν σε ένα σχετικό σημείο «κορεσμού», οπότε κατέστη ευκολότερος ο εντοπισμός των «ζωντανών» και ενεργών οργανώσεων. Τα ονόματα των ίδιων οργανώσεων άρχισαν να επαναλαμβάνονται στις αναφορές στον Τύπο, στις αφίσες, στις εκδηλώσεις και στις συνεντεύξεις και λόγω του ότι πολλές οργανώσεις δικτυώνονται και συχνά συνδυάζουν τις δράσεις τους. Το δείγμα συμπληρώθηκε σκοπίμως και από κάποιες οργανώσεις με αρκετά περιορισμένη δράση, όπως για παράδειγμα ομάδες αυτοβοήθειας, ή από «ιστορικές» οργανώσεις της πόλης, η δράση των οποίων υπήρξε καθοριστική για την πορεία της κοινωνίας πολιτών στη Θεσσαλονίκη, όπως οι Πολίτες κατά της Υποθαλάσσιας. Οι οργανώσεις που απαρτίζουν το δείγμα παρουσιάζονται αναλυτικά στο Παράρτημα Ι.

Κριτήριο επιλογής υπήρξε τέλος η διατύπωση κάποιου αιτήματος, άμεσου ή έμμεσου. Η ύπαρξη αιτήματος αντιμετωπίστηκε με μία διασταλτική οπτική και μετά από την πρώτη συζήτηση με τις οργανώσεις. Ως αιτήματα θεωρήθηκαν μεταξύ άλλων η αλλαγή του τρόπου οργάνωσης της κοινωνίας και η αντίσταση στις πολιτικές λιτότητας, που οδήγησαν στην ανάγκη ίδρυσης των οργανώσεων, η προώθηση του συνεταιριστικού εγχειρήματος και της αλληλέγγυας κοινωνικής οικονομίας κ.ά.

Τέλος ρόλο έπαιξε και η σχετική διαφοροποίηση των οργανώσεων του δείγματος ως προς το αντικείμενό τους. Έτσι από τις οργανώσεις που θεωρήθηκαν σημαντικές, εξαιρέθηκαν κάποιες, επειδή το αντικείμενό τους εκπροσωπούσαν ήδη στο δείγμα.⁷

Η συνέντευξη ήταν καθοδηγούμενη και ημι-δομημένη, πραγματοποιήθηκε με τη βοήθεια ερωτηματολογίου/οδηγού συνέντευξης και τη χρήση μαγνητοφώνου. Πρόκειται για έναν ενδιάμεσο τύπο συνέντευξης όσον αφορά τον βαθμό ελευθερίας και το βάθος.

Η διεξαγωγή των συνεντεύξεων συντελέστηκε σε τρία κύματα: το μεγαλύτερο μέρος τους πραγματοποιήθηκε μεταξύ Νοεμβρίου 2011 και Ιουλίου 2012, δύο έγιναν τον Μάιο του 2013⁸ και το τρίτο κύμα συνεντεύξεων (18) διεξήχθη μεταξύ Αυγούστου 2013 και Φεβρουαρίου 2014. Είναι φανερό ότι η διαφορά δύο ετών από

---

⁷ Για παράδειγμα η οργάνωση «Αρκτούρος», με σκοπό την προστασία της άγριας ζωής και συγκεκριμένα της αρκούδας χορευτριάς, θεωρήθηκε ότι καλύπτει το αντικείμενο της οργάνωσης ΚΑΛΥΨΩ (προστασία αρκούδας) αλλά και της Ορνιθολογικής Εταιρείας Θεσσαλονίκης (προστασία και παρατήρηση άγριων πτηνών), οπότε οι δύο τελευταίες οργανώσεις εξαιρέθηκαν από το δείγμα.

⁸ Πρόκειται για τις συνεντεύξεις των κοινωνικών συνεταιριστικών επιχειρήσεων Σ.ΠΑ.ΜΕ. και ΑΛΛΟΣΤΡΟΠΟΣ. Οι συνεντεύξεις αυτές είχαν σκοπό να εκπροσωπηθεί στο δείγμα η συγκεκριμένη πρόσφατη τυπική μορφή οργάνωσης.

την πρώτη έως την τελευταία συνέντευξη δημιουργεί μια ασυνέχεια, ιδίως για τα ερωτήματα που αφορούν τη μεταβολή του αντικειμένου κατά τη διάρκεια της κρίσης, οι συνέπειες της οποίας γίνονταν ολοένα και περισσότερο ορατές σε βάθος χρόνου. Για να μειωθεί ο κίνδυνος της διάστασης των απαντήσεων λόγω της χρονικής απόστασης ανάμεσα στις συνεντεύξεις, κάποιες από τις πληροφορίες συμπληρώθηκαν με επανάληψη των ερωτημάτων προς τις ομάδες σε μεταγενέστερη ημερομηνία με σκοπό την επικαιροποίηση των στοιχείων, καθώς και από άλλες πηγές (παρακολούθηση Τύπου, συμμετοχή σε δράσεις κ.ο.κ). Για μεθοδολογικά ζητήματα και περιορισμούς γίνεται λόγος στο κεφάλαιο των αποτελεσμάτων (Κεφάλαιο 5).

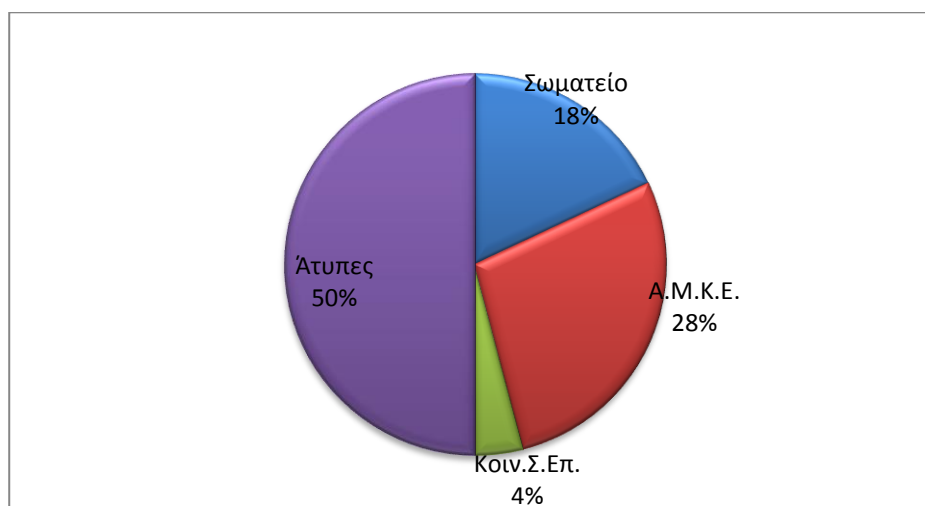
Περιγραφή δείγματος

Θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι η συνέντευξη με τα μέλη των οργανώσεων δεν περιορίζεται σε ερωτήματα που σχετίζονται με τη δράση και την αντίληψη της ομάδας, στην οποία αυτά δραστηριοποιούνται, αλλά επεκτείνεται και διερευνά και την υποκειμενική αντίληψη των συνεντευξιαζόμενων για την κοινωνία πολιτών της Θεσσαλονίκης. Επομένως, όσον αφορά τον καθορισμό δείγματος, θα πρέπει να γίνει η διάκριση των δύο διαφορετικών επιπέδων υποκειμένων, δηλαδή μεταξύ συλλογικών υποκειμένων, που είναι οι οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών, και ατομικών υποκειμένων, που είναι οι ερωτώμενοι-μέλη των οργανώσεων.

α. Οργανώσεις: γενική παρουσίαση βασικών χαρακτηριστικών

Το δείγμα περιλαμβάνει εννέα σωματεία (18% του δείγματος), δεκατέσσερις αστικές μη κερδοσκοπικές εταιρείες (28%), δύο κοινωνικές συνεταιριστικές επιχειρήσεις (4%) και 25 οργανώσεις χωρίς κανενός είδους τύπο (50%). Τόσο οι άτυπες όσο οι τυπικές οργανώσεις εκπροσωπούνται κατά 50% (Γράφημα 1).

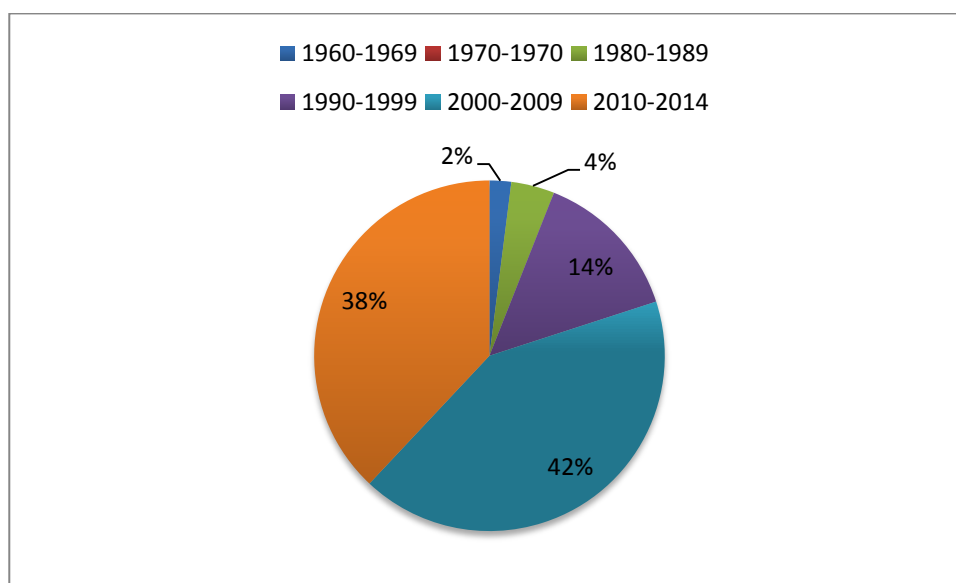
Γράφημα 1. Νομική μορφή οργανώσεων του δείγματος (%)

Πηγή: Πρωτογενής έρευνα, επεξεργασία στοιχείων SPSS (Παράρτημα ΙΙΙ, Πίνακας ι).

Από τις οργανώσεις αυτές οι 19 –ή ποσοστό 38%– ιδρύθηκαν την περίοδο 2010-2014, ποσοστό 42% ή 21 οργανώσεις ιδρύθηκαν το διάστημα 2000-2009, επτά οργανώσεις ή ποσοστό 14% ιδρύθηκε τη δεκαετία του 1990, δύο οργανώσεις (ποσοστό 4%) τη δεκαετία του 1980 και μία οργάνωση –το 2% του δείγματος– ιδρύθηκε το 1960. Το μεγαλύτερο μέρος των οργανώσεων (34 οργανώσεις ή το 68% το δείγματος) ιδρύθηκαν μεταξύ 2007-2013 (Γράφημα 2).

Γράφημα 2. Κατανομή δείγματος ανά χρονολογία ίδρυσης (%)

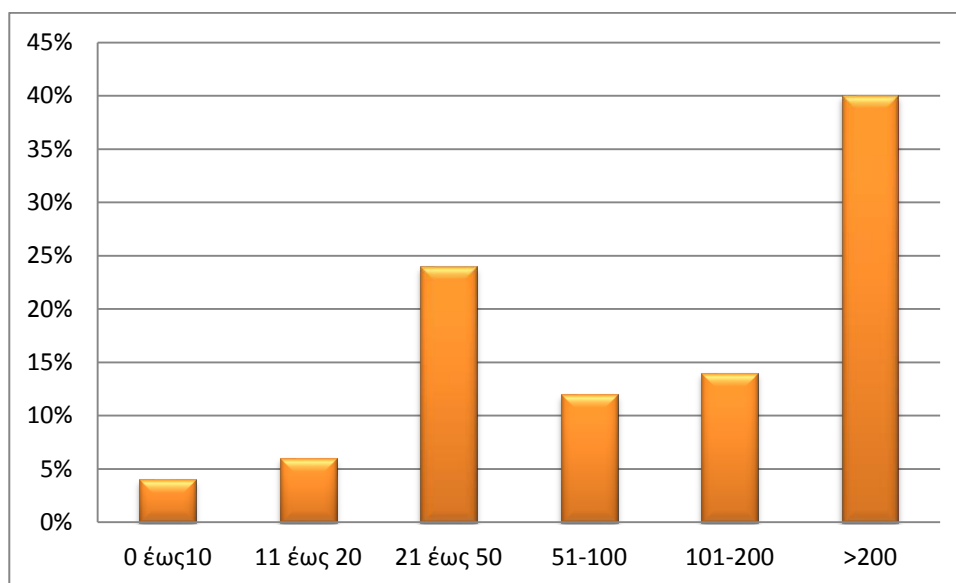

Πηγή:

Πρωτογενής έρευνα, επεξεργασμένα αποτελέσματα SPSS (Παράρτημα ΙΙ, Πίνακας ιι).

Όσον αφορά τον αριθμό των μελών, στο 40% των οργανώσεων του δείγματος τα ενεργά μέλη⁹, δηλαδή αυτά που διατηρούν σταθερό και συνεχή δεσμό με την ομάδα, ξεπερνούν τα 200, στο 14% κυμαίνονται από 101-200, το 12% των οργανώσεων του δείγματος έχει από 51 έως 100 μέλη, το 24% των οργανώσεων από 21-50 μέλη, το 6% έχει μεταξύ 11-20 μελών και το 4% των οργανώσεων δεν ξεπερνά τα 10 ενεργά μέλη (Γράφημα 3).

Γράφημα 3. Αριθμός μελών οργανώσεων (%)

Πηγή: Πρωτογενής έρευνα, επεξεργασμένα αποτελέσματα SPSS (Παράρτημα III, Πίνακας iii).

Το αντικείμενο των οργανώσεων καλύπτει μια σειρά από θεματικές οι οποίες οργανώθηκαν σε 5 γενικές κατηγορίες (Γράφημα 4).

Η πρώτη κατηγορία αφορά ομάδες που έχουν ως σκοπό την προώθηση της οικολογίας και την προστασία του περιβάλλοντος, των ζώων και της άγριας ζωής, την παροχή φροντίδας σε οικόσιτα ή άγρια ζώα, την προστασία της χλωρίδας, την προώθηση εναλλακτικών μέσων μεταφοράς και την προώθηση της χορτοφαγίας (Διεθνής Γυμνή Ποδηλατοδρομία, Bike respect, ΑΡΓΟΣ, Φίλοι Πράσινου Θεσσαλονίκης, Green Attack, Αρκτούρος, Οικολογική Κίνηση Θεσσαλονίκης, Επιτροπή Προστασίας Σείχ Σου, Vegan): εννέα ομάδες (18% του δείγματος).

Η δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει τις ομάδες που σχηματίστηκαν με αφορμή

⁹ Για τις μεθοδολογικές παρατηρήσεις και τις διευκρινίσεις σχετικά με τον υπολογισμό των μελών κάθε οργάνωσης βλ. παράγραφο 5.2.4, όπου γίνεται και η αντίστοιχη διάκριση ανάλογα με τον τύπο.

την αντίδραση σε συγκεκριμένες πολιτικές και αποφάσεις του κράτους, όπως την κίνηση ενάντια στην ιδιωτικοποίηση του νερού και της διαχείρισης των απορριμμάτων κατά της υποθαλάσσιας αρτηρίας, κατά των διοδίων, της αύξησης των τιμών των εισιτηρίων, κατά του «χαρατσιού» της ΔΕΗ (Πολίτες κατά της Υποθαλάσσιας/Η Άλλη Πόλη, Επιβάτες Θεσσαλονίκης, Ακρίβεια Στοπ, Διόδια Στοπ, Κίνηση 136): πέντε ομάδες (10% του δείγματος).

Η τρίτη κατηγορία αφορά τη διεκδίκηση, προστασία και αναβάθμιση του δημόσιου χώρου, δηλαδή την αναβάθμιση του αστικού περιβάλλοντος, τη διεκδίκηση της χρήσης πρώην στρατοπέδων από τις κοινότητες, την ανακατάληψη του δημόσιου χώρου και την προστασία των πεζών (Ένωση για τα Δικαιώματα των Πεζών, NoSmoke Gr, Πολιτιστικός Περιβαλλοντικός Σύλλογος Καρατάσου, Θεσσαλονίκη Αλλιώς, why not, Σφήνα, Περιαστικός Λαχανόκηπος): επτά ομάδες (14% του δείγματος).

Στην τέταρτη κατηγορία περιλαμβάνονται ομάδες που απευθύνονται σε ευάλωτες κοινωνικές ομάδες (παιδιά και νέοι, κακοποιημένες γυναίκες, μονογονείς, τυφλοί, ΑΜΕΑ, LGBT κοινότητα, άποροι, ανασφάλιστοι) είτε παρέχοντας φροντίδα ή/και διαμεσολαβώντας για τα δικαιώματά τους (PRAXIS, Ελληνική Ομάδα Διάσωσης, Δράση για το κάτι Άλλο, Αναπηρία Σήμερα, Κοινωνικό Ιατρείο Θεσσαλονίκης, Σχεδιά στην Πόλη, Παιδιά εν Δράσει, Γρανάζια Ζωής, Καταφύγιο Γυναίκας, Ένωση Τυφλών Βορείου Ελλάδος, ANTIGONH, Homeotopia, Η Άλλη Όψη, ΕΡΓΑΝΗ, Δίκτυο Γυναικών Επιχειρηματιών του Κέντρου Εργάνη, Εθελοντική Εργασία Θεσσαλονίκης, ARSIS, Ομάδα Αυτοβοήθειας Μονογονέων): 18 ομάδες (36% του δείγματος).

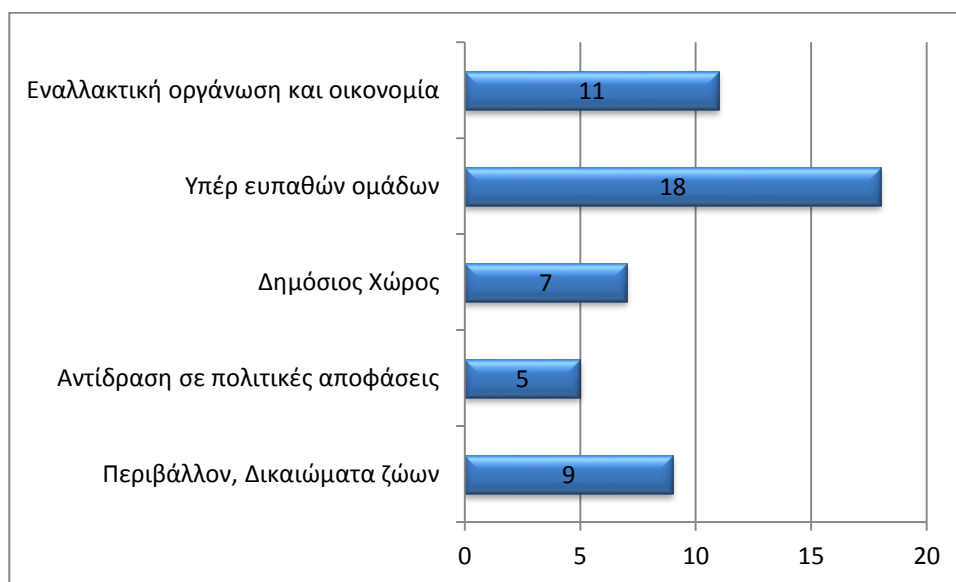
Τέλος η πέμπτη κατηγορία περιλαμβάνει ομάδες που προωθούν νέες μορφές οργάνωσης της καθημερινότητας και των συναλλαγών, όπως τη συνεταιριστική και αλληλέγγυα οικονομία, τα ανταλλακτικά νομίσματα, την κοινωνική διαχείριση δημόσιων αγαθών, την παράκαμψη μεσαζόντων (Πρωτοβουλία Δυτικών Συνοικιών, Ανοιχτή Συνέλευση Κατοίκων Ευζώνων/Φαλήρου/Σχολής Τυφλών, ΠΡΩΣ.ΚΑ.ΛΟ, ΑΛΛΟΣΤΡΟΠΟΣ, Συνεταιρισμός Παράκαμψης Μεσαζόντων Σ.ΠΑ.ΜΕ., Δίκτυο Ανταλλαγής Κοινωνικού Νομίματος ΚΟΙ.ΝΟ., Αγροτικό Παντοπωλείο Καλαμαριάς, Επιτροπή κατοίκων Κέντρου, Ανοιχτό Δίκτυο, Πρωτοβουλία κοινωνικής διαχείρισης Απορριμμάτων, Λαϊκό Πανεπιστήμιο Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας): έντεκα ομάδες (22% του δείγματος).

Είναι σημαντικό να διευκρινιστεί ότι η διάκριση σε γενικές κατηγορίες

εξυπηρετεί μόνο την περιγραφή του δείγματος και δεν είναι περιοριστική· αναφέρεται στο κύριο αντικείμενο των ομάδων, σύμφωνα με την περιγραφή του μέλους που έδωσε συνέντευξη και τις διαπιστώσεις της ερευνήτριας. Όπως θα φανεί στη συνέχεια, είναι πολλές οι ομάδες που εμπλούτισαν το αντικείμενό τους, κυρίως ως ανταπόκριση στις αυξημένες ανάγκες κοινωνικών παροχών που προέκυψαν κατά τη διάρκεια της κρίσης 2009-2014. Έτσι αρκετές ομάδες θα μπορούσαν να υπαχθούν και σε άλλες κατηγορίες, όπως για παράδειγμα το Κοινωνικό Ιατρείο (παροχή ιατρικής φροντίδας), το οποίο ιδρύθηκε ενάντια σε μια κρατική πολιτική (κατηγορία 2) και ταυτόχρονα αποτελεί πρόταση νέας μορφής οργάνωσης (κατηγορία 5). Αναλυτική περιγραφή του σκοπού κάθε οργάνωσης παρατίθεται στο Παράρτημα Ι.

Γράφημα 4. Αριθμός ομάδων ανά θεματική κατηγορία

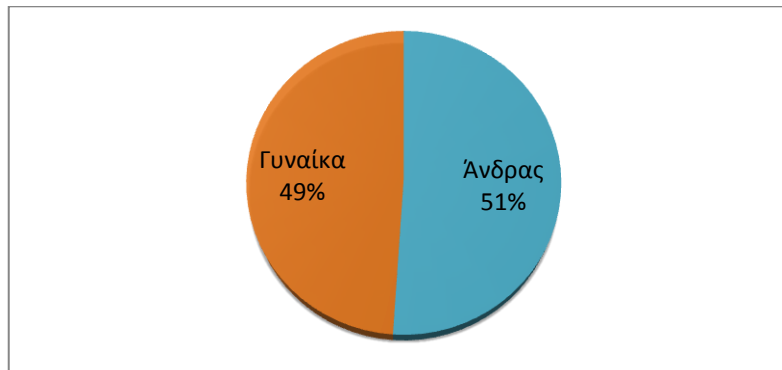
Πηγή: Πρωτογενής έρευνα.

β. Συνεντευξιζόμενα μέλη

Ο συνολικός αριθμός των μελών των οργανώσεων τα οποία μετείχαν στις συνεντεύξεις ήταν 47.¹⁰ Από αυτά τα 23 ήταν γυναίκες και τα 24 άνδρες (48,9% και 51,1% αντίστοιχα). (Γράφημα 5).

¹⁰ Η διαφορά ανάμεσα στον αριθμό των οργανώσεων (50) και τον αριθμό των μελών (47) που έδωσαν συνεντεύξεις οφείλεται στο γεγονός ότι δύο από τα μέλη εκπροσώπησαν περισσότερες από μία ομάδες: το ένα είχε διπλή ιδιότητα (ιδρυτικό μέλος σε 2 ομάδες) και το άλλο τριπλή (βασικό μέλος σε 3 ομάδες).

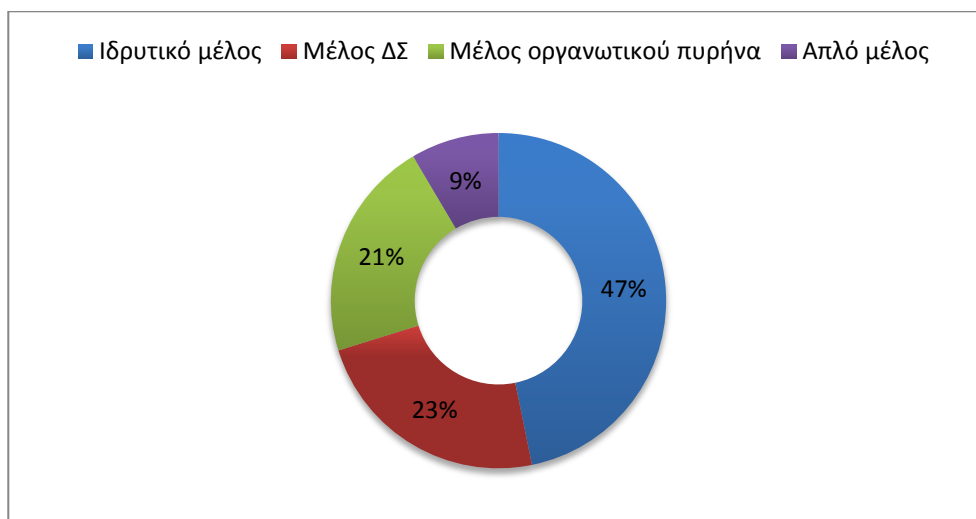
Γράφημα 5. Φύλο συνεντευξιαζόμενων (%)

Πηγή: Πρωτογενής έρευνα: επεξεργασμένα αποτελέσματα SPSS(Παράρτημα ΙΙΙ, Πίνακας ιν).

Από τα μέλη των οργανώσεων ποσοστό 46,8% ήταν ιδρυτικά μέλη, 23,4% μέλη των διοικητικών συμβουλίων (στην περίπτωση των τυπικών οργανώσεων με ιεραρχία) και αντίστοιχα 21,3% μέλη οργανωτικού πυρήνα (στην περίπτωση των άτυπων οργανώσεων με ιεραρχία), ενώ 8,5% δήλωσαν απλά μέλη της ομάδας. Στην περίπτωση των ιδρυτικών μελών πολλά από αυτά κατέχουν και θέση στο ΔΣ, ωστόσο η ιδιότητα του ιδρυτικού μέλους κρίθηκε απαραίτητο να αποτελέσει ξεχωριστή κατηγορία, ως ενδεικτική της συναισθηματικής σύνδεσης με την ομάδα και, σε ό,τι αφορά την κατά φύλο ανάλυση, της ανάληψης πρωτοβουλίας για την ίδρυση ομάδας. Οι οργανώσεις εκπροσωπούνται από βασικά στελέχη σε ποσοστό άνω του 90% (Γράφημα 6).

Γράφημα 6. Η θέση του μέλους στην ομάδα (%)

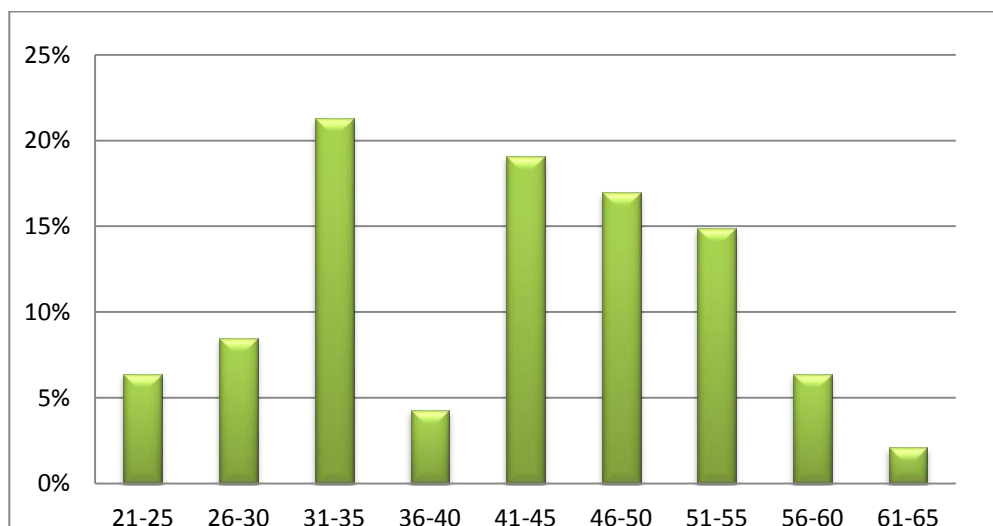

Πηγή: Πρωτογενής έρευνα: επεξεργασμένα αποτελέσματα SPSS (Παράρτημα ΙΙΙ, Πίνακας ν).

Περισσότερα από τα μισά μέλη των οργανώσεων (ποσοστό 53,2% του δείγματος) έχουν καταγωγή από τη Θεσσαλονίκη, ενώ το υπόλοιπο 46,8% είναι κάτοικοι της πόλης για μεγάλο χρονικό διάστημα.

Όσον αφορά την ηλικία των συνεντευξιζόμενων, το μεγαλύτερο ποσοστό (21,3%) ανήκει στην ηλικιακή ομάδα 31-35 ετών, ακολουθούν οι ηλικιακές ομάδες 41-45 (19,1%), 46-50 (17%) και 51-55 ετών (14,9%). Το 76,6% των μελών συγκεντρώνονται στην 25ετία 31-55 ετών, ενώ οι ηλικίες κάτω των 30 και άνω των 56 υποεκπροσωπούνται (14,9 και 8,5% αντίστοιχα) (Γράφημα 7).

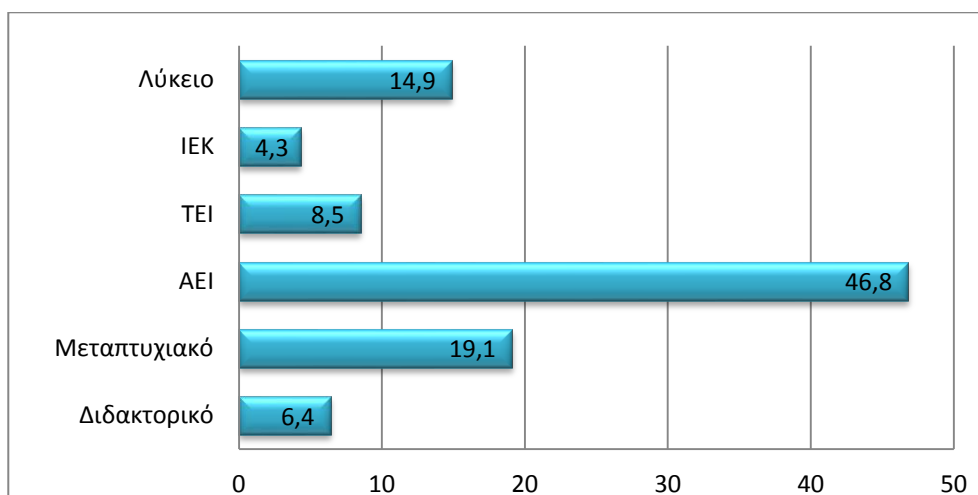
Γράφημα 7. Ηλικιακή κατανομή των συνεντευξιζόμενων (%)

Πηγή: Πρωτογενής έρευνα: επεξεργασμένα αποτελέσματα SPSS (Παράρτημα ΙΙΙ, Πίνακας vi).

Η πλειοψηφία του δείγματος (ποσοστό 80%) είναι απόφοιτοι ιδρύματος τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Από αυτούς ποσοστό 46,8% είναι απόφοιτοι ΑΕΙ και ποσοστό 8,5% απόφοιτοι ΤΕΙ, το 19,1% του δείγματος κατέχουν μεταπτυχιακό τίτλο και το 6,4% διδακτορικό τίτλο. Ποσοστό 4,3% είναι απόφοιτοι ιδρύματος μεταδευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και το 15% απόφοιτοι Λυκείου (Γράφημα 8).

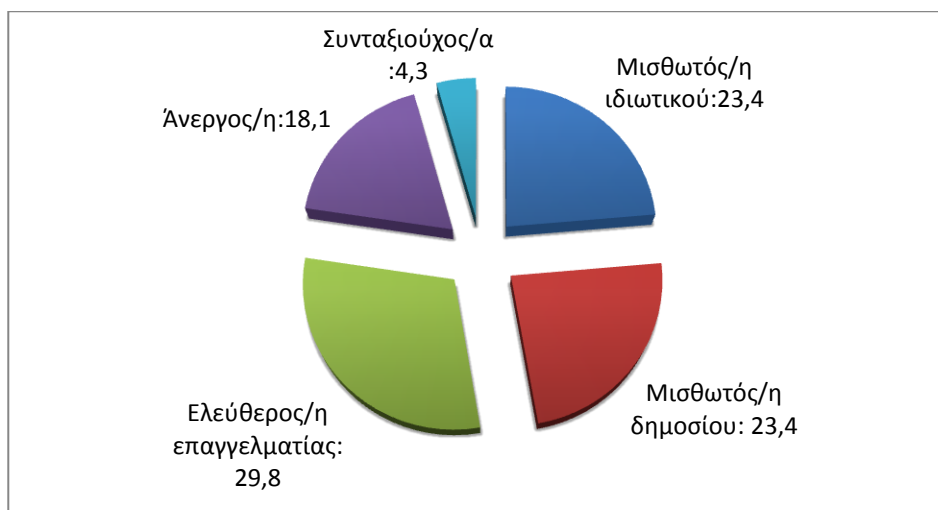
Γράφημα 8. Εκπαιδευτικό επίπεδο (%)

Πηγή: Πρωτογενής έρευνα: επεξεργασμένα αποτελέσματα SPSS (Παράρτημα ΙΙΙ, Πίνακας vii).

Όσον αφορά την επαγγελματική κατάσταση τη στιγμή που διεξήχθη η συνέντευξη, το μεγαλύτερο ποσοστό των ερωτηθέντων δήλωσαν ελεύθεροι επαγγελματίες (29,8%)· ακολουθούν οι μισθωτοί του ιδιωτικού και του δημόσιου τομέα με ίσα ποσοστά (από 23,4%). Τέλος ποσοστό 18,1 % δήλωσαν άνεργοι, ενώ 4,3% του δείγματος δήλωσαν συνταξιούχοι.

Γράφημα 9. Επαγγελματική κατάσταση μέλους (%)

Πηγή: Πρωτογενής έρευνα: επεξεργασμένα αποτελέσματα SPSS (Παράρτημα ΙΙΙ, Πίνακας viii).

γ. Ερωτηματολόγιο-Οδηγός συνέντευξης-Επεξεργασία Απαντήσεων

Το ερωτηματολόγιο περιλαμβάνει κατ' αρχάς μια σειρά κλειστών ερωτήσεων, οι οποίες αφορούν ποσοτικά και τυπικά στοιχεία των οργανώσεων και των συμμετεχόντων σε αυτές. Αυτές οι ερωτήσεις διερευνούν πιο συγκεκριμένα τη χρονολογία ίδρυσης, τον τύπο της ομάδας, τα μέλη, την κατά φύλο συμμετοχή στην οργανωτική ομάδα, τη συμμετοχή ή όχι σε δίκτυα και ζητήματα που άπτονται των επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης στην ομάδα καθώς και της συμμετοχής της σε ευρύτερα σχήματα διαμαρτυρίας της περιόδου 2009-2014 (βλ. Παράρτημα II). Η επεξεργασία των απαντήσεων έγινε με τη χρήση του προγράμματος S.P.S.S.

Στη συνέχεια, καθώς η έρευνα αποσκοπεί στην κατανόηση του τρόπου δράσης των ομάδων και της αντίληψής τους για τη θέση τους μέσα στο κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον, κρίθηκε σκόπιμο να διερευνηθεί ο βαθμός ελευθερίας και το βάθος της συνέντευξης με διάφορους τρόπους όπως: την πρόβλεψη μιας σειράς ανοιχτών ερωτήσεων, στις οποίες οι ερωτώμενοι είχαν τη δυνατότητα να αναλύσουν τις απόψεις της ομάδας για συγκεκριμένα ζητήματα, τη δυνατότητα σχολιασμού πέρα από τις προκαθορισμένες ερωτήσεις και πρόσθεσης περαιτέρω μεταβλητών κατά τη διάρκεια της συζήτησης, τη διατύπωση νέων ερωτήσεων από την πλευρά της ερευνήτριας που προέκυψαν κατά τη διεξαγωγή της συνέντευξης (Ιωσηφίδης 2008: 46) και τέλος το στάδιο της ελεύθερης συζήτησης, το οποίο ακολούθησε τη συμπλήρωση του ερωτηματολογίου και παρείχε στους ερωτώμενους την ευκαιρία να μιλήσουν για ό,τι είχε κεντρική σημασία για εκείνους σε σχέση με το θέμα (Bell 1997: 147).

Πιο συγκεκριμένα ανοιχτές ερωτήσεις αφορούν το αντικείμενο των οργανώσεων, τον τρόπο υπολογισμού των μελών, το κριτήριο επιλογής τύπου και την αντίληψη του εκπροσώπου για την κοινωνία πολιτών της Θεσσαλονίκης. Οι απαντήσεις σε αυτές τις ερωτήσεις έχουν παρατεθεί σε διάφορα σημεία στο κείμενο της διατριβής με σκοπό την πληρέστερη παρουσίαση και ερμηνεία των ευρημάτων της έρευνας. Οι απαντήσεις σε κάποιες από τις ανοιχτές ερωτήσεις (λόγος επιλογής του τύπου της ομάδας, τρόπος λήψης αποφάσεων) κωδικοποιήθηκαν στη συνέχεια, έτσι ώστε να είναι δυνατή η επεξεργασία τους μέσω του προγράμματος S.P.S.S.

1.2.4 Δευτερογενής έρευνα

Για την κατηγοριοποίηση των σωματείων και την εξακρίβωση του αντικειμένου τους χρησιμοποιήθηκαν πληροφορίες που αντλήθηκαν από επίσημα και ανεπίσημα

αρχεία, διαδικτυακές πύλες και τους ιστότοπους των οργανώσεων. Πιο συγκεκριμένα από επίσημες πηγές χρησιμοποιήθηκαν:

α) Το Εθνικό Μητρώο Φορέων Κοινωνικής Φροντίδας του Ιδιωτικού Τομέα μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα και το Ειδικό Μητρώο Εθελοντικών μη Κυβερνητικών Οργανώσεων που τηρούνται στο υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης, στη δ/ση Κοινωνικής Αντίληψης και Αλληλεγγύης, στο τμήμα Εθελοντισμού και Πιστοποίησης Φορέων.¹¹

β) Το Μητρώο Περιφερειακών Ενοτήτων Φορέων Κοινωνικής Φροντίδας του Ιδιωτικού Τομέα μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα που τηρείται στις κατά τόπους περιφερειακές ενότητες και αποτελεί τμήμα του Εθνικού Μητρώου.

γ) Το Μητρώο Οργανώσεων της Υπηρεσίας Διεθνούς Αναπτυξιακής Συνεργασίας (Hellenic Aid) που υπάγεται στο υπουργείο Εξωτερικών.

δ) Ο κατάλογος Γυναικείων Οργανώσεων και Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων της Γενικής Γραμματείας Ισότητας Φύλων.¹²

ε) Η Ελληνική Πλατφόρμα ΜΚΟ για την Ανάπτυξη, αναγνωρισμένη από την ΥΔΑΣ του υπουργείου Εξωτερικών.

στ) η Ομοσπονδία Εθελοντικών Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων Ελλάδος, αναγνωρισμένη από την ΥΔΑΣ του υπουργείου Εξωτερικών.

Επίσης πληροφορίες αντλήθηκαν από την ιστοσελίδα Ελληνικού Κέντρου Προώθησης του Εθελοντισμού με διακριτικό τίτλο «anthropos.gr»,¹³ από το Δίκτυο Εθελοντικών Οργανώσεων Θεσσαλονίκης¹⁴ και το Δίκτυο Κινήσεων Θεσσαλονίκης¹⁵ καθώς και από τις ιστοσελίδες και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης της μεγάλης πλειοψηφίας των οργανώσεων. Όσον αφορά τον Τύπο, πληροφορίες αντλήθηκαν σε τακτικά χρονικά διαστήματα από δημοσιεύματα των εφημερίδων *Αγγελιοφόρος*, *Τα Νέα* και *Μακεδονία* για τα έτη 2009-2013.¹⁶

---

¹¹ Σύμφωνα με την απόφαση Γ.Π.Π2γ οικ. 59633/16-06-2011 (ΦΕΚ Β' 1310/2011) του υπουργού Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης, οι φορείς του ιδιωτικού τομέα μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα, που παρέχουν υπηρεσίες κοινωνικής φροντίδας, εγγράφονται στο Ειδικό Μητρώο Εθελοντικών μη Κυβερνητικών Οργανώσεων.

¹² <http://www.isotita.gr/var/uploads/gynaikeies%20organoseis/GYNAIKEIES-ORGANOSEIS.pdf>

¹³ Πρόκειται για την πρώτη ελληνική ανθρωπιστική πύλη στο διαδίκτυο που δημιουργήθηκε με τη συνεργασία του Κέντρου Στρατηγικού Σχεδιασμού για την Ανάπτυξη (ΚΕ.Σ.Σ.Α. Δήμητρα) και των Γιατρών Χωρίς Σύνορα Ελλάδας και με την υποστήριξη της Υπηρεσίας Διεθνούς Αναπτυξιακής Συνεργασίας του υπουργείου Εξωτερικών (www.anthropos.gr)

¹⁴ <http://thessdiktio.wordpress.com> καθώς και www.facebook.com/Thessdiktio/info

¹⁵ <http://thesskinisis.wordpress.com>

¹⁶ Δεν πρόκειται ωστόσο για οργανωμένη αποδελτίωση.

1.3 Περίληψη κεφαλαίων

Στο τρέχον κεφάλαιο περιγράφονται το κεντρικό ερευνητικό ερώτημα, οι βασικές υποθέσεις εργασίας και η μεθοδολογία της έρευνας που ακολουθήθηκε στη διατριβή. Σκοπός είναι η κατανόηση του άξονα που διατρέχει τα επόμενα κεφάλαια και η περιγραφή της τεκμηρίωσης των αποτελεσμάτων της πρωτογενούς έρευνας που παρουσιάζεται στη συνέχεια.

Στο δεύτερο κεφάλαιο επιχειρείται μια σταχυολόγηση της διεθνούς και ελληνικής βιβλιογραφίας που σχετίζεται με την κοινωνία πολιτών, βάσει των θεματικών που απασχολούν τη διατριβή, αλλά και η κριτική επισκόπησή της. Πιο συγκεκριμένα παρουσιάζονται οι βασικές θεωρητικές προσεγγίσεις της έννοιας της κοινωνίας πολιτών, τα κύρια μοντέλα αποτύπωσής της και οι αδυναμίες τους. Στη συνέχεια αναλύονται τρία μοντέλα απεικόνισης της σχέσης κοινωνίας πολιτών και κράτους και οι δυσκολίες προσαρμογής τους στη σύγχρονη πραγματικότητα. Κατόπιν παρουσιάζεται η φεμινιστική κριτική της έννοιας της κοινωνίας πολιτών και του κοινωνικού κεφαλαίου και η βιβλιογραφία που αφορά την πολιτική συμπεριφορά και τις διαφοροποιήσεις στη συμμετοχή ανδρών και γυναικών σε οργανώσεις τυπικές ή άτυπες. Το τελευταίο μέρος του κεφαλαίου επικεντρώνεται στην ελληνική ακαδημαϊκή συζήτηση, τις σύγχρονες τάσεις και τις προκλήσεις που καλείται να αντιμετωπίσει, με έμφαση στην περίοδο της κρίσης. Σκοπός του κεφαλαίου είναι να παρουσιαστεί το θεωρητικό πλαίσιο που αποτέλεσε τη βάση για τη διατύπωση των κύριων υποθέσεων εργασίας και για την εξαγωγή και ερμηνεία των σχετικών αποτελεσμάτων της έρευνας και τα πεδία της βιβλιογραφίας στα οποία επιχειρεί να συμβάλει η διατριβή.

Στο τρίτο κεφάλαιο περιγράφονται πτυχές του πολιτικού, κοινωνικού και οικονομικού περιβάλλοντος της Θεσσαλονίκης και συγκεκριμένα των στοιχείων που λειτούργησαν ως ερμηνευτικές παράμετροι και ερευνητικές προκλήσεις. Ως τέτοιες όψεις εξετάζονται η κλίμακα της πόλης και η ποικιλία αφηγήσεων, η θέση της στον διοικητικό και πολιτικό χάρτη της Ελλάδας και η μεταβολή συσχετισμών ανάμεσα στο εκλογικό σώμα, τα κόμματα και την κοινωνία πολιτών, η οποία επήλθε μέσω της εκλογής του Γιάννη Μπουτάρη ως δημάρχου της πόλης. Παράλληλα δίνονται παραδείγματα μορφών τοπικής συλλογικής δράσης στον τομέα της αυτο-οργάνωσης αλλά και κατά μεμονωμένων πολιτικών των τελευταίων ετών. Στο κεφάλαιο αυτό παρατίθεται ένα πρώτο μέρος της πρωτογενούς έρευνας και συγκεκριμένα οι

αντιλήψεις των μελών των ομάδων για το κοινωνικοπολιτικό περιβάλλον της Θεσσαλονίκης αλλά και για τη δραστηριοποίηση των πολιτών, ενώ διατυπώνεται μία υπόθεση εργασίας σχετική με την ανάπτυξη των τάσεων στην κοινωνία πολιτών. Σκοπός του κεφαλαίου είναι να παράσχει πληροφορίες για το περιβάλλον της έρευνας, οι οποίες θα διευκολύνουν την ερμηνεία των ευρημάτων των επόμενων κεφαλαίων, καθώς και να επεξηγήσει την επιλογή της Θεσσαλονίκης ως πρόσφορης μελέτης περίπτωσης για την κοινωνία πολιτών της Ελλάδας.

Στο τέταρτο κεφάλαιο παρουσιάζονται τα ευρήματα της έρευνας αρχείων για τα σωματεία της κοινωνίας πολιτών των τελευταίων ετών στη Θεσσαλονίκη, με σκοπό να εξακριβωθούν οι τάσεις ίδρυσης σωματείων από το 1990 έως το 2012. Κατόπιν επιχειρείται η κατηγοριοποίηση των οργανώσεων αυτών με βάση τη θεματική τους αναφορά για την περίοδο 2000-2012 και παρακολουθείται η πορεία και εξέλιξη κάθε κατηγορίας μέσα στον χρόνο. Δίδεται έμφαση στην τριετία 2010-2012 και ερευνάται η επίδραση της οικονομικής κρίσης στις οργανώσεις με βάση τη σχέση τους με το κράτος. Σκοπός του κεφαλαίου είναι μια πρώτη εξέταση βασικών υποθέσεων εργασίας της διατριβής και η προετοιμασία για την ποιοτική έρευνα, η οποία παρουσιάζεται στα ακόλουθα κεφάλαια.

Στο πέμπτο κεφάλαιο παρατίθενται τα αποτελέσματα των προσωπικών συνεντεύξεων που διεξήχθησαν με εκπροσώπους 50 ομάδων της κοινωνίας πολιτών στη Θεσσαλονίκη. Η παρουσίαση των ευρημάτων διαρθρώνεται σε τρία κύρια μέρη: κατ' αρχάς δίνεται έμφαση στα βασικά χαρακτηριστικά των οργανώσεων, όπως ο τύπος, η διάρκεια ζωής και ο αριθμός συμμετεχόντων σε κάθε μία. Ο σκοπός αυτού του μέρους είναι να αναδειχθούν κύρια χαρακτηριστικά των οργανώσεων και οι διαφοροποιήσεις ανάλογα με τον τύπο τους. Στη συνέχεια εξετάζονται ζητήματα εσωτερικής λειτουργίας των οργανώσεων, όπως ο τρόπος λήψης αποφάσεων και η κατά φύλο συμμετοχή στα σχετικά όργανα, με σκοπό να ανιχνευθούν οι συνθήκες εσωτερικής δημοκρατίας και υπέρβασης έμφυλων ανισοτήτων που αναπτύσσονται στις οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών. Βασικό άξονα του πέμπτου και του έκτου κεφαλαίου αποτελεί η συγκριτική ανάλυση ανάμεσα σε δύο μεγάλες κατηγορίες οργανώσεων: τις τυπικές και τις άτυπες. Για τον λόγο αυτόν ιδιαίτερη σημασία δίνεται στον λόγο επιλογής του τύπου της οργάνωσης, ο οποίος αντανάκλα τις βασικές αντιλήψεις των ομάδων και τη στάση που προσδοκούν να διαμορφώσουν μέσα στο σύγχρονο κοινωνικό και πολιτικό γίγνεσθαι. Επίσης έμφαση δίνεται στην κατά φύλο συμμετοχή στον οργανωτικό πυρήνα των ομάδων και στη συσχέτισή της

με τη δράση και τα λοιπά χαρακτηριστικά τους.

Στο έκτο κεφάλαιο συνεχίζεται η παράθεση των αποτελεσμάτων των προσωπικών συνεντεύξεων με σκοπό την εξέταση των μεταβολών που επήλθαν στις οργανώσεις κατά την περίοδο 2009-2014 ως συνέπεια της οικονομικής κρίσης. Επίσης για την ίδια περίοδο ερευνάται η συμμετοχή των ομάδων σε συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας και διαδηλώσεις κατά του κράτους και/ή κατά δημόσιων πολιτικών. Ο στόχος είναι η ανίχνευση τάσεων και μεταβολών στο εσωτερικό των οργανώσεων, αλλά και στη στάση τους απέναντι στο κράτος με αφορμή τις πολιτικές που εφαρμόζονται και συνδέονται με την οικονομική κρίση. Η ανάλυση γίνεται τόσο υπό το πρίσμα της σύγκρισης τυπικών και άτυπων οργανώσεων όσο και μέσω της διερεύνησης της μεταβλητής της κατά φύλο συμμετοχής στον οργανωτικό πυρήνα των ομάδων και της σύνδεσής της με τη δράση τους.

Τέλος στο έβδομο κεφάλαιο περιλαμβάνεται μια ενοποίηση και σύνθεση των επιμέρους αποτελεσμάτων της έρευνας και των συμπερασμάτων των κεφαλαίων, με σκοπό την ανάλυση του κεντρικού ερωτήματος της διατριβής και την εξέταση των βασικών υποθέσεων εργασίας.

Κεφάλαιο Δεύτερο

Κριτική επισκόπηση της βιβλιογραφίας

Τις τελευταίες δεκαετίες ο ρόλος της κοινωνίας πολιτών και η σχέση της με το κράτος αποτέλεσαν δημοφιλές αντικείμενο έρευνας και συζήτησης. Έννοιες όπως το κοινωνικό κεφάλαιο, η πολιτική κουλτούρα και η ανάπτυξη της κοινωνίας πολιτών αναβίωσαν και συσχετίστηκαν τόσο με την ποιότητα της δημοκρατίας (Putnam, Leonardi & Nanetti 1993, Rice & Feldman 1997, Muller & Seligson 1994, Diamond 1994) όσο και με την πολιτική αλλαγή (Eckstein 1998, Werlin & Eckstein 1990). Την ίδια στιγμή γίνεται λόγος και για την ανάδυση μιας διεθνικής ευρωπαϊκής κοινωνίας πολιτών (Keane 2003, 2006). Στην Ελλάδα η σύγχρονη θεωρία προσανατολίζεται στην αποτύπωση και ερμηνεία του μεγέθους και των βασικών λειτουργιών της ελληνικής κοινωνίας πολιτών με έμφαση στην περίοδο μετά τη Μεταπολίτευση και στη σχέση της με το κράτος.

Είναι αδύνατον να καταγραφούν όλες οι προσεγγίσεις και τα πεδία της σύγχρονης ακαδημαϊκής συζήτησης. Στο κεφάλαιο αυτό επιχειρείται μια σταχυολόγηση της διεθνούς και της ελληνικής βιβλιογραφίας που σχετίζονται με τις θεματικές που απασχολούν τη διατριβή. Στόχος είναι η παρουσίαση του θεωρητικού πλαισίου, που αποτέλεσε τη βάση για τη διατύπωση των υποθέσεων εργασίας, και των πεδίων της βιβλιογραφίας στα οποία επιχειρεί να συμβάλει η διατριβή.

Στο πρώτο μέρος του κεφαλαίου παρουσιάζονται οι βασικές θεωρητικές προσεγγίσεις της έννοιας της κοινωνίας πολιτών, τα κύρια μοντέλα αποτύπωσής της και οι αδυναμίες τους. Στη συνέχεια αναλύονται μοντέλα απεικόνισης της σχέσης κοινωνίας πολιτών και κράτους και οι δυσκολίες προσαρμογής τους στη σύγχρονη πραγματικότητα· ακολουθεί μια επισκόπηση της φεμινιστικής κριτικής στις έννοιες της κοινωνίας πολιτών και του κοινωνικού κεφαλαίου και μια παρουσίαση της βιβλιογραφίας για το φύλο και την πολιτική συμμετοχή καθώς και για τις διαφοροποιήσεις στη συμμετοχή ανδρών και γυναικών σε οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών. Το τελευταίο μέρος του κεφαλαίου επικεντρώνεται στην ελληνική ακαδημαϊκή συζήτηση, τις σύγχρονες τάσεις της, τα δυνατά της σημεία αλλά και τις προκλήσεις που καλείται να αντιμετωπίσει.

2.1. Κοινωνία πολιτών. Απόπειρες εννοιολόγησης και αποτύπωσης

2.1.1 Η ιστορία της έννοιας και νεότερες εννοιολογικές αναζητήσεις

Η έννοια της κοινωνίας πολιτών εμφανίζεται στα κείμενα των σκωτσέζων Διαφωτιστών όπως οι Adam Smith και Adam Ferguson ήδη από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Στις αρχές του 19ου αιώνα στο έργο του *Φιλοσοφία του Δικαίου* ο Hegel ορίζει την κοινωνία πολιτών ως τη σφαίρα όπου τα άτομα αλληλεπιδρούν μεταξύ τους, επιδιώκοντας την εξυπηρέτηση των ιδιωτικών συμφερόντων τους και τη διακρίνει από την οικογένεια και το κράτος, διάκριση που υιοθετείται μέχρι σήμερα. Ο Karl Marx αντλώντας από τη θεώρηση του Hegel, τονίζει τις αρνητικές όψεις και τα ατομιστικά χαρακτηριστικά της κοινωνίας πολιτών και την αντιλαμβάνεται ως ένα πεδίο οικονομικών σχέσεων το οποίο αναδύθηκε με την αστική τάξη και εξυπηρετεί τα συμφέροντά της. Στο πεδίο αυτό αναπαράγονται οι σχέσεις εκμετάλλευσης μεταξύ των κοινωνικών τάξεων προς όφελος, πάντα, της αστικής τάξης.

Μια περισσότερο θετική έννοια στην κοινωνία πολιτών παρουσίασε ο Alexis de Tocqueville μέσα από το κλασικό έργο του *Η Δημοκρατία στην Αμερική*. Ο Tocqueville γράφει για το πλήθος των εθελοντικών οργανώσεων διαφορετικού αντικειμένου στην Αμερική και το θεωρεί προϋπόθεση για την εύρυθμη λειτουργία της δημοκρατίας. Σύμφωνα με τον θεωρητικό, μέσω της εθελοντικής συμμετοχής τους σε διάφορες ενώσεις τα άτομα μαθαίνουν να συμμετέχουν με ίσους όρους μεταξύ τους και να υπερβαίνουν το ατομικό τους συμφέρον θέτοντας συλλογικούς στόχους. Για τη θετική επιρροή της κοινωνίας πολιτών στα άτομα ο Tocqueville γράφει χαρακτηριστικά: «Τα αισθήματα και οι ιδέες ανανεώνονται, η καρδιά πλαταίνει και το ανθρώπινο πνεύμα αναπτύσσεται μόνο μέσω της αμοιβαίας αλληλεπίδρασης των ανθρώπων. [...] Και αυτό μόνο οι συνενώσεις μπορούν να το κάνουν» (Tocqueville [1835] 2008: 526).

Τον 20^ο αιώνα ο Antonio Gramsci διακρίνοντας επίσης μεταξύ πολιτικής κοινωνίας (κράτους) και κοινωνίας πολιτών, άσκησε κριτική στη μαρξιστική θεώρηση, τοποθετώντας την κοινωνία πολιτών στο πολιτιστικό εποικοδόμημα και όχι στη βάση και περιγράφοντάς την ως μια σφαίρα μέσα στην οποία συγκροτείται η πολιτισμική και ιδεολογική ηγεμονία. Η κοινωνία πολιτών για τον Gramsci αποτελεί την *αρένα* για την αμφισβήτηση και κατάκτηση της πολιτισμικής ηγεμονίας από την

εργατική τάξη με στόχο την πολιτική της επικράτηση (Gramsci 1999)¹⁷.

Στα τέλη του 20^{ου} αιώνα άρχισε να γίνεται ορατή η ανάπτυξη της κοινωνίας πολιτών μέσω της εμφάνισης και δραστηριοποίησης αυτόνομων μη κερδοσκοπικών οργανώσεων άρχισε να γίνεται ορατή στις δυτικές κοινωνίες. Ο Salamon χαρακτηρίζει ως «οργανωσιακή επανάσταση» την αυξημένη ίδρυση οργανώσεων, ιδρυμάτων και ομάδων έξω από τη σφαίρα του κράτους και της αγοράς, τη δημιουργία ενός «τρίτου τομέα» με σκοπό την κοινωνική φροντίδα, την προώθηση δικαιωμάτων, την προστασία του περιβάλλοντος και μια σειρά άλλων θεμάτων. Υποστηρίζει δε ότι η έκρηξη στην ίδρυση οργανώσεων *μπορεί να αποδειχθεί τόσο σημαντική για τα τέλη του 20^{ου} αιώνα, όσο και η ανάπτυξη του έθνους-κράτους για τα τέλη του 19ου* (Salamon 1994: 109). Την ίδια περίοδο η έννοια της κοινωνίας πολιτών αναβιώνει πρωτίστως για να ερμηνεύσει την πάλη κατά των αυταρχικών καθεστώτων και τη διαδικασία εκδημοκρατισμού στην Ανατολική Ευρώπη και τη Λατινική Αμερική (Cohen & Arato 1994).

Οι τάσεις αυτές συνοδεύτηκαν από την επαναφορά της έννοιας της κοινωνίας πολιτών τόσο στο ακαδημαϊκό πεδίο όσο και σε εκείνο της πολιτικής, της ανθρωπιστικής βοήθειας αλλά και στο λεξιλόγιο των ίδιων των εθελοντών. Ωστόσο οι διαφορετικές ιστορικές καταβολές του όρου καθώς και η ποικιλία στη χρήση και ερμηνεία του οδήγησαν με τον καιρό σε μία εννοιολογική σύγχυση και κατά συνέπεια στη δυσκολία αποτύπωσης και καταγραφής της κοινωνίας πολιτών.

Ένας γενικός κανόνας στη σύγχρονη βιβλιογραφία θα μπορούσε να είναι ότι «... όσο περισσότερο κανονιστικό χαρακτήρα έχει μια μελέτη, τόσο πιο στενός είναι ο ορισμός της κοινωνίας πολιτών που χρησιμοποιεί» (Heinrich 2005: 213). Αυτή η διαφοροποίηση απορρέει κυρίως από το γεγονός ότι οι κανονιστικές προσεγγίσεις τείνουν να αντιμετωπίζουν την κοινωνία πολιτών περισσότερο ως έναν ιδεότυπο (Keane 1998), που φέρει συγκεκριμένες εκ των προτέρων προσδιορισμένες αξίες και κανόνες, όπως της κοσμιότητας (Shils 1991),¹⁸ της εξυπηρέτησης του δημόσιου

---

¹⁷ Παρόλα αυτά ο Gramsci δεν κατέληξε σε μία μοναδική και συνολικά ικανοποιητική αντίληψη της κοινωνίας πολιτών ή του κράτους. Για το ζήτημα αυτό βλ. περισσότερα στο Gramsci 1999: 447επ.

¹⁸ Στο άρθρο του *Η αρετή της κοινωνίας πολιτών*, που δημοσιεύτηκε το 1991, ο Edward Shils εξυμνεί την αρετή της civility, που θα μπορούσε να αποδοθεί ως «κοσμιότητα» ή «πολιτισμένη συμπεριφορά». Η civility συνιστά υπόδειγμα συμπεριφοράς που καθοδηγεί τις σχέσεις των μελών της κοινωνίας πολιτών μεταξύ τους, αυτών και της κοινωνίας γενικότερα, των διαφορετικών οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών μεταξύ τους καθώς και τη σχέση μεταξύ κοινωνίας πολιτών και κράτους. Είναι η συνειδητή καταπίεση της

συμφέροντος¹⁹ (Shils 1991), της εσωτερικής δημοκρατίας (Diamond 1994) κ.λπ. Στον ιδεατό χώρο της κοινωνίας πολιτών ενδυναμώνονται οι δημοκρατικές αξίες όπως η ανεκτικότητα, η ευρύτητα πνεύματος, ο σεβασμός στις απόψεις των άλλων, η προθυμία συμβιβασμού και καλλιεργείται μια πληροφορημένη και λογική κοινή γνώμη (Paxton 2002). Στην κοινωνία πολιτών εμπίπτουν ακόμη και οργανώσεις που επιδιώκουν να παρέμβουν στην ίδια τη φύση του κράτους, όπως για παράδειγμα οι οργανώσεις που στοχεύουν στον εκδημοκρατισμό της κοινωνίας, εφόσον οι προσπάθειές τους αποσκοπούν στο δημόσιο συμφέρον και όχι στην εξυπηρέτηση συμφερόντων μιας συγκεκριμένης ομάδας και εφόσον ο τρόπος δράσης τους είναι ειρηνικός (Diamond 1994). Η κοινωνία πολιτών αποτελεί έτσι ένα περιουσιακό στοιχείο της κοινωνίας, το οποίο είναι αναπόσπαστο από αυτή και ανήκει σε αυτή, παρά μια διακριτή σφαίρα μέσα στην κοινωνία.

Η κανονιστική θεώρηση και εννοιολόγηση της κοινωνίας πολιτών έχει έναν μάλλον περιοριστικό χαρακτήρα. Μια τέτοια έννοια της κοινωνίας πολιτών φαίνεται να απηχεί τη φιλελεύθερη σύλληψη της οργανωσιακής ζωής και της θετικής επιρροής της στον πολίτη και στη δημοκρατική διακυβέρνηση, όπως αυτή αναλύεται στο έργο του Alexis de Tocqueville *Η δημοκρατία στην Αμερική* ή όπως διατυπώθηκε πιο πρόσφατα σε νεο-τοκβιλιανές προσεγγίσεις με κύριο εκφραστή τους τον Robert Putnam (Putnam, Leonardi & Nanetti 1993, Putnam 1995, 2000, 2002).²⁰

Ωστόσο οι εμπειρικές μελέτες της κοινωνίας πολιτών σε δημοκρατικές χώρες συχνά θέτουν υπό αμφισβήτηση το τοκβιλιανό αξίωμα της άμεσης θετικής επιρροής της οργανωσιακής ζωής στο κοινωνικό κεφάλαιο και τη δημοκρατία. Ειδικότερα

ατομικής ταυτότητας προς όφελος της συλλογικής και συνιστά πολιτική πράξη που δηλώνει ότι οι διαφορετικοί δρώντες, παρά τις ανταγωνιστικές διεκδικήσεις τους, ανήκουν στην ίδια κοινωνία και μοιράζονται το ίδιο αίσθημα συλλογικότητας. Η συμπεριφορά αυτή οριοθετεί την ένταση των συγκρούσεων και μειώνει την απόσταση μεταξύ των αντικρουόμενων αιτημάτων.

¹⁹ Η ουσιαστική κοσμιότητα [substantive civility] είναι μια αρετή των μελών κοινωνίας πολιτών που εκφράζει την ετοιμότητά τους να μετριάσουν τη διεκδίκηση των ιδιωτικών τους συμφερόντων προκειμένου για την εξυπηρέτηση του δημόσιου συμφέροντος μέσω της συλλογικής δράσης (Shils 1991: 17)

²⁰ Θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι το έργο των Tocqueville και Putnam δεν ταυτίζεται σε όλα τα σημεία. Οι δύο θεωρητικοί διαφέρουν ιδιαίτερα ως προς τη στάση τους απέναντι στις πολιτικές ενώσεις. Συγκεκριμένα ο Tocqueville, παρότι επιφυλακτικός, θεωρεί τις πολιτικές ενώσεις απαραίτητες, ιδίως επειδή επηρεάζουν θετικά τη δημιουργία άλλων ενώσεων. Αντίθετα ο Putnam τις απαξιώνει θεωρώντας ότι εντείνουν τις κοινωνικές συγκρούσεις. Για μια σε βάθος ανάλυση των εντάσεων ανάμεσα στη θεώρηση του Tocqueville και σε εκείνη του Putnam και για την ερμηνεία των διαφορών αυτών, βλ. Κωνσταντακόπουλος (2010).

καταρρίπτουν τον μύθο της «απόλυτης αρετής» της κοινωνίας πολιτών, καθώς εντοπίζουν περιπτώσεις όπου η δράση των οργανώσεων –παρά τα ευεργετικά της αποτελέσματα στην κοινότητα– μπορεί μακροπρόθεσμα να λειτουργήσει νομιμοποιητικά στη συσσώρευση πλούτου και στη διαίωσιση της άνισης κατανομής του (Thomas 1987),²¹ όπως και των κοινωνικών διαστρωματώσεων (Berman 1997), ή να αποτελεί εκτόνωση της αντιπολιτευτικής ενέργειας της αστικής τάξης, η οποία σε άλλη περίπτωση μπορεί να οδηγούσε σε πιο επαναστατικές ή ακραίες πολιτικές εναλλακτικές (Salamon 1994). Σύμφωνα με τη Sheri Berman η άνθιση της κοινωνίας πολιτών στη Δημοκρατία της Βαϊμάρης ήταν εκείνη που υπονόμευσε τη δημοκρατία, κινητοποιώντας τους πολίτες και ωθώντας τους να στηρίξουν τον ναζισμό. Η θεώρηση αυτή αμφισβητεί τη νεο-τοκβιλιανή προσέγγιση, υποστηρίζοντας ότι σε συγκεκριμένες συνθήκες η αυξημένη συμμετοχή σε συσσωματώσεις και η δημοκρατία μπορεί να σχετίζονται αρνητικά. Η κοινωνία πολιτών επομένως θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ως ένας «ουδέτερος πολλαπλασιαστής», του οποίου τα αποτελέσματα εξαρτώνται από το ευρύτερο κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον (Berman 1997).²²

Ανάλογες προσεγγίσεις εμφανίζονται και από τους θεωρητικούς της συγγενούς έννοιας του «κοινωνικού κεφαλαίου», το οποίο εκφράζει τις σχέσεις αμοιβαιότητας, εμπιστοσύνης και συμμετοχής στα κοινά που συνάπτονται ανάμεσα στα άτομα δημιουργώντας μεγαλύτερες δυνατότητες ανάπτυξης για ολόκληρη την κοινότητα (Coleman 1990). Κατά τον Robert Putnam η έννοια αυτή αναφέρεται στα χαρακτηριστικά της κοινωνικής οργάνωσης και πιο συγκεκριμένα στην εμπιστοσύνη, τους κανόνες και τα δίκτυα που είναι σε θέση να διευκολύνουν τη συλλογική δράση, βελτιώνοντας την απόδοση μιας κοινωνίας (Putnam, Leonardi & Nanetti 1993: 167).

Ωστόσο μια πληθώρα μελετών αμφισβητούν την καθολική σύνδεση του

---

²¹ Η Thomas στο άρθρο της “Development Through Harambee: Who Wins and Who Loses? Rural Self-Help Projects in Kenya” (1987) παρουσιάζει την περίπτωση της αυτο-οργάνωσης (Χαραμπί) στην Κένυα και αναφέρει ότι παρά τη χρησιμότητα των δράσεών της τελικά η οργάνωση ίσως να λειτουργεί νομιμοποιητικά στη συσσώρευση του πλούτου και τη διαίωσιση των ανισοτήτων.

²² Η Berman στο άρθρο της “Civil Society and the Collapse of the Weimar Republic” (1997) απαντά στα “Making Democracy Work” (1993) και “Bowling Alone” (1995) του Robert Putnam διαχωρίζοντας την περίπτωση των πολιτικών συστημάτων με δυνατούς και νομιμοποιημένους θεσμούς, όπου, όπως έχει παρατηρήσει ο Tocqueville, η κοινωνία πολιτών λειτουργεί ενισχυτικά για τη δημοκρατία, από τα συστήματα με αδύναμες δομές και αναποτελεσματικούς θεσμούς, στα οποία η κοινωνία πολιτών θα μπορούσε να υπονομεύσει την πολιτική σταθερότητα ενισχύοντας τον κατακερματισμό της κοινωνίας και τη δυσαρέσκεια και διασπώντας την πολιτική συνοχή.

κοινωνικού κεφαλαίου με την ανάπτυξη της κοινότητας και της δημοκρατίας, αναδεικνύοντας τις λειτουργικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των οργανώσεων και του κοινωνικού κεφαλαίου που παράγεται από τη συμμετοχή σε αυτές. Έτσι κάποιοι συγγραφείς επισημαίνουν ότι οι διαφορές στο είδος και στη μορφή της οργάνωσης και ο βαθμός συμμετοχής των μελών (απλή συμμετοχή ή ενεργός δραστηριοποίηση) επίσης συνδέονται με διαφορετικό τύπο κοινωνικού κεφαλαίου (Putnam 1995, Eastis 1998, Stolle & Rochon 1998, Andersen, Curtis & Grabb 2006), ενώ η Paxton επισημαίνει ότι τα τέσσερα επιμέρους επίπεδα των συστατικών του κοινωνικού κεφαλαίου έχουν κάθε ένα διαφορετική επίδραση στην κοινωνία (Paxton 1999). Ο ίδιος ο Putnam διακρίνει ανάμεσα στις οργανώσεις που απαιτούν ενεργό συμμετοχή και στις «moving a pen» οργανώσεις, στις οποίες η συμμετοχή περιορίζεται σε απλές υπογραφές (Putnam 1995: 665επ.), και εισάγει τη χαρακτηριστική διάκριση οργανώσεων «γεφύρωσης» [bridging] και οργανώσεων «δεσμών»²³ [bonding], η οποία οδηγεί στην ανάπτυξη διαφορετικού είδους στάσεων και αντιλήψεων πολλές φορές εις βάρος του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου (Putnam 2000).

Φαίνεται λοιπόν ότι οι κανονιστικές προσεγγίσεις τόσο της κοινωνίας πολιτών όσο και της συγγενούς έννοιας του κοινωνικού κεφαλαίου είναι πολύ δύσκολο να συμπεριλάβουν και να ερμηνεύσουν όλες τις εκφάνσεις της δράσης της κοινωνίας πολιτών και των σχέσεων που δημιουργούνται στο εσωτερικό των οργανώσεων ή να ορίσουν τη σχέση της με την κοινωνία, το κράτος και το πολιτικό σύστημα.

Στον αντίποδα της κανονιστικής προσέγγισης βρίσκονται οι αναλυτικές προσεγγίσεις της κοινωνίας πολιτών. Η αύξηση των εμπειρικών ερευνών και μελετών οδήγησε στην εμφάνιση νέων, ευρύτερων εννοιών για την κοινωνία πολιτών και τη λειτουργία της. Μετά το 1989 η εμπειρία και η μελέτη της κοινωνίας πολιτών στην Ανατολική Ευρώπη και στη Λατινική Αμερική επέτρεψαν την ανάδυση προσεγγίσεων οι οποίες δίνουν πλέον έμφαση στις οργανώσεις των πολιτών ως αντίβαρο στο αυταρχικό απολυταρχικό κράτος και διευρύνουν κατ' αυτόν τον τρόπο

---

23 Συγκεκριμένα οι οργανώσεις «γέφυρες» (για παράδειγμα οικολογικές οργανώσεις) είναι συνήθως ανοιχτές και συνδέονται με άλλες συσσωματώσεις και με την ευρύτερη κοινωνία. Το αποτέλεσμα είναι ότι αυξάνουν τη διαλλακτικότητα και τον πλουραλισμό απόψεων των μελών τους και κατά συνέπεια το κοινωνικό κεφάλαιο της κοινωνίας. Αντίθετα οι οργανώσεις «δεσμών» [bonding] (όπως για παράδειγμα οι συμμορίες ή Μαφία) είναι κλειστές και αποκομμένες από την κοινωνία και επικεντρώνουν στη σύσφιξη των σχέσεων των μελών μεταξύ τους. Το αποτέλεσμα είναι η απομόνωση των μελών από τις άλλες ομάδες και από την κοινωνία, η προώθηση της μισαλλοδοξίας και του συντηρητισμού των απόψεων και κατά συνέπεια η μείωση του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου.

την έννοια και τον ρόλο της κοινωνίας πολιτών (Michnik 1999, Glenn 2008).

Έτσι στην κοινωνία πολιτών συμπεριλαμβάνονται κατ' αρχάς οι αντικαθεστωτικές ομάδες με αίτημα τον εκδημοκρατισμό απολυταρχικών καθεστώτων και στη συνέχεια τα νέα κοινωνικά κινήματα, που αποσκοπούν στην κοινωνική αλλαγή και την εγκαθίδρυση μιας νέας τάξης πραγμάτων. Στις πιο πρόσφατες μορφές τέτοιων κινητοποιήσεων θα μπορούσαμε να συμπεριλάβουμε τις κινητοποιήσεις της «Αραβικής Άνοιξης», τους «Αγανακτισμένους» καθώς και μία σειρά κινήσεων προεικονιστικών πολιτικών [prefigurative politics], όπως το «Occupy», τα οποία επιδιώκουν να εφαρμόσουν *εδώ και τώρα* τις αλλαγές που το κίνημα επιζητά ως επιθυμητή μορφή της κοινωνίας (Dixon 2012) ή όπως το θέτει ο Κιουπκιολής (2011) «προτυπώνουν στις ίδιες τις μεθόδους που μετέρχονται τους επιδιωκόμενους στόχους».

Ξεπερνώντας το πρόταγμα της «ειρηνικής επανάστασης» (Michnik 1999) οι συγκρουσιακές σχέσεις που δημιουργούνται ως εγγενή στοιχεία των κοινωνικών κινήσεων (Della Porta & Diani [1998] 2006, Neveu 2010) μπορεί να οδηγήσουν και σε μη ειρηνικούς ή βίαιους τρόπους δράσης και διαμαρτυρίας, ιδίως στις περιπτώσεις των πολιτικών κινήσεων²⁴ που έχουν προσδιορίσει ως «αντίπαλο» το κράτος.

Οι μελέτες αυτές αντανακλούν και συνδέονται περισσότερο με τη θεωρητική προσέγγιση του Antonio Gramsci που ορίζει την κοινωνία πολιτών ως την αρένα στην οποία διάφοροι δρώντες προσπαθούν να αποκτήσουν την πολιτιστική και ιδεολογική ηγεμονία και να κυριαρχήσουν πολιτικά. Σύμφωνα με τον Gramsci η διάκριση των εξουσιών και όλη η θεωρητική συζήτηση και τα νομικά αξιώματα που αυτή συνεπάγεται είναι το προϊόν της πάλης μεταξύ της κοινωνίας πολιτών και της πολιτικής κοινωνίας σε μία συγκεκριμένη ιστορική περίοδο.²⁵ Οι αναλυτικές νεο-γκραμισιανές προσεγγίσεις τείνουν να χρησιμοποιούν πολύ ευρύτερους ορισμούς της κοινωνίας πολιτών: την αντιλαμβάνονται ως μια κοινωνική αρένα μέσα στην ευρύτερη κοινωνία, όπου πραγματοποιείται η συλλογική δράση μέσω της συμμετοχής σε οργανώσεις και μιας γενικότερης συμμετοχής στα κοινά. Εδώ διευκολύνονται η

---

²⁴ Σύμφωνα με τον Neveu ο «προσδιορισμός αντιπάλου» είναι καθοριστική διαδικασία για τα κοινωνικά κινήματα. Ο Neveu ορίζει ως πολιτικά κοινωνικά κινήματα αυτά που απευθύνονται στις αρχές, για να τις αναγκάσουν μέσω δημόσιας παρέμβασης να πάρουν θέση ως προς μία διεκδίκηση (Neveu 2010).

²⁵ Ο Gramsci αναφέρει επίσης ότι οι εξουσίες είναι όργανα της πολιτικής ηγεμονίας σε διαφορετικό βαθμό· τις ιεραρχεί δε ως εξής: 1) νομοθετική, 2) δικαστική και 3) εκτελεστική (βλ. περισσότερα στο ίδιο, σ. 507).

άσκηση κριτικής εναντίον του καθεστώτος ή της κυβέρνησης, η καλλιέργεια και η διάδοση αντιπολιτευτικών απόψεων, η πληροφόρηση για δράσεις διαμαρτυρίας και η συγκρότηση κοινωνικών κινημάτων (Paxton 2002). Η νεο-γκραμισιανή ανάλυση απορρίπτει την αργιογή απόδοση θετικών χαρακτηριστικών στην κοινωνία πολιτών αναδεικνύοντας τη δομική αμφισημία και τον ιστορικό προσδιορισμό της (Σημίτη 2010).

Η αντίληψη της κοινωνίας πολιτών ως αρένας ή σφαίρας υπογραμμίζει το γεγονός ότι τα όρια της έννοιας δεν είναι σταθερά, αλλά βρίσκονται σε διαρκή διαδικασία προσαρμογής στις μεταβαλλόμενες συνθήκες. Ο προσδιορισμός της κοινωνίας πολιτών ως χώρου ενθαρρύνει πιο δυναμικές αναλύσεις των εσωτερικών εντάσεων και διαφοροποιήσεων των οργανώσεων μεταξύ τους καθώς και της συνεχόμενης ανάπτυξης και ανακατάταξης των δρώντων. Έτσι διαφορετικές ομάδες μπορεί να παίζουν διαφορετικό ρόλο, ανάλογα με τις ευκαιρίες που παρουσιάζονται, και να αντικαθίστανται αργότερα από νέους οργανισμούς. Αυτό που ορίζει ποια οργάνωση ανήκει στην κοινωνία πολιτών είναι η λειτουργία της σε μια ορισμένη χρονική στιγμή (Fioramonti & Fiori 2010). Έτσι κάθε δρων μπορεί να εισέρχεται στη σφαίρα της κοινωνίας πολιτών, όταν εξυπηρετεί συλλογικά συμφέροντα, και να απέρχεται από αυτή, όταν επιδιώκει την εξυπηρέτηση ιδιωτικών σκοπών (Heinrich 2005).

Η απομάκρυνση από την κανονιστική θεώρηση της κοινωνίας πολιτών και η εμφάνιση περισσότερο σχετικοποιημένων εννοιολογήσεων του όρου αντανακλούν τη συνθετότητα της φύσης και της λειτουργίας των οργανώσεων. Η υιοθέτηση ενός κοινού εννοιολογικού πλαισίου για την κοινωνία πολιτών θα διευκόλυνε τη συγκριτική μελέτη και τη σε βάθος ερμηνεία των σχέσεων που αναπτύσσονται ανάμεσα στις οργανώσεις και μεταξύ της κοινωνίας πολιτών, της αγοράς και του κράτους. Ωστόσο η ποικιλία που υπάρχει στη μορφή των οργανώσεων και στα κοινωνικοπολιτικά συμφραζόμενα καθώς και το πλήθος των πολιτικών και θεωρητικών προσεγγίσεων καθιστούν το εγχείρημα αυτό ιδιαίτερος δυσχερές και πρωτίστως πολιτικό.

Όπως παρατηρεί ο Heinrich (2005: 212), η απήχηση του όρου δεν θα διαρκέσει για πολύ, εάν δεν καταφέρει να αποδειχθεί η χρησιμότητά του για την πολιτική, την πράξη και την έρευνα μέσω μιας εννοιολογικά άρτιας εμπειρικής ανάλυσης της κοινωνίας πολιτών και της συνεισφοράς του όρου στην ανάπτυξη και τη διακυβέρνηση. Από την άλλη πλευρά, όπως εύστοχα επισημαίνει η Σημίτη, η

σύνδεση της έννοιας με τα Νέα Κοινωνικά Κινήματα και η ταυτόχρονη χρήση της ως κεντρικού όρου στο μοντέλο χρηστής διακυβέρνησης του νεοφιλελεύθερου υποδείγματος²⁶ καθιστούν τελικά την κοινωνία πολιτών μια πολιτικά κρίσιμη έννοια, η ερμηνεία της οποίας συνιστά πλέον κεντρικό στοιχείο της πάλης για ιδεολογική ηγεμονία (Σημίτη 2010).

2.1.2. Οργανώσεις «κάτω από το ραντάρ»

Η εννοιολόγηση της κοινωνίας πολιτών συνδέεται άμεσα με την προσπάθεια καταγραφής και ποσοτικοποίησής της. Η δυσκολία αποδοχής ενός ενιαίου ορισμού, ο οποίος θα μπορεί να συλλάβει την ποικιλία ειδών και τύπων των οργανώσεων σε διεθνές επίπεδο, καθιστά τη χαρτογράφηση της κοινωνίας πολιτών μια ιδιαίτερα σύνθετη διαδικασία που απασχολεί μεγάλο μέρος της διεθνούς βιβλιογραφίας.

Μία από τις πιο διαδεδομένες μεθόδους για την καταμέτρηση της κοινωνίας πολιτών είναι αυτή της δομικής-επιχειρησιακής προσέγγισης [structural operational approach] που χρησιμοποιήθηκε στο Πρόγραμμα Συγκριτικής Μελέτης του Μη Κερδοσκοπικού Τομέα του Πανεπιστημίου Johns Hopkins [Johns Hopkins Comparative Non-Profit Sector Project, CNP]. Βασισμένη σε συγκριτική μελέτη έχει χρησιμοποιηθεί την τελευταία δεκαετία για την έρευνα των οικονομικών διαστάσεων του μη κερδοσκοπικού τομέα σε περισσότερες από 40 χώρες.

Η προσέγγιση αυτή θεωρεί τις Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις ως την κύρια μορφή έκφρασης της κοινωνίας πολιτών. Το βασικό κριτήριο για να ενταχθεί μια ομάδα ατόμων στην κοινωνία πολιτών είναι να διαθέτει κάποιας μορφής οργάνωση, να είναι ιδιωτική, να είναι μη κερδοσκοπική, αυτοδιοικούμενη και εθελοντική. Η δομική προσέγγιση δεν περιλαμβάνει στην κοινωνία πολιτών τις κατά περίπτωση εφήμερες συναθροίσεις ανθρώπων χωρίς κάποια δομή ή κάποια οργανωσιακή ταυτότητα. «Διαφορετικά η έννοια του μη κερδοσκοπικού τομέα καταλήγει πολύ άμορφη και εφήμερη, για να μπορέσει να γίνει κατανοητή και να μελετηθεί» (Salamon & Anheier 1996: 2). Ωστόσο με βάση τα κριτήρια αυτά η δομική προσέγγιση παραβλέπει βασικές όψεις της κοινωνίας πολιτών, όπως η συλλογική πολιτική δράση εκτός οργανώσεων (Heinrich 2005).²⁷

---

²⁶ Για μια ανάλυση των δύο αυτών ασύμβατων εκδοχών της κοινωνίας πολιτών, που απαντώνται στη βιβλιογραφία για τα Νέα Κοινωνικά Κινήματα και το πολιτικό μοντέλο της χρηστής διακυβέρνησης, βλ. Σημίτη (2010: 65-85).

²⁷ Για απάντηση στην κριτική αυτή βλ. Sokolowski & Salamon 2005: 236επ.

Μια άλλη προσέγγιση είναι η λειτουργική, η οποία υιοθετήθηκε από τον Δείκτη Κοινωνίας Πολιτών CIVICUS²⁸ και ακολουθώντας τη λογική των εμπειρικών μελετών επικεντρώνεται στη φύση της δραστηριοποίησης των διαφόρων δρώντων στην αρένα της κοινωνίας πολιτών, όπως η μεμονωμένη πολιτική συμμετοχή, οι διαδηλώσεις και άλλες μη οργανωμένες δράσεις μορφές κοινωνικής συμμετοχής (Heinrich 2005). Ωστόσο η προσέγγιση αυτή στερείται επαρκών και συγκεκριμένων προδιαγραφών και καθαρών κατευθυντήριων γραμμών και είναι πιο δύσκολο να χρησιμοποιηθεί ως εργαλείο για συγκριτική μελέτη.

Στη σχετική συζήτηση επισημαίνεται η ανάγκη υιοθέτησης περισσότερο αφηρημένων κριτηρίων από τη δομική προσέγγιση όσο και η ανάγκη αυστηρότερων προδιαγραφών για τη λειτουργική προσέγγιση (Heinrich 2005, Howard 2005, Sokolowski & Salamon 2005).

Τόσο η δομική όσο και η λειτουργική προσέγγιση αναγνωρίζουν την ύπαρξη άτυπων μορφών οργάνωσης που ανήκουν στην κοινωνία πολιτών. Στη δομική προσέγγιση το οργανωσιακό κριτήριο δεν είναι οπωσδήποτε ταυτισμένο με τη νομική υπόσταση της κάθε ομάδας. Όπως σχολιάζουν οι Sokolowski & Salamon (2005) κάποιες συσσωματώσεις αποτελούν οργανώσεις με τη κοινωνιολογική και όχι με τη νομική έννοια του όρου. Αυτό που είναι σημαντικό είναι η ύπαρξη κάποιας εσωτερικής οργανωσιακής δομής, που μπορεί να εκφράζεται με μια σχετική σταθερότητα των στόχων, της δομής και του τρόπου δράσης, και κάποια ευδιάκριτα όρια, όπως για παράδειγμα η δυνατότητα διάκρισης ανάμεσα σε μέλη και μη μέλη (Salamon & Anheier 1996). Ωστόσο η έλλειψη νομικής κατοχύρωσης πολλές φορές καθιστά τις ομάδες αυτές αόρατες.

Σε αυτή την προβληματική ένα ιδιαίτερο κομμάτι της σύγχρονης βιβλιογραφίας επικεντρώνεται στο ζήτημα των οργανώσεων που βρίσκονται «κάτω από το ραντάρ» [below/under the radar] ή των «ημι-άτυπων» ή «μη ρυθμισμένων» [unregulated] οργανώσεων. Αυτές οι μικρο-οργανώσεις δεν περιλαμβάνονται σε επίσημες βάσεις δεδομένων, καθώς είτε δεν διαθέτουν κάποια επίσημη μορφή είτε έχουν πολύ χαμηλό προϋπολογισμό· για τον λόγο αυτόν συχνά διαφεύγουν της προσοχής των ερευνητών. Διαφεύγουν επίσης και του «πολιτικού ραντάρ», καθώς είναι δύσκολο να αποτελέσουν σταθερούς συνομιλητές με τα κέντρα εξουσίας.

---

28 Ο δείκτης αυτός σχεδιάστηκε από τους Salamon & Anheier (1996) και εφαρμόζεται σε περισσότερες από 50 χώρες, με επίκεντρο τις χώρες της Αφρικής, της Λατινικής Αμερικής, της Ασίας και τις χώρες της μετακομμουνιστικής Ευρώπης.

Κατά τον Toepler η χρησιμότητα των οργανώσεων αυτών εξαρτάται από τη θεωρητική προσέγγιση της κοινωνίας πολιτών. Σε μια θεώρηση των οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών ως εναλλακτικών προμηθευτών αγαθών και υπηρεσιών, ο ρόλος των άτυπων οργανώσεων είναι πράγματι περιορισμένος. Ωστόσο, εάν στρέψουμε το ενδιαφέρον στις μη οικονομικές όψεις της κοινωνίας πολιτών (όπως το παραγόμενο κοινωνικό κεφάλαιο), τότε ο ρόλος τους είναι ιδιαίτερα σημαντικός (Toepler 2003).

Λόγω των πρακτικών δυσκολιών στην καταγραφή και αποτύπωση των άτυπων οργανώσεων η εμπειρική έρευνα είναι περιορισμένη και απαντάται κυρίως σε κοινωνιολογικές μελέτες ανάπτυξης κοινοτήτων. Ωστόσο ανάλογα με τον τρόπο καταμέτρησης και εννοιολόγησης των οργανισμών αυτών ο αριθμός των οργανώσεων μπορεί να αποδειχθεί σε κάποιες περιπτώσεις από τρεις έως πέντε φορές μεγαλύτερος από το μέγεθος της τυπικής κοινωνίας πολιτών (McCabe, Phillimore & Mayblin 2010).

Σε κάθε περίπτωση η έως σήμερα εμπειρία ενισχύει το επιχείρημα υπέρ ενός ανοιχτού εννοιολογικού πλαισίου της κοινωνίας πολιτών που να μην περιορίζεται στο οργανωσιακό κριτήριο και να μην αποκλείει τις άτυπες μορφές της (Fioramonti & Fiori 2010). Όπως αναφέρει ο Toepler (2003: 236), *«Ίσως ένα από τα λίγα εναπομείναντα μεγάλα μυστήρια στην έρευνα του Τρίτου Τομέα είναι το ερώτημα του τι μας διαφεύγει, όταν αποκλείουμε από την εμπειρική έρευνα αυτές τις οργανώσεις που δεν είναι εύκολο να εντοπιστούν στις συνήθεις πηγές δεδομένων»*.

Συμπερασματικά θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε ότι το εννοιολογικό πλαίσιο που υιοθετείται κάθε φορά καθορίζει σε μεγάλο βαθμό και το μέγεθος της κοινωνίας πολιτών, υπό την έννοια του αριθμού των οργανώσεων που θα καταγραφούν. Η επιλογή αυτού του πλαισίου συνιστά απόφαση που εμπεριέχει τη θεώρηση για τον ρόλο και τη θέση της κοινωνίας πολιτών στην κοινωνία και προκαθορίζει τα όρια της σχέσης μεταξύ των οργανώσεων και του κράτους.

Σε γενικές γραμμές υπάρχει μία τάση διεύρυνσης του εννοιολογικού πλαισίου, ώστε να συμπεριλαμβάνονται σε αυτό από τις πιο αφηρημένες και αυθόρμητες μορφές κοινωνικής κινητοποίησης έως τις πιο μικρές και μη καταγεγραμμένες οργανώσεις, ακόμη και εάν η δράση τους στρέφεται ενάντια στις πολιτικές του κράτους ή ενάντια στο κράτος καθεαυτό. Από τη μία πλευρά η τάση αυτή θα οδηγήσει σε περισσότερο αναλυτικά και περιεκτικά συμπεράσματα για την κοινωνία πολιτών. Από την άλλη δεν θα πρέπει να αγνοηθεί ο κίνδυνος δημιουργίας μιας υπερβολικά αόριστης, αφηρημένης και ρευστής έννοιας, η οποία θα προσδιορίζεται

από τα γεγονότα, αντί να αποτελεί ερμηνευτικό εργαλείο των γεγονότων αυτών. Μια πρόκληση για τη θεωρία της κοινωνίας πολιτών αποτελεί η μελέτη και ερμηνεία σύγχρονων συλλογικών κινητοποιήσεων –όπως τα κινήματα Occupy, οι «Αγανακτισμένοι» και η Αραβική Άνοιξη που απαιτούν περαιτέρω διεύρυνση της έννοιάς της.²⁹

Η παρούσα διατριβή επιχειρεί τόσο την καταγραφή και μελέτη μικρών και άτυπων οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών στη Θεσσαλονίκη όσο και μια συγκριτική ανάλυση μεταξύ των άτυπων και των τυπικών οργανώσεων της πόλης, με σκοπό να ενισχύσει την εμπειρική έρευνα στο πεδίο των άτυπων οργανώσεων.

---

²⁹ Οι ιδιαιτερότητες των κινήσεων Occupy και των «Αγανακτισμένων» θίγονται επιγραμματικά στο επόμενο κεφάλαιο.

2.2. Σχέση κράτους και κοινωνίας πολιτών

Αρρηκτα συνδεδεμένη με το ζήτημα της εννοιολόγησης της κοινωνίας πολιτών είναι και η συζήτηση για τη σχέση της κοινωνίας πολιτών με το κράτος στη σύγχρονη βιβλιογραφία. Όπως παρατηρούν οι Edwards & Foley (1998), τα σημεία τομής των διάφορων εννοιολογικών προσεγγίσεων δημιουργούν μια αίσθηση καθολικότητας και υπονοούν ότι, εάν θα μπορούσαμε να καταλήξουμε σε συμφωνία σχετικά με το τι περιέχεται στην έννοια, θα επιτυγχάναμε μία κατανοητή θεωρία των σχέσεων κράτους-κοινωνίας.

Στις απαρχές της σύγχρονης θεωρίας η κοινωνία πολιτών ήταν ένας πόλος ενός απλού διχοτομημένου μοντέλου: κράτος/κοινωνία πολιτών, άποψη που διέβλεπε έναν ανταγωνισμό ή μια εσωτερική σύγκρουση μεταξύ του κράτους και των «διαμεσολαβητικών» εθελοντικών οργανισμών (Salamon 1994: 120). Οι πιο σύγχρονοι συγγραφείς αναφέρονται στο μοντέλο των τριών ή ακόμη και των τεσσάρων τομέων, με γνωστότερο το τρίπτυχο: κράτος-αγορά-κοινωνία πολιτών (Cohen & Arato [1994] 1997: 464, Foley & Edwards 1998). Στο μοντέλο αυτό η κοινωνία πολιτών συχνά αναφέρεται ως ο «τρίτος τομέας», μια διακριτή σφαίρα της κοινωνίας, η οποία ισορροπεί ανάμεσα σε δύο κύριους άξονες: την αυτονομία (Diamond 1994, Salamon 1994) αλλά και την εξάρτησή της από το κράτος και την αυτονομία της από την αγορά.

Η σχέση κοινωνίας πολιτών και κράτους ποικίλλει ανάλογα με τη λειτουργία που επιτελεί η πρώτη, η οποία διαφοροποιείται ανάλογα με τη θεωρητική προσέγγιση. Η νεο-τοκβιλιανή προσέγγιση, έτσι όπως αναλύεται στο έργο του Robert Putnam, δίνει κατ' αρχάς έμφαση στη λειτουργία της κοινωνικοποίησης, η οποία πραγματοποιείται μέσω της συμμετοχής σε ομάδες της κοινωνίας πολιτών. Έτσι η σχέση κράτους-κοινωνίας πολιτών θα μπορούσε να οριστεί ως ουδέτερη ή συμπληρωματική.

Πέρα από την παραγωγή κοινωνικού κεφαλαίου μια μερίδα θεωρητικών της ίδιας προσέγγισης επισημαίνουν ότι η κοινωνία πολιτών επιτελεί και πολλές άλλες δημόσιες ή οιονεί δημόσιες λειτουργίες, όπως η παροχή ανθρωπιστικής βοήθειας ή οι υπηρεσίες πρόνοιας. Αυτές παρέχονται είτε χωρίς καμία υποστήριξη από το κράτος είτε με την οικονομική υποστήριξη από αυτό και οδηγούν σε σχέση συνεργασίας μεταξύ κράτους και κοινωνίας πολιτών. Σύμφωνα με τον Salamon

(1994) τουλάχιστον στις ΗΠΑ η σχέση μεταξύ κράτους και κοινωνίας πολιτών θα μπορούσε να χαρακτηριστεί περισσότερο συνεργατική, παρά ανταγωνιστική, καθώς το κράτος απευθύνεται όλο και περισσότερο στον τρίτο τομέα για συνεργασία στην ικανοποίηση των αναγκών των πολιτών.

Ταυτόχρονα θεωρητικοί του νέου πλουραλισμού αναδεικνύουν τη λειτουργία της αντιπροσώπευσης διακριτών συμφερόντων και πολλαπλών φωνών, χαρακτηριστικό των σύγχρονων δημοκρατικών κοινωνιών. Όταν δε οι συνθήκες δεν επιτρέπουν την άρθρωση αντιπολιτευτικού λόγου, τότε η κοινωνία πολιτών αποκτά αντιπολιτευτικό χαρακτήρα απέναντι στο κράτος, το οποίο απειλεί τον πλουραλισμό και την αυτονομία της. Αυτή η λειτουργία μπορεί να οδηγήσει σε σχέση σύγκρουσης με το κράτος.

Οι τέσσερις αυτές λειτουργίες απαντώνται με διαφορετικό τρόπο κάθε φορά στις προσπάθειες αποτύπωσης της σχέσης κοινωνίας πολιτών και κράτους σε μοντέλα:

Όσον αφορά τη στάση των οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών απέναντι στο κράτος, οι Foley & Edwards στο άρθρο τους «Το παράδοξο της κοινωνίας πολιτών» (1996) διακρίνουν δύο κύριες όψεις της κοινωνίας πολιτών: η πρώτη περιλαμβάνει της ενώσεις προσώπων που έχουν «ουδέτερη» σχέση με το κράτος, όπως αθλητικοί σύλλογοι, πολιτιστικές οργανώσεις κ.λπ. («κοινωνία πολιτών I»). Αυτοί είναι οι οργανισμοί που σύμφωνα με τον Putnam (Putnam, Leonardi & Nanetti 1993) ενσωματώνουν και πολλαπλασιάζουν το κοινωνικό κεφάλαιο μέσω της γεφύρωσης των κοινωνικών και πολιτικών διαφορών, συμβάλλοντας με αυτόν τον τρόπο στην αποτελεσματικότητα του δημοκρατικού κράτους. Αντίθετα η κοινωνία πολιτών II περιλαμβάνει τις οργανώσεις που όντας ανεξάρτητες από το κράτος μπορούν να αποτελούν πόλους αντίστασης στα αυταρχικά καθεστώτα, αλλά και τις οργανώσεις που στο πλαίσιο δημοκρατικών καθεστώτων δρουν αντιπολιτευτικά ως «αντίβαρα» στο κράτος. Έτσι στο μοντέλο των Foley & Edwards η κοινωνία πολιτών II αφορά κάθε οργάνωση που μπορεί να είναι αντίθετη είτε στο ίδιο το πολίτευμα είτε σε ορισμένες πολιτικές του κράτους. Στην πρώτη περίπτωση γίνεται λόγος για οργανώσεις «μετασχηματισμού» [transforming], όπως για παράδειγμα το κίνημα κατά της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας, και στη δεύτερη για οργανώσεις «μεταρρύθμισης» [reforming], όπως για παράδειγμα τα κινήματα για τα πολιτικά δικαιώματα ή οι γυναικείες οργανώσεις.

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι σε αυτή τη διάκριση η κοινωνία πολιτών I

περιλαμβάνει τις οργανώσεις που δεν έχουν καμία απαίτηση από ή διάδραση με το κράτος, ενώ η κοινωνία πολιτών II περιλαμβάνει οργανώσεις που αρθρώνουν κάποιου είδους αίτημα προς το κράτος.

Σχήμα 1. Διάκριση των Foley & Edwards (1996)

Κοινωνία Πολιτών I	Κοινωνία Πολιτών II	
Ουδέτερη απέναντι στο Κράτος	Αντίθετη	Αντιπολιτευτική
	Αντίθετη στο Πολιτικό Σύστημα (μετασχηματιστική)	Αντίθετη σε Πολιτικές (μεταρρυθμιστική)

Στην παραπάνω διάκριση οι Hasenfeld & Gidron (2005) επιχειρούν να ενσωματώσουν μια άλλη πλευρά της κοινωνίας πολιτών, αυτή του μη κερδοσκοπικού τομέα. Συγκεκριμένα αναφέρονται στις οργανώσεις που μπορεί να λειτουργούν ενδυναμωτικά προς τα καθεστάτα και τις κρατικές πολιτικές, ταυτόχρονα όμως να εξαρτώνται και από το κράτος είτε για τη νομιμοποίησή τους είτε για οικονομικές ελαφρύνσεις, όπως για παράδειγμα τα νοσοκομεία. Κάποιες δε από αυτές δεν αποκλείεται να εναντιωθούν σε συγκεκριμένες πολιτικές, όπως για παράδειγμα η Εκκλησία στις πολιτικές υπέρ των εκτρώσεων.

Οι οργανώσεις αυτές διαφοροποιούνται από τις κλασικές οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών I και τις αντιπολιτευτικές οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών II, καθώς αποσκοπούν μεν στην κοινωνική αλλαγή, όχι όμως μέσω διαμαρτυρίας, και ταυτόχρονα επιδιώκουν την παροχή υπηρεσιών όπως εκπαίδευση, οι οποίες είναι καθοριστικές για κοινωνική αλλαγή.³⁰ Η εσωτερική τους δομή είναι μια ανάμειξη κολεκτιβιστικών και γραφειοκρατικών στοιχείων. Αυτές οι οργανώσεις για τους Hasenfeld & Gidron αποτελούν την κοινωνία πολιτών III.

³⁰ Λόγω της πολλαπλότητας των σκοπών τους οι συγγραφείς χρησιμοποιούν τον όρο «υβριδικές εθελοντικές οργανώσεις πολλαπλών σκοπών» [multipurpose hybrid voluntary organisations]. Οι οργανώσεις αυτές συνδυάζουν χαρακτηριστικά και από τα τρία θεωρητικά πεδία μελέτης της δράσης του τρίτου τομέα, δηλαδή την κοινωνία πολιτών, τα κοινωνικά κινήματα και τον μη κερδοσκοπικό τομέα.

Σχήμα 2. Διάκριση των Hasenlfield & Gidron (2005)

Κοινωνία Πολιτών I	Κοινωνία Πολιτών II		Κοινωνία Πολιτών III
Ουδέτερη απέναντι στο κράτος	Αντίθετη/Αντιπολιτευτική		Συνεργασία/ Εξάρτηση
	Πολιτικό Σύστημα (μετασχηματιστική)	Πολιτικές (μεταρρυθμιστική)	

Ο Adil Najam (2000) προτείνει ένα μοντέλο της σχέσης κράτους και κοινωνίας πολιτών βασισμένο όχι στη μεμονωμένη στάση κάθε μέρους, αλλά στις σχέσεις που διαμορφώνονται κατά τη λειτουργία των δύο μερών. Πιο συγκεκριμένα προχωρά στη σύγκριση των σκοπών και των μέσων των θεσμών του κράτους και των μη κυβερνητικών οργανώσεων³¹ και καταλήγει στη διαμόρφωση τεσσάρων βασικών σχέσεων, που περιγράφονται ως τα «τέσσερα Σ»: Συνεργασία, Σύγκρουση, Συμπληρωματικότητα και Σφετερισμός.³²

Σχήμα 3. Το μοντέλο των «τεσσάρων Σ» της σχέσης κυβέρνησης-κοινωνίας πολιτών

		ΣΚΟΠΟΣ	
		Ομοιότητα	Διαφορά
ΜΕΣΑ	Ομοιότητα	<i>Συνεργασία</i>	<i>Σφετερισμός</i>
	Διαφορά	<i>Συμπληρωματικότητα</i>	<i>Σύγκρουση</i>

Πηγή: Najam (2000: 383).

Πιο συγκεκριμένα συνεργασία υπάρχει, όταν οι σκοποί και οι στρατηγικές κράτους και κοινωνίας πολιτών συγκλίνουν, όπως για παράδειγμα σε πολλές περιπτώσεις παροχής υπηρεσιών πρόνοιας και ανθρωπιστικής βοήθειας. Αντίθετα

³¹ Επειδή η παρούσα μελέτη κάνει διάκριση μεταξύ τυπικής και άτυπης κοινωνίας πολιτών, πρέπει να διευκρινιστεί ότι το μοντέλο που προτείνει ο Najam αναφέρεται σε όλες τις μορφές οργανώσεων του τρίτου τομέα.

³² Μετάφραση των όρων Cooperation, Confrontation, Complementarity και Co-optation. Σε ό,τι αφορά τον τελευταίο περισσότερο δόκιμη θα ήταν η απόδοσή του ως «Ενσωμάτωση/Απορρόφηση»· επελέγη ωστόσο ο «Σφετερισμός», για να αποδοθούν οι όροι με τέσσερα «Σ» κατ' αναλογία των «τεσσάρων C» του Najam.

σύγκρουση υφίσταται στην περίπτωση που τα δύο μέρη αντιλαμβάνονται τα μέσα και τους σκοπούς τους ως αποκλίνοντες και ανταγωνιστικούς μεταξύ τους. Στην περίπτωση αυτή το κράτος μπορεί να καταφύγει στη δυνατότητά του για καταστολή, ενώ στην κοινωνία πολιτών εμφανίζονται φαινόμενα αντίδρασης, αντιπολίτευσης και αντίστασης, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση του κινήματος κατά της παγκοσμιοποίησης στο Σηάτλ. Το αποφασιστικό κριτήριο δεν είναι το είδος της σύγκρουσης, αλλά το ότι κάθε μέρος αντιλαμβάνεται ως απειλητικές τις προθέσεις και τη δράση του άλλου.

Συμπληρωματικότητα μεταξύ κοινωνίας πολιτών και κράτους υπάρχει, όταν υφίσταται μεν σύγκλιση σκοπών, αλλά οι στρατηγικές ή τα διαθέσιμα μέσα διαφέρουν· αυτή απαντάται πολλές φορές στον τομέα παροχής υπηρεσιών. Για παράδειγμα στην περίπτωση εξασφάλισης καθαρού νερού και κατοικίας για ένα χωριό σε απομονωμένη περιοχή, μπορεί οι δράσεις του κράτους να περιορίζονται στον μηχανολογικό σχεδιασμό και τη διαχείριση του έργου «από τα πάνω», ενώ ταυτόχρονα μια ΜΚΟ να στοχεύει στο ίδιο αποτέλεσμα ενθαρρύνοντας την «από τα κάτω» συμμετοχική κοινοτική ανάπτυξη. Το αποτέλεσμα είναι μια συνεχής συμπληρωματική και μη ανταγωνιστική σχέση.

Τέλος σχέση σφετερισμού είναι πιθανή, όταν κράτος και κοινωνία πολιτών μοιράζονται ίδια μέσα και στρατηγικές, αλλά στοχεύουν σε διαφορετικές δράσεις. Απαντάται κυρίως στις αναπτυσσόμενες χώρες και οδηγεί σε αμοιβαία προσπάθεια χειραγώγησης και μεταβολής των στόχων της άλλης πλευράς. Το αποτέλεσμα συνήθως καθορίζεται από τη διαφορά δυνάμεων ανάμεσα στα δύο μέρη.

Ο Najam υποστηρίζει ότι παρά την υφιστάμενη διαφορά ισχύος μεταξύ των δύο μερών η σχέση μεταξύ κράτους και κοινωνίας πολιτών διαμορφώνεται ως αποτέλεσμα συναίνεσης και αποτελεί στρατηγική θεσμική απόφαση και των δύο.

Αυτό που επισημαίνεται σε κάθε απόπειρα διάκρισης των οργανώσεων με βάση τη σχέση τους με το κράτος είναι ότι τα όρια είναι ρευστά. Κάθε σχέση πρέπει να εξετάζεται εξατομικευμένα, καθώς τόσο οι συνθήκες, οι οργανώσεις όσο και το ίδιο το κράτος μπορεί να μεταβληθούν (Foley & Edwards 1996, Hasenfeld & Gidron 2005, Najam 2000).

Η προσπάθεια των θεωρητικών να δημιουργήσουν ένα μοντέλο απεικόνισης και ερμηνείας της σχέσης κοινωνίας πολιτών και κράτους προσκρούει στη μεταβλητότητα της κοινωνικής και πολιτικής ζωής και των ίδιων των οργανώσεων. Αμφισβητείται δε το κατά πόσον τα μοντέλα αυτά μπορούν να ανταποκριθούν στις

νέες σύγχρονες μορφές κοινωνικής και πολιτικής κινητοποίησης.

Θα λέγαμε ότι, όσον αφορά τις σύγχρονες δημοκρατίες, η κατηγοριοποίηση των οργανώσεων σε «ουδέτερες προς το κράτος» και μη δεν λαμβάνει υπ' όψιν το γεγονός ότι πολλές οργανώσεις, που καταστατικά είναι ουδέτερες, μπορεί υπό προϋποθέσεις να αναπτύξουν δράση που να στρέφεται κατά ορισμένων κρατικών πολιτικών. Για παράδειγμα οι σύλλογοι γονέων και κηδεμόνων μπορεί να στηρίζουν τις καταλήψεις σχολείων, όταν διαφωνήσουν με κρατικές πολιτικές. Αυτό συνεπάγεται ότι υπάρχει πλήθος «ουδέτερων» οργανώσεων, οι οποίες διαθέτουν λανθάνουσα πολιτική δυναμική και μπορεί να αποτελέσουν σημαντικούς δρώντες και διαμορφωτές δημοσίων πολιτικών σε δεδομένη στιγμή.

Η αντίστροφη λογική ισχύει και για οργανώσεις οι οποίες καταστατικά θα κατατάσσονταν ως «μεταρρυθμιστικές», τελικά όμως λειτουργούν όχι ως αντίβαρο προς το κράτος, αλλά νομιμοποιητικά προς τις κεντρικές πολιτικές του. Για παράδειγμα η μετριοπάθεια στις διαμαρτυρίες και τις διαδηλώσεις των οικολογικών οργανώσεων μπορεί να αποτελέσει συγκριτικό πλεονέκτημα στην αρένα του ανταγωνισμού για κρατική επιχορήγηση. Επομένως το ζήτημα της ουδετερότητας ή της «αντίθεσης» προς τις κρατικές πολιτικές έχει και έναν συγκυριακό χαρακτήρα και δεν μπορεί να αποτελέσει σταθερό κριτήριο κατάταξης των οργανώσεων και εξαγωγής γενικών συμπερασμάτων.

Επιπλέον ο βαθμός αυτονομίας που η κοινωνία πολιτών καλείται να αναπτύξει απέναντι στο κράτος βρίσκεται πάντοτε σε εξάρτηση από τις οικονομικές ανάγκες κάθε οργάνωσης. Όσο οι οργανώσεις επαγγελματοποιούνται και αναπτύσσονται σε μέγεθος, οπότε αυξάνονται και τα λειτουργικά τους έξοδα, λαμβάνουν χώρα δύο ταυτόχρονες μεταβολές: καταλαμβάνουν πιο προνομιούχο θέση στο τραπέζι της διαβούλευσης με το κράτος και η ανάγκη τους για οικονομική υποστήριξη μεγεθύνεται. Θα λέγαμε ότι σε πολλές περιπτώσεις η κρατική χρηματοδότηση αποτελεί για το κράτος ένα εργαλείο διαχείρισης της κοινωνίας πολιτών.

Όσον αφορά τη διάκριση σε οργανώσεις «μετασχηματισμού» και «μεταρρυθμιστικές», αυτή δεν φαίνεται να μπορεί να ερμηνεύσει μια σειρά από σύγχρονες μορφές της κοινωνίας πολιτών, όπως οι σύγχρονες κινητοποιήσεις των «Αγανακτισμένων», τα κινήματα «Occupy» και τα λεγόμενα «συγκινησιακά κινήματα», που δεν στρέφονται κατά κάποιου συγκεκριμένου αντιπάλου ούτε διεκδικούν κάποια συγκεκριμένη μεταρρύθμιση.

Χαρακτηριστική είναι η άποψη του Noah Fischer, οργανωτή της κίνησης

Occupy Museums, συγγενικής του κινήματος Occupy Wall Street. Αναφερόμενος στο θέμα των αιτημάτων λέει για το δεύτερο: «Έως τώρα ήταν πολύ χρήσιμο για την κίνηση να μην έχει αιτήματα. Τη στιγμή που διατυπώνεις αιτήματα, ζητάς από αυτούς που έχουν την εξουσία να αλλάξουν κάτι συγκεκριμένο (λίγα πράγματα), όταν πολλοί αισθάνονται ότι το πρόβλημα είναι διαθρωτικό. Χωρίς αιτήματα επικεντρωνόμαστε περισσότερο στην ανάπτυξη της αυτόνομης φωνής μας και στο χτίσιμο της αλληλεγγύης του κινήματος, που είναι η βάση της δύναμής μας. Τα προβλήματα της οικονομικής ανισότητας είναι τόσο μεγάλα, ώστε το να ξεκινάμε με διάθεση διαπραγμάτευσης δεν βγάζει νόημα» (Fischer 2012).

Θα λέγαμε ότι αυτή η στάση είναι εξαιρετικά δυσχερής για το κράτος, καθώς του στερεί τη δυνατότητα να επιχειρήσει τον «σφετερισμό» της κίνησης, με την έννοια που αναφέρεται στο μοντέλο του Najam, αλλά αποκλείει και την ανάπτυξη κάθε άλλου είδους σχέσης μεταξύ κράτους-κοινωνίας πολιτών. Υπ' αυτή την έννοια η ύπαρξη συγκεκριμένων αιτημάτων ή η επιταγή για συγκεκριμένα αιτήματα θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι αποτελεί για το κράτος ένα εργαλείο διαχείρισης της κοινωνίας πολιτών.

Σε γενικές γραμμές τα μοντέλα που παρουσιάστηκαν στο κεφάλαιο αυτό μπορούν να λειτουργήσουν ως βάσεις συγκριτικής μελέτης μόνο όταν αναφέρονται σε κοινωνίες με όμοιες συνθήκες. Τα όποια συμπεράσματα σχετικά με τη στάση μιας οργάνωσης απέναντι στο κράτος και με τη σχέση που οι δύο αυτοί πόλοι διαμορφώνουν δεν μπορούν παρά να εξάγονται κατά περίπτωση και να αφορούν τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή κατά την οποία διεξάγεται η εμπειρική έρευνα. Μια πρόκληση για την έρευνα είναι ο παράγοντας της οικονομικής κρίσης στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες και πώς αυτός επιδρά στη λειτουργία της κοινωνίας πολιτών. Θα αποτελούσε υπόθεση εργασίας ότι με την αύξηση των κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων οι οργανώσεις τείνουν να γίνονται όλο και λιγότερο «ουδέτερες» και όλο και περισσότερο «αντιπολιτευτικές» υιοθετώντας μια στάση κριτικής προς την εξουσία, χωρίς απαραίτητως να συνομιλούν με αυτή. Από την άλλη πλευρά υπόθεση εργασίας θα μπορούσε να είναι και ότι ο βαθμός αυτονομίας των οργάνωσης που συνομιλούν με το κράτος και δέχονται χρηματοδότηση από αυτό μειώνεται σημαντικά, καθώς οι οργανώσεις τείνουν να υιοθετούν περισσότερο «ουδέτερη» στάση, προκειμένου να επιβιώσουν κατά την περίοδο της κρίσης.

Σε πιο γενικό επίπεδο θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι προσπάθειες αποτύπωσης της σχέσης κράτους-κοινωνίας πολιτών και υπαγωγής της σε μοντέλα

ίσως να βρίσκονται πιο κοντά σε μία επιχειρησιακή λογική οριοθέτησης της σχέσης αυτής, παρά σε μια λογική κατανόησης και ερμηνείας της κοινωνίας πολιτών. Οι σύγχρονες πολιτικές και οικονομικές συνθήκες καθιστούν τη σχέση αυτή ιδιαίτερος ετεροβαρή, καθώς το κράτος διαθέτει την εξουσία καθορισμού των επίσημων συνομιλητών του, ικανοποίησης των αιτημάτων και οικονομικής υποστήριξης των οργανώσεων. Ίσως τα σύγχρονα παραδείγματα κινημάτων και εναλλακτικών χώρων που άνθισαν την περίοδο της κρίσης σε Αμερική και Ευρώπη να αποτελούν μια απάντηση της κοινωνίας πολιτών σε αυτό, μια εξέλιξή της ή τουλάχιστον την αντίδραση ενός τμήματός της, που επιχειρεί να διατηρήσει την ουσιαστική αυτονομία του από το κράτος.

Η παρούσα διατριβή επιχειρεί να συμβάλει στη βιβλιογραφία για τη σχέση κοινωνίας πολιτών και κράτους μέσω της εμπειρικής έρευνας των οργανώσεων σε συγκεκριμένο χρόνο και τόπο και ιδιαίτερα της «αντιπολιτευτικής» κοινωνίας πολιτών κατά την περίοδο της κρίσης.

2.3. Φύλο και κοινωνία πολιτών

Το φύλο ως βασική αρχή οργάνωσης της κοινωνίας καθορίζει, οριοθετεί και επιβάλλει συμπεριφορές, επιδιώξεις και όρια στη συμπεριφορά των ατόμων ανάλογα με την κατάταξή τους στις δύο κατηγορίες «γυναίκες» και «άνδρες». Αποτελεί κοινωνική κατασκευή και τρόπο ιεράρχησης, ένα σύστημα εξουσιαστικών σχέσεων που επηρεάζει όλους τους πολίτες, με τις γυναίκες να επιβαρύνονται πρωτίστως από τις κυρίαρχες προδιαγραφές φύλου που αποδίδονται σε αυτές, καθώς αποτελούν το κατώτερο μέλος του διπόλου.

Και παρότι οι ανισότητες φύλου συνυπάρχουν και διαπλέκονται με άλλες μορφές ανισότητας όπως η ταξική προέλευση, η φυλή ή η σεξουαλική επιλογή, το φύλο είναι χρήσιμο ερευνητικά να απομονώνεται και να μελετάται ως ξεχωριστή μορφή ανισότητας, καθώς αφορά πάνω από το μισό του πληθυσμού, συνιστά στοιχείο ταυτότητας αμετάβλητο και μη ακυρώσιμο και επηρεάζει τα υποκείμενα σε όλα τα επίπεδα της ζωής τους, ακόμη και στα πιο προσωπικά. Πρωτίστως όμως, εγείρει ερωτήματα σχετικά με τη συνύπαρξη της δημοκρατίας στο δημόσιο χώρο με ένα σύστημα ιεραρχικών και βαθύτατα άνισων έμφυλων σχέσεων στον ιδιωτικό. (Παντελίδου 2014).

Όσον αφορά στη σχέση φύλου και κοινωνίας πολιτών, μια γενική παρατήρηση είναι ότι οι θεωρητικοί της κοινωνίας πολιτών δεν έχουν δώσει την απαραίτητη εστίαση στον έμφυλο χαρακτήρα της και από την άλλη πλευρά οι θεωρητικοί του φεμινισμού δεν έχουν υπεισέλθει σε ζητήματα που άπτονται της κοινωνίας πολιτών. Όπως παρατηρεί η Judith Howell, παρότι υπάρχουν έρευνες και μελέτες που σχετίζονται με τη συμμετοχή των γυναικών σε οργανώσεις, με το φεμινιστικό κίνημα ή με τον αγώνα υπέρ των γυναικείων θεμάτων, εντούτοις η ανάλυση της κοινωνίας πολιτών δεν έγινε ποτέ υπό το πρίσμα του φύλου.

Αντίθετα η όποια ενασχόληση με το φύλο περιορίστηκε στη συζήτηση για το εάν η οικογένεια αποτελεί ή όχι μέρος της κοινωνίας πολιτών. Στην πλειοψηφία των νεότερων αναλύσεων, οι οποίες υιοθετούν το κριτήριο της ηθελημένης συμμετοχής (σε αντιδιαστολή με τη συμμετοχή λόγω προϋπαρχόντων δεσμών στην ομάδα) στην κοινωνία πολιτών, η οικογένεια περιορίζεται στον ρόλο του «συνόρου» ή ορίου (Diamond 1994) μαζί με το κράτος και την αγορά, εκτός των οποίων αναπτύσσεται και δρα η κοινωνία πολιτών. Ενώ ωστόσο οι θεωρητικοί έδωσαν ιδιαίτερη προσοχή στη σχέση κοινωνίας πολιτών και κράτους ή σε μικρότερο βαθμό κοινωνίας πολιτών

και αγοράς, δεν έχει δοθεί έμφαση στη σχέση κοινωνίας πολιτών και οικογένειας. Περιορίζοντας την οικογένεια στον χώρο του ιδιωτικού η θεωρία της κοινωνίας πολιτών φαίνεται να παραβλέπει όλες τις πρακτικές και λειτουργίες που διαμορφώνουν τις έμφυλες σχέσεις, οι οποίες τελικά και διαχέονται στον δημόσιο χώρο (Howell 2007: 418επ.).

Στο ίδιο πλαίσιο κινείται και η φεμινιστική κριτική της έννοιας του κοινωνικού κεφαλαίου, η μελέτη του οποίου φαίνεται ότι ακολούθησε μία παράλληλη, ωστόσο ασύμβατη ερευνητική πορεία με την ενασχόληση με το φύλο, χωρίς αμοιβαία αλληλεπίδραση και ανατροφοδότηση (Λεοντσίνη, 2010). Έτσι, οι θεωρητικοί του κοινωνικού κεφαλαίου, παρότι αναγνωρίζουν τη σημασία της οικογένειας για τη συσσώρευση³³, κινητοποίηση και διαχείριση του κοινωνικού κεφαλαίου, υιοθετούν την παραδοχή μιας κανονιστικής οικογενειακής δομής, αναπαράγοντας ή λαμβάνοντας ελάχιστα υπόψη τον έμφυλο καταμερισμό εργασίας και τις σχέσεις εξουσίας στο πλαίσιο εντός αυτής (Molyneux 2002, Adkins 2010). Αντίστοιχα, έχουν την τάση να εξιδανικεύουν τις κοινότητες και παραβλέπουν τις σχέσεις εξουσίας και τις ανισότητες που υφίστανται στο εσωτερικό τους, όπως οι έμφυλες σχέσεις (Molyneux 2002).

Η έλλειψη ενδιαφέροντος για τη δυναμική του φύλου οδήγησε σε μία μεροληψία υπέρ των ανδρών, παρά σε ουδετερότητα απέναντι στο φύλο, καθώς το δρών υποκείμενο σε πολλές θεωρήσεις του κοινωνικού κεφαλαίου είναι «*άφυλο, αταξικό και αφυλετικό*» (Bezanson 2010) ή «*ορθολογικό, αφηρημένο και υπηρετεί σκοπιμότητες*» (Adkins 2010) διαθέτει δηλαδή τα χαρακτηριστικά του άρρενος δρώντος. Μεροληψία παρουσιάζεται και στις μεθόδους και τους δείκτες μέτρησης του κοινωνικού κεφαλαίου, όπου η εστίαση σε ανδροκρατούμενες δραστηριότητες είναι δυσανάλογα μεγαλύτερη από ό,τι σε αυτές στις οποίες επιδίδονται οι γυναίκες³⁴ (Lowndes 2010).

---

³³ Ο Putnam στη μελέτη του το 1995 για την μείωση του κοινωνικού κεφαλαίου στις ΗΠΑ, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας συνδέεται με τη μείωση του κοινωνικού κεφαλαίου (Adkins 2010), ωστόσο το 2000 αποκηρύσσει την άποψη αυτή, επισημαίνοντας ότι οι γυναίκες επενδύουν περισσότερο καιρό στη συλλογική δραστηριότητα από ό,τι ο μέσος άνδρας (Putnam 2000). Αντίλογο διατυπώνει και ο Hall (1999) υποστηρίζοντας ότι η διατήρηση του κοινωνικού κεφαλαίου στη Βρετανία μπορεί να αποδοθεί στην αυξανόμενη συμμετοχή των γυναικών στα κοινά.

³⁴ Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά η Lowndes, ο Putnam (1993) στο έργο του “Making Democracy Work” ασχολήθηκε πολύ περισσότερο με αθλητικούς συλλόγους (73%) ενώ ελάχιστες (1%) από τις οργανώσεις τις οποίες μελέτησε είχαν ως αντικείμενο την υγεία και την παροχή κοινωνικών υπηρεσιών, τομείς στους οποίους δραστηριοποιούνται γυναίκες.

Όμως και στις περιπτώσεις όπου η παράμετρος του φύλου λαμβάνεται υπόψη, ο διαχωρισμός σε γυναίκες και άνδρες δρώντες δε συνδέεται με τον προβληματισμό για τις διαδικασίες επιτέλεσης του φύλου αλλά, αντίθετα, αναπαράγει και ενισχύει τις διχοτομικές συλλήψεις της κοινωνικής δράσης: η γυναικεία δράση αντιμετωπίζεται ως ομοιόμορφη και έχει «φύλο», ενώ η ανδρική παρουσιάζεται ως ουδέτερη, κανονική, αυτονόητη, άρα εν τέλει κυρίαρχη (Λεοντσίνη 2010).

Η Lowndes (2010), αναλύοντας τα ευρήματα μιας σειράς μελετών για το κοινωνικό κεφάλαιο, εξετάζει τη σύνδεση της έννοιας με τις διαφορές στην πολιτική συμμετοχή ανδρών και γυναικών στη Βρετανία. Διερευνώντας την πρόσβαση των γυναικών στην ποσότητα κοινωνικού κεφαλαίου, τον τύπο κοινωνικού κεφαλαίου τους και την επένδυσή του στην πολιτική δραστηριότητα, επισημαίνει ότι οι άνδρες και οι γυναίκες έχουν παρόμοια επίπεδα κοινωνικού κεφαλαίου, ωστόσο υπάρχουν πολλές διαφορές στο προφίλ του, καθώς οι γυναίκες εμπεδώνουν το κοινωνικό τους κεφάλαιο κυρίως σε δίκτυα άτυπων κοινωνικών σχέσεων γειτονιάς³⁵. Επίσης φαίνεται ότι οι γυναίκες είναι πιο ενεργές σε πεδία που σχετίζονται με τους παραδοσιακούς γυναικείους ρόλους³⁶. Τα δίκτυα όμως που αφορούν στα παιδιά και σε σχέσεις φροντίδας συχνά θεωρούνται ότι ανήκουν στον οικιακό χώρο και δεν συγκαταλέγονται στην ευρύτερη κοινωνία πολιτών, ενώ οι ίδιες οι γυναίκες αντιμετωπίζουν τη δράση τους ως επέκταση του οικιακού τους ρόλου παροχής φροντίδας³⁷. Το κοινωνικό τους κεφάλαιο είναι λιγότερο πιθανό να επενδυθεί στην επίσημη πολιτική δράση από ό,τι αυτό των ανδρών, ενώ μπορεί να «καταναλωθεί» από άνδρες πολιτικούς.

Ένα τμήμα που αφορά τον έμφυλο χαρακτήρα της κοινωνίας πολιτών θα μπορούσαμε να πούμε ότι αντιμετωπίζεται από τη βιβλιογραφία που αφορά την πολιτική συμμετοχή, υπό την έννοια ότι εξετάζεται η συμμετοχή των γυναικών σε οργανώσεις, τυπικές ή άτυπες. Η έρευνα στο πεδίο αυτό συνήθως περιορίζεται στη

---

³⁵ Όπως επισημαίνει η Maxine Molyneux (2002) τα δίκτυα των γυναικών διαθέτουν λιγότερους οικονομικούς πόρους και στηρίζονται περισσότερο σε μη κερδοσκοπική προσφορά χρόνου, όπως και στο πλαίσιο του οικιακού καταμερισμού

³⁶ Τέτοια πεδία είναι η εκπαίδευση, η τέχνη, η θρησκεία, οι υπηρεσίες κοινωνικής πρόνοιας σε παιδιά, ηλικιωμένους ή άτομα με ειδικές ανάγκες, οι ομάδες αυτοβοήθειας, κοινοτικής στέγασης αλλά και οι γυναικείες ενώσεις (Molyneux 2002, Lowndes 2010, Norris και Inglehart 2010).

³⁷ Σύμφωνα με τη Molyneux (2002) είναι κυρίαρχη η αντίληψη ότι οι γυναίκες έχουν μια φυσική προδιάθεση να υπηρετούν την οικογένεια και την κοινότητά τους κυρίως λόγω της κοινωνικής ενσωμάτωσής τους στην οικογένεια και τη γειτονιά τους, που απορρέει από την ευθύνη τους για κοινωνική αναπαραγωγή. Για την έμφυλη φύση της παροχής φροντίδας βλ επίσης Paoletti (2010).

συμμετοχή σε τυπικές, θεσμοποιημένες και με απεύθυνση στο κράτος συμβατικές διαδικασίες με αποτέλεσμα να καταγράφει τις τυπικές οργανώσεις με μεγάλη αντιπροσωπευτικότητα, όπως οι συνδικαλιστικές ή οι διάφορες ομάδες συμφερόντων. Το γεγονός αυτό αφήνει ανεξερεύνητο ένα μεγάλο πεδίο πολιτικής συμπεριφοράς, όπως τη συμμετοχή σε μικρές και τοπικές ομάδες, τυπικές ή άτυπες, σε συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας και σε άλλες μορφές μη συμβατικής πολιτικής δραστηριοποίησης. Όπως παρατηρεί η Randall, για να επιτευχθεί μια ικανοποιητική εικόνα της γυναικείας πολιτικής συμμετοχής είναι απαραίτητο να συμπεριληφθούν και οι μορφές ad hoc πολιτικής [ad hoc politics], οι οποίες δεν είναι ενσωματωμένες στην τυπική πολιτική διαδικασία, όπως οι διαδηλώσεις εναντίον πολιτικών ή εναντίον του ίδιου του καθεστώτος, οι καταλήψεις, οι ομάδες αυτοβοήθειας και μια σειρά δράσεων βρίσκονται ανάμεσα στη συμβατική και την άτυπη αυθόρμητη πολιτική συμμετοχή (Randall 1982). Έτσι η μελέτη των Barnes & Marsh για τη «δυναμική της διαμαρτυρίας» σε πέντε χώρες καταδεικνύει μεγαλύτερη προτίμηση των γυναικών όλων των εκπαιδευτικών επιπέδων σε διαμαρτυρίες, καταλήψεις και μη συμβατικές μορφές δράσης³⁸ και μικρότερη σε συμβατικούς τύπους πολιτικής συμμετοχής, γεγονός που οι ερευνητές αποδίδουν στην έλλειψη ταύτισης των γυναικών με αυτούς τους συμβατικούς και θεσμοποιημένους τρόπους συμμετοχής (Barnes & Marsh 1979: 184). Η προτίμηση αυτή μπορεί να αντισταθμίζει σε έναν βαθμό τα χαμηλότερα σε σχέση με τους άνδρες ποσοστά συμμετοχής των γυναικών στις παραδοσιακές μορφές πολιτικής συμμετοχής.

Όσον αφορά την Ελλάδα, η συνεχιζόμενη κοινωνική κατωτερότητα των γυναικών που σχετίζεται με το φύλο ως σύστημα σχέσεων³⁹ οδηγεί και στη μειωμένη

---

³⁸ Η τυπολογία που χρησιμοποιούν οι Barnes & Marsh διακρίνει πέντε τύπους συμμετεχόντων στην πολιτική διαδικασία: τους ανενεργούς [inactive], τους κομφορμιστές [conformists], τους ακτιβιστές [activists], τους μεταρρυθμιστές [reformists] και τους διαμαρτυρόμενους [protesters]. Από αυτούς οι διαμαρτυρόμενοι είναι η κατηγορία που δεν συμμετέχει σε συμβατικές μορφές πολιτικής δράσης –μπορεί να απεργούν, να προβαίνουν σε διαμαρτυρίες και καταλήψεις, ποτέ όμως δεν θα συνδιαλλαγούν με εκπροσώπους του κράτους ούτε θα εμφανιστούν σε προεκλογικές διαδικασίες ή σε δημόσιο βήμα (Barnes, Kaase et al. 1979: 155).

³⁹ Οι παράγοντες που συνδέονται με το σύστημα έμφυλων σχέσεων και διαφοροποιούν τις συνήθειες ανδρών και γυναικών όσον αφορά στην πολιτική τους συμμετοχή είναι η χαμηλότερη συμμετοχή των γυναικών στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό, η σχεδόν κατ'αποκλειστικότητα επιφόρτιση των εργαζομένων-και όχι μόνο- γυναικών με τη φροντίδα των παιδιών και του σπιτιού, το μισθολογικό χάσμα, το χαμηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης των γυναικών, η μακροβιότητά τους και η ύπαρξη θρησκευτικού συναισθήματος στις γυναίκες. Ωστόσο, όπως επισημαίνει η Παντελίδου (2014) η διχοτομική αυτή διάκριση άνδρες-γυναίκες αποτελεί μόνο ένα αρχικό επίπεδο ανάλυσης

συμμετοχική προδιάθεση και ενεργό εμπλοκή των γυναικών στην πολιτική διαδικασία σε σχέση με εκείνες των ανδρών. Η διαφορά αυτή τείνει να μειώνεται ενώ ταυτόχρονα διαφαίνεται μια σταδιακή τάση σύγκλισης στην πολιτική συμπεριφορά γυναικών και ανδρών ταυτόχρονα με την αλλαγή των έμφυλων προτύπων και των σχετικών αντιλήψεων (Παντελίδου 1992, 2012). Ωστόσο παραμένει κυρίαρχη η αντίληψη που συνδέει τον κοινωνικό ρόλο των γυναικών με τον «ιδιωτικό» χώρο της οικογένειας, σε αντίθεση με το «δημόσιο» χώρο της πολιτικής στον οποίο θεωρείται ότι ανήκουν οι άνδρες. Σύμφωνα με την Παντελίδου, *το φύλο της δημοκρατίας και στην Ελλάδα σήμερα είναι ακόμη ανδρικό* και μόνο επιλεκτικά ή συγκυριακά η ασυμμετρία αυτή φαίνεται να υποχωρεί (Παντελίδου 2014).

Εντοπίζονται πάντως ποιοτικές διαφορές ανάλογα με το είδος συμμετοχής και το φύλο.⁴⁰ Ειδικότερα ως προς την ετοιμότητα απεύθυνσης σε συλλόγους ή άλλες οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών και συμμετοχής σε συλλογικές κινητοποιήσεις για την επίλυση ενός σοβαρού προβλήματος, στοιχεία της έρευνας του ΕΚΚΕ του 1988 και του ΕΚΠΑ το 2006 υποδεικνύουν ότι δεν υπάρχουν σημαντικές ποσοτικές διαφορές ανάλογα με το φύλο (Παντελίδου 1992 και 2012). Αυτό που είναι ακόμη πιο αξιοσημείωτο είναι ότι το 1988, η νεότερη ηλικιακή κατηγορία γυναικών δηλώνει σε υψηλότερο ποσοστό ως επιλογή την εμπλοκή σε συλλογικές διαδικασίες (Παντελίδου 1992). Όσον αφορά δε τις περιπτώσεις διαφωνίας με κάποια κυβερνητική απόφαση, οι διαφορές στις δεοντολογικές επιλογές των ατόμων ανάλογα με το φύλο είναι μικρές, ενώ οι νέες γυναίκες υπερτερούν ελαφρά ως προς την επιλογή της διαδήλωσης και της απεργίας, ενδείξεις που αμφισβητούν το στερεότυπο της μη συμμετοχικής γυναίκας (Παντελίδου 2002).

Περαιτέρω η βιβλιογραφία που αφορά την πολιτική συμπεριφορά και πολιτική συμμετοχή των γυναικών εστιάζει κυρίως στις μορφές συμμετοχής των γυναικών και τους λόγους διαφοροποίησής τους, ενώ δεν εκτείνεται στις συνέπειες που έχει η κατά φύλο συμμετοχή στη δράση και τις αποφάσεις των οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών. Τέλος, υπάρχει πολύ περιορισμένη βιβλιογραφία που αφορά την συμμετοχή

της πολιτικής συμπεριφοράς των ατόμων. Η διχοτομική αυτή θεώρηση φαίνεται ανεπαρκής εάν αγνοούνται οι επιμέρους, λεπτότερες εσωτερικές διαφοροποιήσεις κάθε κατηγορίας όπως η ηλικία και η ταξική θέση που διαπλέκονται με το φύλο επιδρώντας στη διαμόρφωση της συμπεριφοράς των ατόμων (βλ. ειδικότερα Παντελίδου 2014).

⁴⁰ Στοιχεία από τα ερευνητικά προγράμματα: Πολιτική Συμπεριφορά των Γυναικών, ΕΚΚΕ 1988 και Έρευνα Πολιτικών Προτύπων και Πολιτικής Συμπεριφοράς, ΕΚΠΑ 2006.

των γυναικών στη διοίκηση των οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών και τις συνέπειες της συμμετοχής αυτής στη δράση των οργανώσεων. Αναδεικνύεται και πάλι η σχέση της συμμετοχής των γυναικών στη διοίκηση με το αντικείμενο των οργανώσεων ή/και με την αυξημένη παρουσία γυναικών ως μέλη στις οργανώσεις αυτές (Lyon & Hymblet 2012,⁴¹ Βαρχαλαμά, Μπουκουβάλας & Παπαγεωργίου 2015), η ισόρροπη συμμετοχή (40-60%) των γυναικών σε μη κυβερνητικές οργανώσεις σε ευρωπαϊκό επίπεδο⁴² και η χαμηλή συμμετοχή τους στα συνδικαλιστικά όργανα εργαζομένων στην Ευρώπη και την Ελλάδα καθώς και στα όργανα λήψης αποφάσεων των κοινωνικών εταίρων (European Commission 2016, 2017, Βαρχαλαμά κ.ά. 2015). Ωστόσο οι υφιστάμενες μελέτες παρέχουν αποσπασματικά μόνο στοιχεία για διαφορετικές και επιμέρους όψεις της κοινωνίας πολιτών (κοινωνική επιχειρηματικότητα, επαγγελματικά συνδικάτα, μη κυβερνητικές οργανώσεις), ενώ δεν υπάρχουν μελέτες που να διερευνούν με ενιαίο τρόπο τη συμμετοχή των γυναικών στη διοίκηση διαφορετικών μορφών της κοινωνίας πολιτών, τόσο σωματείων όσο και άτυπων συσσωματώσεων.

Η παρούσα διατριβή επιχειρεί να συμβάλει στη βιβλιογραφία που αφορά στο φύλο και την κοινωνία πολιτών με δύο τρόπους. Καταρχάς, ελέγχει το κατά πόσο η κοινωνία πολιτών, ως ενδιάμεσος χώρος ανάμεσα στον ιδιωτικό «γυναικείο» χώρο της οικογένειας και τον δημόσιο, «ανδρικό» χώρο της πολιτικής, αποτελεί πεδίο άμβλυνσης των έμφυλων ανισοτήτων και υπέρβασης των δομικών αποκλεισμών που επηρεάζουν την συμμετοχική συμπεριφορά των γυναικών.

Θέτει το ερώτημα, εάν η κατανομή των κοινωνικών ρόλων, όπως αυτών της ανατροφής των παιδιών και της φροντίδας των εξαρτημένων μελών και του σπιτιού

---

⁴¹ Οι Lyon & Humbert (2012) στο άρθρο τους “Gender balance in the governance of social enterprise” εξετάζουν τη συμμετοχή ανδρών και γυναικών στη διοίκηση των κοινωνικών επιχειρήσεων [social enterprises] στη Μ. Βρετανία. Τα αποτελέσματα υποδεικνύουν αυξημένη εκπροσώπηση των γυναικών στη διοίκηση των επιχειρήσεων του τρίτου τομέα, σε σχέση με τις επιχειρήσεις του ιδιωτικού τομέα. Επιπλέον φανερώουν σύνδεση της αυξημένης εκπροσώπησης με το αντικείμενο των οργανώσεων, όταν αυτό συνδέεται στερεοτυπικά με «γυναικεία» ενδιαφέροντα (νεότητα, κοινότητα, φροντίδα τέκνων και συμβουλευτική). Επίσης φαίνεται να υπάρχει μεγαλύτερη συγκέντρωση γυναικών στη διοίκηση κοινωνικών επιχειρήσεων μικρής και τοπικής εμβέλειας.

⁴² Σύμφωνα με στοιχεία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τα έτη 2003-2016 σε δείγμα ευρωπαϊκών μη κυβερνητικών οργανώσεων στους τομείς του πολιτισμού, του περιβάλλοντος, της εκπαίδευσης, της ανάπτυξης, των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, της δημόσιας υγείας και των γυναικείων οργανώσεων, η συμμετοχή των γυναικών στα όργανα διοίκησης (ως μέλη και όχι με την ιδιότητα του προέδρου) από το 2003 έως το 2007 είναι άνω του 30%, από το 2007 έως το 2014 άνω του 40% και από το 2014 έως 2016 άνω του 50% (European Commission 2016).

λειτουργεί αποτρεπτικά όσον αφορά στην ενεργό συμμετοχή τους στην κοινωνία πολιτών, ή, αντίθετα, υπό προϋποθέσεις, ενισχύει την εμπλοκή τους σε αυτήν. Δεν ελέγχει τη συμμετοχή ατομικά στις οργανώσεις, αλλά εξετάζει τη θέση γυναικών και ανδρών στα όργανα λήψης αποφάσεων διαφορετικών οργανώσεων. Η ιδιότητα αυτή τεκμαίρεται ως σημαντικότερος δείκτης εμπλοκής στην ομάδα, από ό,τι η απλή ιδιότητα του μέλους ιδίως όταν η σχετική βιβλιογραφία αναδεικνύει την απροθυμία των γυναικών να εμπλακούν με τη διαδικασία λήψης αποφάσεων και την προτίμησή τους σε υποστηρικτικές δραστηριότητες εντός των οργανώσεων⁴³. Περαιτέρω, η συμπερίληψη των άτυπων μορφών οργάνωσης -που φαίνεται να διευκολύνουν τη συμμετοχή των γυναικών- στο ένα δεύτερο του προς εξέταση δείγματος επιδιώκει την αποφυγή μιας μεροληψίας υπέρ των ανδρών ως προς την ποσοτική καταμέτρηση της κατά φύλο συμμετοχής.

Στη συνέχεια, η διατριβή χρησιμοποιεί την κατά φύλο συμμετοχή στη διοίκηση των οργανώσεων ως βασική μεταβλητή για τη μελέτη και την ερμηνεία της δράσης των οργανώσεων. Πιο συγκεκριμένα ερευνά εάν αυτή η συμμετοχή μπορεί να συνδεθεί με τα χαρακτηριστικά της οργάνωσης, την εξωστρέφεια και τους τρόπους δράσης της. Ιδιαίτερα για την περίοδο της οικονομικής κρίσης, η οποία επέδρασε στο σύστημα έμφυλων σχέσεων και στις παραδοσιακές ισορροπίες, επιβαρύνοντας πρόσθετα τις γυναίκες, εξετάζει εάν οι διαφοροποιήσεις στη συμμετοχή των γυναικών στη διοίκηση των οργανώσεων συνδέονται με την αύξηση ή μείωση του αριθμού των μελών των οργανώσεων, με τις μεταβολές στο αντικείμενό τους και με τη συμμετοχή τους σε διαμαρτυρίες και στο κίνημα των «Αγανακτισμένων». Με τον τρόπο αυτό φιλοδοξεί να εισάγει την παράμετρο του φύλου στη βιβλιογραφία της κοινωνίας πολιτών και να συνεισφέρει στην εμπειρική έρευνα σχετικά με την πολιτική συμμετοχή των γυναικών, ιδίως όσον αφορά σε μη συμβατικές μορφές πολιτικής συμμετοχής.

Τέλος, εξετάζοντας το χώρο της κοινωνίας πολιτών ως ένα προνομιούχο πεδίο συμμετοχής των γυναικών, συμβάλλει στη συζήτηση σχετικά με τη σχέση κοινωνίας πολιτών και δημοκρατίας.

---

⁴³ Για το ζήτημα αυτό βλ. Lowndes 2010

2.4. Κράτος και κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα

Ο ρόλος και η θέση της κοινωνίας πολιτών στη μεταπολιτευτική Ελλάδα απασχόλησε συχνά την εγχώρια βιβλιογραφία. Η κύρια συζήτηση αφορά το μέγεθος της κοινωνίας πολιτών και τη σχέση της με το κράτος.

Σύμφωνα με την κρατούσα άποψη η κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα είναι ατροφική, καθώς το υπερτροφικό αλλά αδύναμο κράτος δεν αφήνει ζωτικό χώρο ανάπτυξης της εθελοντικής οργάνωσης των πολιτών (Μακρυδημήτρης 2002, Μουζέλης & Παγουλάτος 2003, Μουζέλης 2007). Η άποψη αυτή βασίζεται στο επιχείρημα του «αποικισμού» της κοινωνίας πολιτών από το κράτος και το κομματικό σύστημα (Lygintzis 1984) κατά την πρώτη μεταδικτατορική φάση και πλέον από την ιδιωτική πρωτοβουλία (Μουζέλης & Παγουλάτος 2003). Ο συνδυασμός ενός συγκεντρωτικού κράτους και μιας ασθενούς κοινωνίας πολιτών αναπαράγει κάθετα πελατειακά δίκτυα που υπονομεύουν την υπέρβαση του διαχωρισμού μεταξύ δημόσιου-ιδιωτικού (Paraskevoopoulos 1998).

Την άποψη περί ασθενούς κοινωνίας πολιτών ενισχύουν τα στοιχεία των ερευνών για τα επίπεδα του κοινωνικού κεφαλαίου στην Ελλάδα, το οποίο σε σχέση με τις υπόλοιπες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι χαμηλό (Jones, Malesios, Iosifides & Sophoulis 2008, Παρασκευόπουλος 2010) και περιχαρακωμένο (Σωτηρόπουλος 2007γ). Η Ελλάδα από την άποψη αυτή θα μπορούσε να συμπεριληφθεί σε ένα νοτιοευρωπαϊκό μοντέλο, καθώς παρουσιάζει χαμηλά επίπεδα κοινωνικού κεφαλαίου και κοινωνικής δικτύωσης (Jones, Malesios, Iosifides & Sophoulis 2008, Παρασκευόπουλος 2010),⁴⁴ γεγονός που μπορεί να συνδεθεί με τις ιδιαιτερότητες του κράτους πρόνοιας στην περιοχή. Τα χαμηλά επίπεδα κοινωνικού κεφαλαίου αποδίδονται εκτός των άλλων και στη διαδεδομένη ατομιστική συμπεριφορά, που παρατηρείται από τα τέλη της δεκαετίας του 1980, αλλά και στον μακρά εγκαθιδρυμένο κρατικό συγκεντρωτισμό, λόγω του οποίου οι πολίτες βασίζονται στο κράτος (Jones, Malesios, Iosifides & Sophoulis 2008). Χαμηλή φαίνεται να είναι και η εμπιστοσύνη προς τους θεσμούς, η οποία συνδέεται με την επίδοσή τους αλλά και με περιστατικά διαφθοράς στον δημόσιο τομέα.

Ειδικότερα όσον αφορά την εμπιστοσύνη των Ελλήνων στο Κοινοβούλιο, τα αποτελέσματα τριών γύρων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (ESS) που

---

⁴⁴ Για επιφυλάξεις επ' αυτού βλ. Σωτηρόπουλος (2007γ).

καλύπτουν την περίοδο 2002-2009 φανερώνουν τη μείωση της εμπιστοσύνης, η οποία ακολουθεί τον Ευρωπαϊκό μέσο όρο. Στον 4^ο γύρο η διαφορά μεταξύ της Ελλάδας και του Ευρωπαϊκού μέσου όρου φαίνεται να αυξάνεται υποδεικνύοντας περαιτέρω απαξίωση του Ελληνικού Κοινοβουλίου (Πίνακας 1).

Πίνακας 1: Εμπιστοσύνη στο Κοινοβούλιο (Κλίμακα μέτρησης 0-10, όπου 0 = ‘καμία απολύτως εμπιστοσύνη’, 10 = ‘απόλυτη εμπιστοσύνη’)

Θέσεις Κλίμακας	1ος Γύρος		2ος Γύρος		4ος Γύρος	
	Ελλάδα N=2566	Σύνολο Ευρωπαϊκών χωρών N=42359	Ελλάδα N=2406	Σύνολο Ευρωπαϊκών χωρών N=47537	Ελλάδα N=2072	Σύνολο Ευρωπαϊκών χωρών N=43099
0	9,8	6,5	8,5	8,4	13,1	10,2
1	4,4	3,5	4,8	4,6	11,7	5,4
2	6,2	6,5	6,4	8	11,8	7,9
3	9,9	10,1	8,6	11,4	13	10,8
4	9	10,2	10,3	10,4	10,3	10,3
5	19,4	21,2	23,4	20,1	17,6	19,1
6	9,9	11,7	12,5	10,4	7,6	10,6
7	10,6	12,3	10,9	10,6	7,7	11,1
8	9,1	9,2	7,6	7,6	4,4	7,8
9	3,6	2,7	2,9	2,4	1,1	2,3
10	4,3	2,4	2,2	2,8	0,6	1,5
ΔΓ/ΔΑ	3,8	3,7	1,8	3,3	1,1	3,1
Σύνολο	100	100	100	100	100	100
Μέσος όρος	4,8	4,9	4,7	4,6	3,6	4,4

Πηγή: www.europeansocialsurvey.org Επεξεργασία ΕΚΚΕ 2010

Όσον αφορά την ποιότητα της συμμετοχής των Ελλήνων σε τυπικά δίκτυα, αυτή περιορίζεται κυρίως στην παθητική εγγραφή σε οργανώσεις και όχι στη δραστηριοποίηση. Επιπλέον ενδεικτικά στοιχεία από την ESS (α' γύρος) δείχνουν ότι, σε σχέση με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες, τα ποσοστά των πολιτών που προέβησαν σε κάποια «πολιτικοποιημένη» πράξη τον τελευταίο χρόνο αναφοράς (δηλαδή υπέγραψαν μια διαμαρτυρία, πήραν μέρος σε διαδήλωση ή μπουϊκόταραν καταναλωτικά προϊόντα) ήταν χαμηλά⁴⁵ (Jones, Malesios, Iosifides & Sophoulis 2008). Ταυτόχρονα, σύμφωνα με το Ευρωβαρόμετρο, η Ελλάδα το 2004 είχε το χαμηλότερο ποσοστό πληθυσμού που συμμετείχε σε μία εθελοντική οργάνωση ή σε οργανωμένη εθελοντική δραστηριότητα στην Ευρώπη των 12.

Περαιτέρω, εμπειρικές μελέτες της κοινωνίας πολιτών επισημαίνουν τον κατακερματισμό του χώρου των ΜΚΟ, τον αυξημένο ανταγωνισμό των οργανώσεων για κρατική χρηματοδότηση (Αφουξενίδης 2006^α) και την ηγεμόνευση του εν λόγω χώρου από ομάδα «επαγγελματικών» οργανώσεων, οι οποίες αντιλαμβάνονται τον ρόλο τους μάλλον διαδικαστικά, δηλαδή ως ομάδες παροχής δημόσιων υπηρεσιών (Μποτετζάγιας 2006),⁴⁶ ενώ επιδεικνύουν ελάχιστη συνεργασία μεταξύ τους. Ο Μποτετζάγιας συμπεραίνει ότι, ακόμη και εάν οι αριθμοί και η δραστηριότητα των ΜΚΟ αυξάνονται, αυτό δεν συνεπάγεται απαραίτητως την ενδυνάμωση της κοινωνίας πολιτών, καθώς εκείνο που θα πρέπει να εξετάζεται είναι *εάν οι υπάρχουσες οργανώσεις και μορφές συνεργασίας ενισχύουν την κοινωνία πολιτών ως χώρο κατάθεσης προβληματισμών, διαβούλευσης, ανταλλαγής πληροφοριών και επίλυσης συγκεκριμένων προβλημάτων δημόσιας πολιτικής στο συγκεκριμένο πολιτικό πλαίσιο και τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο* (Μποτετζάγιας 2006: 83). Θα λέγαμε ότι η άποψη αυτή ενέχει μία κανονιστική προσέγγιση της κοινωνίας πολιτών.

Μια εναλλακτική άποψη υποστηρίζει ότι το στερεότυπο της ατροφίας της κοινωνίας πολιτών θα πρέπει να επανεξεταστεί και να σχετικοποιηθεί (Σωτηρόπουλος 2007α, 2007β, Βούλγαρης 2006, Αφουξενίδης 2004, 2012). Το στερεότυπο αυτό υιοθετεί μια σχέση «μηδενικού αθροίσματος», που απηχεί τη θεωρητική επίδραση της αγγλοσαξονικής θεωρίας και του Alexis de Tocqueville, κατά τον οποίο η κοινωνία πολιτών εκφράζεται με την εθελοντική αυτο-οργάνωση

---

⁴⁵ Τα ευρήματα αυτά ανατρέπονται ως ένα βαθμό στο ε' κύμα της ESS, όπως αναφέρεται σε επόμενη παράγραφο.

⁴⁶ Υποστηρίζει ότι είναι απαραίτητο να εξετάζεται κατά πόσον οι οργανώσεις θεωρούν ότι είναι υπόχρεες μιας ευρύτερης «κοινωνικής λογοδοσίας» για τη δράση τους (Μποτετζάγιας 2006).

σε αντιδιαστολή προς το κράτος (Βούλγαρης 2006). Περισσότερο κατάλληλη θεωρείται η γκραμισιανή προσέγγιση της κοινωνίας πολιτών ως αρένας διεξαγωγής δημοκρατικού ανταγωνισμού και διαμόρφωσης συλλογικών ταυτοτήτων (Βούλγαρης 2006, Σωτηρόπουλος 2007α) και η αντικατάσταση της ολιστικής αντίληψης της κοινωνίας πολιτών από ένα ανοιχτό εννοιολογικό σχήμα, το οποίο θα διερευνά τα πολλαπλά μοντέλα κοινωνικής συμμετοχής που βρίσκονται σε διαρκή κατάσταση αλληλεπίδρασης, επικάλυψης, ανταγωνισμού και αντιπαράθεσης (Αφουξενίδης & Αλεξιάκης 2010).

Η κριτική προς την κρατούσα άποψη περί αδυναμίας συνοψίζεται στα εξής σημεία: στην προσήλωσή της στο σχήμα των πελατειακών σχέσεων ως κυρίαρχο μεταξύ κράτους και κοινωνίας πολιτών, την παραγνώριση των ισχυρών θυλάκων της κοινωνίας πολιτών στη μεταπολιτευτική Ελλάδα, όπως τα συνδικάτα του δημόσιου τομέα. Επιπλέον η άποψη αυτή δεν λαμβάνει υπόψη τη μετάλλαξη του συστήματος κρατικής και κομματικής πατρωνίας και τη διάχυσή του στην ευρύτερη κοινωνία και την εξασθένηση των κομμάτων ως πόλων έλξης δραστήριων πολιτών. Ταυτόχρονα επισημαίνονται και οι εκφάνσεις της κοινωνίας πολιτών που δεν καταγράφονται στα επίσημα αρχεία και θα έπρεπε να λαμβάνονται υπ' όψιν στην καταμέτρηση της κοινωνίας πολιτών στη χώρα, όπως οι άτυπες κινητοποιήσεις και οργανώσεις (Sotiropoulos 2004α, Σωτηρόπουλος 2004, Κάλλας 2004, Karamichas 2007). Τέτοιες οργανώσεις υπάρχουν σε όλες τις κοινωνίες, ωστόσο το μέγεθος της μη καταγεγραμμένης κοινωνικής διάδρασης θα πρέπει να ληφθεί ιδιαιτέρως υπ' όψιν στην περίπτωση της Ελλάδας, λόγω μιας κουλτούρας μη συμμόρφωσης στους τυπικούς κανόνες, η οποία αντανακλάται στην παραοικονομία, στη μη εφαρμογή των νόμων κ.ά. (Sotiropoulos 2004). Σύμφωνα με τον Σωτηρόπουλο η άτυπη κοινωνία πολιτών θα μπορούσε να αποδειχθεί όχι και τόσο αδύναμη όσο τείνει να θεωρείται (Σωτηρόπουλος 2004).

Προς την κατεύθυνση της ανάπτυξης πιο σύνθετων και σχετικοποιημένων αναλύσεων για την κοινωνία πολιτών συγκλίνουν και τα εμπειρικά στοιχεία για την τυπική αλλά και την άτυπη εκδοχή της στην Ελλάδα. Τα αποτελέσματα των δημοτικών εκλογών του 1998 επί παραδείγματι υπονοούν τη μείωση της επιρροής των κομμάτων σε τοπικό τουλάχιστον επίπεδο, την ανάπτυξη διακομματικών συμμαχιών, την ανάδειξη υποψήφιων «ανταρτών» και την αρχή μιας νέας κατάστασης και μιας νέας ισορροπίας δυνάμεων (Λυριντζής 2000).

Επίσης ο σημαντικός βαθμός κοινωνικής κινητοποίησης για την παροχή

βοήθειας στον σεισμό του Σεπτεμβρίου 1999 στην Αθήνα φανέρωσε την ύπαρξη ενός δυναμικού αλληλεγγύης, που αποτελείται κυρίως από συλλογικούς φορείς, το οποίο παραμένει αυθόρμητο και ανοργάνωτο, ενισχύει ωστόσο το επιχείρημα ότι η εξασθένιση των κομμάτων ως πόλων έλξης δραστήριων πολιτών θα πρέπει να επέτρεψε την ανάδυση της κοινωνίας των πολιτών στην άτυπη μορφή της (Κάλλας 2004).

Παράλληλα οι έρευνες για τα επίπεδα του κοινωνικού κεφαλαίου στην Ελλάδα επισημαίνουν κάποιες άλλες, ισχυρές όψεις του κοινωνικού κεφαλαίου, όπως η συμμετοχή σε άτυπα δίκτυα και η συναναστροφή με φίλους και με την οικογένεια, οι οποίες δεν αποδεικνύονται τόσο αδύναμες. Επίσης αναδεικνύουν σημαντικές διαφοροποιήσεις ανάμεσα στις γεωγραφικές περιφέρειες της χώρας και υπογραμμίζουν την ανάγκη για περαιτέρω μελέτη και ερμηνεία τους (Jones, Malesios, Iosifides & Sophoulis 2008, Paraskevopoulos 1998).

Επισημαίνεται ακόμη η διαφοροποίηση στους τρόπους συμμετοχής και στην αντίληψη και τη νοηματοδότηση της δράσης των οργανώσεων και του εθελοντισμού τόσο από την πλευρά των ίδιων των οργανώσεων όσο και από την πλευρά των εθελοντών (Ροζάκου 2007), γεγονός που ενισχύει το επιχείρημα ότι είναι σκόπιμη η εξαγωγή συμπερασμάτων κατά περίπτωση. Επιπλέον μια σειρά εμπειρικών ερευνών καταδεικνύουν την κινητικότητα σε αρκετά πεδία των εθελοντικών συσσωματώσεων, όπως στις περιβαλλοντικές οργανώσεις, τις οργανώσεις που ασχολούνται με τα προβλήματα των μεταναστών και τις οργανώσεις που αφορούν την κοινωνική φροντίδα (Αφουξενίδης 2006β, Πολυζωίδης 2006, Ροζάκου 2007).

Το τμήμα αυτό της κοινωνίας πολιτών, που σύμφωνα με τα προαναφερθέντα μοντέλα κινείται στον χώρο της αντιπολίτευσης ή διαμαρτυρίας, φαίνεται ότι υπήρξε αρκετά ενεργό την τελευταία δεκαετία. Έτσι, όσον αφορά συγκεκριμένα διεθνή θέματα (πόλεμοι, παγκοσμιοποίηση, συγκεκριμένες σύνοδοι κορυφής) παρατηρείται εξαιρετικά μεγάλη κινητικότητα: το διάστημα μεταξύ Ιανουαρίου 2002 και Ιουλίου 2003 έλαβαν χώρα παγκοσμίως 725 κινήσεις διαμαρτυρίας από τις οποίες οι 329 πραγματοποιήθηκαν στην Ελλάδα (Boudourides & Botetzagias 2007). Παρόμοια δείγματα γραφής δόθηκαν από τις κινητοποιήσεις για τις πυρκαγιές του 2007, οι οποίες με τη βοήθεια του διαδικτύου υπερέβησαν τον αυθόρμητο, κατά περίπτωση και πρόσκαιρο χαρακτήρα ανάλογων αντιδράσεων, δημιουργώντας ένα πιο σταθερό δυναμικό κινητοποιήσεων (Karamichas 2007). Τέλος, τα στοιχεία του ε' κύματος της ESS φανερώνουν ότι η Ελλάδα, μετά τη Γαλλία και τη Νορβηγία είναι από τις χώρες

με μεγαλύτερα ποσοστά συμμετοχής σε νόμιμες δημόσιες διαμαρτυρίες (Πίνακας 1).

Πίνακας 2: Συμμετοχή σε νόμιμες δημόσιες διαμαρτυρίες 2011-2013 (%)

ΧΩΡΑ	ΝΑΙ	ΟΧΙ
Βέλγιο	6.4%	93.6%
Βουλγαρία	2.6%	97.4%
Ελβετία	3.9%	96.1%
Κύπρος	4.1%	95.9%
Τσεχική Δημοκρατία	4.6%	95.4%
Γερμανία	8.3%	91.7%
Δανία	7.7%	92.3%
Εσθονία	2.0%	98.0%
Ισπανία	18.2%	81.8%
Φιλανδία	1.4%	98.6%
Γαλλία	17.1%	82.9%
Ηνωμένο Βασίλειο	2.4%	97.6%
Ελλάδα	10.3%	89.7%
Κροατία	7.7%	92.3%
Ουγγαρία	2.7%	97.3%
Ιρλανδία	6.5%	93.5%
Ισραήλ	7.1%	92.9%
Λιθουανία	2.5%	97.5%
Ολλανδία	2.5%	97.5%
Νορβηγία	9.6%	90.4%
Πολωνία	2.1%	97.9%
Πορτογαλία	3.0%	97.0%
Ρωσική Ομοσπονδία	3.7%	96.3%
Σουηδία	4.9%	95.1%
Σλοβενία	2.2%	97.8%
Σλοβακία	1.9%	98.1%
Ουκρανία	3.6%	96.4%

Πηγή: www.europeansocialsurvey.org Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα ε' γύρος

Τα ευρήματα αυτά συμβαδίζουν με την πρόσφατη επισήμανση για την ύπαρξη στην Ελλάδα μιας κουλτούρας συμπάθειας ως προς τις δράσεις αντίστασης και διαμαρτυρίας, με παράλληλη απουσία διάθεσης συναίνεσης και συμβιβασμού μεταξύ των αντίπαλων μερών (Andronikidou & Konras 2012)⁴⁷. Θα αποτελούσε

⁴⁷ Σύμφωνα με τους Andronikidou & Konras η νοοτροπία αυτή συνδέεται με τον τρόπο μετάβασης προς τη δημοκρατία και διατρέχει τόσο τους πολίτες όσο και τα ΜΜΕ, ενώ αντανακλάται θεσμικά και στην έννοια του πανεπιστημιακού ασύλου. Έτσι οι καταλήψεις στα σχολεία και στους δρόμους, το κίνημα «διόδια στοπ», το παράδειγμα της Κερατέας και άλλοι συχνά παράνομοι τρόποι διαμαρτυρίας αποτελούν μια συνταγή επιτυχίας για τις ομάδες που θέλουν να διαμαρτυρηθούν. Οι δράσεις αυτές τουλάχιστον στην Ελλάδα έχουν

ενδιαφέρουσα υπόθεση εργασίας ότι η «κουλτούρα αντίστασης» διαχέεται και στη δράση των υπόλοιπων οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών. Οι εμπειρικές αυτές έρευνες συνηγορούν προς την άποψη ότι, πριν την περίοδο της κρίσης, η ελληνική κοινωνία πολιτών είχε πολλές αδύναμες αλλά και κάποιες ισχυρές όψεις (Σωτηρόπουλος 2017).

Η περίοδος της κρίσης έδωσε το έναυσμα για σειρά μελετών που ερευνούν την ανταπόκριση της κοινωνίας πολιτών στις νέες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες. Οι σύγχρονες μελέτες αναδεικνύουν την καταλυτική λειτουργία της κρίσης στην κοινωνία πολιτών, ιδιαίτερα στον χώρο της κοινωνικής αλληλεγγύης (Σωτηρόπουλος 2014, 2017, Σημίτη 2014, Simiti 2016b, Μπουρίκος & Σωτηρόπουλος 2014, Huliaras 2014) και την εμφάνιση μορφών πολιτικής συμμετοχής και οργάνωσης που εμφανίζουν ένα βαθμό αυτονομίας από το κράτος, όπως το «κίνημα των Αγανακτισμένων»⁴⁸ και οι εναλλακτικοί πολιτικοί και οικονομικοί χώροι⁴⁹ (Καβουλάκος και Γκριτζάς 2015 α και β, Καβουλάκος 2013, Simiti 2016b). Επισημαίνουν επίσης την ανάδυση της αλληλέγγυας οικονομίας που λειτουργεί όχι συμπληρωματικά προς το κράτος, αλλά ανταγωνιστικά στις ιεραρχίες της αγοράς, με αντισυστημικές αιχμές, επιδιώκοντας την ανασυγκρότηση των κοινωνικών δεσμών και με προσανατολισμό προς τη συμμετοχική δημοκρατία και την αλληλοβοήθεια, σύμφωνα με την πολιτική και οικονομική λογική των κοινών⁵⁰ [commons] (Κιουπκιολής 2015).

Τις ίδιες τάσεις διαπιστώνει η χαρτογραφική αποτύπωση των φορέων της κοινωνίας πολιτών σε εθνική κλίμακα την περίοδο 2013-2015, όπου ανάμεσα σε 6.500 οργανώσεις διακρίνονται δύο βασικές κατηγορίες φορέων της κοινωνίας πολιτών: η πρώτη αφορά σε φορείς και ιδρύματα με μη κερδοσκοπική δράση που

χαμηλό κόστος και ρίσκο, καθώς πολύ λίγοι από τους συμμετέχοντες έχουν συλληφθεί και ακόμη λιγότεροι έχουν δικαστεί (Andronikidou & Konras 2012).

⁴⁸ Πολλοί ερευνητές προτιμούν τον όρο «κίνημα των πλατειών» θεωρώντας ότι αποδίδει καλύτερα τις διαδικασίες, τις δράσεις και το περιεχόμενο του κινήματος, καθώς το διάστημα εκείνο 38 πόλεις της Ελλάδας φαίνεται να ανέκτησαν το χαρακτήρα τους ως δημόσιοι χώροι. Για τη σχετική συζήτηση βλ. Καβουλάκος 2013, Leontidou 2013 και Dalakoglou 2012. Η παρούσα διατριβή υιοθετεί τον όρο «Αγανακτισμένοι» ως ενδεικτικό του στοιχείου της διαμαρτυρίας του κινήματος, χωρίς βεβαίως να υποτιμά την ιδιαίτερη σχέση των δράσεων με την τοπικότητα. Για το ερώτημα εάν οι κινητοποιήσεις των «Αγανακτισμένων» αποτελούν ή όχι κίνημα ή/και ειδικότερα κίνημα πόλης, βλ. Καβουλάκος 2009, Simiti 2016a, Σωτηρόπουλος 2017.

⁴⁹ Για τις μορφές των εναλλακτικών οικονομικών και κοινωνικών χώρων καθώς και την τυπολογία σε κάθε μορφή βλ. αναλυτικότερα στο Καβουλάκος και Γκριτζάς 2015^a.

⁵⁰ Για την έννοια των «κοινών» βλ. (Ostrom 1990) και για τη σύνδεσή της με τα εναλλακτικά εγχειρήματα της αλληλέγγυας οικονομίας βλ. Κιουπκιολής 2015.

διαθέτουν ένα συγκεκριμένο πλαίσιο χρηματοδότησης και νομική υπόσταση και η δεύτερη σε δράσεις πολιτών μικρής κλίμακας με τοπικό χαρακτήρα, μη χρηματοδοτούμενη δραστηριότητα και -πολλές φορές- συσχέτιση με τον πολιτικό ακτιβισμό (Αφουξενίδης & Γαρδίκη 2014)

Ο Σωτηρόπουλος (2014, 2017) αποδίδει την αύξηση των οργανώσεων αλλά και τη συμμετοχή σε συλλογικές κινητοποιήσεις στις μετατοπίσεις στην πολιτική κουλτούρα που προϋπήρξε της κρίσης, ιδίως στην υποχώρηση της εμπιστοσύνης προς τους πολιτικούς θεσμούς και τα κόμματα, στον συντονισμό κινήσεων και ομάδων κοινωνικής αλληλεγγύης από κόμματα της αντιπολίτευσης (ιδιαίτερα από τον ΣΥΡΙΖΑ) και στη χρονική και τοπική σύμπτωση κοινωνικών διαμαρτυριών διαφόρων επαγγελματικών ομάδων που πλήττονταν από τις πολιτικές λιτότητας. Διαπιστώνει επίσης την αύξηση της αντιπολιτευτικής/αντιδημοκρατικής [uncivil] κοινωνίας πολιτών, όπως ρατσιστικών ή βίαιων ριζοσπαστικών ομάδων, παραμένοντας επιφυλακτικός για το τελικό αποτέλεσμα της οικονομικής κρίσης στην κοινωνία πολιτών και τη δημοκρατία. Η εμφάνιση ριζοσπαστικών, άτυπων πρωτοβουλιών πολιτών, οι οποίες τηρούν αποστάσεις απέναντι στις ΜΚΟ, θέτουν απέναντί τους το κράτος αλλά και όσους δεν επηρεάστηκαν σημαντικά από την κρίση, σηματοδότησε μια μεταβολή στη σχέση του κράτους με την κοινωνία πολιτών την περίοδο 2010-2014 (Σωτηρόπουλος 2017).

Στο ίδιο πνεύμα η Σημίτη (2014, 2016b) επισημαίνει ότι ο πολλαπλασιασμός των δράσεων της τυπικής και της άτυπης εκδοχής της δεν σηματοδοτεί απαραίτητα την ενδυνάμωση της κοινωνίας πολιτών, καθώς η μεγέθυνση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού υπονομεύει την κοινωνική συνοχή, ενώ η συμμετοχή των πολιτών στις οργανώσεις έχει το χαρακτήρα της «έσχατης λύσης» για την επίλυση των προβλημάτων που προέκυψαν από την κρίση. Μελετώντας τις στρατηγικές προσαρμογής στην κρίση συμπεραίνει ότι οι ΜΚΟ ακροβατούν μεταξύ της διασφάλισης της βιωσιμότητάς τους και της δημοκρατικής λογοδοσίας τους (Σημίτη 2014) ενώ εμφανίζονται νέες μορφές πολιτικής συμμετοχής από τα κάτω (Simiti 2016b). Διαπιστώνει δε ότι προκειμένου να προωθηθούν ή να προστατευθούν κοινωνικά δικαιώματα οι οργανώσεις συχνά υιοθετούν πρακτικές που καθιστούν ρευστή τη διάκριση ανάμεσα σε τυπικές/άτυπες οργανώσεις και σε νόμιμες/έκνομες δράσεις⁵¹ (Simiti 2016b).

---

⁵¹ Για παράδειγμα, τοπικές άτυπες οργανώσεις αλληλεγγύης πραγματοποιούν οικονομικές

Ταυτόχρονα πολλοί ερευνητές που εστιάζουν στα κινήματα, τις συλλογικές δράσεις διαμαρτυρίας και τους εναλλακτικούς οικονομικούς και πολιτικούς χώρους υποστηρίζουν ότι οι νέες συσσωματώσεις και δράσεις συμβάλλουν με πολλαπλούς τρόπους στην αναζωογόνηση της δημοκρατίας, καθώς προβάλλουν πρότυπα αμεσοδημοκρατικής λειτουργίας αλλά και εναλλακτικές μορφές οργανώνωσης και λειτουργίας της οικονομίας, της κοινωνίας και της πολιτικής (Καβουλάκος και Γκριτζάς 2015, Κιουπκιολής 2015).

Αναδεικνύεται σε κάθε περίπτωση η ύπαρξη και ο σημαντικός ρόλος που διαδραματίζουν οι άτυπες οργανώσεις και κατά την περίοδο της κρίσης (Σωτηρόπουλος 2014, 2017, Σημίτη 2014, Μπουρίκος & Σωτηρόπουλος 2014, Loukidou 2013, Αφουξενίδης & Γαρδίκη 2014) και τα νέα αντισυμβατικά μέσα δράσης που εμφανίζονται (Pantazidou 2013, Simiti 2016).

Όλες οι παραπάνω απόψεις και εμπειρικές έρευνες αναδεικνύουν για άλλη μια φορά την ανάγκη σε βάθος μελέτης της δράσης της κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα και την ανάγκη εξαγωγής συμπερασμάτων μέσω ανάλυσης του κοινωνικού-πολιτικού πλαισίου [contextual analysis] (Αφουξενίδης 2004, 2012, Βούλγαρης 2006: 25, Μουζέλης 2007) και πιο σύνθετων, διαφοροποιημένων και σχετικοποιημένων ερμηνειών των όψεων της κοινωνίας πολιτών και του είδους της σχέσης της με το κράτος. Σε αυτό το πνεύμα κινήθηκε και η παρούσα έρευνα, επιχειρώντας να συμβάλει στη μελέτη της ελληνικής κοινωνίας πολιτών με έμφαση στην περίοδο της κρίσης, μέσω της παρατήρησης σε συγκεκριμένο χώρο μιας σειράς ομάδων με διαφορετικό τύπο και αντικείμενο, οι οποίες αλληλεπιδρούν με το κράτος με διάφορους τρόπους.

Η ιδιαιτερότητά της συνίσταται στην έμφαση που δίνει σε οργανώσεις με αιτήματα κατά την περίοδο της κρίσης, ελέγχοντας εάν υπήρξε πολλαπλασιασμός και σε αυτό το τμήμα της κοινωνίας πολιτών, πέρα από τις οργανώσεις κοινωνικής αλληλεγγύης. Δοθείσης δε της αύξησης του αριθμού των κοινωνικών ομάδων που επλήγησαν από τις πολιτικές λιτότητας και των αιτημάτων και αναγκών που προέκυψαν κατά την περίοδο της κρίσης, διερευνά συγκεκριμένα εάν τα αιτήματα και οι ανάγκες αυτές αποτέλεσαν αντικείμενο δράσεων των οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών.

συναλλαγές μέσω άλλων, τυπικών οργανώσεων και δημοτικές αρχές δείχνουν ανοχή σε καταλήψεις δημόσιων κτιρίων και στους νέους πολιτικούς και οικονομικούς χώρους (Simiti 2016b).

Συμπεράσματα Κεφαλαίου

Στο κεφάλαιο αυτό επιχειρήθηκε μια σύντομη επισκόπηση των θεματικών της βιβλιογραφίας που άπτονται της διατριβής. Οι θεματικές αυτές αφορούν κυρίως το εννοιολογικό πλαίσιο για την κοινωνία πολιτών, τις απόπειρες ποσοτικοποίησής της, τη σχέση κοινωνίας πολιτών και κράτους και τα ζητήματα φύλου και κοινωνίας πολιτών.

Η έννοια της κοινωνίας πολιτών φαίνεται να ποικίλλει αλλά και να μεταλλάσσεται μέσα στον χρόνο και τις διαφορετικές κοινωνικοοικονομικές συνθήκες της περιοχής στην οποία αναπτύσσεται. Είτε δεχθεί έναν πιο αυστηρό, κανονιστικού χαρακτήρα ορισμό είτε μια διασταλτική ερμηνεία της έννοιας, ο μελετητής καλείται να ορίσει συγκεκριμένα και κατά περίπτωση το κριτήριο που θα χρησιμοποιήσει για να εντάξει τους διάφορους δρώντες σε οιαδήποτε προσπάθεια αποτύπωσης και ερμηνείας της κοινωνίας πολιτών. Η απόφαση αυτή περιλαμβάνει και μία επιλογή θεωρητικής προσέγγισης της έννοιας, η οποία νοηματοδοτεί εκ των προτέρων το πλαίσιο ερμηνείας της φύσης, της λειτουργίας και της σχέσης των οργανώσεων με την κοινωνία και το κράτος.

Σε γενικές γραμμές θα ήταν χρήσιμη η υιοθέτηση ενός κοινού πλαισίου εννοιολόγησης και αποτύπωσης της κοινωνίας πολιτών καθώς και ενός πλαισίου οριοθέτησης της σχέσης κοινωνίας πολιτών-κράτους. Ωστόσο με δεδομένη τη συνθετότητα και τη μεταβλητότητα των σχέσεων και των συνθηκών ένα τέτοιο πλαίσιο θα κινούνταν σε ένα υψηλό επίπεδο αφαίρεσης ή θα περιοριζόταν σε δεδομένα που μπορούν να καταγραφούν. Ο κίνδυνος στην πρώτη περίπτωση έγκειται στη δυσκολία εντοπισμού και επεξεργασίας των δεδομένων, ενώ στη δεύτερη στην απώλεια σημαντικών εκφάνσεων της σύγχρονης κοινωνίας πολιτών –δύο ενδεχόμενα εξίσου αρνητικά για την έρευνα. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι στον βωμό της χρηστικότητας της έννοιας για την έρευνα, την πράξη και την πολιτική, ίσως να έχει θυσιαστεί ένα μέρος της ευρύτητας των πλαισίων αυτών, γεγονός που μπορεί να φανερώνει μια εργαλειακή αντίληψη της έννοιας της κοινωνίας πολιτών και της χρήσης της.

Τα ζητήματα που εγείρονται από τη μελέτη της σύγχρονης βιβλιογραφίας για την κοινωνία πολιτών και η ένταση μεταξύ της θεωρίας και εμπειρίας μόνο αποσπασματικά θα μπορούσαν να θιγούν στο τρέχον κεφάλαιο. Η εμβάθυνση στους τρόπους θεώρησης του φαινομένου ανάλογα με τη χώρα και με τη θεωρητική και

πολιτική παράδοση κάθε συγγραφέα και η αναζήτηση σημείων τομής μεταξύ των διαφόρων προσεγγίσεων με σκοπό την ενοποίηση της θεωρίας συνιστούν διαρκή πρόκληση για κάθε ερευνητή.

Όσον αφορά τη σχέση φύλου και κοινωνίας πολιτών, θα λέγαμε ότι οι θεωρητικοί της δεύτερης δεν έχουν δώσει την απαραίτητη εστίαση στον έμφυλο χαρακτήρα της, ενώ από την άλλη πλευρά οι θεωρητικοί του φεμινισμού δεν έχουν υπεισέλθει σε ζητήματα της κοινωνίας πολιτών. Η συμμετοχή των γυναικών σε οργανώσεις μελετάται περισσότερο στο πλαίσιο της διερεύνησης της πολιτικής συμπεριφοράς τους, ωστόσο η έρευνα στο πεδίο αυτό συνήθως περιορίζεται σε τυπικές, θεσμοποιημένες και με απεύθυνση στο κράτος συμβατικές διαδικασίες, με αποτέλεσμα να καταγράφει αποκλειστικά τις τυπικές οργανώσεις με μεγάλη αντιπροσωπευτικότητα, όπως οι συνδικαλιστικές ή οι διάφορες ομάδες συμφερόντων. Η παρούσα διατριβή επιχειρεί να συμβάλει στη βιβλιογραφία που ερευνά τη συμμετοχή των γυναικών τόσο σε συμβατικές αλλά και σε μη συμβατικές και άτυπες μορφές πολιτικής συμμετοχής, στο επίπεδο της εμπλοκής τους στον οργανωτικό πυρήνα ομάδων και στο πώς αυτή η συμμετοχή σχετίζεται με συγκεκριμένες επιλογές δράσης της ομάδας.

Κατά δεύτερον η βιβλιογραφία που αφορά την πολιτική συμπεριφορά και την πολιτική συμμετοχή εστιάζει στη συμμετοχή των γυναικών στις οργανώσεις ατομικά, ως απλά μέλη, ενώ η έρευνα που αφορά την συμμετοχή των γυναικών στη διοίκηση των οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών και τις συνέπειες που αυτή έχει στη δράση των οργανώσεων είναι περιορισμένη.

Η παρούσα διατριβή δεν ελέγχει τη συμμετοχή των γυναικών ως μελών των οργανώσεων ούτε επιχειρεί μια φεμινιστική ανάλυση της κοινωνίας πολιτών. Ωστόσο χρησιμοποιεί το φύλο, υπό την έννοια της κατά φύλο συμμετοχής στα αποφασιστικά όργανα των οργανώσεων, ως μία από τις δύο βασικές μεταβλητές για τη μελέτη και την ερμηνεία της δράσης των οργανώσεων. Αντλώντας από την υπάρχουσα βιβλιογραφία μελετάει περαιτέρω εάν οι διαφοροποιήσεις στη συμμετοχή των γυναικών στη διοίκηση των οργανώσεων συνδέονται με τα χαρακτηριστικά της οργάνωσης, την εξωστρέφειά της, τους τρόπους δράσης και την αλληλεπίδρασή της με την οικονομική κρίση. Με τον τρόπο αυτόν φιλοδοξεί να συνεισφέρει στην εισαγωγή της παραμέτρου του φύλου στη βιβλιογραφία της κοινωνίας πολιτών και στην εμπειρική έρευνα σχετικά με τη συμμετοχή των γυναικών, ιδίως όσον αφορά το ανεξερεύνητο πεδίο των μη τυπικών και μη

συμβατικών μορφών πολιτικής συμμετοχής. Επιπλέον, μέσω της έρευνας για τη συμμετοχή του φύλου στη διοίκηση των οργανώσεων και τον έλεγχο για το κατά πόσον οι οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών προωθούν την ισότητα ή ανατροφοδοτούν τα υπάρχοντα στερεότυπα ανισοτήτων, συμβάλλει στη συζήτηση σχετικά με τη σχέση κοινωνίας πολιτών και δημοκρατίας.

Η σχέση της κοινωνίας πολιτών με το κράτος είναι μια πάγια αναζήτηση στη σύγχρονη βιβλιογραφία, άρρηκτα συνδεδεμένη με το ζήτημα της εννοιολόγησής της. Τα συμπεράσματα για τη σχέση αυτή ποικίλλουν ανάλογα με τη λειτουργία την οποία κάθε θεωρητική προσέγγιση αποδίδει στην κοινωνία πολιτών. Προσεγγίσεις που αντλούν από τη θεωρία του Tocqueville αναγνωρίζουν στην κοινωνία πολιτών τη λειτουργία της κοινωνικοποίησης και της παραγωγής κοινωνικού κεφαλαίου καθώς και της παροχής υπηρεσιών πρόνοιας, λειτουργίες οι οποίες παραπέμπουν είτε σε μια «ουδέτερη» είτε σε μια συνεργατική σχέση με το κράτος. Από την άλλη πλευρά οι προσεγγίσεις που δανείζονται από τη θεωρία των κοινωνικών κινήματων και του πλουραλισμού μιλούν για τη λειτουργία της αντιπροσώπευσης διαφορετικών συμφερόντων, της «αστυνόμησης» και για τον ενίοτε αντιπολιτευτικό χαρακτήρα της κοινωνίας πολιτών έναντι του κράτους, ιδίως όταν το τελευταίο απειλεί τον πλουραλισμό και τη δημοκρατία, λειτουργία που μπορεί να οδηγήσει σε συγκρουσιακή σχέση κράτους και κοινωνίας πολιτών. Η παρούσα διατριβή υιοθετώντας την γκραμισιανή προσέγγιση περί «αρένας», όπου οι οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών μπορούν να επιτελέσουν μια σειρά από διαφορετικές αλληλεπικαλυπτόμενες και ανταγωνιστικές μεταξύ τους λειτουργίες, χρησιμοποιεί το μοντέλο των Hasenfeld & Gidron (2005), που διακρίνει τη σχέση μεταξύ κράτους και κοινωνίας πολιτών σε «ουδέτερη», «αντιπολιτευτική» και «συνεργατική».

Με τη χρήση του μοντέλου αυτού επιχειρείται ο έλεγχος της σχέσης κοινωνίας πολιτών και κράτους στη σύγχρονη Ελλάδα και η ανάδειξη της έντασης ανάμεσα στη θεωρία και στη μεταβλητότητα της κοινωνικής και πολιτικής ζωής και των ιδίων των οργανώσεων. Τίθεται δε υπό αμφισβήτηση εάν τα μοντέλα αυτά μπορούν να ανταποκριθούν στις νέες σύγχρονες μορφές κοινωνικής και πολιτικής κινητοποίησης που εντάθηκαν την περίοδο της κρίσης, ιδίως με την ανάδυση οργανώσεων που σκοπίμως θέτουν εαυτόν εκτός της σχέσης κράτους και κοινωνίας πολιτών και όλων των θεωρητικών μοντέλων οριοθέτησής της. Υπ' αυτή την έννοια η παρούσα διατριβή επιχειρεί να συμβάλει στη συζήτηση για τη σχέση κράτους και κοινωνίας πολιτών μέσω μια εμπειρικής διερεύνησης του τρόπου με τον οποίο οι ίδιες οι

οργανώσεις αντιλαμβάνονται τη σχέση αυτή. Για τον λόγο αυτόν δίνεται ιδιαίτερη έμφαση σε οργανώσεις που δεν διαθέτουν νομικό τύπο, γεγονός που τις καθιστά πολλές φορές «αόρατες» τόσο για την έρευνα όσο και για τους κρατικούς φορείς.

Στην περίπτωση της Ελλάδας η κοινωνία πολιτών μόλις πρόσφατα άρχισε να αντιμετωπίζεται ως ένα αυτόνομο πεδίο μελέτης. Με την αύξηση των εμπειρικών ερευνών γίνεται κατανοητό ότι τα συμπεράσματα των θεωρητικών μελετών κινούνται σε ένα πλαίσιο αφαίρεσης, υπό την έννοια ότι αφορούν γενικά χαρακτηριστικά της κοινωνίας πολιτών, συχνά προσδιοριζόμενα σε αντιδιαστολή με το κράτος, τα οποία δεν αρκούν για να εντάξουν τις διαφορετικές όψεις των σύγχρονων εκφάνσεών της. Οι εμπειρικές έρευνες έρχονται στο σημείο αυτό να συμπληρώσουν το πλαίσιο προσφέροντας γνώση για τις βαθύτερες πτυχές της κοινωνίας πολιτών σε μικρο-κλίμακα και να συνδέσουν τις πτυχές αυτές με άλλα χαρακτηριστικά του κοινωνικού και πολιτικού συστήματος μέσα στο οποίο αναπτύσσεται η κοινωνία πολιτών. Αυτή ακριβώς η σύνδεση είναι εκείνη που τελικά θα εμπλουτίσει τη θεωρία και θα προσφέρει μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα για τον ρόλο της κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα και τη σχέση της με το κράτος. Η διατριβή φιλοδοξεί να συμβάλει μέσω της πρωτογενούς έρευνας στη δράση της κοινωνίας πολιτών στον χώρο της Θεσσαλονίκης, λαμβάνοντας υπ' όψιν τις κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες πριν και μετά από την έναρξη της κρίσης. Εστιάζει δε σε οργανώσεις με αιτήματα την περίοδο της κρίσης, ελέγχοντας εάν υπήρξε πολλαπλασιασμός οργανώσεων σε αυτό το τμήμα της κοινωνίας πολιτών, πέρα από τις οργανώσεις κοινωνικής αλληλεγγύης.

Οι προκλήσεις για τη σύγχρονη εμπειρική έρευνα στην Ελλάδα είναι η ανάδειξη των άτυπων όψεων της κοινωνίας πολιτών και η κατάδυση στο εσωτερικό των οργανώσεων, με πλήρη συνείδηση της οργανωσιακής ποικιλότητας και του συγκυριακού χαρακτήρα των σχέσεων που αποκαλύπτονται. Σε αυτή την πρόκληση επιχειρεί να συνεισφέρει η παρούσα έρευνα με μία παρουσίαση των άτυπων όψεων της κοινωνίας πολιτών στη Θεσσαλονίκη αλλά και με συγκριτική ανάλυση μεταξύ τυπικών και άτυπων οργανώσεων.

Οι οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών αποτελούν ζωντανούς οργανισμούς που μεταλλάσσονται ανάλογα με τις ανάγκες της κοινωνίας και τον ζωτικό χώρο που τους διατίθεται από το κράτος. Τα χαρακτηριστικά που αναπτύσσουν βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση με τα χαρακτηριστικά των κοινωνιών τις οποίες εκπροσωπούν και η μελέτη τους οδηγεί στη βαθύτερη κατανόηση των προβλημάτων και αναγκών τους.

Για τον λόγο αυτόν θα ήταν ενδιαφέρουσα η μετατροπή του ερωτήματος «γιατί η κοινωνία πολιτών είναι αδύναμη;» στο ερώτημα: «ποια είναι τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, η σχέση με το κράτος και οι τρόποι δράσης των οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα σήμερα;»

Συμπερασματικά θα λέγαμε ότι η συμβολή της παρούσας μελέτης στη συζήτηση περί κοινωνίας πολιτών συνίσταται στον εμπλουτισμό της με ποσοτική και ποιοτική έρευνα σε συγκεκριμένο τόπο και χρόνο, υιοθετώντας μια αναλυτική προσέγγιση η οποία αντλεί από τη γκραμσιανή αντίληψη περί κοινωνίας πολιτών. Περαιτέρω η ποιοτική έρευνα εμπλουτίζει τη βιβλιογραφία με παραδείγματα μικρών και άτυπων ομάδων και νέων εναλλακτικών πολιτικών και οικονομικών χώρων, παρέχοντας πάντοτε μια συγκριτική ανάλυση με τις τυπικές ομάδες. Επιπλέον φιλοδοξεί να συμβάλει στη βιβλιογραφία περί πολιτικής συμμετοχής των γυναικών, ιδίως από τη σκοπιά της συμμετοχής τους στα κέντρα λήψης αποφάσεων των οργανώσεων. Θεωρώντας την κοινωνία πολιτών ως αρένα ανταγωνισμού μεταξύ των δρώντων, δηλαδή οργανώσεων και κράτους, μελετά τις ανωτέρω διαφορές των οργανώσεων ως προς τον τύπο και ως προς την κατά φύλο συμμετοχή, εξάγοντας συμπεράσματα σχετικά με τη δράση τους και τις στρατηγικές τους την περίοδο της οικονομικής κρίσης.

Κεφάλαιο Τρίτο

Η Θεσσαλονίκη ως περιβάλλον ανάπτυξης της συλλογικής δράσης

Στο κεφάλαιο αυτό παρουσιάζονται συνοπτικά διάφορες όψεις του πολιτικού, κοινωνικού και οικονομικού περιβάλλοντος της Θεσσαλονίκης, οι οποίες διαπιστώθηκαν καθ' όλη τη διάρκεια της μελέτης για τη δράση της κοινωνίας πολιτών στην πόλη, λειτουργώντας άλλες φορές ως ερμηνευτικές παράμετροι και άλλες ως ερείσματα προβληματισμού και ερευνητικές προκλήσεις. Οι όψεις αυτές δεν βρίσκονται πάντοτε σε συμφωνία μεταξύ τους· συχνά εμφανίζονται ως αντιθετικές δημιουργώντας ένα δυναμικό και ευρύ πεδίο δράσης για την κοινωνία πολιτών.

Ως σημαντικά χαρακτηριστικά της πόλης εξετάζονται η κλίμακά της, η τοπογραφία της και η ποικιλία αφηγήσεων που τη χαρακτηρίζει. Στη συνέχεια αναλύεται η θέση της πόλης στον διοικητικό και πολιτικό χάρτη της Ελλάδας ιδίως κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στη σημαντική μεταβολή συσχετισμών ανάμεσα στο εκλογικό σώμα, τα κόμματα και την κοινωνία πολιτών, η οποία επήλθε μέσω της εκλογής του Γιάννη Μπουτάρη ως δημάρχου. Παράλληλα παρουσιάζονται παραδείγματα μορφών τοπικής συλλογικής δράσης στον τομέα της αυτο-οργάνωσης αλλά και κατά μεμονωμένων κρατικών πολιτικών των τελευταίων ετών.

Σε όλη την έκταση του κεφαλαίου παρουσιάζεται ένα μέρος της πρωτογενούς έρευνας με παράθεση αποσπασμάτων από τις συνεντεύξεις. Αυτό αφορά τις αντιλήψεις των μελών των ομάδων για τη Θεσσαλονίκη ως περιβάλλον ανάπτυξης της κοινωνίας πολιτών, αλλά και για το κατά πόσο θεωρούν τους κατοίκους της πόλης «ενεργούς πολίτες». Στο τέλος δε του κεφαλαίου διατυπώνεται μία υπόθεση εργασίας, η οποία συνδέει τις ανωτέρω όψεις της πόλης με δύο τάσεις στην ανάπτυξη της κοινωνίας πολιτών. Οι δυναμικές αυτές θα αποτελέσουν αντικείμενο εξέτασης στα επόμενα κεφάλαια της διατριβής.

3.1. Τα δημιουργικά δίπολα της πόλης

Η ανάπτυξη και η δράση της κοινωνίας πολιτών είναι αλληλένδετες με το περιβάλλον στο οποίο αυτή καλείται να λειτουργήσει. Στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης σε όλη τη διάρκεια της έρευνας τόσο μέσω παρατήρησης όσο και μέσα από τις συνεντεύξεις των μελών των οργανώσεων παρουσιάστηκαν όψεις της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής ζωής της πόλης στενά συνδεδεμένες με τα χαρακτηριστικά των οργανώσεων. Στο κεφάλαιο αυτό γίνεται μια προσπάθεια σκιαγράφησης των όψεων εκείνων της πόλης που θεωρήθηκαν σημαντικές, διότι δημιούργησαν ερευνητικά ερωτήματα ή αποτέλεσαν ερμηνευτικά εργαλεία. Αυτές δεν αντιμετωπίζονται ως στατικά ή εγγενή στοιχεία της πόλης: αντίθετα παρουσιάζονται σε συνδυασμό μεταξύ τους ως «δημιουργικά δίπολα», τα οποία γεννούν αντιθετικές δυναμικές και ταυτότητες στην πόλη δημιουργώντας ένα ευρύ και σύνθετο περιβάλλον δράσης για την κοινωνία πολιτών.

3.1.1 Περιορισμένη κλίμακα-απεριόριστες αφηγήσεις

Η Θεσσαλονίκη με πληθυσμό 1.110.312 κατοίκων και έκταση 3.683 τ.χλμ.⁵² αποτελεί περιοχή η κλίμακα της οποίας επιτρέπει την παρατήρηση των εκδηλώσεων της κοινωνίας πολιτών ως σύνολο –χαρακτηριστικό των μικρότερων σε πληθυσμό πόλεων– και ταυτόχρονα σε μικροεπίπεδο, καθώς δεν απαιτούνται αυξημένοι πόροι και ανθρώπινο δυναμικό για τη σε βάθος ανάλυση των διαφορετικών συλλογικοτήτων.

Στα πρότυπα των περισσότερων ελληνικών πόλεων, αλλά και ακόμη περισσότερο λόγω της τοπογραφίας της –θαλάσσιο μέτωπο από τη μία πλευρά και ο Κέδρινος Λόφος από την άλλη– η Θεσσαλονίκη χαρακτηρίζεται από τη συγκέντρωση μιας πληθώρας χρήσεων (εμπορικών, διοικητικών, οικιστικών, πολιτιστικών, αναψυχής κ.ο.κ.) στο ιστορικό της κέντρο, γνωστό ως «πυρίκαυστος ζώνη».⁵³ Η διάχυτη πολυλειτουργικότητα και η μικρή κλίμακα του κέντρου ευνοούν την ανάπτυξη δικτύων σε προσωπικό και συλλογικό επίπεδο: οι πολίτες έρχονται εύκολα σε επαφή μεταξύ τους και δημιουργούνται δεσμοί εμπιστοσύνης, ενώ οι

---

⁵² Τα στοιχεία αφορούν ολόκληρο τον νομό (Περιφερειακή Ενότητα) Θεσσαλονίκης. Ο πληθυσμός από την απογραφή του 2001: http://www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/BUCKET/General/A1602_SAM01_DT_DC_00_2011_02_F_GR.pdf

⁵³ Το τμήμα της πόλης που καταστράφηκε από την πυρκαγιά του 1917.

δράσεις των ομάδων είναι περισσότερο ορατές και προσβάσιμες. Ταυτόχρονα οι ίδιες οι ομάδες έχουν τη δυνατότητα δικτύωσης, συνάντησης, ανταλλαγής τεχνογνωσίας και πόρων και οργάνωσης κοινών δραστηριοτήτων.

Τα στοιχεία αυτά τονίστηκαν από τα μέλη των οργανώσεων, ιδίως σε σύγκριση με την κλίμακα της Αθήνας. Πιο συγκεκριμένα για τη σχέση της κλίμακας και της δικτύωσης αναφέρθηκαν⁵⁴ τα εξής: *«Κάτι που εννοεί, είναι το γεγονός ότι είναι αρκετά μεγάλη, αλλά και αρκετά μικρή για να βρίσκεσαι. Υπάρχει ένα δίκτυο ανθρώπων το οποίο συμμετέχει και τους συναντάς».*⁵⁵ *«Η Θεσσαλονίκη είναι μπροστά, έχει το κίνημα των πεζών, έχει το κίνημα των ποδηλατών δυνατό. Είναι πιο δεμένη, όχι τόσο ανοιγμένη όσο η Αθήνα, είναι πιο κλειστή».*⁵⁶ Η μικρή κλίμακα κατά τους συνεντευξιζόμενους σχετίζεται και με την ευκολία δημιουργίας δεσμών εμπιστοσύνης: *«...στη μικρή κλίμακα οι κινήσεις πολιτών δημιουργούν εμπιστοσύνη... τα άτομα τα γνωρίζεις, ξέρεις ποιος είναι και ποιος δεν είναι... Μόνο επειδή θα σε εμπιστευτεί κάποιος, θα 'ρθει και θα δουλέψει μαζί σου».*⁵⁷

Όσον αφορά τα ζητήματα και τα αιτήματα τα οποία απασχολούν τις ομάδες, κάποιες φορές η μικρή κλίμακα φαίνεται να εντείνει το μέγεθος ή το πλήθος τους. Όπως υποστηρίζει ένας ερωτώμενος: *«Εγώ πιστεύω ότι η Θεσσαλονίκη, δεν ξέρω, ίσως επειδή είναι και πιο μικρή, είναι γεωγραφικά έτσι φτιαγμένη, πιστεύω ότι είναι πιο ενεργή. Δηλαδή πολλά πράγματα έχουν ξεκινήσει από τη Θεσσαλονίκη πολύ πιο ενεργά. Ακόμη δηλαδή ....πολλά ζητήματα και της δικής μας κοινότητας, της ομοφυλικής, αλλά βλέπω και σε άλλα πράγματα οι δραστηριότητες, οι πρωτοβουλίες πολλές φορές ξεκινούσαν από εδώ. Ίσως τα προβλήματα εδώ ήταν πιο πολλά, ήταν διαφορετικά, επειδή ήταν πιο μικρή η πόλη».*⁵⁸

Αντίθετα όσον αφορά προβλήματα που συνδέονται με την οικονομική κρίση, αναφέρθηκε ότι η δομή της πόλης τα κρατάει μακριά από το ιστορικό της κέντρο. Έτσι άλλο μέλος ομάδας καταθέτει: *«Δεν ξέρω, νομίζω ότι τους παίρνει λίγο παραπάνω χρόνο [στους Θεσσαλονικείς], ίσως γιατί δεν είναι όπως στην Αθήνα που είναι πιο έντονα τα προβλήματα, τα βλέπεις πιο καθ[ημερινά], δηλαδή τώρα τα τελευταία χρόνια τα βλέπεις κι εδώ στη Θεσσαλονίκη, αλλά εγώ, όταν είχα πρωτοέρθει,*

⁵⁴ Απάντηση στην ερώτηση: «Πιστεύετε ότι οι πολίτες της Θεσσαλονίκης γενικά δραστηριοποιούνται για τα θέματα που τους αφορούν και επηρεάζουν τη ζωή τους; Ποιοι παράγοντες λειτουργούν θετικά και ποιοι αρνητικά στην ενεργό συμμετοχή των πολιτών;»

⁵⁵ Μέλος της ομάδας «Δράση για το κάτι άλλο».

⁵⁶ Μέλος κίνησης «Ένωση πεζών Θεσσαλονίκης».

⁵⁷ Μέλος κίνησης «Πολίτες για την Υποθαλάσσια».

⁵⁸ Μέλος της κίνησης «Homotopia».

*πριν από δύο χρόνια, δεν έβλεπα αυτό που έβλεπα στην Αθήνα κυκλοφορώντας με τα πόδια, πολλούς άστεγους, δεν ήταν τόσο ορατά τα προβλήματα».*⁵⁹

Στον αντίποδα της μικρής της κλίμακας βρίσκεται η μεγάλη ποικιλία αφηγήσεων για την πόλη. Μια ποικιλία που απορρέει από την ιστορική διαδρομή της, την πληθώρα συνθέσεων διαφορετικών πληθυσμών και πολιτισμικών επιρροών, αλλά και από μια σειρά ρόλων που της αποδόθηκαν από την αρχαιότητα και μέχρι σήμερα: η Θεσσαλονίκη ως επαγγελματικό κέντρο, φοιτητούπολη, τουριστικός προορισμός, πολιτιστικό κέντρο, πρωτεύουσα της νεολαίας, «συμπρωτεύουσα», «πρωτεύουσα της Μακεδονίας», «φυτώριο καλλιτεχνών», «φτωχομάνα», «σημείο συνάντησης της Δύσης και της Ανατολής, των Βαλκανίων, της Μεσογείου και του Εύξεινου Πόντου» (Αγγελόπουλος 2003), πολυπολιτισμική πόλη,⁶⁰ ιστορικό σταυροδρόμι πολιτισμών, «πόλη των φαντασμάτων»⁶¹ κ.ο.κ.

Η πληθώρα αφηγήσεων παρέχει εύφορο έδαφος για τον εμπλουτισμό της κοινωνίας πολιτών της πόλης με συσσωματώσεις πέρα από τις παραδοσιακές ομάδες πίεσης. Έτσι αναπτύσσεται ποικιλία οργανώσεων και κινητοποιήσεων ατόμων που συναρθρώνουν κοινές ταυτότητες, κάποιες φορές και με ιδιαίτερα μαζικό χαρακτήρα. Χαρακτηριστική είναι η οργάνωση από τοπικούς φορείς και επώνυμους πολίτες μιας από τις μαζικότερες συλλογικές κινητοποιήσεις της δεκαετίας του 1990 στη χώρα και τη μεγαλύτερη σε πλήθος και παλμό συγκέντρωση στη Θεσσαλονίκη, το μνημειώδες συλλαλητήριο για τη Μακεδονία, το οποίο και επηρέασε καθοριστικά τη στάση της ελληνικής κυβέρνησης στο ζήτημα της ονομασίας της γειτονικής χώρας (Παπαγιαννόπουλος 2009).⁶²

---

⁵⁹ Μέλος της ομάδας «Γρανάζια Ζωής». Η συνεντευξιαζόμενη κατάγεται από την Αθήνα και την ημερομηνία της συνέντευξης κατοικούσε ήδη δύο χρόνια στη Θεσσαλονίκη.

⁶⁰ Για τον λόγο περί «πολυπολιτισμικής» Θεσσαλονίκης και τη σύνδεσή του με μια εθνικιστική αφήγηση, αλλά και με τη νέα έννοια που χρησιμοποιείται πρόσφατα από τους ενεργούς πολίτες της πόλης βλ. Αγγελόπουλος (2003, 2008).

⁶¹ Ο χαρακτηρισμός είναι δάνειο από το έργο του Mark Mazower (2006), *Θεσσαλονίκη, η πόλη των φαντασμάτων*, το οποίο αναφέρεται στην ιστορία των διαφορετικών εθνικοτήτων που κατοίκησαν και συνυπήρξαν στη Θεσσαλονίκη από το 1600, συνθέτοντας μια πολυπολιτισμική ταυτότητα για την πόλη.

⁶² Το συλλαλητήριο της Θεσσαλονίκης για το «Μακεδονικό», που πραγματοποιήθηκε στις 14 Φεβρουαρίου 1992, οργανώθηκε από επιτροπή τοπικών παραγόντων στην οποία περιλαμβάνονταν ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Παντελεήμων, ο δήμαρχος Κ. Κοσμόπουλος και επώνυμοι Θεσσαλονικείς και Βορειοελλαδίτες όλων των πολιτικών χώρων πλην του ΚΚΕ. Συμμετείχαν 70 δήμαρχοι πόλεων της Μακεδονίας, 20 μητροπολίτες Μακεδονίας, βουλευτές όλων των κομμάτων (εκτός του ΚΚΕ), πρόεδροι δημοτικών συμβουλίων, εκπρόσωποι της πανεπιστημιακής κοινότητας, αθλητικά σωματεία με τα λάβάρά τους (Παπαγιαννόπουλος 2009) και πλήθος κατοίκων πόλεων της Μακεδονίας, που υπολογίζονται γύρω στο ένα εκατομμύριο. Σύμφωνα με απόσπασμα του

Θα λέγαμε ότι η μικρή κλίμακα της πόλης και η μεγάλη συγκέντρωση διαφορετικών ταυτοτήτων των κατοίκων δημιουργούν μια πυκνή κοινωνία πολιτών, πρόσφορο πεδίο μελέτης της δράσης των οργανώσεων και των σχέσεων που αναπτύσσονται μεταξύ των πολυάριθμων και διαφορετικών ομάδων.

3.1.2 «Δεύτερη τη τάξει» και «πρώτη στην εγκατάλειψη»

Μία από τις κυρίαρχες αφηγήσεις στην πόλη, αυτή της «συμπρωτεύουσας», συνενώνει δύο διαφορετικές δυναμικές για την ανάπτυξη της κοινωνίας πολιτών της πόλης: αυτή της ίδρυσης και δραστηριοποίησης παραδοσιακών ομάδων πίεσης, αλλά και εκείνη της αυτο-οργάνωσης.

Πιο συγκεκριμένα από τη μία πλευρά η Θεσσαλονίκη ως «συμπρωτεύουσα» ή «δεύτερη τη τάξει» πόλη της χώρας χαρακτηρίζεται από την αυξημένη παρουσία του κρατικού μηχανισμού, καθώς συγκεντρώνει τόσο φορείς της κεντρικής διοίκησης, της αποκεντρωμένης και της περιφερειακής αυτοδιοίκησης όσο και αποκεντρωμένες υπηρεσίες διαφόρων φορέων του δημοσίου. Σε συνδυασμό με τη δεσπόζουσα θέση του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου και της Εκκλησίας η παρουσία του κράτους είναι ορατή στην πόλη, παρέχοντας έναν αποδέκτη για τις κινητοποιήσεις των ομάδων που προβάλλουν κάποιο αίτημα προς το κράτος, ακόμη και εάν αυτό γίνεται σε συμβολικό επίπεδο.⁶³

Από το πλήθος όμως των κρατικών θεσμών είναι γεγονός ότι πολλοί διατηρούνται μόνο ονομαστικά και κατ' επίφαση, όπως λόγου χάρη το πολύπαθο υπουργείο Μακεδονίας-Θράκης, ή δεν έχουν επιτελικές αρμοδιότητες, ενώ η νέα διοικητική διαίρεση της χώρας με τον Καλλικράτη ενίσχυσε την τοπική αυτοδιοίκηση, χωρίς ωστόσο να την εφοδιάσει με τον αντίστοιχο προϋπολογισμό, ώστε να εγγυηθεί την αποτελεσματική άσκηση των αρμοδιοτήτων της.

σχετικού ψηφίσματος, «[...] ο λαός της Μακεδονίας και της Θεσσαλονίκης ζητά από τον Υπουργό Εξωτερικών να συνεχίσει αγωνιζόμενος και να μη δεχτεί την αναγνώριση του κράτους των Σκοπίων με όνομα ή ονομασία που θα συμπεριλαμβάνει τη λέξη Μακεδονία». Κατά τη σχετική βιβλιογραφία ο λαός αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα στις διπλωματικές προσπάθειες της Ελλάδας. Το συλλαλητήριο της Θεσσαλονίκης υπήρξε αφετηρία μιας διαδικασίας αλληλεπιδράσεων μεταξύ της εξωτερικής πολιτικής, της εσωτερικής πολιτικής και του εθνικισμού, που συνδέθηκαν με τις ενέργειες της χώρας στο «Μακεδονικό» ζήτημα.

⁶³ Χαρακτηριστική περίπτωση του συμβολικού χαρακτήρα των διεκδικήσεων και διαμαρτυριών αποτελούν οι κινητοποιήσεις με αφορμή την ετήσια παρουσία της κυβέρνησης στη Θεσσαλονίκη την περίοδο της Διεθνούς Έκθεσης, η οποία συνοδεύεται από εξαγγελίες του Πρωθυπουργού.

Έτσι προκύπτει ο αντίθετος πόλος της αφήγησης περί της θέσης της πόλης στον πολιτικό και διοικητικό χάρτη της χώρας. Η αφήγηση αυτή θέλει τη δεύτερη τη τάξει πόλη να είναι και η πρώτη και μεγαλύτερη «αδικημένη» πόλη της περιφέρειας. Η αίσθηση ότι η πόλη έχει εγκαταλειφθεί και παρακαμάζει είναι διάχυτη. Όπως αναφέρει μέλος οργάνωσης: *«Η Θεσσαλονίκη του σήμερα δεν έχει καμία σχέση με τη Θεσσαλονίκη του 1990. Η Θεσσαλονίκη του σήμερα έχει μεγάλη παρακμή. Δεν είναι όπως ήταν το 1990»*,⁶⁴ ενώ πολλές φορές προκύπτει η σύγκριση με το ευνοημένο «κράτος των Αθηνών». Η άποψη αυτή ενισχύεται στον καιρό της οικονομικής κρίσης, η οποία έχει επιφέρει σημαντική πτώση του βιοτικού επιπέδου των πολιτών και αυξημένα ποσοστά ανεργίας ιδίως σε σχέση με άλλες περιφέρειες της χώρας. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι ενώ έως το 2010 το ποσοστό ανεργίας στον νομό Θεσσαλονίκης φαίνεται να ακολουθεί τον μέσο όρο της χώρας, από το 2010 το ποσοστό διαμορφώνεται πολύ υψηλότερο από τον μέσο όρο, ενώ το 2013 ο νομός βρίσκεται ανάμεσα στους πέντε νομούς με τον υψηλότερο δείκτη ανεργίας στην Ελλάδα.⁶⁵

Θα μπορούσε κάποιος να υποστηρίξει ότι η αντίληψη αυτή καθιστά πιο ελκυστική για τους κατοίκους την πρόκληση της αυτο-οργάνωσης και της επίλυσης των προβλημάτων τους σε τοπικό επίπεδο· και αυτή φαίνεται να συμβαδίζει και να εντείνεται από τη γενικότερη τάση για εναλλακτική προσέγγιση του τρόπου οργάνωσης της καθημερινότητας και για αντιμετώπιση των οικονομικών προβλημάτων μέσω της αλληλεγγύης και της εφαρμογής προεικονιστικών πολιτικών [pre-figurative politics] *εδώ και τώρα*. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ένα μέλος διαφόρων πρωτοβουλιών της Θεσσαλονίκης: *«Σε όλα αυτά τα εγχειρήματα που προσωπικά συμμετέχω δεν λέμε μονάχα “όχι” σε κάτι, λέμε “όχι” σε κάτι, αλλά πάντα υπάρχει μια πρόταση εναλλακτική, την οποία δεν την ζητάμε ή την αναθέτουμε σε κάποιον να την κάνει, την κάνουμε εμείς, είναι μια πρόταση για να την κάνουμε εμείς οι ίδιοι. Λέμε ότι “όχι” στην αύξηση τιμών με τα σουπερμάρκετ και τις αλυσίδες των σούπερ μάρκετ, λέμε όχι σ' αυτό και λέμε “ναι” σε ένα συνεταιριστικό σούπερ παντοπωλείο και το κάνουμε εμείς. Και θα 'χουμε χαμηλές τιμές και υψηλής ποιότητας προϊόντ[α]»*.⁶⁶

---

⁶⁴ Μέλος της Ένωσης Τυφλών Βορείου Ελλάδος.

⁶⁵ Στοιχεία από την ΕΛ.ΣΤΑΤ.

⁶⁶ Μέλος της Πρωτοβουλίας για την Κοινωνική Διαχείριση των Απορριμμάτων (στο συγκεκριμένο παράθεμα αναφέρεται στο παράδειγμα του κοινωνικού παντοπωλείου «Bio-

Υπ' αυτό το πρίσμα θα μπορούσε να αναλυθεί η πρωτόγνωρη κινητοποίηση σε ζητήματα αυτοδιαχείρισης διαφόρων πτυχών της κοινωνικής και οικονομικής ζωής στην πόλη, όπως των υδάτινων πόρων (Κίνηση 136), της διαχείρισης των απορριμμάτων (Πρωτοβουλία για την Κοινωνική Διαχείριση των Απορριμμάτων της Θεσσαλονίκης), κάποιων βιομηχανιών (το «πείραμα» της Βιομηχανικής Μεταλλευτικής ΒΙΟ.ΜΕ.). Παράλληλα λειτουργούν μεταξύ άλλων αγορές με εναλλακτικά νομίσματα (κοινωνικό νόμισμα ΚΟΙ.ΝΟ.), κοινωνικά συνεταιριστικά παντοπωλεία (BioScoop) καθώς και Λαϊκό Πανεπιστήμιο για την προώθηση της κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας (οργανωμένο από την Πρωτοβουλία Συνεργασίας για την Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία ΠΡΩ.Σ.Κ.ΑΛ.Ο.).⁶⁷

Πιο συγκεκριμένα θα μπορούσε υποστηριχθεί ότι το δίπολο της κρατικής παρουσίας-απουσίας, δηλαδή η αίσθηση της έντονης, αλλά αναποτελεσματικής κρατικής παρουσίας λειτουργεί σε δύο επίπεδα: η αντίληψη περί αυξημένης παρουσίας του κράτους ενθαρρύνει την ανάπτυξη παραδοσιακών ομάδων πίεσης και άτυπων ή τυπικών εθελοντικών οργανώσεων, οι οποίες επιδιώκουν τη συνομιλία με το κράτος, αλληλεπιδρούν με αυτό και έχουν ως σκοπό την αύξηση της επιρροής τους στον δημόσιο διάλογο και στη διαμόρφωση της δημόσιας ατζέντας. Πρόκειται για τις ομάδες που συνήθως αναζητούν κρατική χρηματοδότηση και έχουν τυπικό χαρακτήρα, χωρίς ωστόσο να αποκλείονται και άτυπες αυτοχρηματοδοτούμενες ομάδες, που σε κάθε περίπτωση είτε προβάλλουν αιτήματα είτε δρουν συμπληρωματικά προς το κράτος ακολουθώντας τα υφιστάμενα κανάλια επικοινωνίας με αυτό.

Από την άλλη πλευρά η αντίληψη περί εγκατάλειψης της πόλης από το κεντρικό κράτος τείνει να ενισχύει τις συνθήκες για την ανάπτυξη εναλλακτικών μορφών οργάνωσης και συσσωματώσεων που θέτουν εαυτόν εκτός της σχέσης κράτους-κοινωνίας πολιτών. Οι ομάδες αυτές, συνήθως οργανωμένες «από τα κάτω» και χωρίς επίσημο τύπο οργάνωσης, απορρίπτουν τη συνομιλία με το κράτος και κάθε είδους κρατική χρηματοδότηση ή συνεργασία στοχεύοντας στη δημιουργία και ανάπτυξη νέων παραδειγμάτων, παράλληλων δομών δράσης και μορφών αντίστασης, νέων πολιτικών και οικονομικών χώρων. Τα μέσα που χρησιμοποιούν είναι πολλές φορές αντισυμβατικά, συχνά δε δεν προβλέπονται από το υφιστάμενο

Scoop» στο οποίο επίσης μετέχει).

⁶⁷ Οι περισσότερες από τις πρωτοβουλίες αυτές εκπροσωπούνται στο δείγμα των συνεντεύξεων, ενώ περαιτέρω στοιχεία για αυτές καταγράφονται στο Παράρτημα Ι.

νομικό πλαίσιο, καθώς βρίσκονται εκτός της ρυθμιστικής σφαίρας του κράτους.

Όπως σε κάθε προσπάθεια ένταξης ανομοιογενών στοιχείων σε διακριτές ομάδες, έτσι και στην ανωτέρω υπόθεση εργασίας τα όρια μεταξύ των δύο τάσεων για την ανάπτυξη ομάδων είναι ρευστά, ενώ υπάρχει ένα ενδιάμεσο πεδίο δραστηριοποίησης συσσωματώσεων που συγκεντρώνουν χαρακτηριστικά και από τις δύο προαναφερόμενες ομαδοποιήσεις. Σε κάθε περίπτωση ο χώρος της κοινωνίας πολιτών της Θεσσαλονίκης αποτελεί φιλόξενο περιβάλλον για ετερόκλητες και πολλές φορές αντίθετες ιδεολογίας και στάσης προς το κράτος συσσωματώσεις της κοινωνίας πολιτών.

3.1.3 Μεταξύ Μπουτάρη και Άνθιμου, πόλης και χωριού

Μια άλλη αντίθεση που χαρακτηρίζει την πόλη και επηρεάζει τη συλλογική δράση είναι ο συγκερασμός στοιχείων εσωστρέφειας και εξωστρέφειας, συντηρητισμού και πρωτοπορίας. Το εσωστρεφές κομμάτι της Θεσσαλονίκης συνοψίζεται στην έως πρόσφατα πολυετή επικράτηση της συντηρητικής παράταξης στον Δήμο και στην Περιφέρεια Θεσσαλονίκης και στην έντονη παρουσία και επιρροή τοπικών πολιτικών προσωπικοτήτων. Πιο συγκεκριμένα έως τα τέλη της προηγούμενης δεκαετίας τα ποσοστά της Νέας Δημοκρατίας στη Θεσσαλονίκη υπερίσχυαν των άλλων κομμάτων στις εκλογικές αναμετρήσεις τόσο σε τοπικό όσο και σε εθνικό επίπεδο. Ταυτόχρονα έντονη ήταν η παρουσία και επιρροή τριών τοπικών «αρχόντων» με συντηρητική πολιτική ταυτότητα: του Δημάρχου, του Νομάρχη (και αργότερα Περιφερειάρχη) και του Μητροπολίτη –ένας συνδυασμός που έχει μείνει γνωστός ως το τρίπτυχο «Άνθιμος-Ψωμιάδης-Παπαγεωργόπουλος». Η αίσθηση της παντοδυναμίας του μητροπολίτη Άνθιμου αντανακλάται και στην περίφημη δήλωσή του το 2010 προς τον υποψήφιο δήμαρχο Γιάννη Μπουτάρη «*Όσο είμαι εγώ Μητροπολίτης, δεν πρόκειται να βγεις Δήμαρχος*».

Τα στοιχεία αυτά γίνονται αντιληπτά από τους εκπροσώπους των ομάδων ως μια νοοτροπία «επαρχίας» ή «χωριού», η οποία σε έναν βαθμό εγκλωβίζει τους πολίτες και τους αποτρέπει από το να ενεργοποιηθούν στα κοινά και να ανταποκριθούν στα προτάγματα της συλλογικής δράσης. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει μια συνεντευξιαζόμενη: «*[...] νοοτροπία η οποία μου θυμίζει λίγο τη νοοτροπία της επαρχίας. Φοβόμαστε το καινούργιο. Ο Άνθιμος είναι σχεδόν πολιτικό πρόσωπο στη Θεσσαλονίκη. Ο Μπουτάρης βγήκε γιατί ο κόσμος αγανάκτησε από το*

“όσο είμαι εγώ Μητροπολίτης”». ⁶⁸ Σύμφωνα με άλλο μέλος ομάδας: «Οι περισσότεροι Θεσσαλονικείς κατάγονται από ένα χωριό. Πιστεύω ότι οι άνθρωποι στη Θεσσαλονίκη δεν έχουν αστικοποιηθεί εντελώς. Γι' αυτό λέμε ότι οι Θεσσαλονικείς είναι πιο χαλαροί, πιο φιλικοί κ.λπ. Η Θεσσαλονίκη είναι στο ενδιάμεσο. Ζούμε με το ένα πόδι στη Θεσσαλονίκη, με το ένα πόδι στη Χαλκιδική. Λειτουργούμε λίγο σα να είμαστε χωριό και λίγο σαν πόλη. Και δεν είμαστε συνεπείς στη στάση μας. Όπου μας βολεύει λειτουργούμε σα χωριό κι όπου μας βολεύει λειτουργούμε σαν πόλη». ⁶⁹ Η αντίληψη για την απουσία αστικοποίησης απαντάται εξάλλου και στα λόγια του ίδιου του δημάρχου της Θεσσαλονίκης Γιάννη Μπουτάρη: «Είμαστε κομπλεξικοί με την πρωτεύουσα και χωριάτες σε σχέση με την πόλη μας. Η αποθέωση της Θεσσαλονίκης θα είναι να έχει ο κόσμος αρνιά στα μπαλκόνια του». ⁷⁰

Ωστόσο ο συντηρητικός χαρακτήρας της πόλης φαίνεται να μεταλλάσσεται κατά την τελευταία δεκαετία: ορόσημο αποτελεί η εκλογή του Γιάννη Μπουτάρη το 2010 με τη δημοτική παράταξη «Πρωτοβουλία για τη Θεσσαλονίκη». Η επικράτηση της παράταξης αποδόθηκε από πολλούς στη χαρισματική παρουσία και πολιτική οξυδέρκεια του επικεφαλής της. Δεν θα πρέπει όμως να παραβλεφθεί ότι η εκλογική αυτή νίκη αποτέλεσε και την κατάληξη μιας προσπάθειας ανατροπής της επί 25ετίας επικρατούσας συντηρητικής παράταξης στον Δήμο, ενδεικτική της ανάπτυξης συμμαχιών τοπικών συμφερόντων διακομματικού χαρακτήρα στην πόλη, οι οποίες «αγνόησαν» τις ιδεολογικές αντιπαραθέσεις σε εθνικό επίπεδο (Λυριντζής 2000, Σωτηρόπουλος 2004) και είχαν γίνει ορατές στα εκλογικά αποτελέσματα ήδη από το 1998. ⁷¹

⁶⁸ Μέλος ομάδας «ΑΜΕΑ Δράση για το κάτι άλλο».

⁶⁹ Μέλος της οργάνωσης «Αρκτούρος».

⁷⁰ Δήλωση Γιάννη Μπουτάρη στο free press της Θεσσαλονίκης *Εξόστης* στις 02/01/2014.

⁷¹ Στις δημοτικές εκλογές του 1998 ο υποψήφιος Σπύρος Βούγιας, που υποστηριζόταν από τον Συνασπισμό, έλαβε το αναπάντεχο ποσοστό 15,10% (24.366 ψήφοι). Παρότι αυτό δεν του εξασφάλισε τη συμμετοχή στον δεύτερο γύρο των δημοτικών εκλογών, ως αποτέλεσμα σηματοδοτεί το τέλος της δικομματικής παντοδυναμίας στη Θεσσαλονίκη και την ανάπτυξη συμμαχιών τοπικών συμφερόντων. Η τάση αυτή ενισχύθηκε από τα αποτελέσματα των επόμενων εκλογών (2002), στις οποίες ο Σπύρος Βούγιας ηγήθηκε δημοτικής παράταξης η οποία υποστηρίχθηκε από το ΠΑΣΟΚ. Παρά τη στήριξη αυτή (ή ίσως εξαιτίας της) δεν μπόρεσε να ξεπεράσει το 27,90% των ψήφων, ενώ η παράταξη του Βασίλη Παπαγεωργόπουλου, υποστηριζόμενη από τη Νέα Δημοκρατία, έλαβε ποσοστό 54,20% κερδίζοντας τις εκλογές ήδη από τον πρώτο γύρο. Το 2006 εμφανίζεται στην αρένα των δημοτικών εκλογών ο Γιάννης Μπουτάρης ως ανεξάρτητος υποψήφιος με δύο χαρακτηριστικά: είναι γνωστός επιχειρηματίας της πόλης, αλλά και γνωστός για τη δράση του στην κοινωνία πολιτών της Θεσσαλονίκης. Οι δύο αυτές ιδιότητες συσπειρώνουν διαφορετικές ομάδες ψηφοφόρων και του δίνουν ποσοστό 15,97% (που θυμίζει το ποσοστό που είχε αποσπάσει ο Βούγιας το 1998). Ούτε ο Γιάννης Μπουτάρης καταφέρνει

Μέσω της ανάπτυξης τοπικών συμμαχιών με πιο χαρακτηριστική εκείνη του περιφήμου «διαπαραταξιακού ψηφοδελτίου»⁷² από παρατάξεις της αντιπολίτευσης και κινήσεις πολιτών για την ανατροπή της 25ετούς ηγεσίας του Δήμου, η εκλογή του νέου δημάρχου φαίνεται να συνδέεται με την υποστήριξη του από πολλές κινήσεις πολιτών, οι οποίες τάχθηκαν υπέρ του είτε στον πρώτο είτε στο δεύτερο γύρο της εκλογικής αναμέτρησης. Ο δε Γιάννης Μπουτάρης ήταν γνωστός εκτός από την επιχειρηματική του δραστηριότητα και ως ενεργός πολίτης, ιδρυτής της μη κυβερνητικής οργάνωσης «Αρκτούρος» με έδρα τη Θεσσαλονίκη και δράση το Νυμφαίο, που έχει ως σκοπό την προστασία της αρκούδας χορεύτριας. Η ανάληψη της ηγεσίας του Δήμου σηματοδότησε και τη στροφή προς μια διοίκηση φιλική προς τις εθελοντικές ομάδες της πόλης, είτε αυτές έχουν τυπική είτε άτυπη μορφή.⁷³

Όσον αφορά περαιτέρω την ανάπτυξη καινοτόμων δράσεων και πρακτικών της κοινωνίας πολιτών, θα λέγαμε ότι τα τελευταία χρόνια παρατηρούνται σημαντικές πρωτοβουλίες, οι οποίες προήλθαν από την ανάγκη ανταπόκρισης στα νέα

να περάσει στον δεύτερο γύρο των εκλογών, από τον οποίο αναδεικνύεται για τρίτη συνεχόμενη φορά η παράταξη του Βασίλη Παπαγεωργόπουλου.

⁷² Οι διακομματικές τοπικές συμμαχίες λαμβάνουν οργανωμένη μορφή και δομή το 2010 με τη δημιουργία του λεγόμενου «διαπαραταξιακού οργάνου». Σε αυτό μετέχουν οι εκπρόσωποι των παρατάξεων της αντιπολίτευσης σε συνεργασία με κινήσεις πολιτών της πόλης, με σκοπό τη δημιουργία του «διαπαραταξιακού ψηφοδελτίου» και τη συστράτευση όλων των δυνάμεων της αντιπολίτευσης για την ανατροπή της ηγεσίας του Δήμου Θεσσαλονίκης. Ο Γιάννης Μπουτάρης, παρότι ένας από τους κύριους υποστηρικτές της προσπάθειας αυτής, δήλωσε ότι επιθυμούσε να ηγηθεί του διαπαραταξιακού ψηφοδελτίου, ειδάλλως θα εγκατέλειπε την κίνηση, όπως και έκανε, εξασφαλίζοντας τελικά την υποστήριξη του κυβερνώντος κόμματος (ΠΑΣΟΚ). Στη συνέχεια αποχώρησαν από το διαπαραταξιακό ψηφοδέλτιο πολλοί εκπρόσωποι της δημοτικής αντιπολίτευσης, αφήνοντας τελικά επικεφαλής του τον Χρήστο Μάτη, εκπρόσωπο των Οικολόγων Πράσινων. Ωστόσο ο αρχικός και θεμελιώδης σκοπός του διαπαραταξιακού οργάνου, που ήταν η ανατροπή της ηγεσίας της Ν.Δ., φαίνεται ότι ευνόησε τον Γιάννη Μπουτάρη τουλάχιστον στον δεύτερο γύρο της εκλογικής αναμέτρησης, όπου αναμετρήθηκε με τον εκπρόσωπο της Ν.Δ. Κωνσταντίνο Γκιουλέκα. Δεν θα ήταν άστοχη η υπόθεση πως, παρότι η υποψηφιότητα Μπουτάρη υποστηρίχθηκε κομματικά από το ΠΑΣΟΚ, δεν θα κατέληγε σε εκλογή του υποψηφίου, εάν δεν συνοδευόταν από την υποστήριξη υποψήφιων πολλών παρατάξεων που δεν είχαν περάσει στον δεύτερο γύρο. Οι παρατάξεις αυτές και οι ψηφοφόροι τους μπορεί στον πρώτο γύρο να στάθηκαν απέναντι στον Μπουτάρη, υποστήριξαν όμως την υποψηφιότητά του στον δεύτερο γύρο, γεγονός που συνετέλεσε στην εκλογή του.

⁷³ Ενδεικτικά αναφέρονται η στα πρότυπα του Δήμου Αθηναίων δημιουργία διαδικτυακής πλατφόρμας για την προβολή των δράσεων και τη δικτύωση των ομάδων της κοινωνίας πολιτών και την επικοινωνία με τους ενεργούς πολίτες της πόλης (www.synthessi.gr), η οργάνωση Αυτοτελούς Τμήματος Εθελοντισμού, Νεολαίας και Διοικητικής Βοήθειας, Μητρώου Εθελοντών κ.ο.κ. Ένα παράδειγμα ενεργοποίησης της κοινωνίας πολιτών αποτέλεσε η διοργάνωση «Θεσσαλονίκη 2014, Ευρωπαϊκή Πρωτεύουσα Νεολαίας», στην οποία η πλειονότητα των δράσεων πραγματοποιήθηκε σε εθελοντική βάση σε συνεργασία με τυπικές και άτυπες κινήσεις της πόλης.

οικονομικά δεδομένα ή ως αντίδραση σε μια σειρά πολιτικών επιλογών που θίγουν δημόσια αγαθά, διεισδύοντας πλέον σε έναν βασικό πυρήνα δικαιωμάτων, πολύ πιο πρώιμων από αυτά των μεταϋλιστικών αναζητήσεων των αμέσως προηγούμενων χρόνων. Οι πρωτοβουλίες αυτές περιλαμβάνουν και μία σειρά από μη συμβατικούς τρόπους δράσης σε τοπικό επίπεδο.

Ένα χαρακτηριστικό ζήτημα που συνάσπισε την κοινωνία πολιτών της πόλης ήταν η πρόθεση ιδιωτικοποίησης της Εταιρείας Ύδρευσης και Αποχέτευσης Θεσσαλονίκης (ΕΥΑΘ), η οποία προκάλεσε την αντίδραση φορέων της πολιτείας και της κοινωνίας πολιτών και οδήγησε στη δημιουργία των πρωτοβουλιών «Σώστε το Νερό» και «Κίνηση 136»⁷⁴ με αντικείμενο αποκλειστικά την αντίσταση στην ιδιωτικοποίηση αυτή. Η μαζικότητα των αντιδράσεων οδήγησε στην οργάνωση και διεξαγωγή του άτυπου δημοψηφίσματος της 18ης Μαΐου 2014, με τη συμμετοχή 218.002 πολιτών (περίπου το 1/2 των εκλογέων των δημοτικών και περιφερειακών εκλογών που διεξάγονταν την ίδια ημέρα), το οποίο και ανέδειξε με συντριπτική πλειοψηφία (98%) την αντίθεση των πολιτών στην ιδιωτικοποίηση του νερού. Ως άμεσο⁷⁵ αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος θεωρείται η δήλωση περί επανεξέτασης της διαδικασίας για την αξιοποίηση της Εταιρείας Ύδρευσης και Αποχέτευσης Θεσσαλονίκης από το Ταμείο για την Αξιοποίηση της Ιδιωτικής Περιουσίας του Δημοσίου (ΤΑΙΠΕΔ)⁷⁶ (*Μακεδονία και Ημερησία* 01/07/2014).

Ένα άλλο τοπικό ζήτημα που προκάλεσε μαζικές συλλογικές διαμαρτυρίες και αντιδράσεις αφορά την κατασκευή μεταλλείων χρυσού στις Σκουριές Χαλκιδικής – περίπου 80 χλμ. από την πόλη της Θεσσαλονίκης–, η οποία κατά την επιχειρηματολογία των πολέμιων της επένδυσης θα επιφέρει την υποβάθμιση του περιβάλλοντος της ευρύτερης περιοχής. Το ζήτημα αυτό προκάλεσε αντιδράσεις, συμπλοκές και βίαιες συγκρούσεις σε τοπικό επίπεδο, οι οποίες απασχόλησαν τον Τύπο και τα ΜΜΕ και επέφεραν την αντικατάσταση της δημοτικής αρχής (Δήμος Αριστοτέλη Χαλκιδικής) στις τελευταίες αυτοδιοικητικές εκλογές.⁷⁷ Πέρα όμως από

---

⁷⁴ Η πρωτοβουλία αυτή περιλαμβάνεται στο δείγμα των συνεντεύξεων της διατριβής.

⁷⁵ Όπως αναφέρεται σε σχετική δήλωση-ανακοίνωση το ΤΑΙΠΕΔ, σεβόμενο τους νομικούς θεσμούς, αλλά και τις αντιδράσεις της τοπικής κοινωνίας θα προχωρήσει στο αμέσως επόμενο διάστημα σε επανεξέταση της διαδικασίας αξιοποίησης της ΕΥΑΘ (*Μακεδονία και Ημερησία* 01/07/2014).

⁷⁶ <http://www.makthes.gr/news/economy/123375/>, <http://www.imerisia.gr/article.asp?catid=26519&subid=2&pubid=113300026>, <http://www.aftodioikisi.gr/dimoi/oi-antidraseis-ton-dimon-eferan-apotelesma-to-taip-ed-kanei-piso-gia-tin-evath>

⁷⁷ Συγκεκριμένα η ηγεσία του Δήμου, που έως τότε εκπροσωπούσαν από τον Χρήστο

τις τοπικές συγκρούσεις, οι αγώνες κατά της επένδυσης μεταφέρθηκαν και στην πόλη της Θεσσαλονίκης με την οργάνωση εξαιρετικά πολυπληθών πορειών⁷⁸ και συναυλιών,⁷⁹ εντάσσοντας το ζήτημα των μεταλλείων στην ατζέντα σχεδόν κάθε διαμαρτυρίας κατά του μνημονίου και των κρατικών πολιτικών στην πόλη.

Τέλος, σύμφωνα με τα στοιχεία της συστηματικής χαρτογράφησης της κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα και τη γεωγραφική κατανομή των οργανώσεων, ποσοστό 25% (1522 από τις 6.500) από τις τυπικές και άτυπες οργανώσεις που καταγράφηκαν την περίοδο 2012-2015, δραστηριοποιείται στην περιοχή της Μακεδονίας (Αφουξενίδης & Γαρδίκη 2014).

Φαίνεται επομένως ότι η όψη του συντηρητισμού και της εσωστρέφειας στη Θεσσαλονίκη συνυπάρχει με μία παράλληλη όψη εξωστρέφειας και συλλογικής κινητοποίησης. Η αίσθηση του διχασμένου περιβάλλοντος στο οποίο καλείται να λειτουργήσει η τοπική κοινωνία πολιτών αποτυπώνεται και στα λόγια των συνεντευξιζόμενων: «... η Θεσσαλονίκη –δεν είμαι Θεσσαλονικιά– έχει ένα μέρος πολύ συντηρητικού κόσμου κι ένα μέρος πολύ πρωτοποριακό, έχει κάποια άκρα περίεργα».⁸⁰ Τα «δύο άκρα» θεωρούνται συχνά ότι εγκλωβίζουν την κοινωνία πολιτών και αποτρέπουν τους κατοίκους από το να αποκτήσουν μία σαφή ταυτότητα ενεργού πολίτη: «... Οι Αθηναίοι είναι πιο καθαρόαιμοι αστοί. Εμείς θεωρώ ότι είμαστε λίγο εγκλωβισμένοι μεταξύ της αστικής νοοτροπίας και της νοοτροπίας της περιφέρειας κι έτσι καταλήγουμε απλώς να γκρινιάζουμε και για τους μεν και για τους δε, χωρίς να έχουμε βρει ακριβώς ξεκάθαρα τη θέση μας. Και κάπου εκεί το χάνουμε δηλαδή. Θεωρώ ότι είμαστε εγκλωβισμένοι ανάμεσα σε δύο».⁸¹

Οι δύο αυτοί πόλοι –ο συντηρητισμός και η εσωστρέφεια από τη μία πλευρά

Πάχτα, υπέρμαχο της επένδυσης, αντικαταστάθηκε από τον Γιάννη Μιχό, ο οποίος τάχθηκε κατά των μεταλλείων.

⁷⁸ <http://www.naftemporiki.gr/story/624661/thessaloniki-dunamiko-paron-stin-poreia-kata-ton-metalleion-xrusou>

⁷⁹ Η μεγαλύτερη συναυλία, που οργανώθηκε από τις Επιτροπές Αγώνα Θεσσαλονίκης και Χαλκιδικής Ενάντια στα Μεταλλεία Χρυσού (με τίτλο «Για μια εξόρυξη που δεν θα γίνει ποτέ»), πραγματοποιήθηκε στις 05/10/2014 στον χώρο του πρώην στρατοπέδου Παύλου Μελά στη Θεσσαλονίκη με συμμετοχή 30.000-40.000 ατόμων σύμφωνα με διάφορα μπλογκ και ΜΜΕ (ηλεκτρονικό περιοδικό *MAG 24*, 06/10/13, <http://www.mag24.gr/news/greece/xiliades-kosmou-sth-sunavlia-stis-skouries>, *tvxs* 06/10/13 <http://tvxs.gr/news/kalanea/thesniki-xiliades-kosmoy-sti-synaylia-kata-tis-eksoryksis-xrysoy-stis-skoouries>, *Αυγή* 07/10/13 <http://www.avgi.gr/article/1089300/40-000-«akraia»-anupotaktes-fones-kata-tis-«ependusis»-xrusou-stis-skouries-video->, *Εφημερίδα των Συντακτών*, <http://www.efsyn.gr/?p=54332>).

⁸⁰ Μέλος ομάδας «ΑΜΕΑ Δράση για το κάτι άλλο».

⁸¹ Μέλος της οργάνωσης «Αρκτούρος».

και η προοδευτική αντίληψη και η εξωστρέφεια από την άλλη— φαίνεται ότι συνυπάρχουν, διαμορφώνοντας μια κοινωνία πολιτών που προσπαθεί να αντιδράσει στην εσωστρέφεια και να ανακαλύψει τον χώρο δράσης της και κινητοποιώντας παράλληλα τους κατοίκους της πόλης με κοινό αίτημα την προστασία των συμφερόντων τους και τη βελτίωση της ποιότητας ζωής τους.

3.2. *Ενεργοί πολίτες*

Στο ερώτημα εάν οι Θεσσαλονικείς ενεργοποιούνται για τα ζητήματα που τους αφορούν η πλειοψηφία των μελών των οργανώσεων αντιλαμβάνονται τη συλλογική ενεργοποίηση ως χαμηλή.⁸² Θεωρούν ότι οι πολίτες «δεν συμμετέχουν ενεργά», «όσο θα έπρεπε» ή «στο ποσοστό που θα έπρεπε» και πιστεύουν πως μόνο ένα πολύ μικρό μέρος τους δραστηριοποιείται για τα θέματα που τους αφορούν.

Πέρα από τους ειδικότερους λόγους που συνδέονται άμεσα με την πόλη της Θεσσαλονίκης, όπως αυτοί καταγράφονται στην αμέσως προηγούμενη ενότητα, οι συνεντευξιαζόμενοι ανέφεραν και μία σειρά άλλων αιτιών, στις οποίες αποδίδουν τη μικρή συμμετοχή των πολιτών.⁸³ τέτοιες είναι η νοοτροπία ανάθεσης, η έλλειψη παιδείας σε σχέση με τη διεκδίκηση, η έλλειψη ενότητας, προσήλωσης και αφοσίωσης σε έναν στόχο, ο φόβος, η αποικιοποίηση (ή το «καπέλωμα», όπως χαρακτηριστικά αναφέρθηκε)⁸⁴ από το κομματικό σύστημα, η σκόπιμη έλλειψη ενθάρρυνσης από το ίδιο το κράτος,⁸⁵ η έλλειψη χρηματοδότησης, η έλλειψη ενημέρωσης και κουλτούρας συλλογικής διεκδίκησης, η έλλειψη παραδείγματος και ο ατομικισμός. Κάποιες ομάδες μάλιστα θεωρούν ότι ειδικότερα κατά την περίοδο της κρίσης ο ατομικισμός εντείνεται, καθώς «η κρίση κάνει τους ανθρώπους να κοιτάνε τον εαυτό τους»,⁸⁶ ενώ σημαντικό ρόλο παίζει και η έλλειψη χρημάτων και χρόνου λόγω του καθημερινού αγώνα για την επιβίωση.⁸⁷

Τονίζεται συχνά το στοιχείο μιας σταθερής ανακυκλούμενης μειοψηφίας πολιτών με πολλαπλή συμμετοχή σε συλλογικές κινητοποιήσεις, έναντι μιας ανενεργού πλειοψηφίας που επαφίεται στη δραστηριοποίηση των υπολοίπων. Ένα μέλος ομάδας θεωρεί ότι «... υπάρχει μια μάζα κρίσιμη που είναι κάτι παραπάνω από υπερενεργοποιημένη και ότι η πλειοψηφία όχι, δεν αντιδράει όπως θα ήταν

---

82 Αντίθετα ένα πολύ μικρό ποσοστό των ερωτώμενων υποστήριξαν ότι οι πολίτες συμμετέχουν και δραστηριοποιούνται σε ικανοποιητικό βαθμό. Είναι φανερό ότι οι διαφορές στον τρόπο που εκλαμβάνουν οι εκπρόσωποι των ομάδων την ενεργοποίηση των πολιτών της Θεσσαλονίκης αντανακλούν και την αντίληψη κάθε ομάδας για την έννοια και το περιεχόμενο της ενεργοποίησης, αλλά και τη γενικότερη πολιτική της ταυτότητα.

83 Οι λόγοι αυτοί αναφέρονται σε ξεχωριστή παράγραφο, καθώς δεν σχετίστηκαν στις απαντήσεις άμεσα με τη Θεσσαλονίκη.

84 Επιβάτες Θεσσαλονίκης.

85 Ένωση για τα Δικαιώματα των Πεζών, Green Attack.

86 Μέλος της οργάνωσης «Καταφύγιο Γυναίκας».

87 ΠΡΩ.Κ.ΑΛ.Ο.

αναμενόμενο σε αυτές τις συνθήκες»,⁸⁸ ενώ άλλο μέλος εκτιμά ότι «... αυτοί οι οποίοι μπορούν να αφιερώσουν τον χρόνο τους, να αφιερώσουν χρήματα κ.λπ. είναι ισχνή μειοψηφία σε σχέση δηλαδή με τον πληθυσμό της πόλης. Αυτοί που τελικά εκτίθενται, μπαίνουν μπροστά να κάνουν θυσίες, κάνουν προσπάθειες, είναι λίγοι. Αυτό δεν άλλαξε με την κρίση. Εξακολουθούν οι περισσότεροι να περιμένουν τα πάντα από τους άλλους»,⁸⁹ ενώ από άλλη πηγή ακούστηκε ότι «συμμετέχουν παντού οι ίδιοι».⁹⁰

Αυτό ωστόσο που σημειώνει η πλειονότητα των ερωτώμενων είναι μια αύξηση στην ενεργοποίηση των πολιτών, η έναρξη της οποίας προσδιορίζεται περίπου την περίοδο 2010-2014.⁹¹ Η έντονη μεταβολή στη συμμετοχή σε συλλογικές πρωτοβουλίες περιγράφεται ως «οργασμός νέων οργανώσεων»,⁹² ως μια «διαρκώς αυξανόμενη ριζοσπαστικότητα που ωριμάζει»,⁹³ την οποία τα ίδια τα μέλη των οργανώσεων αντιλαμβάνονται ως ανέλπιστη καθώς, όπως δηλώνουν: «... ποιος να φανταζόταν ότι μπορούν να γίνουν όλα αυτά τα πράγματα»⁹⁴ και «δεν πιστεύουν [οι άνθρωποι] ότι μπορούν στη Θεσσαλονίκη να γίνουν τόσο προχωρημένα πράγματα».⁹⁵

Την αύξηση αυτή κάποια μέλη οργανώσεων τη συνδέουν με την οικονομική κρίση: «Είναι λογικό λόγω των ακραίων καταστάσεων τις οποίες βιώνουμε»,⁹⁶ «ο κόσμος αντιλαμβάνεται ότι, αν δεν κινηθεί συλλογικά, δεν θα αλλάξουν τα πράγματα».⁹⁷

Σε κάθε περίπτωση η ανάπτυξη αυτή της κοινωνίας πολιτών φαίνεται να βρίσκεται ακόμη σε αρχικό στάδιο. Σύμφωνα με τους ερωτώμενους «έχει αρχίσει κάτι να κινείται, αλλά θέλει ακόμη δρόμο»,⁹⁸ «κάτι κινείται τώρα, αλλά μερικές φορές νιώθω ότι δεν είναι αρκετό»,⁹⁹ «...αν βάλουμε το άθροισμα όλων των ατόμων το ποσοστό είναι πολύ χαμηλό»,¹⁰⁰ «πιστεύω ότι έχει αυξηθεί η δράση των πολιτών της

---

⁸⁸ Μέλος του Κοινωνικού Ιατρείου Θεσσαλονίκης.

⁸⁹ Επιτροπή Προστασίας Σέιχ Σου.

⁹⁰ Μέλος της οργάνωσης «Αρκτούρος».

⁹¹ Οι περισσότερες ομάδες μιλούν για τα έτη 2010-2014, ωστόσο η παλαιότερη χρονολογία που αναφέρθηκε είναι το 2008 («Από το 2008 άρχισαν να υπάρχουν ομάδες», Bike Respect).

⁹² Μέλος της Οικολογικής Κίνησης Θεσσαλονίκης.

⁹³ Μέλος της οργάνωσης Επιβάτες Θεσσαλονίκης.

⁹⁴ Μέλος του Δικτύου Ανταλλαγής ΚΟΙ.ΝΟ.

⁹⁵ Ένωση για τα Δικαιώματα των Πεζών.

⁹⁶ Μέλος του Ανοιχτού Δικτύου.

⁹⁷ Μέλος της οργάνωσης Επιβάτες Θεσσαλονίκης.

⁹⁸ Μέλος της Green Attack.

⁹⁹ Μέλος των Περιεστικών Καλλιεργητών.

¹⁰⁰ Μέλος της Οικολογικής Κίνησης Θεσσαλονίκης.

*Θεσσαλονίκης, χωρίς όμως να φτάσει εκεί που θα έπρεπε να βρίσκεται».*¹⁰¹ Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στους νέους, καθώς «υπάρχει όλο αυτό το πολιτικό κομμάτι της νεολαίας που εκφράστηκε και από τους “Αγανακτισμένους”».¹⁰²

Συμπερασματικά η αντίληψη των ίδιων των ενεργών πολιτών για τη συμμετοχή στη Θεσσαλονίκη συνοψίζεται σε δύο σημεία: στην ύπαρξη μιας ισχνής κοινωνίας πολιτών και στην πολύ πρόσφατη, αλλά έντονη ανάπτυξή της. Η αντίληψη συμβαδίζει με το επιχείρημα της προσπάθειας μετάβασης της Θεσσαλονίκης από μια συντηρητική και εσωστρεφή σε μια περισσότερο εξωστρεφή και συμμετοχική κοινωνία καθώς και με τα δείγματα καινοτόμων μορφών οργάνωσης που παρατηρούνται την περίοδο 2010-2014. Τέλος συμπίπτει με την περίοδο ανατροπής της μακροχρόνιας συντηρητικής ηγεσίας του Δήμου Θεσσαλονίκης, αλλά και της έλευσης και όξυνσης της οικονομικής κρίσης. Τα στοιχεία αυτά συνηγορούν υπέρ της επιλογής της πόλης ως πρόσφορης μελέτης περίπτωσης για την ανάλυση των τάσεων στην κοινωνία πολιτών την περίοδο της οικονομικής κρίσης.

---

¹⁰¹ Μέλος των Παιδιών εν δράσει.

¹⁰² Μέλος του Κοινωνικού Ιατρείου Θεσσαλονίκης.

Συμπεράσματα κεφαλαίου

Στο κεφάλαιο αυτό έγινε μια προσπάθεια να παρουσιαστούν όψεις της κοινωνικής και πολιτικής ζωής της Θεσσαλονίκης και να σκιαγραφηθεί το περιβάλλον στο οποίο καλείται να οργανωθεί και να λειτουργήσει η κοινωνία πολιτών. Παρουσιάστηκε επίσης το πρώτο κομμάτι της πρωτογενούς έρευνας μέσω συνεντεύξεων των μελών τοπικών οργανώσεων, το οποίο αφορά τα χαρακτηριστικά της πόλης που είναι κρίσιμα για την κοινωνία πολιτών καθώς και τις αντιλήψεις τους για την ενεργοποίηση των κατοίκων της Θεσσαλονίκης ως προς τα ζητήματα που τους αφορούν.

Όπως έγινε εμφανές καθ' όλη τη διάρκεια της έρευνας, αλλά και πιο συγκεκριμένα από τις συνεντεύξεις των ενεργών πολιτών, η δράση των οργανώσεων, όπως αυτή καταγράφεται στα επόμενα κεφάλαια, προκύπτει από και αλληλεπιδρά με σειρά από παράγοντες και χαρακτηριστικά της πόλης, τα οποία αποτελούν ερευνητικές πυξίδες και ερμηνευτικά εργαλεία. Οι διάφορες όψεις του κοινωνικοπολιτικού γίνεσθαι παρουσιάστηκαν ως αντιθέσεις και «δημιουργικά δίπολα», σε μια προσπάθεια να αναδειχθεί ο σύνθετος και δυναμικός χαρακτήρας της πόλης.

Βασικός παράγοντας διαμόρφωσης της κοινωνίας πολιτών της Θεσσαλονίκης, στενά συνδεδεμένος με την ανάπτυξη δεσμών εμπιστοσύνης και κοινωνικότητας, είναι κατ' αρχάς η μικρή της κλίμακα και ο τρόπος οργάνωσης των χρήσεών της. Η συγκέντρωση μιας πληθώρας δραστηριοτήτων στο κέντρο της πόλης δίνει τη δυνατότητα στους πολίτες να έρθουν σε επαφή με τις δράσεις της κοινωνίας πολιτών και να συμμετέχουν σε αυτές, ενώ οι προσωπικοί δεσμοί που αναπτύσσονται ενθαρρύνουν την είσοδο και την ένταξη σε ομάδες. Ταυτόχρονα οι συσσωματώσεις έχουν τη δυνατότητα εύκολης δικτύωσης, ανταλλαγής τεχνογνωσίας και οργάνωσης κοινών δραστηριοτήτων. Αυτό βεβαίως δεν αποκλείει την περίπτωση της ανακύκλωσης μιας ενεργού μειοψηφίας πολιτών, η οποία δραστηριοποιείται παράλληλα σε πολλές ομάδες, δημιουργώντας την ψευδαίσθηση μιας ζωντανής και πολυπληθούς κοινωνίας πολιτών.

Ένα δεύτερο στοιχείο αποτελεί η πληθώρα των αφηγήσεων για την πόλη, η οποία δημιουργεί πολλαπλά πεδία κοινωνικότητας. Η ποικιλία ταυτοτήτων της ίδιας της πόλης, η οποία ανταποκρίνεται σε μια σειρά διαφορετικούς ρόλους και πληθυσμούς, συνιστά εύφορο έδαφος για την ανάπτυξη της συλλογικής έκφρασης

ατόμων με κοινές πεποιθήσεις και σκοπούς. Αυτά σε συνδυασμό με τη μικρή κλίμακα δημιουργούν ένα περιβάλλον μέσα στο οποίο τα άτομα μπορούν να αναπτύξουν ή να εκφράσουν τις πολλαπλές τους ταυτότητες σε διάφορα επίπεδα.

Όσον αφορά πιο συγκεκριμένα τη θέση της πόλης στον πολιτικό και διοικητικό χάρτη της Ελλάδας, αυτή της προσδίδει περαιτέρω ρόλους, όπως της «συμπρωτεύουσας» ή του «κέντρου της βόρειας Ελλάδας και των Βαλκανίων», ενθαρρύνοντας την ανάπτυξη παραδοσιακών ομάδων πίεσης. Παράλληλα ωστόσο η νέα διοικητική διαίρεση δεν προικίζει την πόλη με τις αρμοδιότητες ή τον προϋπολογισμό για να ανταποκριθεί στους ρόλους αυτούς. Η πόλη βρίθεται κρατικών θεσμών χωρίς επιτελικές αρμοδιότητες, ενώ η ενίσχυση των αρμοδιοτήτων της τοπικής αυτοδιοίκησης αναιρείται στην πράξη από την έλλειψη πρόβλεψης του αντίστοιχου προϋπολογισμού. Σε συνδυασμό με τη μεγάλη πτώση του βιοτικού επιπέδου των κατοίκων λόγω της οικονομικής κρίσης η αντίφαση «μεγάλο αλλά αναποτελεσματικό κράτος»¹⁰³ γίνεται ιδιαίτερα ορατή στη Θεσσαλονίκη, αφήνοντας ευρύ πεδίο δράσης σε φορείς της κοινωνίας πολιτών, που καλούνται να λειτουργήσουν αυτόνομα, συμπληρωματικά προς το κράτος και πολλές φορές εναλλακτικά προς αυτό και/ή υποκαθιστώντας το στη βάση της αυτο-οργάνωσης.

Μια άλλη όψη του περιβάλλοντος της έρευνας, σχετική με την ανάπτυξη της κοινωνίας πολιτών, είναι η πολιτική ταυτότητα της πόλης ιδίως την περίοδο μετά τη Μεταπολίτευση. Η συντηρητική κατεύθυνση αναδεικνύεται από τη μακροχρόνια – για μία εικοσιπενταετία– επικράτηση της δεξιάς παράταξης στον Δήμο και την Περιφέρεια σε συνδυασμό με την κυριαρχία τοπικών αρχόντων με έντονη επιρροή στην πολιτική ζωή της πόλης, όπως το τρίπτυχο «Ψωμιάδης-Παπαγεωργόπουλος-Άνθιμος». Σημείο καμπής συνιστά η εκλογή του Γιάννη Μπουτάρη ως δημάρχου, η οποία αποτελεί το επιστέγασμα των πολυετών προσπαθειών και διακομματικών συμμαχιών πολιτών και ομάδων της πόλης με σκοπό την ανατροπή της προηγούμενης ηγεσίας του Δήμου. Η εκλογή αυτή προέκυψε και υποστηρίχθηκε από τις συλλογικότητες της πόλης, ενώ σε συμβολικό επίπεδο σηματοδοτεί μια μεταστροφή της πολιτικής ταυτότητας της Θεσσαλονίκη προς πιο προοδευτικές αντιλήψεις διακυβέρνησης. Σηματοδοτεί επιπλέον και την έναρξη μιας εξωστρεφούς διοίκησης του Δήμου, ανοιχτής σε συνεργασίες με τις ομάδες της πόλης, γεγονός που ενθαρρύνει τον εθελοντισμό και τη συμμετοχή.

---

¹⁰³ Για τη σχέση μεγάλου και αναποτελεσματικού κράτους και κοινωνίας πολιτών έχει ήδη γίνει αναφορά στο Κεφάλαιο 2.

Όσον αφορά την αντίληψη των συνεντευξιαζόμενων για την πολιτική συμμετοχή των κατοίκων της πόλης, η πλειοψηφία θεωρεί ότι η κοινωνία πολιτών στη Θεσσαλονίκη υπήρξε σχετικά αδύναμη έως το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 2000, ενώ αναδεικνύεται το ζήτημα της «ενεργού μειοψηφίας», δηλαδή ενός μικρού αριθμού ενεργών πολιτών που ανακυκλώνεται. Ωστόσο η τάση αυτή φαίνεται να ανατρέπεται, καθώς η πλειονότητα των ερωτώμενων αναγνωρίζει μια έκρηξη της κοινωνίας πολιτών από το 2010 και έπειτα, περίοδο που συμπίπτει χρονικά με την οικονομική κρίση αλλά και με την εκλογή Μπουτάρη.

Η άποψη αυτή συμβαδίζει με τα δείγματα της συλλογικής δράσης στην πόλη μετά το 2010, κατά την οποία παρατηρούνται πρωτοβουλίες της κοινωνίας πολιτών είτε αυτές αφορούν μεταϋλιστικές αναζητήσεις, όπως η προστασία του περιβάλλοντος, της ελευθερίας έκφρασης κ.ο.κ., είτε εντάσσονται στους νέους πολιτικούς και κοινωνικούς χώρου που εφαρμόζουν εναλλακτικά μοντέλα συναλλαγής και κοινωνικής αλληλέγγυας οικονομίας. Κάποιες από αυτές αποτελούν τη συνέχεια μιας πορείας ανάπτυξης των οργανώσεων, που ξεκίνησε ήδη από τη δεκαετία του 1990, με την αναβίωση της έννοιας της κοινωνίας πολιτών και της αντίληψης περί συμμετοχής στον δημόσιο διάλογο. Κάποιες άλλες πρωτοβουλίες γεννήθηκαν ή αναπτύχθηκαν πιο πρόσφατα και προήλθαν από την ανάγκη ανταπόκρισης και αντίδρασης στα νέα οικονομικά δεδομένα και σε μια σειρά πολιτικών που θίγουν έναν βασικό πυρήνα αγαθών και δικαιωμάτων, πολύ πιο πρώιμων από αυτά των μεταϋλιστικών αναζητήσεων των αμέσως προηγούμενων χρόνων.

Με βάση τα παραπάνω θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι η αλλαγή ηγεσίας του Δήμου και η πτώση του βιοτικού επιπέδου των κατοίκων ως επακόλουθο της οικονομικής κρίσης αποτελούν τις μεγαλύτερες αλλαγές που συντελέστηκαν στην κοινωνία της Θεσσαλονίκης την περίοδο που πραγματοποιήθηκε η έρευνα (2008-2015) και ότι αυτές αλληλεπιδρούν άμεσα με την κοινωνία πολιτών της πόλης. Η αλληλεπίδραση αυτή φαίνεται μέσω της διαμόρφωσης δύο κυρίως τάσεων: η πρώτη είναι η ενθάρρυνση των παραδοσιακών και ήδη υφιστάμενων ομάδων της κοινωνίας πολιτών και η δεύτερη η ανάπτυξη της αυτο-οργάνωσης και της δράσης εκτός των παραδοσιακών καναλιών συνεργασίας με το κράτος, με την τελευταία να κερδίζει ολοένα και περισσότερο έδαφος ιδιαίτερα από την έναρξη της κρίσης και εξής.

Ειδικότερα αποτελεί ερευνητικό ερώτημα κατά πόσο η αίσθηση αυξημένης

παρουσίας του κράτους και η εξωστρέφεια της νέας διοίκησης του Δήμου οδήγησαν στην ανάπτυξη παραδοσιακών ομάδων πίεσης και οργανώσεων, οι οποίες επιδιώκουν τη συνομιλία με το κράτος, αναζητούν κρατική χρηματοδότηση και έχουν τυπικό χαρακτήρα (χωρίς ωστόσο να αποκλείονται και άτυπες αυτοχρηματοδοτούμενες ομάδες, που σε κάθε περίπτωση προβάλλουν αιτήματα ακολουθώντας τα υφιστάμενα κανάλια επικοινωνίας με το κράτος).

Ταυτόχρονα είναι υπό εξέταση σε ποιον βαθμό η αίσθηση εγκατάλειψης της πόλης σε συνδυασμό με την οικονομική κρίση τείνει να ενισχύει την ανάπτυξη εναλλακτικών μορφών οργάνωσης «από τα κάτω» και συνήθως άτυπων, που θέτουν εαυτόν εκτός της σχέσης κράτους-κοινωνίας πολιτών. Οι ομάδες αυτές απορρίπτουν τη συνομιλία με το κράτος και κάθε είδους κρατική χρηματοδότηση ή συνεργασία και στοχεύουν στη ανάπτυξη νέων παραδειγμάτων, παράλληλων δομών δράσης και διαφορετικών μορφών αντίστασης καταφεύγοντας πολλές φορές σε αντισυμβατικά μέσα.

Για την εξέταση των ανωτέρω ερωτημάτων καθώς και για το ποια τάση δείχνει να επικρατεί στην κοινωνία της Θεσσαλονίκης είναι απαραίτητη η μελέτη της δράσης των ομάδων σε οριζόντιο επίπεδο αλλά και η σε βάθος ανάλυση σε μικροεπίπεδο. Οι αναλύσεις αυτές αποτελούν αντικείμενο των επόμενων κεφαλαίων.

Σε κάθε περίπτωση η στάση των ομάδων απέναντι στο κράτος σε συνδυασμό με την πολλαπλότητα των ταυτοτήτων των κατοίκων και των αφηγήσεων για την πόλη, τη στροφή σε μια πιο φιλική και προοδευτική τοπική αυτοδιοίκηση και την οικονομική κρίση λειτουργούν παράλληλα συνθέτοντας μία πολυποικίλη και ετερόκλητη κοινωνία πολιτών με πλήθος αντικείμενων, διαφορετικό μέγεθος, πολλαπλούς σκοπούς και ποικίλο επίπεδο συνομιλίας με το κράτος.

Από την άποψη αυτή η πόλη της Θεσσαλονίκης ως πεδίο έρευνας της κοινωνίας πολιτών προσφέρεται για μια γενικότερη ανάλυση και σύγκριση των διαφορετικών τάσεων και όψεών της σε εθνικό επίπεδο και της σύνδεσής τους με το σύγχρονο κοινωνικοπολιτικό περιβάλλον της οικονομικής κρίσης.

Κεφάλαιο Τέταρτο

Ποσοτικές όψεις της κοινωνίας πολιτών την περίοδο 1990-2012

Στο κεφάλαιο αυτό διενεργείται μια ποσοτική έρευνα στα σωματεία της κοινωνίας πολιτών στη Θεσσαλονίκη με σκοπό να εξακριβωθούν οι ρυθμοί ίδρυσής τους την περίοδο 1990-2012. Κατόπιν επιχειρείται η κατηγοριοποίηση των σωματείων με βάση τη θεματική τους αναφορά για την περίοδο 2000-2012 και παρακολουθείται η πορεία και εξέλιξη κάθε κατηγορίας στον χρόνο. Δίδεται έμφαση στην τριετία 2010-2012 και ερευνάται η επίδραση της οικονομικής κρίσης στις οργανώσεις με βάση τη σχέση τους με το κράτος.

Τα στοιχεία της έρευνας καταγράφουν μια «χρυσή περίοδο» για τη σωματειακή οργάνωση στη Θεσσαλονίκη το διάστημα 1995-2009, πριν και μετά από το οποίο οι αριθμοί νεοϊδρυθέντων σωματείων είναι πολύ χαμηλότεροι. Όσον αφορά την τριετία 2010-2012 υπάρχει σαφής υποχώρηση στην τάση ίδρυσης σωματείων. Η μείωση αυτή ωστόσο δεν αφορά όλες τις κατηγορίες οργανώσεων –συνοψίζεται κυρίως στην αισθητή μείωση δύο μεγάλων κατηγοριών: των επαγγελματικών οργανώσεων και των οργανώσεων προώθησης δικαιωμάτων. Αντίθετα ομάδες με θεματική αναφορά τον πολιτισμό, την αναψυχή και τον αθλητισμό αντιστέκονται σε αυτή την τάση και κινούνται ανοδικά μετά το 2010.

Τα ευρήματα του κεφαλαίου υποδεικνύουν ότι η οικονομική κρίση συνδέεται αρνητικά μόνο με τα σωματεία που απευθύνουν κάποιου είδους αίτημα προς το κράτος, ενώ αντίθετα δεν επηρεάζει εκείνα που δεν διαθέτουν αιτήματα. Εγείρεται το ερώτημα εάν το εύρημα αυτό οφείλεται σε εγκατάλειψη των υλιστικών και μεταυλιστικών συλλογικών αναζητήσεων ή εάν είναι ενδεικτικό της μετεξέλιξης της μορφής και του τρόπου προώθησης της συλλογικής διεκδίκησης και διαμαρτυρίας.

4.1. Επισημάνσεις και περιορισμοί της έρευνας

Πρέπει να διευκρινιστεί ότι η παρούσα έρευνα δεν αποτελεί εξαντλητική χαρτογράφηση όλων των οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών στη Θεσσαλονίκη ή της υπάρχουσας ενεργού τυπικής κοινωνίας πολιτών στην πόλη. Όπως επισημάνθηκε στην περιγραφή της μεθοδολογίας (βλ. Κεφάλαιο 1), στο δείγμα περιλαμβάνεται η συνηθέστερη μορφή οργάνωσης της τυπικής κοινωνίας πολιτών, δηλαδή τα σωματεία. Επίσης τα ευρήματα αφορούν τις ιδρύσεις και μόνο –η πιθανότητα κάποιο σωματείο να έχει διαλυθεί, χωρίς να έχει τηρηθεί η αντίστοιχη υποχρέωση καταχώρησης της διάλυσης στο πρωτοδικείο, δεν αποκλείεται. Επομένως τα στοιχεία που παρατίθενται είναι ενδεικτικά για τη δημιουργία οργανώσεων και όχι οπωσδήποτε για τη λειτουργία τους.

Πρέπει ακόμη να επισημανθεί ότι η απλή καταμέτρηση των οργανώσεων είναι ενδεικτική μιας μόνο όψης της κοινωνίας πολιτών –του πλήθους των φορέων της· δεν υπεισέρχεται στην παράμετρο του αριθμού των μελών κάθε οργάνωσης και του είδους της συμμετοχής σε αυτή, τη διάκριση δηλαδή μεταξύ ενεργητικής και παθητικής συμμετοχής, παρότι και αυτές οι παράμετροι είναι σημαντικές (Howard 2005, Putnam, Leonardi & Nanetti 1993, Paxton 1999).

Όσον αφορά την κατηγοριοποίηση των οργανώσεων με βάση το αντικείμενο, χρησιμοποιήθηκε ως πρότυπο η διεθνής κατάταξη μη κερδοσκοπικών οργανώσεων [International Classification of Nonprofit Organizations, ICNO], του Johns Hopkins Center for Civil Society Studies. Οι οργανώσεις κατηγοριοποιήθηκαν με βάση το αντικείμενο που δηλώνουν στον τίτλο τους και το οποίο θεωρείται το κύριο αντικείμενό τους. Ωστόσο δεν αποκλείεται η περίπτωση μια οργάνωση να έχει μεταβάλει το αρχικό αντικείμενό της με τρόπο που αυτό να μην αντικατοπτρίζεται στην κατηγοριοποίηση (καθώς για κάθε ομάδα πραγματοποιείται μία μόνο εγγραφή και αυτή γίνεται βάσει του τίτλου της). Επιπλέον η υπαγωγή σε μία κατηγορία δεν σημαίνει ότι η οργάνωση περιορίζεται απαραίτητως σε ένα και μόνο αντικείμενο: δεν είναι λίγες οι οργανώσεις που στον τίτλο τους αναφέρουν περισσότερα διαφορετικά αντικείμενα, ωστόσο κατηγοριοποιούνται με βάση αυτό που συνάγεται ως κύριο.

Οι ίδιοι περιορισμοί παρατηρούνται και στην κατηγοριοποίηση των οργανώσεων με βάση τη σχέση τους με το κράτος. Πιο συγκεκριμένα η έρευνα

αποτυπώνει τη σχέση οργανώσεων-κράτους, όπως αυτή τεκμαίρεται από το αντικείμενό τους και όχι από τη δράση τους. Γίνεται φανερό ότι, όπως σε κάθε προσπάθεια υπαγωγής της κοινωνικής έκφρασης σε θεωρητικά μοντέλα, οι κατηγοριοποιήσεις ενέχουν έναν βαθμό σύμβασης και πολλές φορές αδυνατούν να συλλάβουν στο σύνολό του το πολυεπίπεδο φαινόμενο της κοινωνικής δράσης. Εναπόκειται στην εμπειρική έρευνα να προσδιορίσει περαιτέρω τις αδυναμίες της κατηγοριοποίησης και να επιστήσει την προσοχή στα στοιχεία εκείνα που παραλείπονται ή χάνονται στην προσπάθεια δημιουργίας θεωρητικών μοντέλων. Στην περίπτωση της παρούσας κατηγοριοποίησης χρησιμοποιήθηκε πληροφόρηση που αντλήθηκε από την εμπειρική έρευνα πεδίου και από την παρακολούθηση του Τύπου για να φωτίσει κάποιες πλευρές και να οδηγήσει στην αντίστοιχη ταξινόμηση.¹⁰⁴ πάντως δεν κατέστη δυνατός ο έλεγχος της δράσης και της ουσιαστικής φύσης του συνόλου των 2.823 σωματείων.

Τέλος η έρευνα έχει συγκεκριμένη γεωγραφική αναφορά και περιορίζεται σε μία χρονική περίοδο· δεν φιλοδοξεί να οδηγήσει σε γενικευμένα συμπεράσματα για την κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα συνολικά. Σκοπός των ευρημάτων είναι να προσδιοριστούν κάποιες όψεις της κοινωνίας πολιτών οι οποίες μπορούν να οδηγήσουν σε συμπεράσματα και να γεννήσουν περαιτέρω ερωτήματα προς διερεύνηση.

---

¹⁰⁴ Για την υπαγωγή των οργανώσεων σε κατηγορίες χρησιμοποιήθηκαν κάποιες φορές και πληροφορίες από την επιτόπια έρευνα.

4.2. Αποτελέσματα πρωτογενούς έρευνας: έρευνα αρχείου Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης

4.2.1. Τάση ίδρυσης σωματείων την περίοδο 1990-2012

Από την έρευνα στα αρχεία σωματείων του Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης προκύπτει ότι ο αριθμός των εγγεγραμμένων σωματείων έως τα τέλη του 2010 ανέρχεται σε 9.007. Τη χρονική περίοδο από το 1990 έως το τέλος του 2012 ιδρύθηκαν 4.756 σωματεία, με τον μέσο αριθμό ίδρυσης ανά έτος να ανέρχεται σε 206,7 σωματεία.

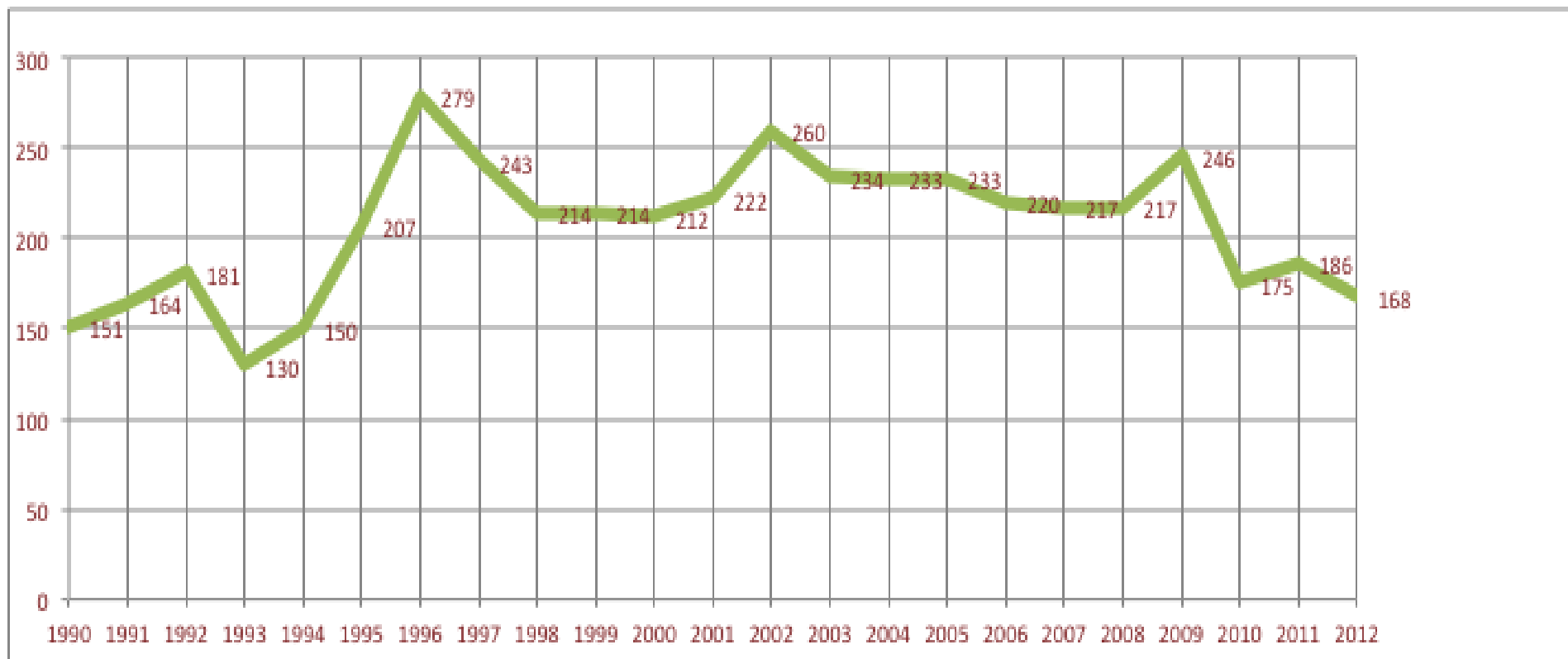
Ο ρυθμός ίδρυσης νέων σωματείων δεν παραμένει σταθερός κατά την υπό έρευνα περίοδο (Γράφημα 10). Διακρίνονται τρεις διαφορετικές τάσεις: την περίοδο 1990-1994 ο ετήσιος αριθμός νεοϊδρυθέντων σωματείων είναι σχετικά χαμηλός –δεν ξεπερνά τα 181 ανά έτος· ο δε χαμηλότερος αριθμός νέων οργανώσεων για την περίοδο των 22 ετών καταγράφεται το 1993.¹⁰⁵ Ο μέσος αριθμός νέων σωματείων για αυτή την περίοδο είναι 155,2 οργανώσεις ετησίως (Γράφημα 10).

Στη συνέχεια ακολουθεί μια 15ετής περίοδος αυξημένης τάσης ίδρυσης νέων οργανώσεων (1995-2009), με μέσο αριθμό 230 νέα σωματεία ανά έτος. Σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο ο μέσος όρος παρουσιάζει αύξηση 48%. Την περίοδο αυτή παρατηρούνται και τρία έτη με τους υψηλότερους αριθμούς ιδρύσεων για όλη την περίοδο των 22 ετών, το 1996, 2002 και 2009. Σε κάθε περίπτωση ο Ετήσιος Συνολικός Αριθμός Ιδρύσεων (Ε.Σ.Α.Ι.) δεν πέφτει ποτέ κάτω από την τιμή των 200 (Γράφημα 10).

---

¹⁰⁵ Το εύρημα αυτό φαίνεται κατ' αρχάς να ενισχύει το επιχειρήμα της αντίστροφης σχέσης μεταξύ της ίδρυσης νέων οργανισμών και της διεξαγωγής εθνικών εκλογών (Sotiropoulos 2004), καθώς η χρονολογία ταυτίζεται με την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία, το οποίο διαδέχτηκε η Νέα Δημοκρατία μετά από τρία χρόνια. Ωστόσο αυτή η υπόθεση εργασίας δεν επιβεβαιώνεται τα έτη 1996 και 2009, έτη εθνικών εκλογών, κατά τα οποία παρατηρούνται πολύ υψηλοί αριθμοί ίδρυσης νέων οργανισμών. Για την ερμηνεία της κυμαινόμενης δράσης της κοινωνίας πολιτών βλ. Κεφάλαιο 6.

Γράφημα 10. Ετήσιος Συνολικός Αριθμός Ιδρύσεων (Ε.Σ.Α.Ι.)

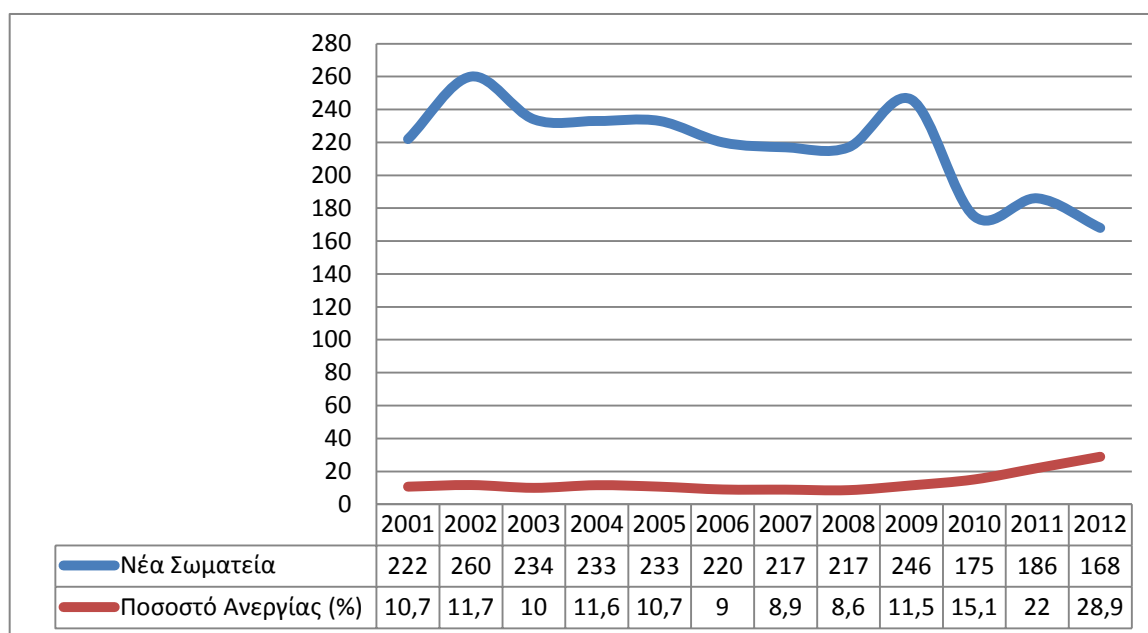
Πηγή: Πρωτογενής έρευνα στο Πρωτοδικείο Θεσσαλονίκης (επεξεργασμένα στοιχεία).

Αυτή η τάση όμως ανατρέπεται το 2010, οπότε παρατηρείται απότομη πτώση του αριθμού νέων σωματείων, ενώ τη διετία 2010-2012 ο μέσος αριθμός οργανώσεων μειώνεται σε 176,3 ανά έτος, μειώνεται δηλαδή κατά 23% σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο. Η χαμηλότερη τιμή εμφανίζεται το τελευταίο έτος (2012). Σε κάθε περίπτωση τα χαμηλά ποσοστά ίδρυσης οργανώσεων της περιόδου 2010-2012 δεν φτάνουν στα επίπεδα της περιόδου 1990-1994 (Γράφημα 11).

Η τάση αυτή φαίνεται να συνδέεται και με την αναδίπλωση των ΜΚΟ λόγω της μείωσης της κρατικής χρηματοδότησης και εν τέλει παύσης της με εντολή Σαμαρά το 2012 (Σωτηρόπουλος 2017), ενώ συμβαδίζει με την ευρωπαϊκή εμπειρία της μείωσης της οικονομικής βιωσιμότητας αλλά και της πολιτικής επιρροής των ΜΚΟ την περίοδο της κρίσης που καταγράφεται στη βιβλιογραφία (Simiti 2016).

Η γραμμική συσχέτιση του ετήσιου αριθμού των οργανώσεων με τα ποσοστά ανεργίας αποδεικνύεται ισχυρή (Pearson Correlation – ,729) καθώς όσο αυξάνεται η ανεργία στο νομό της Θεσσαλονίκης, τόσο ο συνολικός αριθμός των νέων οργανώσεων τείνει να μειώνεται.

Γράφημα 11. Συσχέτιση αριθμού νέων σωματείων με ανεργία (%)

Πηγή: Πρωτογενής έρευνα στο Πρωτοδικείο Θεσσαλονίκης και ΕΛ.ΣΤΑΤ.

Σε γενικές γραμμές θα μπορούσαμε να πούμε ότι η «χρυσή περίοδος» της σωματειακής οργάνωσης στη Θεσσαλονίκη είναι η 15ετία 1995-2009, ενώ τις περιόδους πριν και μετά από αυτή οι ρυθμοί ίδρυσης νέων σωματείων είναι αισθητά χαμηλότεροι: δεν ξεπερνούν τα 200 ανά έτος. Τα αποτελέσματα της περιόδου μετά το 2009 ενδέχεται να συνδέονται με τις ψυχολογικές και κοινωνικές επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης και των μέτρων λιτότητας, καθώς υποδεικνύουν μια αντίστροφη σχέση ανάμεσα στην οικονομική και κρίση και τη σωματειακή οργάνωση. Θα αποτελούσε εύλογη υπόθεση εργασίας ότι θα υπάρξει περαιτέρω μείωση στην ίδρυση νέων σωματείων τα επόμενα χρόνια, όσο η οικονομική κρίση βαθαίνει και τα αποτελέσματά της διαχέονται σε περισσότερα στρώματα της κοινωνίας.

Μια άλλη υπόθεση εργασίας, η οποία θα εξεταστεί στη συνέχεια, είναι ότι η διάθεση για εμπλοκή στην κοινωνία πολιτών δεν αποθαρρύνεται, αλλά διοχετεύεται σε άλλες μορφές συλλογικής οργάνωσης, που δεν ενδύονται επίσημο τύπο (βλ. Κεφάλαια 5 και 6).

Σε κάθε περίπτωση ένα εύλογο ερώτημα, η διερεύνηση του οποίου επιχειρείται ακολούθως, είναι εάν η μείωση στην ίδρυση νέων σωματείων είναι γενική ή εάν αφορά μόνο συγκεκριμένες κατηγορίες αντικειμένου των σωματείων.

4.2.2. Θεματική κατηγοριοποίηση σωματείων περιόδου 2000-2012

Η καταμέτρηση των συλλόγων είναι ενδεικτική για την τάση αύξησης ή μείωσης της ίδρυσης σωματείων γενικότερα, δηλαδή της ένωσης προσώπων για την εξυπηρέτηση ενός «κοινού σκοπού» σε συγκεκριμένη περίοδο. Ωστόσο ο κοινός αυτός σκοπός διαφοροποιείται ανάμεσα στα σωματεία: παρατηρούνται ποικίλα είδη οργανώσεων με πολυάριθμες θεματικές αναφορές, τα οποία δεν έχουν την ίδια πορεία κατά την περίοδο αναφοράς.

Η παρούσα έρευνα μελετά την εξέλιξη των διαφορετικών ειδών οργανώσεων κατά τη διάρκεια της περιόδου 2000-2012, περίοδος που δεν περιορίζεται στα χρόνια της οικονομικής κρίσης, και παρέχει πληροφόρηση και για το χρονικό διάστημα πριν από αυτή.¹⁰⁶

Για τη διάκριση μεταξύ σωματείων επιλέχθηκε η κατάταξή τους ανάλογα με το αντικείμενό τους, δηλαδή τη θεματική αναφορά τους, έτσι όπως αυτή προσδιορίζεται

---

¹⁰⁶ Για τους λόγους για τους οποίους η έρευνα δεν επεκτάθηκε πριν από το 2000 και μετά το 2012, βλ. την οικεία παράγραφο της Μεθοδολογίας (Κεφάλαιο 1).

κάθε φορά από την επωνυμία της ομάδας που εμφανίζεται στο αρχείο σωματείων του Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης. Για την ομαδοποίηση των συλλόγων με βάση το αντικείμενό τους αξιοποιήθηκε η διεθνής κατάταξη μη κερδοσκοπικών οργανώσεων [International Classification of Nonprofit organizations ICNO] του Johns Hopkins Center for Civil Society Studies,¹⁰⁷ με μικρές παραλλαγές ούτως ώστε να προσαρμόζεται στην ελληνική πραγματικότητα.

Στο πλαίσιο αυτό μελετήθηκαν και κατηγοριοποιήθηκαν 2.825 διαφορετικά σωματεία της εν λόγω περιόδου των 13 ετών (2000-2012), όπως αυτά καταγράφονται στους καταλόγους ίδρυσης του Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης. Στη συνέχεια παρουσιάζονται οι κατηγορίες που διαμορφώθηκαν με βάση τη διεθνή κατηγοριοποίηση καθώς και το πλήθος των οργανώσεων που κατατάχθηκε σε κάθε θεματική ομάδα.

A. Πολιτισμός/Αναψυχή

Η κατηγορία αυτή είναι ιδιαίτερα ευρεία, καθώς περιλαμβάνει όλες τις οργανώσεις με καταστατικό αντικείμενο την τέχνη και τον πολιτισμό, αλλά και στις διάφορες ομάδες αναψυχής και λέσχες. Στη Θεσσαλονίκη κατά την υπό έρευνα περίοδο ιδρύθηκαν 526 σωματεία της κατηγορίας αυτής. Μεγάλο μέρος τους αφορά πολιτιστικούς, μορφωτικούς, επιμορφωτικούς¹⁰⁸ συλλόγους και σωματεία, συλλόγους καταγωγής και διατήρησης πολιτισμικών παραδόσεων («Σύλλογος Καρακατσάνικης Νεολαίας», «Σύλλογος Ευρωπαϊκών Θεσσαλονίκης», «Σύλλογος Ποντίων»), συλλόγους και λέσχες φίλων διαφόρων δραστηριοτήτων («Φίλοι Καπνού, Διαδικτύου και Καφέ “Ορίζοντες”», «Φίλοι Φορτηγού Αυτοκινήτων», «Φίλοι Αργεντινικού Ταγκό»), προσώπων («Φίλοι Καζαντζίδη», «Φίλοι Ολυμπιονίκη Καρυπίδη») και πολιτιστικών δραστηριοτήτων και ιδρυμάτων («Φίλοι Δημητρίων» «Φίλοι του Λυκείου Ελληνίδων»). Επίσης περιλαμβάνονται πολιτιστικά κέντρα,

---

¹⁰⁷ Με βάση αυτή την κατάταξη οι οργανώσεις χωρίζονται σε 12 ομάδες: 1. Πολιτισμός/αναψυχή/αθλητισμός· 2. Εκπαίδευση και έρευνα· 3. Υγεία· 4. Κοινωνικές υπηρεσίες· 5. Περιβάλλον· 6. Κοινωνική οικονομική ανάπτυξη και στέγαση· 7. Οργανώσεις υπεράσπισης δικαιωμάτων και οργανώσεις πολιτών· 8. Οργανώσεις φιλανθρωπίας και προώθησης εθελοντισμού· 9. Διεθνείς οργανώσεις· 10. Θρησκευτικές οργανώσεις· 11. Εργοδοτικές οργανώσεις/επαγγελματιών/συνδικαλιστικές· 12. Λοιπές (αταξινόμητες) (Salamon & Anheier 1996).

¹⁰⁸ Αντίθετα οι «εξωραϊστικοί» σύλλογοι, ιδίως αν συνοδεύονται από προσδιορισμό κοινότητας, γειτονιάς ή οικισμού, περιλήφθηκαν στην κατηγορία 6: «Κοινωνική οικονομική ανάπτυξη και στέγαση».

μουσικοί και χορευτικοί σύλλογοι, λέσχες κοινωνικής δικτύωσης («Ροταριανός Σύλλογος»), σύλλογοι αποφοίτων Γυμνασίων, Λυκείων, ορφανοτροφείων, ενημερωτικά έντυπα, ραδιόφωνο, εκδόσεις, χορωδίες, φωτογραφικές ομάδες, αρχιτεκτονικοί σύλλογοι, θεατρικές ομάδες κ.λπ.

Β. Αθλητισμός

Επειδή τα αθλητικά σωματεία αποτελούν μια ιδιαίτερα πολυπληθή κατηγορία, κρίθηκε σκόπιμο να αποκοπούν από τη γενική κατηγορία «Πολιτισμός/Αναψυχή» του διεθνούς προτύπου και να αποτελέσουν διακριτή ομάδα.

Στην κατηγορία αυτή καταγράφηκαν 727 οργανώσεις που αφορούν κάθε λογής αθλητικά σωματεία και συλλόγους, συλλόγους παλαιμάχων ποδοσφαιριστών, «φίλους» ομάδων («Φίλοι της Εθνικής Ομάδας Ταε Κβο Ντο», «Σύνδεσμος φίλων ΑΡΗ Πολίχνης») κ.ο.κ. Επίσης συμπεριλήφθησαν όλα τα σωματεία που αναγράφουν στον τίτλο τους κάποιο αντικείμενο άθλησης έστω και μεταξύ άλλων (π.χ. «Αθλητικός και Μορφωτικός Σύλλογος Κρήνης Χαλκιδικής “Θύελλα”», «Πολιτιστικός Αθλητικός Σύλλογος Αμπελοκήπων Θεσσαλονίκης» κ.ο.κ.), καθώς κρίθηκε ότι το αθλητικό στοιχείο συνήθως τείνει να επικρατεί και να χαρακτηρίζει την οργάνωση.¹⁰⁹

Γ. Εκπαίδευση και έρευνα

Στην κατηγορία αυτή περιλαμβάνονται οργανώσεις και δραστηριότητες παροχής, προώθησης και υποστήριξης υπηρεσιών εκπαίδευσης και έρευνας. Για τη Θεσσαλονίκη κατά την υπό διερεύνηση περίοδο οι οργανώσεις της κατηγορίας αυτής είναι 118. Επειδή στην Ελλάδα η πρωτοβάθμια, η δευτεροβάθμια και η τριτοβάθμια εκπαίδευση παρέχεται από φορείς και ιδρύματα με άμεση σχέση με το κράτος,¹¹⁰ οι σύλλογοι της κατηγορίας αυτής που οργανώνονται σωματειακά είναι κυρίως επιστημονικές εταιρείες, ινστιτούτα, ιδρύματα, παρατηρητήρια και όμιλοι επιστημόνων που ασχολούνται με την έρευνα, συνήθως στην ιατρική επιστήμη και την ψυχολογία. Επίσης εντάχθηκαν στην εν λόγω κατηγορία και οι «Φίλοι» παρόμοιων φορέων («Φίλοι του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών», «Φίλοι του Κρατικού

---

¹⁰⁹ Εξαιρέση αποτελούν τα αθλητικά σωματεία ΑΜΕΑ, που εντάχθηκαν στην κατηγορία «Κοινωνικές υπηρεσίες».

¹¹⁰ Παρότι υπάρχουν και παραδείγματα όπως π.χ. το «Λαϊκό Πανεπιστήμιο ΚΑ.ΛΟ.» στη Θεσσαλονίκη.

Ωδείου Θεσσαλονίκης»). Εκπαίδευση παρέχουν ελάχιστα σωματεία («Εκπαιδευτικός Όμιλος “Ανατόλια”», «Ακαδημία Αεροπορικής Εκπαίδευσης Α.Α.Ε.»).

Δ. Υγεία

Στην κατηγορία αυτή περιλαμβάνονται οργανώσεις με δραστηριότητα σχετική με τη σωματική και ψυχική υγεία, την παροχή υγειονομικής φροντίδας, γενικής ή ειδικής, και υπηρεσίες υποστηρικτικές της υγείας. Στο υπό έρευνα αρχείο οι οργανώσεις αυτές ήταν μόνο 20 και αφορούσαν συλλόγους φίλων νοσοκομείων και άλλων φορέων παροχής φροντίδας και συλλόγους εθελοντών αιμοδοτών. Επίσης καταγράφηκε ένα ιατρικό κέντρο («Ιατρικό Διαβαλκανικό Κέντρο “Ένωτική Πορεία” Σ.Ε.Ι.Δ.Κ.Ε.Π.»)

Ε. Κοινωνικές Υπηρεσίες

Η κατηγορία αυτή αφορά οργανώσεις και φορείς που παρέχουν κοινωνικές και ανθρωπιστικές υπηρεσίες σε συγκεκριμένες κοινότητες ή πληθυσμιακές ομάδες και οργανώσεις που παρεμβαίνουν σε περιπτώσεις φυσικών καταστροφών και γενικότερα σε καταστάσεις ανάγκης. Στη Θεσσαλονίκη σε αυτή την κατηγορία καταγράφηκαν 76 οργανώσεις· αφορούν κυρίως σωματεία ατόμων με ειδικές ανάγκες και αναπηρία, ακόμη και αθλητικά (Αθλητικός Σύλλογος Αναπήρων και Παραπληγικών Ατόμων με Ειδικές Ανάγκες «Ελπίδα»), συλλόγους γονέων εξαρτημένων ατόμων, σωματεία που παρέχουν φροντίδα και στέγη σε ευπαθείς ομάδες («Παιδική Στέγη», «Σύλλογος προστασίας κακοποιημένων-απόρων παιδιών») και συλλόγους εθελοντών πυροσβεστών και εθελοντών πολιτικής προστασίας. Επίσης μεγάλο μέρος αφορά ομάδες που σχετίζονται με ασθένειες και παθήσεις (διαβήτης, κερατόκωνος, καρκίνος μαστού, πάρκινσον κ.ο.κ.).

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι στην κατηγορία αυτή εντάχθηκαν δομές που παρέχουν στήριξη και υπηρεσίες προς άτομα. Στη δράση των οργανώσεων αυτών πολλές φορές περιλαμβάνεται και η διαμεσολάβηση για τα δικαιώματα των σχετικών ομάδων, γεγονός που δημιουργεί επικάλυψη με την κατηγορία «Οργανώσεις προώθησης δικαιωμάτων-Οργανώσεις πολιτών». Η επιλογή ανάμεσα στις 2 ομάδες έγινε με βάση έρευνα αρχείων (κυρίως ιστοσελίδων των σχετικών οργανώσεων) και

των συνεντεύξεων για τη διαπίστωση της δράσης τους.¹¹¹ Για τις ομάδες που δεν κατέστη δυνατή τέτοιου είδους έρευνα, θεωρήθηκε ασφαλέστερη η ένταξή τους στην κατηγορία «Οργανώσεις προώθησης δικαιωμάτων», καθώς η προώθηση δικαιωμάτων είναι άμεσα ή έμμεσα ένα γενικότερο αντικείμενο των σχετικών οργανώσεων. Το ίδιο συμβαίνει και με τις μεταναστευτικές/προσφυγικές οργανώσεις που εντάχθηκαν στο σύνολό τους στην κατηγορία «Οργανώσεις προώθησης δικαιωμάτων».

ΣΤ. Περιβάλλον

Στην κατηγορία αυτή περιλαμβάνονται όλες οι οργανώσεις που προωθούν δράσεις και υπηρεσίες για τη διατήρηση του περιβάλλοντος, τη δημόσια διάθεση των φυσικών πόρων, τον έλεγχο και την πρόληψη της μόλυνσης, για περιβαλλοντική εκπαίδευση και προστασία της άγριας ζωής και των οικοσυστημάτων ή αδέσποτων ζώων.

Στην περίπτωση των σωματείων του νομού Θεσσαλονίκης στην κατηγορία αυτή εντάσσονται 92 οργανώσεις, το μεγαλύτερο ποσοστό των οποίων αποτελούν σύλλογοι προστασίας περιβάλλοντος, φυσιολατρικοί σύλλογοι/όμιλοι, κυνηγετικοί σύλλογοι και φίλοι κυνηγών, φιλοζωικά σωματεία («Προστασία αδέσποτων ζώων», «Όμιλος κυνόφιλων», «Δράση για την Άγρια Ζωή»). Επίσης καταγράφηκαν σωματεία για την προστασία της θάλασσας και της παράκτιας περιοχής Χαλκιδικής ή γειτονικών νήσων («Εθελοντική Ομάδα Προστασία Θαλάσσης Ε.Ο.Π.Θ.», «Σύλλογος Φίλων της Προστασίας του Παράκτιου και Θαλάσσιου Πλούτου Δήμου Συκιάς Νομού Χαλκιδικής»).

Από τις οργανώσεις αυτές 48 (ποσοστό 53,93%) έχουν αποκλειστικά τοπικό, δημοτικό και κοινοτικό χαρακτήρα, εννέα (ποσοστό 10,11%) αναφέρονται γενικά στον νομό Θεσσαλονίκης, ενώ 32 (ποσοστό 35,95%) αφορούν οργανώσεις με εθνική δράση.

Ζ. Κοινωνική ανάπτυξη και Στέγαση

Η κατηγορία αυτή περιλαμβάνει οργανώσεις με αντικείμενο την οικονομική, κοινωνική και κοινοτική ανάπτυξη, όπως οργανώσεις γειτονιάς, κινήματα πόλης,

---

¹¹¹ Έτσι ο «Σύλλογος Καρκινοπαθών Νέας Μηχανιώνας» ασχολείται πρωτίστως με την εξυπηρέτηση των αναγκών των μελών του, ενώ ο «Σύλλογος Ατόμων με Νόσο του Crohn και Ελκώδη Κολίτιδα Βορείου Ελλάδας» θέτει ως αρχικό στόχο να ευαισθητοποιήσει τις αρχές και γενικότερα την κοινωνία για τη συγκεκριμένη νόσο.

οργανώσεις για τη βελτίωση της ποιότητας ζωής μέσα σε κοινότητες και γειτονιές, προγράμματα για τη βελτίωση υποδομών, επενδυτικά προγράμματα, αναπτυξιακή βοήθεια σε τοπικό επίπεδο και οργανώσεις που προωθούν την κοινωνική ανάπτυξη και το δημόσιο συμφέρον. Επιπλέον περιλαμβάνονται οργανώσεις σχετικές με τη στέγαση, αλλά και την παροχή εκπαίδευσης και κατάρτισης σε τοπικό επίπεδο.

Στην περίπτωση των σωματείων του νομού Θεσσαλονίκης στην κατηγορία αυτή εντάχθηκαν 88 οργανώσεις. Από αυτές μεγάλο ποσοστό αφορά συλλόγους κατοίκων¹¹² και συλλόγους ιδιοκτητών διαφόρων γειτονιών, κοινοτήτων και δήμων της περιφέρειας Θεσσαλονίκης («Σύλλογος Κατοίκων Περιοχής Ροτόντας και Φύλων του Μνημείου», «Σύλλογος Ιδιοκτητών Ακινήτων της Περιοχής Τέως Στρατοπέδου Μακεδονομάχου Κόρδα Δήμου Καλαμαριάς Θεσσαλονίκης») καθώς και εξωραϊστικούς συλλόγους με τοπικό χαρακτήρα («Οικιστικός Εκπολιτιστικός Εξωραϊστικός Σύλλογος Κατοίκων Οικισμού Εμβόλου Κερασιάς Δήμου Νέας Μηχανιώνας “Ο Μέγας Αλέξανδρος”»). Πολλές φορές οι σύλλογοι δηλώνουν την αναπτυξιακή τους διάσταση («Σύλλογος Οικοδομικής και Περιβαλλοντικής Ανάπτυξης Βαθυλάκου» αλλά και «Σύλλογος Επαγγελματιών για την Αναβίωση της Περιοχής των Λαδάδικων»), άλλοτε περιορίζονται στον σκοπό παροχής στέγης (Οικοδομικό Σωματείο Υπαλλήλων Ο.Τ.Ε. Νομού Θεσσαλονίκης, Εποικιστικός Αναπτυξιακός Σύλλογος Καβαλαρίου “Άγιος Αθανάσιος”). Στην κατηγορία αυτή είναι έκδηλος ο τοπικός χαρακτήρας των οργανώσεων.

Η. Προώθηση δικαιωμάτων και οργανώσεις πολιτών

Η κατηγορία περιλαμβάνει τρεις υποκατηγορίες οργανώσεων: η πρώτη αφορά οργανώσεις προώθησης δικαιωμάτων ευπαθών ομάδων, μαθητών, υπεράσπισης ατομικών ελευθεριών και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων γενικότερα, οργανώσεις εθνικοτήτων και οργανώσεις που ενθαρρύνουν τη συμμετοχή και την ιδιότητα του πολίτη. Η δεύτερη περιλαμβάνει τις οργανώσεις που έχουν ως αντικείμενο την τήρηση του νόμου, την πρόληψη του εγκλήματος και τη δημόσια ασφάλεια ή παρέχουν νομικές υπηρεσίες και προστασία σε θύματα εγκληματικών πράξεων ή ασχολούνται με την προστασία των καταναλωτών. Τέλος η τρίτη υποκατηγορία

---

¹¹² Αλλά όχι «Συλλόγους πολιτών» μιας συγκεκριμένης γειτονιάς, κοινότητας ή δήμων. Η επίκληση της ιδιότητας του πολίτη κρίθηκε ως ένδειξη για να κατηγοριοποιηθούν οι σύλλογοι πολιτών στην κατηγορία: «Δικαιώματα-κινήσεις πολιτών».

αφορά πολιτικές συσσωματώσεις, δηλαδή κόμματα και κομματικές οργανώσεις.

Στο υπό έρευνα αρχείο οι οργανώσεις που εντάχθηκαν στην κατηγορία αυτή ήταν 470 –πρόκειται για μία από τις πολυπληθέστερες κατηγορίες μεταξύ των 12.

Μεγάλο μέρος της πρώτης υποκατηγορίας καταλαμβάνουν οι σύλλογοι γονέων και κηδεμόνων, οι οποίοι ανέρχονται σε 309, αποτελούν δηλαδή ποσοστό 65,74% του συνόλου της κατηγορίας. Στις υπόλοιπες οργανώσεις προώθησης δικαιωμάτων περιλαμβάνεται ένας αριθμός σωματείων που ασχολούνται με την υπεράσπιση ατόμων με σωματικές ή ψυχικές παθήσεις,¹¹³ σαράντα οργανώσεις που προωθούν τα δικαιώματα μεταναστών, παλιννοστούντων, προσφύγων/νεοπροσφύγων («Σύλλογος Παλιννοστούντων Ομογενών Πρώην Κατοίκων Κοινότητας Ντιμανίσι Δημοκρατίας Γεωργίας “Ντιμανίσι”»), «Σουδανική κοινότητα Θεσσαλονίκης και Βορείου Ελλάδος») και 11 οργανώσεις με αντικείμενο τους Ρομά («Σύλλογος “Άγιος Νεκτάριος” Δενδροποτάμου Ρομ», «Σύλλογος Ελλήνων Αθίγγανων Μακεδονίας-Θράκης “Τα Ρομά”»). Επίσης περιλαμβάνονται οργανώσεις που δρουν γενικότερα υπέρ των ανθρωπίνων δικαιωμάτων («Παρέμβαση για τον Ανθρωπισμό και Κοινωνισμό», «Όμιλος Φίλων Τετάρτου Κόσμου»), ομάδες προβληματισμού («Νεανικός Όμιλος για την Πολιτική και τον Εκσυγχρονισμό», «Όμιλος Προβληματισμού και Δράσης “Ανοιχτός Κύκλος”»), 25 σύλλογοι γυναικών, τριτέκνων, πολυτέκνων κ.ο.κ. και τέλος 34 οργανώσεις (ποσοστό 7,2% της κατηγορίας) είναι οργανώσεις ενεργών πολιτών («Ένωση Πολιτών Δήμου Θερμαϊκού», «Ισχυροί Πολίτες»).

Όσον αφορά τη δεύτερη υποκατηγορία, που σχετίζεται με τον νόμο και την πρόληψη αδικημάτων, οι καταγεγραμμένες οργανώσεις που εντάσσονται σε αυτή αφορούν αφ' ενός θύματα ιατρικών σφαλμάτων και ατυχημάτων και αφ' ετέρου ζητήματα καταναλωτών («Δίκτυο Ελληνικών Καταναλωτικών Οργανώσεων Ε.ΚΑΤ.Ο.»). Η τελευταία υποκατηγορία, που αφορά τις πολιτικές οργανώσεις, δεν εκπροσωπείται στο παρόν δείγμα.

Θ. Οργανώσεις φιλανθρωπίας και οργανώσεις προώθησης εθελοντισμού

Η κατηγορία αυτή αφορά φιλανθρωπικά ιδρύματα και οργανώσεις που προωθούν τον εθελοντισμό και τη φιλανθρωπία γενικότερα. Τα σωματεία που

---

¹¹³ Βλ. τη σχετική συζήτηση περί επικάλυψης με την κατηγορία «κοινωνικές υπηρεσίες», όπως αυτή αναλύθηκε ανωτέρω.

κατατάχθηκαν στην κατηγορία αυτή περιορίζονται σε 13, από τα οποία τέσσερα είναι φιλανθρωπικοί σύλλογοι και εννέα είναι οργανώσεις που προωθούν γενικά τον εθελοντισμό («Ομάδα δράσης εθελοντών Πολίχνης», «Δίκτυο Στήριξης Εθελοντών» κ.λπ.). Ο χαμηλός αριθμός των οργανώσεων οφείλεται ίσως στο γεγονός ότι η φιλανθρωπική δραστηριότητα οργανώνεται πολλές φορές με τη μορφή ιδρύματος ή ερανικής επιτροπής, μορφές που δεν καταχωρούνται στο αρχείο των σωματείων. Επίσης ορισμένες οργανώσεις εθελοντών απαντώνται και σε άλλες από τις προαναφερθείσες κατηγορίες, όπου έχουν ενταχθεί βάσει του αντικειμένου τους.¹¹⁴

I. Διεθνείς οργανώσεις

Η κατηγορία αυτή περιλαμβάνει οργανώσεις που προωθούν τη συνεργασία και τη διαπολιτισμική επαφή μεταξύ διαφορετικών χωρών καθώς και οργανώσεις που παρέχουν ανθρωπιστική και αναπτυξιακή βοήθεια αποκλειστικά στο εξωτερικό. Επίσης διεθνείς οργανώσεις ανταλλαγής εθελοντών/πολιτιστικών προγραμμάτων, ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ειρηνιστικές οργανώσεις.

Σε αυτή την κατηγορία ανήκουν 35 οργανώσεις· περιλαμβάνουν κυρίως περιπτώσεις συνεργασιών σε επιχειρηματικό επίπεδο («Ευρωπαϊκό Εμπορικό Επιστημονικό και Οικονομικό Συμβούλιο Ελλάδος, Κύπρου και Βαλκανίων», «Ελληνορωσικός Σύνδεσμος Επιχειρηματικής Συνεργασίας») αλλά και διάφορους συλλόγους διεθνούς συνεργασίας, επιμελητήρια, ομάδες «Φίλων» αδελφοποιήσεων κ.ο.κ.

ΙΑ. Θρησκευτικές οργανώσεις

Η κατηγορία αυτή αφορά οργανώσεις προώθησης θρησκευτικής πίστης και διαχείρισης θρησκευτικών υπηρεσιών και τελετών: εκκλησίες, συναγωγές, ναοί, μοναστήρια και συναφείς οργανισμοί, που δεν χρηματοδοτούνται από το κράτος.

Στο υπό έρευνα αρχείο καταγράφηκαν 47 οργανώσεις με παρόμοιο

---

¹¹⁴ Συγκεκριμένα καταγράφηκαν τρεις οργανώσεις εθελοντών με αντικείμενο την υγεία (Σύλλογοι Εθελοντών Αιμοδοτών), 16 οργανώσεις στην κατηγορία των κοινωνικών υπηρεσιών, όπως εθελοντές και «φίλοι» διάφορων ευπαθών ομάδων, καθώς και εθελοντές πολιτικής προστασίας (Εθελοντές πυροσβέστες, βατραχάνθρωποι κ.λπ.), τρεις οργανώσεις με αντικείμενο την προστασία του περιβάλλοντος και η «Πανελλήνια Ένωση Εθελοντών Πολιτών Π.Ε.Ε.Π. για την Εκπαίδευση-Επαγγελματική Κατάρτιση των Νέων με Λιγότερες Ευκαιρίες καθώς και Ατόμων με Αναπηρίες για την Ένταξή τους στην Κοινωνία της Ευρωπαϊκής Ένωσης», η οποία εντάχθηκε στην κατηγορία «Δικαιώματα-κινήσεις πολιτών».

αντικείμενο, που εκτός μίας¹¹⁵ σχετίζονται όλες με την ορθόδοξη χριστιανική πίστη. Αφορούν «φίλους» αγίων, ιερών ναών και θρησκευτικών κατασκευών («Ο Άγιος Μηνάς», «Φίλοι του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας και Πάσης Αφρικής»), εκκλησιαστικές χορωδίες, συνδέσμους ελληνορθόδοξων νέων κ.ο.κ.

ΙΒ. Επαγγελματικές οργανώσεις

Στην κατηγορία αυτή περιλαμβάνονται όλες οι οργανώσεις που συνδέονται με το επάγγελμα και συγκεκριμένα προωθούν, ρυθμίζουν, διαφυλάττουν τα συμφέροντα επιχειρήσεων ή εργαζομένων, δηλαδή επιμελητήρια, συνδικαλιστικοί φορείς, ενώσεις/σύλλογοι επαγγελματιών, σωματεία κ.λπ. Στην περίπτωση του υπό έρευνα αρχείου εντάχθηκαν στην κατηγορία αυτή και οι οργανώσεις αποφοίτων διαφόρων σχολών καθώς και οι φοιτητικοί σύλλογοι.

Οι οργανώσεις που καταγράφηκαν στην κατηγορία αυτή είναι 520. Το μεγαλύτερο ποσοστό (33,46%) αφορά οργανώσεις μισθωτών (συνδικαλιστικές), ενώ 23,65% είναι το ποσοστό των οργανώσεων που αφορούν ελεύθερους επαγγελματίες ή επαγγελματίες χωρίς αναφορά στο καθεστώς απασχόλησής τους («Γεωπονικός Σύλλογος Μακεδονίας-Θράκης», «Ένωση Ελλήνων Χειρουργών Στόματος»). Ποσοστό 3,65% καταλαμβάνουν οι αγροτικοί σύλλογοι (κτηνοτροφικοί, αλιευτικοί, πτηνοτροφικοί, νέοι αγρότες). Οι οργανώσεις επιχειρηματιών καταλαμβάνουν το 20% του συνόλου, το 8,65% είναι φοιτητικοί σύλλογοι ή συνδέονται με την ιδιότητα του φοιτητή («Πανελλήνιος Σύλλογος Σπουδαστών Ιταλίας»), ποσοστό 5,19% είναι σύλλογοι πτυχιούχων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και αποφοίτων σχολών γενικότερα («Σύλλογος Αποφοίτων Τμήματος Θεάτρου Σχολής Καλών Τεχνών Α.Π.Θ», «Σύλλογος Αποφοίτων Sbala/Act του Αμερικανικού Κολλεγίου “Ανατόλια”») και μόλις 0,58% (3 οργανώσεις) αφορούν άνεργους και συγκεκριμένα σε αδιόριστους επιτυχόντες διαγωνισμών ΑΣΕΠ. Τέλος καταγράφηκαν και 20 οργανώσεις (3,85%) συνταξιούχων διαφόρων επαγγελμάτων ή επιχειρήσεων («Σύνδεσμος Συνταξιούχων Υπαλλήλων Ε.Ρ.Τ. Α.Ε. Βορείου Ελλάδας» και «Σύλλογος Συνταξιούχων της Αθηναϊκής Ζυθοποιίας Α.Ε. Amstel»).

ΙΓ. Λοιπές οργανώσεις

Ένα μέρος των οργανώσεων δεν εντάχθηκε σε συγκεκριμένη κατηγορία· αυτό

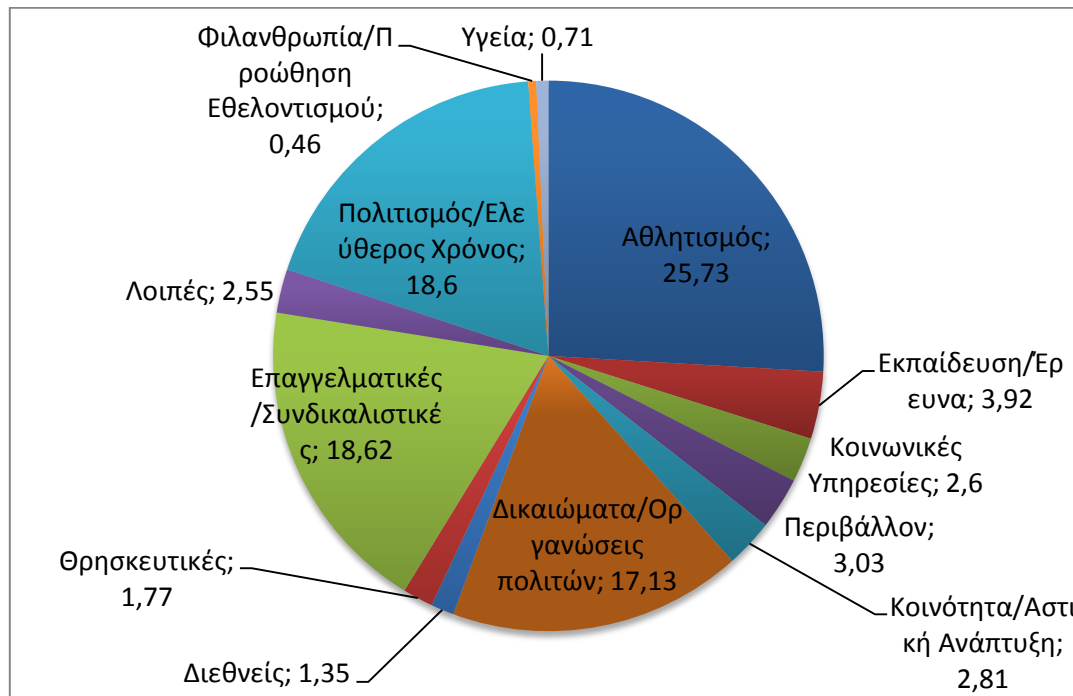
¹¹⁵ «Καθολική Νεολαία Θεσσαλονίκης Κ.Ν.Θ».

οφείλεται στο ότι οι επωνυμίες τους περιορίζονταν σε διακριτικούς, μη περιγραφικούς τίτλους («Μορφογέννες», «Αστρα Νετ»), οι οποίοι δεν παραπέμπουν σε καμία από τις προηγούμενες κατηγορίες, ενώ δεν κατέστη δυνατός ο προσδιορισμός του αντικειμένου τους κατά την αναζήτηση πληροφοριών μέσω διαδικτύου ή μέσω του Τύπου. Για τους λόγους αυτούς 71 οργανώσεις παρέμειναν αταξινόμητες.

4.2.3 Θεματικές προτιμήσεις της σωματειακής οργάνωσης

Αυτό που παρατηρείται με μια πρώτη ματιά (Γράφημα 12), είναι η αριθμητική υπεροχή κάποιων κατηγοριών έναντι των υπολοίπων. Έτσι οι οργανώσεις που έχουν ως αντικείμενο τον αθλητισμό (25,73%) και τον πολιτισμό/αναψυχή (18,6%) αποτελούν τις πολυπληθέστερες ομάδες της κοινωνίας πολιτών, τουλάχιστον μεταξύ αυτών που οργανώνονται σε σωματειακή μορφή. Εξίσου σημαντικές αναδεικνύονται οι κατηγορίες επαγγελματικών/συνδικαλιστικών σωματείων (18,6%)¹¹⁶ και της προώθησης δικαιωμάτων/ενεργών πολιτών (17,1%).

Γράφημα 12. Κατηγορίες σωματείων που ιδρύθηκαν την περίοδο 2000-2012 (%)

Πηγή: Πρωτογενής έρευνα στο Πρωτοδικείο Θεσσαλονίκης (επεξεργασμένα στοιχεία).

¹¹⁶ Έχει ήδη καταγραφεί ότι οι Νοτιοευρωπαίοι συμμετέχουν περισσότερο από τους Άγγλους ή τους Ολλανδούς σε επαγγελματικές και συνδικαλιστικές οργανώσεις και λιγότερο σε οργανώσεις με «μεταύλιστικούς στόχους» (Σωτηρόπουλος 2017:53).

Αντίθετα μικρότερο ποσοστό του συνόλου αφορά οργανώσεις που έχουν ως αντικείμενο το περιβάλλον (3,0%), την κοινοτική ανάπτυξη (2,81%), την εκπαίδευση (3,92%) και την παροχή κοινωνικών υπηρεσιών (2,6%). Τέλος πολύ χαμηλά είναι τα ποσοστά των διεθνών (1,3%) και των θρησκευτικών ομάδων (1,7%) καθώς και των οργανώσεων που αναφέρονται θεματικά στην υγεία (0,7%) και τη φιλανθρωπία (0,4%).

Οι διαφοροποιήσεις μεταξύ των κατηγοριών ως προς τα ποσοστά τους θα μπορούσαν να οφείλονται κατ' αρχάς στη μορφή οργάνωσης που κάθε κατηγορία τείνει να επιλέγει. Για παράδειγμα ενώσεις ατόμων που ήδη συνδέονται μεταξύ τους με κάποιο τρόπο, όπως οι οργανώσεις κατοίκων ή οι φοιτητές, διευκολύνονται καθώς διαθέτουν εξαρχής τον ελάχιστο αριθμό ατόμων που απαιτείται για την ίδρυσή σωματείου. Για τον λόγο αυτόν παρατηρείται και πληθώρα εξωραϊστικών σωματείων.

Άλλες οργανώσεις όπως οι συνδικαλιστικές, οι σύλλογοι γονέων των μαθητών της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και τα αθλητικά σωματεία οργανώνονται σωματειακά εκ του νόμου,¹¹⁷ επομένως είναι αναμενόμενο οι αντίστοιχες κατηγορίες να είναι πολυπληθείς. Θα πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι τα μεγάλα ποσοστά που έχουν οι επαγγελματικές και οι αθλητικές οργανώσεις δεν αποτελούν έκπληξη για την ελληνική πραγματικότητα. Οι οργανώσεις επαγγελματιών και τα συνδικαλιστικά σωματεία αποτελούν ισχυρούς θύλακες της κοινωνίας πολιτών, στη μετεμφυλιακή (Καραγιάννης 2008) μεταπολεμική (Σωτηρόπουλος 2004) και μεταπολιτευτική Ελλάδα (Λουκίδου & Σωτηρόπουλος 2015) και το ίδιο ισχύει και για τα αθλητικά σωματεία. Οι δύο αυτές βασικές κατηγορίες χαρακτηρίζονται από την έντονη επέμβαση του κράτους στο πλαίσιο ενός ιδιόρρυθμου κρατικού κορπορατισμού και συγκεκριμένης οργάνωσης του συστήματος εκπροσώπησης συμφερόντων (Μαυρογορδάτος 2001).

Αντίθετα οικοδομικοί και αγροτικοί συνεταιρισμοί της κοινωνικής οικονομίας,

---

¹¹⁷ Ο ν.1264/1982 «Για τον εκδημοκρατισμό του συνδικαλιστικού κινήματος και την κατοχύρωση των συνδικαλιστικών ελευθεριών των εργαζομένων», στο Κεφάλαιο Α', άρθρο 1 ορίζει τα σωματεία ως την κύρια μορφή των πρωτοβάθμιων συνδικαλιστικών οργανώσεων, ενώ σύμφωνα με το άρθρο 2 παρ.1B του ν. 2621/1998 προβλέπεται η συγκρότηση των Συλλόγων Γονέων σε σωματειακή μορφή. Παρομοίως σύμφωνα με τον ν. 2725/1999, για να λάβει μέρος ένας αθλητής σε αθλητικούς αγώνες, οφείλει να εκδώσει δελτίο από ένα αναγνωρισμένο αθλητικό σωματείο.

οι οποίοι και θα εντάσσονταν στην κατηγορία της «κοινοτικής ανάπτυξης», υποχρεούνται από τον νόμο να επιλέξουν τη μορφή του συνεταιρισμού και όχι του σωματείου. Τα φιλανθρωπικά ιδρύματα επίσης επιλέγουν συχνά τη νομική μορφή του ιδρύματος, ενώ πολλές θρησκευτικές οργανώσεις τη μορφή των ερανικών επιτροπών.

Περαιτέρω, ενώσεις ατόμων που δεν συνδέονται μεταξύ τους θεσμικά είναι πιο εύκολο να καταφύγουν στη μορφή της αστικής εταιρείας, καθώς αυτή δεν απαιτεί 20 άτομα για την ίδρυσή της. Τέτοιες ενώσεις μπορεί να είναι οι περιβαλλοντικές, οι οργανώσεις προώθησης δικαιωμάτων (εκτός των συλλόγων γονέων και κηδεμόνων), οι οργανώσεις που έχουν ως αντικείμενο την παροχή κοινωνικών υπηρεσιών, αλλά και την εκπαίδευση ή την έρευνα. Έτσι το επεξεργασμένο δείγμα δεν περιλαμβάνει το σύνολο των κατηγοριών αυτών.

Είναι σαφές ότι τα ανωτέρω ποσοστά ανταποκρίνονται στην τάση σωματειακής οργάνωσης των διαφόρων κατηγοριών και δεν μπορούν να αποτελέσουν απόλυτο ποσοτικό δείκτη για το σύνολο της κοινωνίας πολιτών. Ωστόσο τα σωματεία παραμένουν για πολλές κατηγορίες η πιο διαδεδομένη μορφή οργάνωσης της τυπικής κοινωνίας πολιτών, επομένως τα ποσοστά αυτά αντανακλούν σε μεγάλο βαθμό τις θεματικές προτιμήσεις της τυπικής συλλογικής οργάνωσης.

4.2.4 Ιδρύσεις οργανώσεων ανά κατηγορία 2000-2012 με έμφαση στην περίοδο 2010-2012

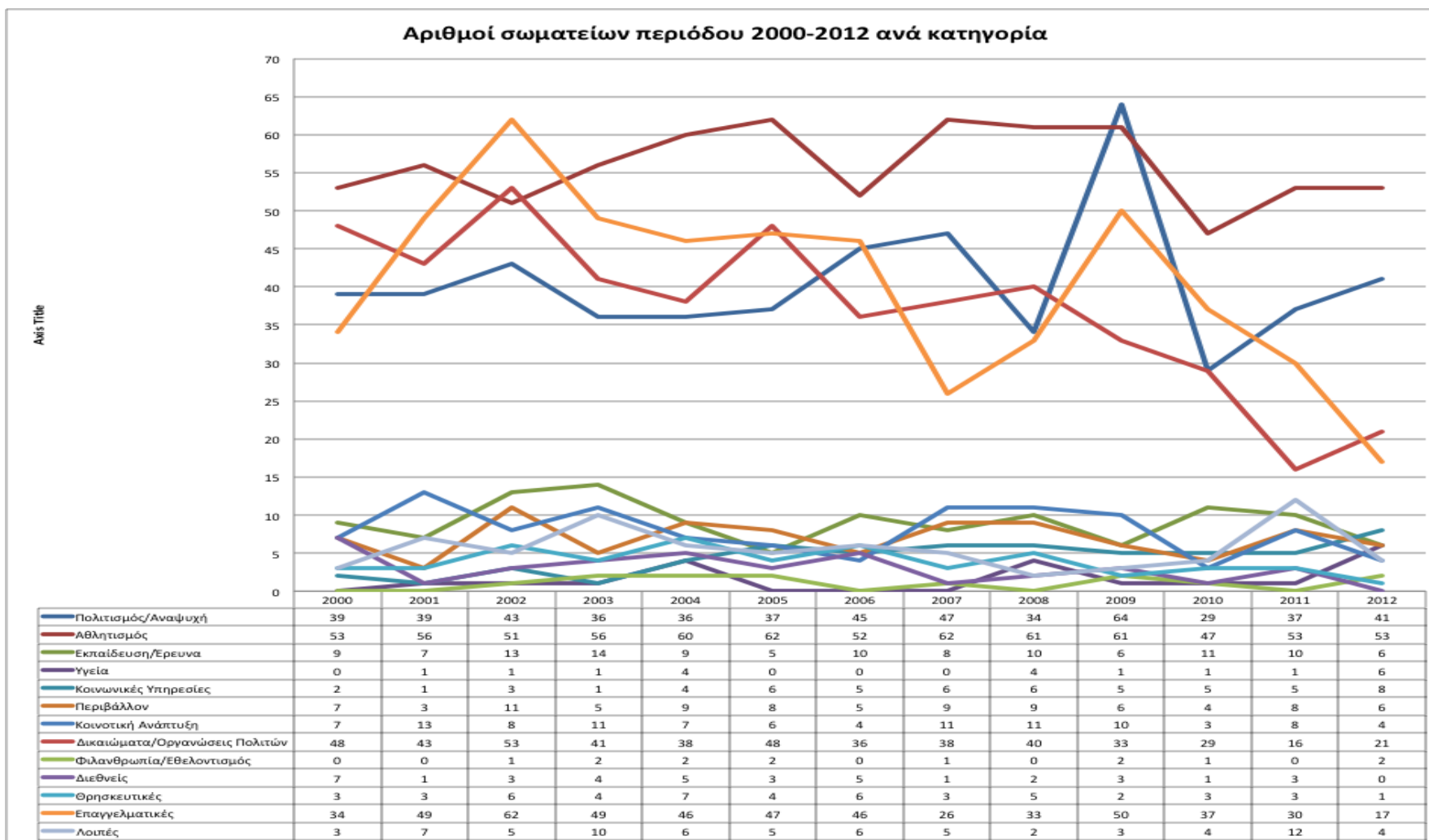
Ο αριθμός νέων σωματείων σε κάθε κατηγορία κατά την περίοδο 2000-2012 δεν παραμένει σταθερός. Τόσο όσον αφορά τον ετήσιο αριθμό ιδρύσεων ανά κατηγορία (Ε.Α.Ι.Κ.) (Γράφημα 13) όσο και σε σχέση με τον ετήσιο συνολικό αριθμό ιδρύσεων (Ε.Σ.Α.Ι.) (Γράφημα 10) κάθε κατηγορία παρουσιάζει είτε λιγότερο είτε περισσότερο κυμαινόμενη πορεία. Κυμαινόμενο επίσης είναι και το ετήσιο ποσοστό ιδρύσεων ανά κατηγορία (Ε.Π.Ι.Κ.) στο σύνολο των νέων οργανώσεων (Γράφημα 14).

Όσον αφορά κατ' αρχάς τις τέσσερις μεγαλύτερες κατηγορίες οργανώσεων, οι διακυμάνσεις αυτές είναι αισθητές (Γραφήματα 13, 14) και γίνονται εντονότερες την περίοδο 2009-2012. Την τριετία αυτή παρουσιάζεται μια γενικότερη τάση μείωσης του Ε.Σ.Α.Ι. σε σχέση με το 2009 (Γραφήματα 10, 13). Ωστόσο άλλες οργανώσεις

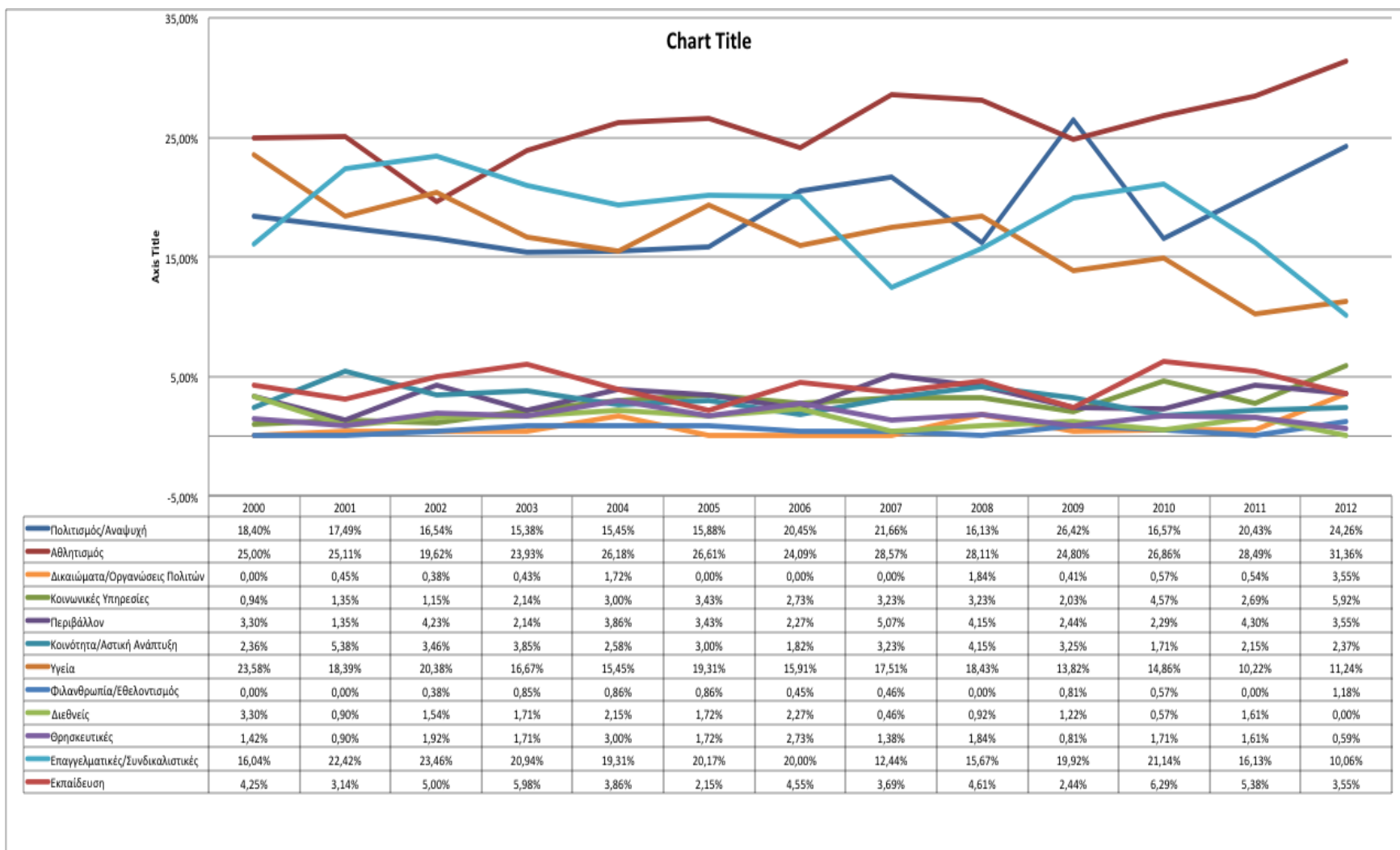
την ακολουθούν και μετά το 2010 και άλλες την αντιπαρέρχονται, παρουσιάζοντας ανάκαμψη στον Ε.Α.Ι.Κ. Στην πρώτη περίπτωση ανήκουν οι κατηγορίες των επαγγελματικών/συνδικαλιστικών οργανώσεων και των οργανώσεων προώθησης δικαιωμάτων. Πιο συγκεκριμένα στην ομάδα των επαγγελματικών/συνδικαλιστικών οργανώσεων παρατηρείται σημαντική αύξηση των νέων ιδρύσεων (Ε.Α.Ι.Κ.) το 2002 και 2009 (Γράφημα 13) ανάλογη με την αύξηση του συνολικού αριθμού νέων οργανώσεων (Ε.Σ.Α.Ι.) (Γράφημα 10), ενώ το 2007 παρατηρείται μείωση του αριθμού νέων οργανώσεων (Ε.Α.Ι.Κ.) που συμβαδίζει με την τάση (όμως όχι και σε ένταση) με τον συνολικό αριθμό ίδρυσης νέων οργανώσεων (Ε.Σ.Α.Ι.) (Γράφημα 10). Η μείωση του 2007 οφείλεται στη μείωση του ποσοστού της κατηγορίας αυτής (Ε.Π.Ι.Κ.) (Γράφημα 14). Όσον αφορά την περίοδο 2010-2012, παρουσιάζεται σταθερή μείωση των Ε.Α.Ι.Κ. και Ε.Π.Ι.Κ., ενώ το 2012 καταγράφεται η χαμηλότερη τιμή της κατηγορίας αυτής (17 οργανώσεις) αλλά και του Ε.Π.Ι.Κ. Αυτή η τάση της τελευταίας τριετίας συμβαδίζει γενικά με την τάση του συνολικού αριθμού νέων οργανώσεων (Ε.Σ.Α.Ι.) (Γράφημα 10).

Γράφημα 13. Ετήσιος Αριθμός Ιδρύσεων ανά Κατηγορία Ε.Α.Ι.Κ.

Πηγή: Πρωτογενής έρευνα στο Πρωτοδικείο Θεσσαλονίκης (επεξεργασμένα στοιχεία).

Γράφημα 14. Ετήσιο ποσοστό ιδρύσεων ανά κατηγορία (Ε.Π.Ι.Κ.)

Πηγή: Πρωτογενής έρευνα στο Πρωτοδικείο Θεσσαλονίκης (επεξεργασμένα στοιχεία).

Ανάλογη είναι και η περίπτωση των οργανώσεων προώθησης δικαιωμάτων: τα υψηλότερα σημεία του Ε.Α.Ι.Κ. καταγράφονται τα έτη 2002 (ανάλογο με το Ε.Σ.Α.Ι.) και το 2005 (μη ανάλογο με το Ε.Σ.Α.Ι), ενώ το 2009 η κατηγορία αυτή δεν ακολουθεί τη γενική τάση αύξησης (Γράφημα 10). Αντίθετα ο αριθμός νέων σωματείων (Ε.Α.Ι.Κ.) μειώνεται ήδη από το 2009. Κατά την περίοδο 2000-2010 η γενική πορεία της κατηγορίας είναι πτωτική (Γράφημα 13). Η πτωτική αυτή πορεία – παρότι η μείωση των νέων οργανώσεων ξεκινάει ένα έτος νωρίτερα και παρουσιάζει μικρή ανάκαμψη το 2012– ανταποκρίνεται στην τάση μείωσης του συνολικού ποσοστού νέων οργανώσεων (Ε.Σ.Α.Ι) από το 2010 και έως το 2012 (Γράφημα 10).

Στη δεύτερη περίπτωση, εκείνη των οργανώσεων που μετά το 2010 δεν ακολουθούν την πτωτική πτώση του συνολικού αριθμού νέων οργανώσεων, ανήκουν οι κατηγορίες Πολιτισμός/Αναψυχή και Αθλητισμός. Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά την ομάδα πολιτισμός/αναψυχή, η πορεία ίδρυσης νέων οργανώσεων (Ε.Α.Ι.Κ.) φαίνεται σχετικά σταθερή έως το 2009, όταν παρατηρείται απότομη αύξηση του αριθμού νέων οργανώσεων (Γράφημα 13), γεγονός που συμβαδίζει με τη συνολική αύξηση του αριθμού των νέων οργανώσεων (Ε.Σ.Α.Ι.) που παρατηρήθηκε το ίδιο έτος (Γράφημα 10). Στη συνέχεια υπάρχει μια απότομη πτώση το 2010, η οποία οφείλεται στη γενικότερη τάση μείωσης του Ε.Σ.Α.Ι., καθώς το ποσοστό αυτής της κατηγορίας σε σχέση με το σύνολο (Ε.Π.Ι.Κ.) κυμαίνεται περίπου στα επίπεδα του 2008 (Γράφημα 14). Από το 2010 και μετά η πορεία ίδρυσης νέων σωματείων αυτής της κατηγορίας παρουσιάζει σταθερή και σημαντική αυξητική τάση. Όπως φαίνεται στο Γράφημα 13, η αύξηση αυτή είναι ιδιαίτερος αξιοσημείωτη, καθώς είναι αντίθετη με την τάση του Ε.Σ.Α.Ι, η οποία σημειώνει πτωτική πορεία (Γράφημα 10). Αντίστοιχα αυξάνεται και το ποσοστό της κατηγορίας αυτής σε σχέση με τον συνολικό αριθμό οργανώσεων (Ε.Π.Ι.Κ.) (Γράφημα 14).

Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και στην περίπτωση των αθλητικών οργανώσεων. Συγκεκριμένα τόσο ο Ε.Α.Ι.Κ. όσο και το Ε.Π.Ι.Κ. αυξάνονται από το 2011, ενώ ο Ε.Σ.Α.Ι. βρίσκεται στο χαμηλότερο σημείο της περιόδου 2000-2012. Το Ε.Π.Ι.Κ. είναι επίσης το υψηλότερο για ολόκληρη την περίοδο 2000-2012, που σημαίνει ότι τα αθλητικά σωματεία είναι η δημοφιλέστερη κατηγορία οργάνωσης την περίοδο αυτή.

Όσον αφορά στις υπόλοιπες κατηγορίες οργανώσεων, παρατηρούνται μικρότερες και σχεδόν αμελητέες διακυμάνσεις.

Την περίοδο μετά το 2009 από τις υπόλοιπες κατηγορίες εκείνες που

παρουσιάζουν μια ελάχιστη πτώση στον Ε.Α.Ι.Κ. είναι οι κατηγορίες εκπαίδευση/έρευνα και οι διεθνείς. Ελαφριά αύξηση παρουσιάζουν οι κατηγορίες της υγείας και των κοινωνικών υπηρεσιών. Οργανώσεις με αντικείμενο το περιβάλλον και την κοινοτική ανάπτυξη ακολουθούν την πορεία του Ε.Σ.Α.Ι, με μικρή μείωση από το 2010, μικρή αύξηση το 2011 και μικρή περαιτέρω μείωση το 2012 (Γράφημα 13).

Σε γενικές γραμμές η εξέλιξη μετά το 2010 παρουσιάζει δύο γενικές τάσεις: τη σύμπτωση με την πτωτική τάση του Ε.Σ.Α.Ι., η οποία αντανακλάται στις επαγγελματικές/συνδικαλιστικές οργανώσεις και τις οργανώσεις προώθησης δικαιωμάτων, και τη διαφοροποίηση από αυτή την πτωτική τάση μέσω της ανάκαμψης του Ε.Α.Ι.Κ., η οποία διαφαίνεται στις κατηγορίες του αθλητισμού και του πολιτισμού/αναψυχής. Αντίστοιχα αυτό που συμπεραίνουμε από τον έλεγχο των ποσοστών ίδρυσης ανά έτος και ανά κατηγορία είναι ότι μετά το 2010 αυξάνεται η προτίμηση στις οργανώσεις πολιτισμού και αθλητισμού, ενώ μειώνεται στις οργανώσεις προώθησης δικαιωμάτων και πολύ περισσότερο στις επαγγελματικές/συνδικαλιστικές οργανώσεις.

4.2.5 Η αλληλεπίδραση σωματείων και οικονομικής κρίσης με βάση τη σχέση των οργανώσεων με το κράτος

Αυτό που φάνηκε από την ανάλυση της πορείας ίδρυσης των οργανώσεων ανά κατηγορία, είναι ότι η μείωση του συνολικού αριθμού ίδρυσης σωματείων για την περίοδο 2010-2012, όπως αυτή φαίνεται από το Γράφημα 10, δεν αφορά το σύνολο των θεματικών κατηγοριών. Οι οργανώσεις που παρουσιάζουν πτώση ανάλογη με εκείνη του συνολικού αριθμού οργανώσεων κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης είναι οι επαγγελματικές/συνδικαλιστικές οργανώσεις, οι οργανώσεις προώθησης δικαιωμάτων και σε μικρότερο βαθμό οι περιβαλλοντικές και οι οργανώσεις κοινοτικής ανάπτυξης. Αντίθετα οι κατηγορίες που είναι λιγότερο ευάλωτες στις τάσεις του Ε.Σ.Α.Ι. είναι εκείνες με αντικείμενο τον πολιτισμό/αναψυχή, τον αθλητισμό και σε μικρότερο βαθμό την υγεία και τις κοινωνικές υπηρεσίες.

Θα λέγαμε λοιπόν ότι όλες οι κατηγορίες οργανώσεων δεν υφίστανται στον ίδιο βαθμό και κάποιες δεν υφίστανται καμία επίπτωση την περίοδο της οικονομικής κρίσης, όπως αυτή αντανακλάται στην οικονομική, κοινωνική και πολιτική ζωή τη συγκεκριμένη τριετία. Ποια είναι όμως η αλληλεπίδραση οικονομικής κρίσης και

οργανώσεων με βάση τη σχέση τους με το κράτος;

Για την εξέταση αυτού του ερωτήματος χρησιμοποιήθηκε το σκεπτικό της διάκρισης των Foley & Edwards (1996), έτσι όπως αυτό συμπληρώθηκε από τους Hasenfeld & Gidron (2005), μεταξύ οργανώσεων που είναι «ουδέτερες προς το κράτος», «αντιπολιτευτικές» και «συνεργατικές». Συγκεκριμένα οι οργανώσεις διακρίθηκαν σε τρεις γενικές κατηγορίες: αυτές που από τη φύση τους αρθρώνουν ένα αίτημα¹¹⁸ προς το κράτος, αυτές που είναι ουδέτερες¹¹⁹ προς το κράτος (ούτε αίτημα ούτε συνεργασία) και εκείνες των οποίων η φύση είναι συμπληρωματική¹²⁰ προς το κράτος. Με βάση αυτή τη γενική διάκριση παρατηρούμε τα εξής (Γράφημα 15):¹²¹

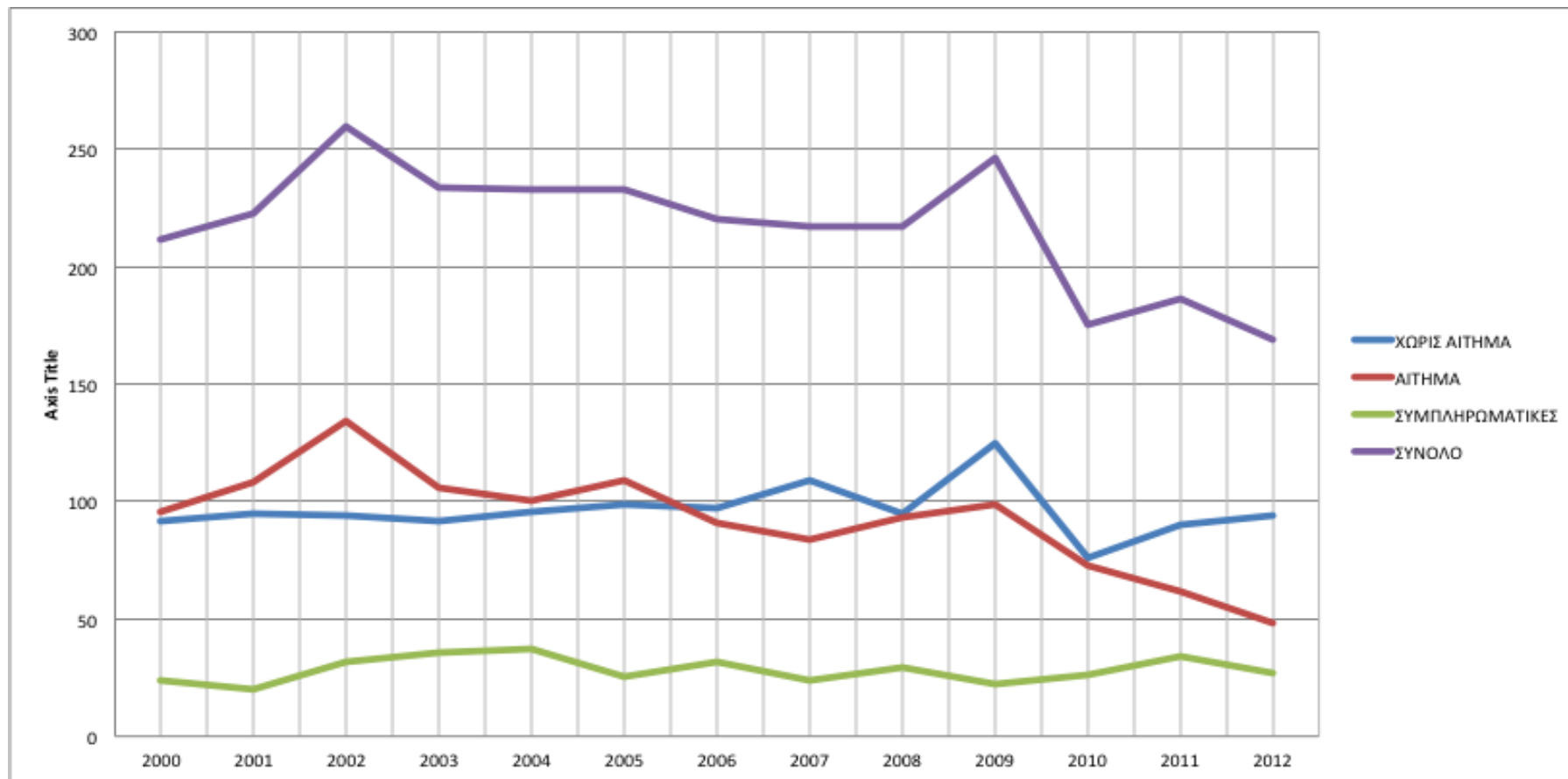
¹¹⁸ Στις οργανώσεις «με αίτημα» συμπεριλήφθησαν οι επαγγελματικές συνδικαλιστικές, οι περιβαλλοντικές, οι οργανώσεις με αντικείμενο την κοινοτική ανάπτυξη και οι οργανώσεις προώθησης δικαιωμάτων.

¹¹⁹ Στις οργανώσεις «χωρίς αίτημα» συμπεριλήφθησαν οι αθλητικές οργανώσεις και οι οργανώσεις με αντικείμενο πολιτισμό/αναψυχή.

¹²⁰ Στις «συμπληρωματικές» οργανώσεις συμπεριλήφθησαν οι κατηγορίες: εκπαίδευση/έρευνα, υγεία, κοινωνικές υπηρεσίες, διεθνείς, θρησκευτικές και φιλανθρωπίας.

¹²¹ Θα πρέπει και πάλι να διευκρινιστεί ότι η υπαγωγή των διαφορετικών κατηγοριών βάσει αντικείμενου σε κατηγορίες βάσει της σχέσης με το κράτος υπόκειται στους ίδιους μεθοδολογικούς περιορισμούς με κάθε άλλη κατηγοριοποίηση. Τα όρια με βάση τη σχέση των οργανώσεων με το κράτος είναι ρευστά και υπάρχουν πολλές περιπτώσεις μετακίνησης των οργανώσεων από τη μία κατηγορία στην άλλη. Οργανώσεις ουδέτερες ή συμπληρωματικές μπορεί να είναι εξίσου έτοιμες να αρθρώσουν αιτήματα με τις οργανώσεις προώθησης δικαιωμάτων, γεγονός που είναι πιο πιθανό στις περιπτώσεις διαμαρτυρίας. Αντίθετα οργανώσεις με αίτημα (π.χ. οι σύλλογοι γονέων και κηδεμόνων) μπορεί λειτουργούν ουδέτερα σε όλο το διάστημα της ζωής τους. Στην παρούσα έρευνα η κατηγοριοποίηση γίνεται με βάση το κύριο αντικείμενο των ομάδων, όπως αυτό προκύπτει από την επωνυμία τους, και όχι βάσει της δράσης τους. Είναι φανερό ότι αυτή η μέθοδος ενέχει έναν βαθμό σύμβασης: για να θεωρηθεί η κατηγοριοποίηση αυτή απόλυτη θα ήταν απαραίτητη η ποιοτική και σε βάθος ανάλυση κάθε ομάδας και της δράσης της ξεχωριστά.

Γράφημα 15. Πορεία των οργανώσεων με βάση τη σχέση τους με το κράτος 2000-2012

Πηγή: Πρωτογενής έρευνα στο Πρωτοδικείο Θεσσαλονίκης (επεξεργασμένα στοιχεία)

Οι οργανώσεις που επηρεάζονται περισσότερο από την πτωτική πορεία του Ε.Σ.Α.Ι. είναι αυτές που θα χαρακτηρίζονταν ως «αντιπολιτευτικές», δηλαδή εκείνες που είναι πιο πιθανό να αρθρώσουν ένα αίτημα προς το κράτος ή να αντιταχθούν σε συγκεκριμένες πολιτικές του με σκοπό την προώθηση είτε του γενικού συμφέροντος είτε συμφερόντων των μελών τους. Οι οργανώσεις αυτές είναι ιδιαίτερα ευάλωτες στη μείωση του Ε.Σ.Α.Ι, γεγονός που αποδεικνύεται στην περίπτωση της διετίας 2010-2012. Πιο συγκεκριμένα από το 2009 έως το 2010 οι οργανώσεις μειώνονται κατά 26% και στη συνέχεια συνεχίζουν την πτωτική πορεία κατά 15% (το διάστημα 2010-2011) και κατά 22% (το διάστημα 2011-2012) φτάνοντας σε συνολική μείωση για την τριετία της τάξης του 63% (Γράφημα 16). Ουσιαστικά η πτώση αυτού του είδους οργανώσεων είναι εκείνη που διαμορφώνει την πτώση του συνολικού αριθμού νέων οργανώσεων –η οποία φτάνει στο 33% αυτή την τριετή περίοδο. Εάν δε αναλογιστούμε ότι το 65% των οργανώσεων διαμεσολάβησης δικαιωμάτων είναι σύλλογοι γονέων και κηδεμόνων –οι οποίοι ιδρύονται σε κάθε σχολείο βάσει νόμου και είναι υπό συζήτηση το εάν απευθύνουν αίτημα προς το κράτος–,¹²² τότε καθίσταται εμφανές ότι η πραγματική πτώση της κατηγορίας αυτής είναι πολύ μεγαλύτερη.

Αντίθετα οι οργανώσεις που θα χαρακτηρίζονταν «ουδέτερες» ή «χωρίς

---

¹²² Σύμφωνα με το άρθρο 2 του ν. 2621/23.6.98 (Φ.Ε.Κ. 136/Α') «Οι γονείς των μαθητών κάθε δημόσιου σχολείου συγκροτούν ένα σύλλογο γονέων, που φέρει την επωνυμία του σχολείου και συμμετέχουν αυτοδικαίως σε αυτόν». Θα έλεγε κανείς ότι η αυτοδίκαιη συμμετοχή έρχεται σε αντίθεση με τον «εθελοντικό» χαρακτήρα της κοινωνίας πολιτών, ωστόσο το στοιχείο αυτό δεν κρίθηκε καθοριστικό στην παρούσα κατηγοριοποίηση, καθώς η πρωτοβουλία για την ίδρυση, η οποία απαιτεί 20 άτομα, είναι εθελοντική. Από τη μελέτη καταστατικών διαφόρων συλλόγων γονέων και κηδεμόνων θα μπορούσαμε κατ' αρχάς να πούμε ότι η ένταξη αυτών των οργανώσεων στην κατηγορία «ουδέτερη» είναι λογική, καθώς ο σκοπός ίδρυσής τους είναι κυρίως η διασφάλιση ενός εύρυθμου σχολικού περιβάλλοντος, ενώ η πρακτική ίδρυσής τους σε κάθε σχολείο τις καθιστά σχεδόν υποχρεωτικές, γεγονός που κάνει τους συλλόγους γονέων και κηδεμόνων να διαφέρουν από τις υπόλοιπες οργανώσεις διαμεσολάβησης δικαιωμάτων που συμπεριλαμβάνονται στην οικεία κατηγορία. Ωστόσο δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις όπου ως σκοπός αναγράφεται και η προστασία της υγείας και της ασφάλειας των μαθητών καθώς και ζητήματα κοινωνικής ευαισθησίας· στην πράξη δε οι σύλλογοι γονέων μπορεί να παίξουν καθοριστικό ρόλο στη διαμεσολάβηση των δικαιωμάτων των παιδιών. Η κατάχρηση αυτών των σκοπών μάλιστα έφερε κάποιους τέτοιους συλλόγους (Φιλιπιάδας, Ωραιοκάστρου κ.ά.) απέναντι στο κράτος στις πρόσφατες υποθέσεις συστέγασης ανήλικων προσφύγων σε σχολικές μονάδες. Οι σύλλογοι γονέων και κηδεμόνων επομένως συμπεριλήφθηκαν στην κατηγορία «με αίτημα», καθώς είναι πιθανό να αρθρώσουν κάποιο τέτοιο απέναντι στη διοίκηση του σχολείου και στο υπουργείο Παιδείας. Σε κάθε περίπτωση κατά την ερμηνεία των αποτελεσμάτων θα πρέπει να λαμβάνεται υπ' όψιν το γεγονός ότι η φθίνουσα πορεία των οργανώσεων «με αίτημα» θα εμφανίζονταν ακόμη εντονότερη, εάν στην κατηγορία δεν περιλαμβάνονταν οι εν λόγω σύλλογοι.

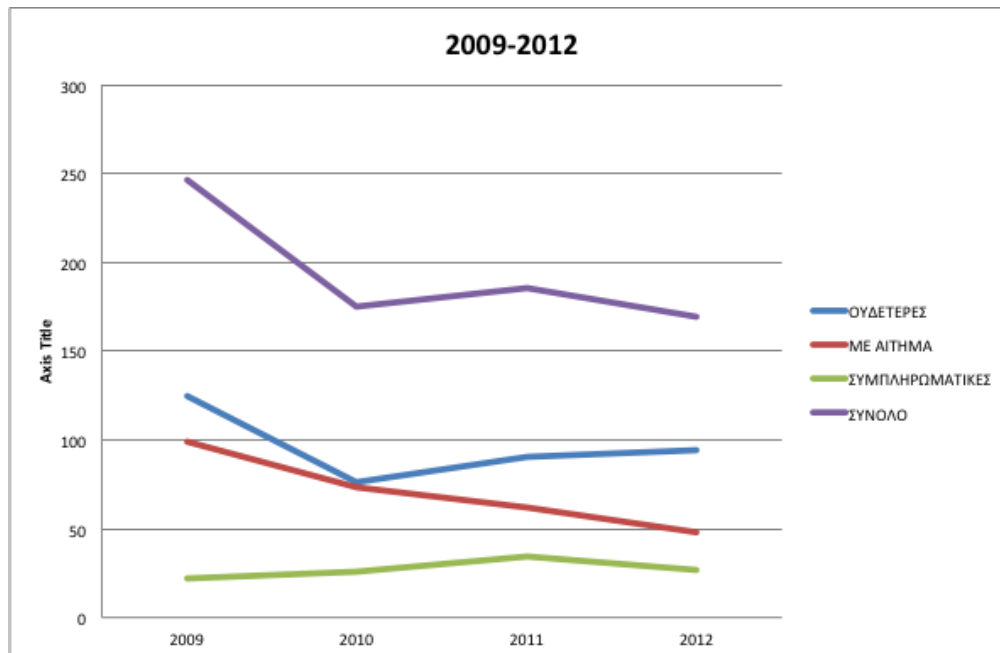

αίτημα» προς το κράτος και ιδίως οι οργανώσεις που έχουν αντικείμενο την εκμετάλλευση του ελεύθερου χρόνου δεν ακολουθούν την πτωτική τάση της περιόδου 2010-2012. Πιο συγκεκριμένα, ενώ μειώνονται κατά 39% από το 2009 ως το 2010, στη συνέχεια παρουσιάζουν αυξητική πορεία της τάξης του 18% (2011) και του 4% (2012) και ανακάμπτουν τείνοντας να φτάσουν στα επίπεδα του 2008 (Γράφημα 15 και 16).

Όσον αφορά τις οργανώσεις που λειτουργούν «συμπληρωματικά» προς το κράτος («συνεργατικές» οργανώσεις), αυτές παρουσιάζουν μια σχετικά σταθερή πορεία χωρίς έντονες διακυμάνσεις (Γράφημα 15 και 16), με μικρή αύξηση το 2011 και μικρή πτώση το 2012.

Επομένως αυτό που καθίσταται εμφανές είναι ότι η οικονομική κρίση επηρεάζει αρνητικά την τάση ίδρυσης σωματείων με αίτημα προς το κράτος, ενώ δεν επηρεάζει στον ίδιο βαθμό τα ουδέτερα σωματεία και τα σωματεία με συμπληρωματική λειτουργία προς το κράτος.

Γράφημα 16. Η πορεία των οργανώσεων με βάση τη σχέση τους με το κράτος την περίοδο της κρίσης

Πηγή: Πρωτογενής έρευνα στο Πρωτοδικείο Θεσσαλονίκης (επεξεργασμένα στοιχεία).

Το εύρημα αυτό θα μπορούσε να ερμηνευθεί με βάση τη φύση των οργανώσεων που διαθέτουν κάποιο αίτημα προς το κράτος. Είναι δηλαδή

αναμενόμενο οι οργανώσεις προώθησης δικαιωμάτων και συμφερόντων να διαθέτουν πιο οξυμένα κοινωνικά αντανακλαστικά και να αλληλεπιδρούν εντονότερα με το κοινωνικό και το οικονομικό περιβάλλον.

Ο περιορισμός των διαθέσιμων πόρων και του διαθέσιμου χρόνου θα μπορούσαν να ερμηνεύσουν ένα μέρος της πτώσης στην ίδρυση σωματείων με αίτημα, ωστόσο η ερμηνεία αυτή δεν συνάδει με την αύξηση των σωματείων που είναι ουδέτερα ή συμπληρωματικά προς το κράτος, τα οποία υφίστανται τους ίδιους περιορισμούς και θα έπρεπε να επηρεάζονται εξίσου. Η διαφορετική αντίδραση μεταξύ των σωματείων με βάση τη σχέση τους με το κράτος προσδίδει μια ποιοτική διάσταση στο ζήτημα της πορείας τους την τελευταία τριετία.

Επιπρόσθετα παρατηρείται το εξής παράδοξο: η οικονομική κρίση αυξάνει την ανάγκη ύπαρξης οργανώσεων με αίτημα, υπό την έννοια ότι αυξάνονται και τα αιτήματα, καθώς οι πολιτικές που συνδέονται με την οικονομική κρίση περισσότερο πλήττουν παρά προωθούν τα πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα των πολιτών. Θα ήταν λοιπόν κατ' αρχάς αναμενόμενη μια αύξηση των αντιπολιτευτικών ομάδων που είτε αντίκεινται στις πολιτικές αυτές είτε διεκδικούν και προωθούν τα δικαιώματα των ασθενέστερων κοινωνικών ομάδων.

Η γενικότερη απογοήτευση από την πολιτική που έχει ως συνέπεια τη μείωση της πολιτικής συμμετοχής θα μπορούσε να αποτελέσει μια ερμηνεία υπό εξέταση. Αυτή η απογοήτευση τείνει να επηρεάζει ιδιαίτερα τη συμμετοχή μέσω της εκλογικής διαδικασίας και θα ήταν εύλογο να υποθέσει κανείς ότι αντανακλάται και στη συλλογική διεκδίκηση. Ωστόσο η ερμηνεία αυτή παραγνωρίζει πληθώρα παραδειγμάτων συλλογικής οργάνωσης σε άτυπο επίπεδο (Σωτηρόπουλος 2004, Κάλλας 2004) και την κουλτούρα διεκδίκησης και διαμαρτυρίας (Andronikidou & Kontras 2012) με εντονότερο παράδειγμα τη κινητοποίηση των «Αγανακτισμένων» ή τις πολυάριθμες κινήσεις εναντίον των μνημονίων σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη.

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να ληφθεί υπ' όψιν ότι τα ευρήματα αφορούν αποκλειστικά και μόνο στις ομάδες της τυπικής κοινωνίας πολιτών που οργανώνονται ως σωματεία. Η διαπίστωση αυτή δίνει μια άλλη προοπτική στο προαναφερθέν εύρημα. Δεν θα ήταν παράλογο να διατυπωθεί η ακόλουθη υπόθεση εργασίας: η μείωση στις οργανώσεις με αίτημα περιορίζεται κυρίως στην τυπική κοινωνία πολιτών και συγκεκριμένα στις ομάδες που διαθέτουν σωματειακή οργάνωση. Ταυτόχρονα η δυναμική της συλλογικής οργάνωσης και προώθησης δικαιωμάτων μετακυλιέται σε νέες μη συμβατικές μορφές διαμαρτυρίας και

διεκδίκησης που είτε εκφράζονται μέσω άλλης μορφής τυπικής οργάνωσης είτε άτυπα μέσω σταθερών, ωστόσο μη νόμιμα αναγνωρισμένων συσσωματώσεων που πολλές φορές και λόγω μεγέθους εκφεύγουν του ερευνητικού ραντάρ (McCabe, Phillimore & Mayblin 2010). Αυτή η υπόθεση εργασίας αποτελεί μία από τις βασικές υποθέσεις της διατριβής και εξετάζεται ειδικότερα στα αμέσως επόμενα κεφαλαία.

Συμπεράσματα κεφαλαίου

Στο πρώτο μέρος αυτού του κεφαλαίου αυτό έγινε μια καταγραφή της τάσης ίδρυσης νέων σωματείων από το 1990 έως σήμερα στον νομό Θεσσαλονίκης. Διαπιστώθηκε η ύπαρξη μιας διακριτής «χρυσής περιόδου» σωματειακής οργάνωσης, η οποία αφορά τη 15ετία μεταξύ 1994-2009. Ο αριθμός των σωματείων πριν και μετά από αυτή την περίοδο είναι αισθητά χαμηλότερος. Συγκεκριμένα για την τριετία 2010-2012, η οποία σε κοινωνικό επίπεδο χαρακτηρίζεται από την ένταση των συνεπειών της οικονομικής ύφεσης, ο μέσος αριθμός οργανώσεων έχει μειωθεί σε ποσοστό που προσεγγίζει το ένα τέταρτο. Διαπιστώθηκε ισχυρή γραμμική συσχέτιση μεταξύ του ετήσιου αριθμού των οργανώσεων και του ποσοστού ανεργίας ανά έτος, η οποία είναι αρνητική καθώς, όσο αυξάνεται η ανεργία των πολιτών, τόσο ο συνολικός αριθμός των νέων οργανώσεων τείνει να μειώνεται. Μια εύλογη υπόθεση εργασίας είναι ότι ο αριθμός αυτός θα συνεχίσει να μειώνεται τα επόμενα χρόνια.

Στη συνέχεια ακολούθησε η θεματική ταξινόμηση των οργανώσεων για την περίοδο 2000-2012 και η συγκριτική ανάλυση μεταξύ της πορείας νέων ιδρύσεων κάθε θεματικής κατηγορίας. Η ταξινόμηση αποκάλυψε ότι οι πιο δημοφιλείς κατηγορίες σωματειακής οργάνωσης είναι αυτές που αφορούν τον αθλητισμό, τον πολιτισμό, τις επαγγελματικές και συνδικαλιστικές οργανώσεις και τις οργανώσεις προώθησης δικαιωμάτων και ενεργών πολιτών. Οι κατηγορίες αυτές δεν υφίστανται στον ίδιο βαθμό τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης, έτσι όπως αντανακλώνται στη μείωση του ετήσιου συνολικού αριθμού ιδρύσεων. Μια πιθανή ερμηνεία για το εύρημα αυτό φαίνεται να συνδέεται με τη στάση που οι διαφορετικές οργανώσεις κρατούν απέναντι στο κράτος και συγκεκριμένα με την ύπαρξη αιτήματος προς το κράτος. Διατυπώθηκε και εξετάστηκε η υπόθεση εργασίας, ότι η μείωση αφορά στην πραγματικότητα μόνο τις οργανώσεις που απευθύνουν αιτήματα προς το κράτος, ενώ αντίθετα ο αριθμός των οργανώσεων που δεν διαθέτουν αιτήματα παραμένει σταθερός ή αυξάνεται μετά το 2010.

Παρατηρείται πράγματι ότι όλες οι κατηγορίες οργανώσεων παρουσιάζουν μια απότομη μείωση το 2010, ωστόσο στη συνέχεια έχουν διαφορετική εξέλιξη μεταξύ τους. Συγκεκριμένα μετά το 2010 αυξάνεται η προτίμηση στις οργανώσεις πολιτισμού και αθλητισμού, ενώ μειώνεται στις οργανώσεις προώθησης δικαιωμάτων και πολύ περισσότερο στις επαγγελματικές/συνδικαλιστικές

οργανώσεις. Οι τελευταίες δεν καταφέρνουν να ανακάμψουν από την πτώση του 2010, ενώ οι κατηγορίες του αθλητισμού και του πολιτισμού/αναψυχής έχουν ανοδική πορεία και προσεγγίζουν τα επίπεδα του 2008.

Σε μια προσπάθεια περαιτέρω ανάλυσης του φαινομένου αυτού, οι δώδεκα θεματικές κατηγορίες ομαδοποιήθηκαν και πάλι, αυτή τη φορά με βάση τη σχέση τους με ή τη στάση τους απέναντι στο κράτος. Αυτό που καταγράφηκε είναι ότι η ομάδα οργανώσεων που υποχωρεί και δεν καταφέρνει να ανακάμψει από το 2010 είναι εκείνη που σχετίζεται με αιτήματα προς το κράτος, υπό την έννοια ότι αντιτίθεται σε ορισμένες πολιτικές του ή προωθεί δικαιώματα και συμφέροντα. Αντίθετα οργανώσεις ουδέτερες προς το κράτος έχουν ανοδική πορεία από το 2010 και έπειτα. Τέλος οργανώσεις που λειτουργούν συνεργατικά προς το κράτος έχουν μια σχετικά σταθερή πορεία, παρουσιάζοντας το 2011 μια μικρή αύξηση στον αριθμό των ιδρύσεων νέων σωματείων.

Το εύρημα της μείωσης του συνολικού αριθμού σωματείων και ιδιαίτερα της μείωσης των οργανώσεων που ενέχουν μια πολιτική στάση και διεκδίκηση, εγείρει το εξής ερώτημα: για ποιον λόγο τα σωματεία με αίτημα προς το κράτος χάνουν ολοένα και περισσότερο έδαφος, ιδίως σε περίοδο που τα συμφέροντα και τα κοινωνικά και πολιτικά δικαιώματα συγκεκριμένων ομάδων πλήττονται όλο και σε μεγαλύτερο βαθμό; Πρόκειται για μία σταδιακή αποχώρηση των δρώντων από την πάλη -σε όρους Gramsci- για την κατάκτηση της πολιτιστικής ηγεμονίας;

Η ερμηνεία του φαινομένου θα μπορούσε να περιλάβει την εξέταση διαφόρων παραγόντων όπως η στάση των πολιτών απέναντι στην πολιτική, οι διαθέσιμοι πόροι ή η πρόσβαση στα κέντρα λήψης αποφάσεων.

Το εύρημα ωστόσο έρχεται σε αντίθεση με τις εμπειρικές έρευνες για την κοινωνία πολιτών την περίοδο της κρίσης, οι οποίες μιλούν για πολλαπλασιασμό των ομάδων της κοινωνίας πολιτών, αντίληψη που, όσον αφορά στη Θεσσαλονίκη, επιβεβαιώνουν τα στελέχη οργανώσεων, τα οποία στις προσωπικές συνεντεύξεις αναφέρονται σε «έκρηξη» της κοινωνίας πολιτών από το 2010 και έπειτα. Τέλος τα πρόσφατα παραδείγματα μαζικών συλλογικών διαμαρτυριών και διεκδικήσεων μαρτυρούν μια ενεργό δυναμική συλλογικής κινητοποίησης, η οποία δεν συνάδει καθόλου με τη θεωρία της εγκατάλειψης των υλιστικών και μεταυλιστικών αιτημάτων και την αντιμετώπιση της κοινωνίας πολιτών ως «αδύναμης». Πώς συμβαδίζουν επομένως τα ευρήματα από τα αρχεία του πρωτοδικείου με τα παραδείγματα αυτά, την άποψη της βιβλιογραφίας και τις μαρτυρίες των «ενεργών

πολιτών» της Θεσσαλονίκης; Αποτελεί επόμενο ερώτημα εάν αυτή η μείωση αφορά μόνο τα σωματεία και, εάν ναι, πού διοχετεύεται η δυναμική της συλλογικής διεκδίκησης και διαμαρτυρίας και οι «αναμενόμενες αντιδράσεις στο πλαίσιο της υιοθέτησης των Μνημονίων από διαδοχικές κυβερνήσεις το 2010-2012» (Σωτηρόπουλος 2014: 27).

Από τη σύνθεση των ερωτημάτων αυτών ενισχύεται η ακόλουθη υπόθεση εργασίας: η μείωση στις οργανώσεις με αίτημα περιορίζεται κυρίως στην τυπική κοινωνία πολιτών και συγκεκριμένα στις ομάδες που διαθέτουν σωματειακή οργάνωση. Την ίδια στιγμή η συλλογική οργάνωση και προώθηση δικαιωμάτων μεταλλάσσεται σε νέες, μη συμβατικές μορφές διαμαρτυρίας και διεκδίκησης, που είτε εκφράζονται μέσω άλλης μορφής τυπικής οργάνωσης είτε άτυπα μέσω σταθερών, αλλά μη νόμιμα αναγνωρισμένων συσσωματώσεων. Η εξέλιξη αυτή μάλιστα μπορεί πολλές φορές να συνεπάγεται την ανάπτυξη συσσωματώσεων που δεν διαθέτουν συγκεκριμένο αίτημα, εκτός από το γενικό αίτημα της κοινωνικής αλλαγής και της άμεσης δημοκρατίας.

Για την περαιτέρω εξέταση αυτής της υπόθεσης, η οποία αποτελεί βασική υπόθεση της διατριβής, είναι αναγκαία η ποιοτική και σε βάθος έρευνα και παρακολούθηση της εξέλιξης των συσσωματώσεων με αίτημα στην «αρένα» της κοινωνίας πολιτών, σε όλες τις μορφές οργάνωσης και εκδήλωσής τους, τυπικές και άτυπες, την περίοδο της οικονομικής κρίσης. Η υπόθεση εργασίας αυτή αμφισβητεί την ερμηνεία μιας γενικής τάσης μείωσης της συλλογικής διεκδίκησης αιτημάτων και συνδέει τα ευρήματα της ποσοτικής έρευνας με το βασικό ερευνητικό ερώτημα της παρούσας διατριβής, που εξετάζει το πώς στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης παρατηρούνται έντονες όψεις της κοινωνίας πολιτών, παρά τις αντίξοες πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες.

Κεφάλαιο Πέμπτο

Ποιοτικές όψεις της κοινωνίας πολιτών στη Θεσσαλονίκη: ζητήματα εσωτερικής οργάνωσης και λειτουργίας

Στο κεφάλαιο αυτό παρουσιάζονται ευρήματα του δεύτερου μέρους της πρωτογενούς έρευνας και συγκεκριμένα των προσωπικών συνεντεύξεων με τους εκπροσώπους των 50 ομάδων του δείγματος από την κοινωνία πολιτών στη Θεσσαλονίκη.

Η παρουσίαση των ευρημάτων διαρθρώνεται σε δύο κύρια μέρη: παρουσιάζονται βασικά χαρακτηριστικά των οργανώσεων, όπως ο τύπος, η διάρκεια ζωής και ο αριθμός συμμετεχόντων σε κάθε μία. Ο σκοπός αυτού του μέρους είναι να αναδειχθούν κύρια χαρακτηριστικά των οργανώσεων και διαφοροποιήσεις ανάλογα με τον τύπο τους. Στη συνέχεια εξετάζονται ζητήματα εσωτερικής λειτουργίας των οργανώσεων, όπως ο τρόπος λήψης αποφάσεων και η συμμετοχή ανδρών και γυναικών στα σχετικά όργανα, με σκοπό να ανιχνευθούν οι συνθήκες εσωτερικής δημοκρατίας και ισότητας που αναπτύσσονται μέσα στις οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών.

Βασικό άξονα σε όλα τα τμήματα της έρευνας αποτελεί η εξέταση δύο μεταβλητών: η πρώτη αφορά τον τύπο της ομάδας και τη συγκριτική ανάλυση ανάμεσα σε δύο μεγάλες κατηγορίες οργανώσεων: τις τυπικές και τις άτυπες. Για τον λόγο αυτόν ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στον τρόπο επιλογής του τύπου, ο οποίος αντανακλά τις βασικές αντιλήψεις των ομάδων και της στάσης που προσδοκούν να διαμορφώσουν στο σύγχρονο κοινωνικό και πολιτικό γίγνεσθαι.

Η δεύτερη μεταβλητή αφορά τη συμμετοχή ανδρών και γυναικών στα κεντρικά όργανα λήψης αποφάσεων των οργανώσεων, η οποία επιλέχθηκε για να ελεγχθεί κατά πόσο η κοινωνία πολιτών αποτελεί χώρο υπέρβασης των δομικών αποκλεισμών της γυναικείας συμμετοχής. Επίσης, ερευνάται η σύνδεση της κατά φύλο συμμετοχής στον πυρήνα λήψης αποφάσεων με άλλα χαρακτηριστικά των οργανώσεων όπως ο τύπος, ο τρόπος λήψης αποφάσεων, ο αριθμός μελών και η ημερομηνία ίδρυσης και αναδεικνύονται διαφοροποιήσεις ανάλογα με τα ποσοστά συμμετοχής ανδρών και γυναικών.

5.1. *Επισημάνσεις και περιορισμοί της έρευνας*

Τα ποιοτικά ευρήματα του κεφαλαίου προκύπτουν από 50 συνεντεύξεις που διενεργήθηκαν την περίοδο 2011-2014 με βασικά στελέχη οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών και εμπλουτίζονται από ευρήματα παρατήρησης και έρευνας δημοσιευμάτων για την κοινωνία πολιτών της Θεσσαλονίκης.

Πέρα από τις μεθοδολογικές δυσκολίες, για τις οποίες έγινε λόγος κατά την περιγραφή της μεθοδολογίας (Κεφάλαιο 1), θα πρέπει να επισημανθεί πως, παρότι η μονάδα ανάλυσης είναι η οργάνωση, παρεμβάλλεται πάντα η υποκειμενική ματιά του συνεντευξιαζόμενου μέλους. Για τον λόγο αυτόν οι απαντήσεις σε ερωτήματα που αφορούν μη καταγεγραμμένα στοιχεία και κανόνες, όπως για παράδειγμα ο τρόπος λήψης αποφάσεων στις άτυπες οργανώσεις, περιέχουν κατά ένα μέρος την υποκειμενική αντίληψη του μέλους της οργάνωσης,¹²³ όπως αυτή διαμορφώθηκε από τις αξίες, τη γνώση και τις εμπειρίες του. Περαιτέρω ο διαφορετικός χαρακτήρας των οργανώσεων και του τρόπου δράσης τους δυσχεραίνει ως ένα σημείο τη συγκριτική μελέτη και την εξαγωγή γενικών συμπερασμάτων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το ζήτημα του υπολογισμού του αριθμού μελών των οργανώσεων, με δεδομένη την ποικιλία των τρόπων συμμετοχής.¹²⁴ Παρότι κατά τη διάρκεια της συνέντευξης έγινε προσπάθεια διευκρίνισης όλων των ερωτημάτων και των απαντήσεων, τα αποτελέσματα δεν παύουν να διατηρούν στοιχεία υποκειμενικότητας και να αποτελούν προσπάθεια εύρεσης κοινού παρονομαστή σε μια σειρά οργανώσεων με διαφορετικές μορφές και τρόπους δράσης.

Τέλος, όπως ήταν αναμενόμενο, κατά διάρκεια της συγγραφής του κεφαλαίου εμφανίστηκαν ή βρέθηκαν στην επικαιρότητα νέες συσσωματώσεις πολιτών λόγω της μαζικότητας και του ιδιαίτερου χαρακτήρα της δράσης τους. Τέτοιες κινήσεις είναι για παράδειγμα η κίνηση κατά των Μεταλλείων Χρυσού στις Σκουριές Χαλκιδικής, το

---

¹²³ Για παράδειγμα όσον αφορά πολυπληθείς άτυπες οργανώσεις, ένας άνδρας μπορεί να αντιλαμβάνεται το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών στον πυρήνα της οργάνωσης ως μεγαλύτερο από ό,τι μια γυναίκα αλλά και το αντίθετο.

¹²⁴ Πέρα από τα τακτικά μέλη των τυπικών οργανώσεων ο προσδιορισμός όλων των υπόλοιπων τρόπων συμμετοχής ενέχει έναν βαθμό αυθαιρεσίας και δεν δύναται να επαληθευτεί. Αλλά και οι ίδιες οι τυπικές οργανώσεις λόγω οικονομικών δυσκολιών των μελών τους διατηρούν συχνά έναν αριθμό «φίλων» ή «ενεργών συμμετεχόντων», που δεν είναι εγγεγραμμένα μέλη και προσομοιάζουν με τα μέλη των άτυπων οργανώσεων. Σε κάθε περίπτωση στις άτυπες οργανώσεις οι απαντήσεις στα ερωτήματα για τον αριθμό μελών και τη συμμετοχή ως προς το φύλο σχετίζονται με την αίσθηση που έχει το στέλεχος της οργάνωσης για τα ζητήματα αυτά.

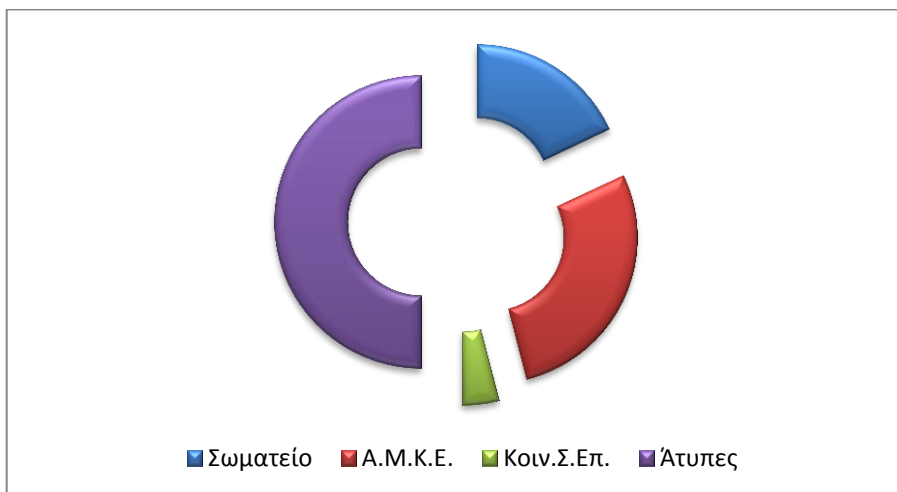
κίνημα «Φτάνει Πια» κ.ο.κ. Αυτές δεν περιλαμβάνονται στο δείγμα για λόγους μεθοδολογίας. Ωστόσο επειδή από τη φύση τους συνενώνουν και αποτελούν μετεξέλιξη προηγούμενων ομάδων και κινήσεων, αποτέλεσαν αντικείμενο παρατήρησης και λειτούργησαν ως παραδείγματα για τη διάγνωση άτυπων και τυπικών δικτύων συνεργασίας, τα οποία εξετάζονται στο παρόν κεφάλαιο.

5.2. Ευρήματα πρωτογενούς έρευνας

5.2.1. Επιλογή τύπου οργάνωσης και διαφοροποιήσεις ανάμεσα σε τυπική-άτυπη κοινωνία πολιτών

Όπως αναφέρθηκε κατά την περιγραφή του δείγματος (βλ. Κεφάλαιο 1), το δείγμα περιλαμβάνει εννέα σωματεία (18% του δείγματος), 14 αστικές μη κερδοσκοπικές εταιρείες (28%), δύο κοινωνικές συνεταιριστικές επιχειρήσεις (4%) και 25 οργανώσεις χωρίς κάποιο νομικό τύπο (50%). Τόσο οι άτυπες όσο οι τυπικές οργανώσεις εκπροσωπούνται κατά 50% (Γράφημα 1).¹²⁵

Γράφημα 1. Νομική μορφή οργανώσεων δείγματος

Πηγή: Πρωτογενής έρευνα, επεξεργασία στοιχείων SPSS (Παράρτημα ΙΙΙ, Πίνακας ι).

Ο τύπος οργάνωσης είναι μία από τις αρχικές βασικές επιλογές που κάνουν οι ομάδες, καθόσον αυτή η επιλογή συχνά καθορίζει τη λειτουργία και τον χαρακτήρα της ομάδας. Τα πρόσωπα που σκοπεύουν να σχηματίσουν μια ομάδα για την επιδίωξη ενός κοινού στόχου βρίσκονται αντιμέτωπα κατά πρώτον με το δίλημμα εάν επιθυμούν να αποκτήσουν νομική προσωπικότητα ή όχι.

Οι οργανώσεις κλήθηκαν να κατονομάσουν¹²⁶ το βασικό τους κριτήριο για την

¹²⁵ Επανάληψη του Γραφήματος 1, Κεφάλαιο 1.

¹²⁶ Ερώτηση 3: Για ποιον λόγο επιλέχθηκε η συγκεκριμένη μορφή οργάνωσης:

α. Οργανωτικοί/λειτουργικοί (αναφέρατε .....

β. Για να υπάρξει δυνατότητα οικονομικών συνδιαλλαγών (αναφέρατε .....

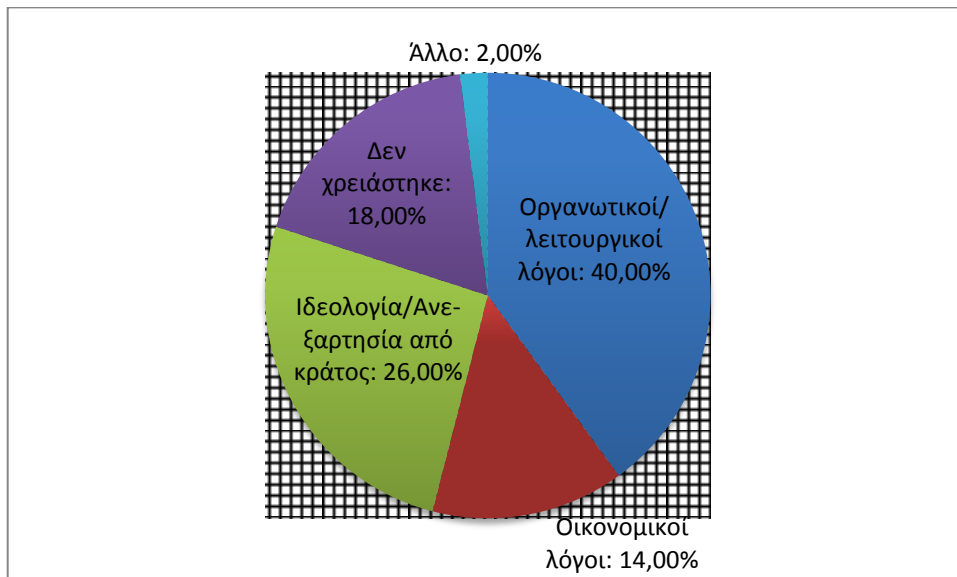
γ. Ιδεολογία/ανεξαρτησία από το κράτος (αναφέρατε .....

δ. Δεν χρειάστηκε έως σήμερα τυπική μορφή

ε. Άλλο .....

επιλογή ή μη του νομικού τύπου. Από τις 50 οργανώσεις ποσοστό 40% δήλωσε ως βασικό κριτήριο επιλογής οργανωτικούς/λειτουργικούς λόγους, το 26% ιδεολογικούς λόγους, το 18% ότι δεν χρειάστηκε η απόκτηση τύπου, το 14% οικονομικούς λόγους και το 2% άλλους λόγους (Γράφημα 17).

Γράφημα 17. Κριτήριο για την απόκτηση τύπου (%)

Πηγή: Πρωτογενής έρευνα, επεξεργασία στοιχείων (Παράρτημα ΙΙΙ, Πίνακας ix).

Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα φαίνεται ότι εξαρτάται από διάφορα κριτήρια, τα οποία αξιολογούνται και νοηματοδοτούνται διαφορετικά από κάθε οργάνωση.

Όσον αφορά τις 25 τυπικές οργανώσεις, πάνω από τις μισές (60%) δήλωσαν ότι επέλεξαν τον τύπο τους για «οργανωτικούς ή λειτουργικούς λόγους». Σε αυτούς συγκαταλέγουν κυρίως την ανάγκη νομικής προσωπικότητας, την οποία συνδέουν με τη διευκόλυνση παρέμβασης στον δημόσιο διάλογο,¹²⁷ με τη διάρκεια και τη «σοβαρότητα» της ομάδας (Φίλοι Πρασίνου) ή με τη δυνατότητα δικαστικής

¹²⁷ «... Να παρεμβαίνεις παντού με σφραγίδα στα υπουργεία» (Σωματείο-Ένωση Τυφλών Βορείου Ελλάδος), «...αλλιώς πηγαίνεις και μιλάς σε Δημάρχους...» (Φιλοζωικό Σωματείο ο Άργος), «πώς θα αναφερόμαστε;» (Homotopia-Αστική Μη Κερδοσκοπική Εταιρεία). Εδώ γίνεται εμφανές ότι πολλές φορές ο λόγος των εκπροσώπων των ομάδων αντανάκλα βαθύτερες ανάγκες και ανησυχίες των μελών ή των ομάδων αναφοράς τους. Είναι ενδιαφέρον για παράδειγμα το γεγονός ότι η Ένωση Τυφλών αναφέρεται σε ένα «οπτικό» χαρακτηριστικό της τυπικής οργάνωσης (σφραγίδα), το σωματείο Άργος, που προωθεί τα δικαιώματα των ζώων, στη δυνατότητα «συνομιλίας» με τις αρχές, ενώ η Ομοφυλική κοινότητα στην ανάγκη «αναφοράς» με την έννοια της αναγνώρισης και του αυτοπροσδιορισμού. Αλλά και οι άτυπες ομάδες κάποιες φορές παραδέχονται ότι η νομική προσωπικότητα διευκολύνει τη συνομιλία με τις αρχές: «μπορεί να αποκτήσουμε, ...αν χρειαστεί ποτέ να συνομιλήσουμε με τον Δήμο» (Περιαστικοί Καλλιεργητές Στρατοπέδου Καρατάσου ΠΕΡ.ΚΑ- άτυπη ομάδα).

εκπροσώπησης (Κίνηση 136, Επιτροπή Προστασίας Σείχ Σου). Πολλές φορές η τυπική οργάνωση εξυπηρετεί και τις ανάγκες της οικονομικής διαφάνειας,¹²⁸ αλλά και της γενικότερης διαφάνειας στη λήψη αποφάσεων (ΠΡΩ.Σ.Κ.ΑΛ.Ο).¹²⁹ Όσον αφορά την επιλογή ανάμεσα σε ΑΜΚΕ και σωματείο, η πρώτη θεωρείται οργανωτικά και διοικητικά πιο ευέλικτη μορφή.

Ποσοστό 28% των τυπικών οργανώσεων τόνισε την αναγκαιότητα της τυπικής οργάνωσης για τη διενέργεια οικονομικών συνδιαλλαγών και τη διεκδίκηση χρηματοδότησης από το κράτος. Οι οικονομικές συναλλαγές αφορούν από τη διοργάνωση εκδηλώσεων μέχρι την υλοποίηση προγραμμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης ή και κρατικών.¹³⁰ Ποσοστό 8% δήλωσε ως κριτήριο την «ιδεολογία», αναφερόμενο κυρίως στην ιδεολογία του συνεργατισμού και του συνεταιριστικού εγχειρήματος ως κριτήριο για την ίδρυση Κοιν.Σ.Επ. αντί εμπορικής εταιρείας. Τέλος ποσοστό 4% ανέφερε άλλους λόγους για την επιλογή της τυπικής μορφής¹³¹ (Γράφημα 18).

Αντίθετα η πλειονότητα των άτυπων οργανώσεων (44%) αναφέρει ως σημαντικότερο κριτήριο επιλογής (της μη τυπικής μορφής) την «ιδεολογία», με την έννοια της ανεξαρτησίας από το κράτος. Σύμφωνα με αυτές τις οργανώσεις στόχος τους είναι η ανεξαρτησία από τον κρατικό και κομματικό μηχανισμό.¹³² Στο ίδιο πνεύμα εντάσσονται και η άρνηση ένταξης σε ένα σύστημα χρηματοδότησης από κρατικούς πόρους και από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Green Attack) και ο αμεσοδημοκρατικός τρόπος λήψης αποφάσεων.¹³³

Ποσοστό 20% των άτυπων οργανώσεων αναφέρει ως σημαντικό παράγοντα τους «οργανωτικούς/λειτουργικούς λόγους», στους οποίους οι άτυπες οργανώσεις συγκαταλέγουν τη λήψη αποφάσεων μέσω γενικών συνελεύσεων (Ακρίβεια Στοπ, Διόδια Στοπ) και την ευελιξία με την έννοια της ευκολίας πρόσβασης και αποχώρησης των μελών (Πρωτοβουλία Δυτικών Συνοικιών), τη δυνατότητα πραγματοποίησης

¹²⁸ «... έχεις φορολογικά βιβλία, αποδείξεις» (Αργος).

¹²⁹ «...κάποιος πρέπει να παίρνει αποφάσεις, να έχουμε Δ.Σ.» (Ένωση για τα δικαιώματα των Πεζών).

¹³⁰ Μεταξύ των τυπικών οργανώσεων, τα σωματεία αναφέρθηκαν ως περισσότερο επιλέξιμα για χρηματοδότηση από τη διοίκηση («Σωματείο Η Άλλη Όψη»).

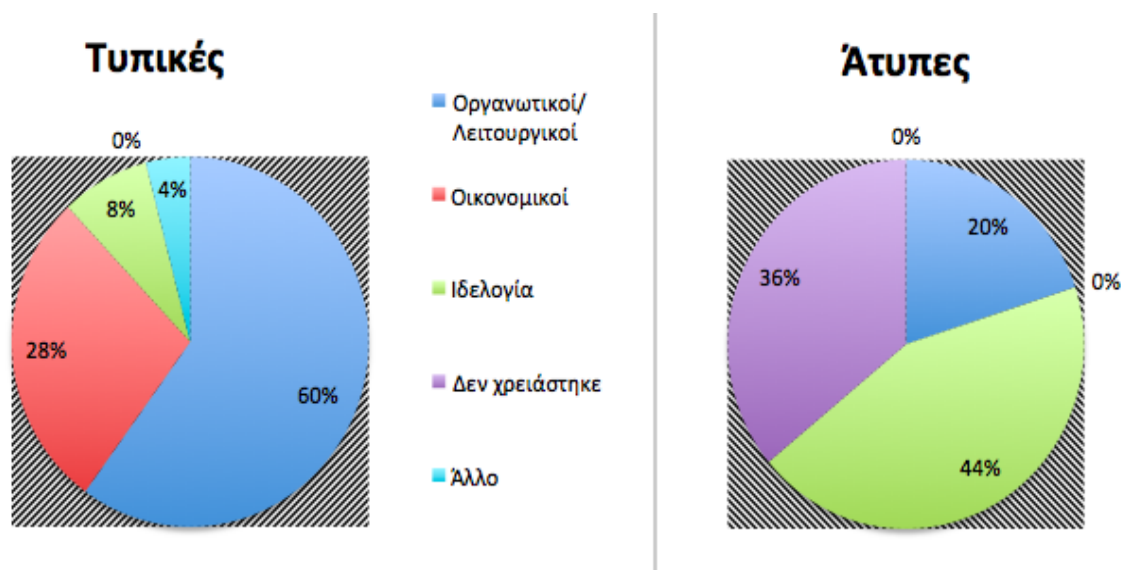
¹³¹ Συγκεκριμένα αναφέρθηκε το σωματείο ως παραδοσιακός τρόπος συλλογικής οργάνωσης.

¹³² Όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι οργανώσεις: «...ο κόσμος φοβάται τα καπέλα» (Ακρίβεια Στοπ), «δεν θέλαμε τις “σκιές” που κουβαλάνε οι ΜΚΟ» (Θεσσαλονίκη Αλλιώς) ή «δεν θέλαμε να έχει καμία σχέση με το κράτος» (Ανοιχτή Συνέλευση Κατοίκων Ευζώνων/Φαλήρου).

¹³³ «Ο κόσμος θέλει οι αποφάσεις να παίρνονται από τις συνελεύσεις» (Ακρίβεια Στοπ).

αυθόρμητων δράσεων (Θεσσαλονίκη Αλλιώς) αλλά και την ελευθερία επιλογής των μέσων έκφρασης (Γυμνή Ποδηλατοδρομία), τα οποία πολλές φορές μπορεί να είναι αντισυμβατικά ή και να κινούνται στο όριο της νομιμότητας. Σε κάποιες περιπτώσεις η απόκτηση τύπου αποφεύγεται, διότι ενδέχεται να λειτουργεί επιβαρυντικά για την ομάδα (Γράφημα 18).¹³⁴

Γράφημα 18. Βασικοί λόγοι επιλογής τύπου οργανώσεων (%)

Πηγή: Πρωτογενής έρευνα, επεξεργασία στοιχείων (Παράρτημα ΙΙΙ, Πίνακας ix).

Τέλος ένα σημαντικό μέρος των άτυπων οργανώσεων (36%) δηλώνει ότι δεν έχει αποκτήσει τύπο, επειδή «δεν έχει ακόμη χρειαστεί» ή επειδή καλύπτεται από άλλη ομάδα σε άλλη περιοχή της Ελλάδας (Γράφημα 18). Το ποσοστό αυτό αναφέρεται σε οργανώσεις που, ενώ επιλέγουν κατ' αρχάς την άτυπη οργάνωση είτε για λόγους ευκολίας είτε για λόγους ιδεολογίας, δεν αποκλείουν την απόκτηση τύπου στο μέλλον, εάν αυτό κριθεί απαραίτητο. Είναι εξάλλου αρκετά συνηθισμένο πολλές από τις τυπικές οργανώσεις να έχουν λειτουργήσει αρχικά ως άτυπες ακόμη και για διάστημα μεγαλύτερο της δεκαπενταετίας (Ελληνική Ομάδα Διάσωσης) και στη συνέχεια να επιδιώκουν μια νομική μορφή. Αποτελεί στάση ενδεικτική της ρευστότητας του ορίου

¹³⁴ Αυτό που τόνισε το στέλεχος της «Γυμνής Ποδηλατοδρομίας» είναι ότι η νομική προσωπικότητα θα δημιουργούσε πρόβλημα, καθώς οι υπεύθυνοι της ομάδας θα μπορούσαν να διωχθούν ποινικά ως υπαίτιοι για την παρακίνηση ατόμων σε παράνομη πράξη. Συμπεραίνουμε επομένως ότι πολλές φορές ο αμφιλεγόμενος τρόπος δράσης και η χρήση μη συμβατικών μέσων διαμαρτυρίας, όπως η μη πληρωμή διοδίων (Διόδια Στοπ) ή εισιτηρίου στο λεωφορείο (Επιβάτες Θεσσαλονίκης), δεν αφήνει άλλη επιλογή από την αποφυγή απόκτησης νομικής προσωπικότητας.

μεταξύ τυπικών και άτυπων οργανώσεων, το οποίο μπορεί εύκολα να ξεπεραστεί για λόγους αποτελεσματικότητας των διεκδικήσεων.

Η ρευστότητα αυτή συνδέεται επίσης και με το γεγονός ότι οι οργανώσεις έχουν τη δική τους υποκειμενική αντίληψη για τα χαρακτηριστικά, τα οποία συνεπάγεται η απόκτηση κάθε μορφής. Έτσι, ενώ η απόκτηση νομικής προσωπικότητας θεωρείται από τις τυπικές οργανώσεις εκ των ων ουκ άνευ για τη σωστή παρέμβαση στον δημόσιο διάλογο, εντοπίστηκαν αρκετές άτυπες οργανώσεις που διαθέτουν αναγνωρισιμότητα, σταθερή παρουσία στη δημόσια σφαίρα και παίρνουν μέρος σε δημόσιο διάλογο είτε με τοπικές αρχές είτε με την κεντρική διοίκηση.¹³⁵ Από την άλλη πλευρά η απάρνηση της τυπικής μορφής δεν σημαίνει απαραίτητως και ανεξαρτησία από το κράτος και το κομματικό σύστημα. Δεν είναι λίγες οι άτυπες οργανώσεις που διατηρούν στενές σχέσεις είτε με τη διοίκηση είτε με συγκεκριμένα κόμματα¹³⁶ ή λαμβάνουν κάποιου είδους ενίσχυση από φορείς του δημόσιου τομέα, συνήθως με τη μορφή διευκολύνσεων ή παραχώρησης χώρων.

Σε κάθε περίπτωση ένα ποσοστό 40% των άτυπων οργανώσεων (20% του συνολικού δείγματος) εμφανίζεται σαφώς πολιτικοποιημένο και τάσσεται συνειδητά εναντίον οιασδήποτε σχέσης με το κράτος. Πολλές από αυτές τις οργανώσεις αναφέρονται σε και επιχειρούν εναλλακτικά οργανωτικά και συναλλακτικά/ανταλλακτικά πρότυπα και νέους τρόπους οργάνωσης της καθημερινότητας βασισμένους στις αρχές της άμεσης δημοκρατίας, της αυτο-οργάνωσης και του εθελοντισμού. Σύμφωνα με τις δηλώσεις τους η δράση τους συνιστά άμεση αντίδραση στην παραδοσιακή «αποικιοποίηση» της κοινωνίας πολιτών από το κράτος και το κομματικό σύστημα. Η επιλογή τους να παραμείνουν εκτός νομικού συστήματος τις προστατεύει από κάθε απόπειρα προσέγγισης από το κράτος και τους δίνει τη δυνατότητα να καταφύγουν σε μέσα και πόρους που βρίσκονται στην «γκρίζα ζώνη» του νόμου και της διοίκησης. Η ανταλλαγή υπηρεσιών, οι τράπεζες χρόνου και τα εναλλακτικά νομίσματα, το κίνημα «Δεν πληρώνω», η γυμνή ποδηλασία, η χρήση πρώην στρατοπέδων για καλλιέργεια δεν θα μπορούσαν να

---

¹³⁵ Ενδεικτικά τέτοιες ομάδες είναι οι Bike Respect, Πολίτες κατά της Υποθαλάσσιας και ΠΕΡ.ΚΑ. Για παράδειγμα οι «Πολίτες κατά της Υποθαλάσσιας» μπόρεσαν να κινηθούν δικαστικά και να σταματήσουν το έργο της κατασκευής υποθαλάσσιας αρτηρίας στη Θεσσαλονίκη, χωρίς να χρειαστούν νομική προσωπικότητα, και παραμένουν ακόμη άτυπη ομάδα.

¹³⁶ Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η «Ανοιχτή Συνέλευση Κατοίκων Ευζώνων, Φαλήρου, Σχολής Τυφλών», η συνέντευξη με την οποία διεξήχθη μετά από πρόταση του εκπροσώπου της στα τοπικά γραφεία του ΣΥΡΙΖΑ, ως «βολικού» χώρου.

πραγματοποιηθούν με την ίδια ευκολία από τυπικές και κατ' επέκταση νομικά υπεύθυνες οργανώσεις. Θα μπορούσε κανείς να πει ότι οι άτυπες οργανώσεις διαθέτουν μεγαλύτερη ποικιλία μέσων παρέμβασης, στην οποία περιλαμβάνονται μεταξύ άλλων αμεσότερες και πιο ριζοσπαστικές πράξεις. Αυτές οι πράξεις είναι κάποιες φορές μη συμβατικές, υπό την έννοια ότι επαναπροσδιορίζουν και πολιτικοποιούν ήδη υφιστάμενες μορφές πολιτικής συμμετοχής ή επινοούν νέες (De Nève & Olteanu 2012).

5.2.2. Κατά φύλο συμμετοχή στον βασικό πυρήνα των οργανώσεων

Η μεταβλητή αυτή ερευνά την κατανομή του φύλου στον επιτελικό πυρήνα των ομάδων, δηλαδή στο τμήμα το οποίο λαμβάνει συνήθως τις αποφάσεις. Δεν παρέχει πληροφόρηση για την κατά φύλο συμμετοχή εκτός αυτής της διοικητικής ομάδας, δηλαδή για τον πληθυσμό της οργάνωσης γενικότερα. Βασική υπόθεση εργασίας που συνδέεται με τη μεταβλητή αυτή αποτελεί η αυξημένη συμμετοχή των γυναικών στη διοίκηση των οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών, σε σχέση με τη συμμετοχή των γυναικών στη διοίκηση των οργανώσεων της αγοράς και του κράτους. Περαιτέρω ερευνητικά ερωτήματα αποτελούν η συσχέτιση της συμμετοχής ανδρών και γυναικών με τον τύπο της οργάνωσης και το αντικείμενό της.

Όσον αφορά την κατά φύλο συμμετοχή στις οργανώσεις, ερευνήθηκε η συμμετοχή των γυναικών σε έναν βασικό/οργανωτικό πυρήνα ατόμων που διατηρούν μόνιμη σχέση με την ομάδα.¹³⁷ Στις 42 οργανώσεις που απάντησαν στη σχετική ερώτηση ο μέσος όρος συμμετοχής γυναικών στον βασικό πυρήνα των οργανώσεων ανέρχεται σε 52,24% (Παράρτημα III, Πίνακας x).

Σε μια περαιτέρω ποσοστοποίηση το 21,4% των 42 οργανώσεων δήλωσε ότι η συμμετοχή των γυναικών κυμαίνεται μεταξύ 60-69%, το 16,7% των ομάδων δήλωσε συμμετοχή γυναικών μεταξύ 50-59% και ίσο ποσοστό (16,7%) δήλωσε συμμετοχή 40-

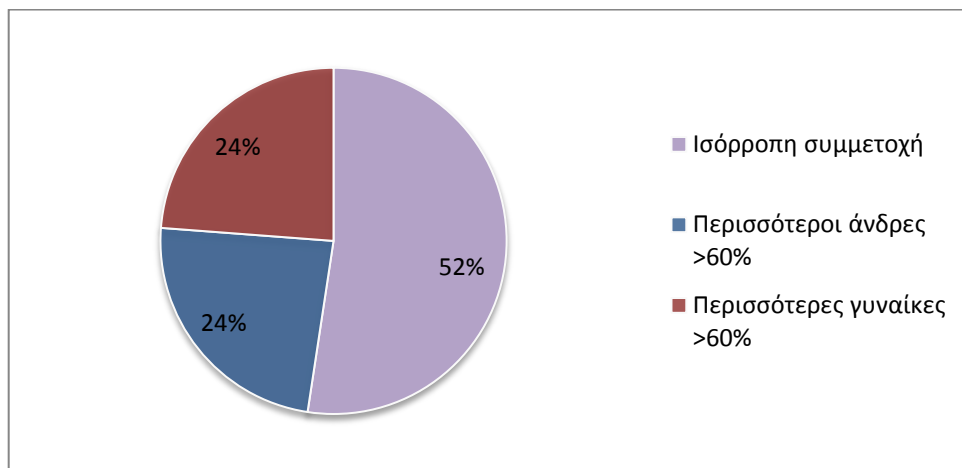
---

¹³⁷ Λόγω του ασταθούς χαρακτήρα της συμμετοχής στις άτυπες οργανώσεις αλλά και της έννοιας του «μέλους», όπως περιγράφεται ανωτέρω, δεν είναι εφικτή η εξέταση της κατά φύλο συμμετοχής ως μέλη στις οργανώσεις του δείγματος. Ωστόσο κοινός παρονομαστής μεταξύ όλων των οργανώσεων είναι η ύπαρξη μιας σταθερής ομάδας ατόμων, η οποία στην περίπτωση των τυπικών ομάδων ταυτίζεται με το διοικητικό συμβούλιο, στη δε περίπτωση των άτυπων ομάδων αποτελεί έναν συντονιστικό/βασικό οργανωτικό πυρήνα, ο οποίος παρότι δεν είναι απαραίτητος το κύριο όργανο λήψης των βασικών αποφάσεων (στην περίπτωση ομάδων που αποφασίζουν μέσω γενικών συνελεύσεων), είναι ένα διακριτό τμήμα της ομάδας το οποίο λαμβάνει αποφάσεις για διάφορα ζητήματα. Κριτήριο για την ένταξη σε αυτή την ομάδα αποτελεί όχι η βαρύτητα των αποφάσεων, αλλά η ενεργός συμμετοχή στη διαδικασία λήψης τους. Τη σταθερή αυτή ομάδα ονομάζουμε εδώ «βασικό πυρήνα» της οργάνωσης.

49%. Το 19% των οργανώσεων δήλωσε συμμετοχή γυναικών σε ποσοστό 20-29%, και το 11% γυναικεία συμμετοχή σε ποσοστό 80-89%. Ποσοστό 4,8% (2 οργανώσεις) δήλωσε συμμετοχή γυναικών μεταξύ 70-79%, ίσο ποσοστό (4,8% ή 2 οργανώσεις)¹³⁸ δήλωσε συμμετοχή γυναικών κατά 90-100%, ενώ τέλος από μία οργάνωση (ποσοστό 2,4% του συνόλου των 42 οργανώσεων) δήλωσε συμμετοχή γυναικών στον οργανωτικό πυρήνα κατά 0-9%,¹³⁹ κατά 30-39% . (Παράρτημα III, Πίνακας xi).

Για τη διευκόλυνση της περαιτέρω ανάλυσης οι απαντήσεις οργανώθηκαν σε τρεις κατηγορίες: α. ισόρροπη συμμετοχή (ποσοστό συμμετοχής γυναικών/ανδρών από 40-60%).¹⁴⁰ β. μεγαλύτερη συμμετοχή γυναικών (ποσοστό συμμετοχής γυναικών 61-100%)· και γ. μεγαλύτερη συμμετοχή ανδρών (ποσοστό συμμετοχής ανδρών 61-100%) Με βάση την κατηγοριοποίηση αυτή προκύπτουν τα εξής αποτελέσματα: η πλειοψηφία των οργανώσεων (52,4%) ανήκει στην κατηγορία «ισόρροπη συμμετοχή 40-60%».¹⁴¹ Οι κατηγορίες β. και γ. συγκεντρώνουν ίσα ποσοστά της τάξης του 23,8% αντίστοιχα (Γράφημα 19).

Γράφημα 19. Κατά φύλο συμμετοχή στον βασικό πυρήνα οργανώσεων

Πηγή: Πρωτογενής έρευνα (επεξεργασία αποτελεσμάτων SPSS, Παράρτημα III, Πίνακας xii).

Όσον αφορά τη σχέση τύπου και συμμετοχής φύλου, παρατηρούνται τα εξής: ο μέσος όρος συμμετοχής [mean] γυναικών στον βασικό πυρήνα των τυπικών

¹³⁸ Οργανώσεις ΕΡΓΑΝΗ και «Δίκτυο Γυναικών ΕΡΓΑΝΗ».

¹³⁹ Οργάνωση ΗΟΜΟΤΟΡΙΑ.

¹⁴⁰ Όσον αφορά τα ποσοστά της «ισόρροπης συμμετοχής», υιοθετείται εδώ η άποψη του Συμβουλίου της Ευρώπης, σύμφωνα με την οποία η συμμετοχή κάθε φύλου στα όργανα λήψης αποφάσεων της πολιτικής και δημόσιας ζωής δεν θα πρέπει να είναι κάτω από 40% (Council of Europe 2003).

¹⁴¹ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η κατηγορία αυτή περιλαμβάνει τις λιγότερες τιμές.

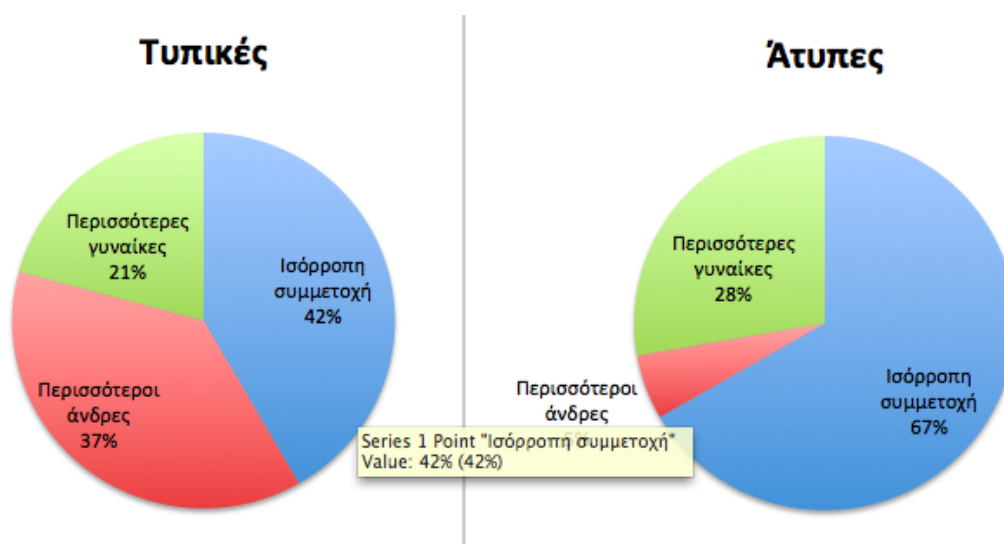

οργανώσεων είναι 47,2%, ενώ στις άτυπες οργανώσεις 59%.

Στην ανωτέρω ομαδοποίηση το μεγαλύτερο ποσοστό των τυπικών οργανώσεων (41,7%) δήλωσε «ισόρροπη συμμετοχή», ένα κοντινό ποσοστό (37,5%) «μεγαλύτερη συμμετοχή ανδρών» (άνω του 60%) ενώ η «μεγαλύτερη συμμετοχή γυναικών» (άνω του 60%) παρατηρείται στο 20,8% των τυπικών οργανώσεων (Γράφημα 20).

Στις άτυπες οργανώσεις η πλειοψηφία (66,7%) δηλώνει «ισόρροπη συμμετοχή», ενώ ποσοστό 27,8% δηλώνουν «μεγαλύτερη συμμετοχή γυναικών». Τέλος ποσοστό 5,6% (1 οργάνωση) δηλώνει μεγαλύτερη ανδρική συμμετοχή στον βασικό πυρήνα της (Γράφημα 21).

Γράφημα 20. Κατά φύλο συμμετοχή στον βασικό πυρήνα ανά τύπο οργάνωσης (%)

Πηγή: Πρωτογενής έρευνα (επεξεργασία αποτελεσμάτων SPSS, Παράρτημα Β, Πιν. xii)

Παρατηρείται κατ' αρχάς ότι παρότι τυπικές και άτυπες οργανώσεις συγκλίνουν ως προς το ότι η κατά φύλο ισόρροπη συμμετοχή αποτελεί πλειοψηφία (με μεγάλη ωστόσο διαφορά: 42% στις τυπικές έναντι 67% στις άτυπες), στη συνέχεια η μεγαλύτερη συμμετοχή των ανδρών (άνω του 60%) αφορά σχεδόν το 1/4 των τυπικών οργανώσεων σε αντίθεση με τις άτυπες, όπου το ποσοστό αυτό είναι μόνο 5%. Αντίθετα το ποσοστό μεγαλύτερης συμμετοχής των γυναικών είναι μεταξύ 20-30% τόσο στις άτυπες όσο και στις τυπικές ομάδες. (Γραφήματα 20 και 21).

Το γεγονός ότι οι άτυπες οργανώσεις συγκεντρώνουν μεγαλύτερο ποσοστό ισόρροπης συμμετοχής ανδρών και γυναικών στον βασικό πυρήνα τους καθώς και

μεγαλύτερης συμμετοχής των γυναικών από ό,τι οι τυπικές θα μπορούσε να ερμηνευθεί στα πλαίσια της κουλτούρας των άτυπων οργανώσεων, η οποία πολλές φορές έρχεται σε σύγκρουση με τα παραδοσιακά πρότυπα συλλογικής οργάνωσης (βλ. 5.2.1. στο τρέχον Κεφάλαιο). Είναι δυνατόν να συμπεράνει κάποιος ότι οι άτυπες οργανώσεις επιδιώκουν και τη διεύρυνση των συμμετεχόντων και την ενθάρρυνσή τους σε κάθε επίπεδο.

Περαιτέρω, το εύρημα της αυξημένης συμμετοχής γυναικών σε άτυπες οργανώσεις συμβαδίζει και ενισχύει την άποψη περί μεγαλύτερης συμμετοχής των γυναικών σε άτυπα δίκτυα κοινωνικών σχέσεων¹⁴² και με την «προτίμηση» τους σε χαμηλότερες ή περισσότερο άτυπες βαθμίδες της πολιτικής¹⁴³. Οι άτυπες οργανώσεις διαθέτουν χαλαρότερες δομές διοίκησης και λήψης αποφάσεων, οι οποίες διαμορφώνονται στην πράξη και όχι μέσω θεσμικών, τυπικών διαδικασιών όπως οι τυπικές οργανώσεις. Ο διοικητικός τους πυρήνας δεν προκύπτει μετά από επιλογή ή λόγω της ιδιότητας των μελών, αλλά αποτελείται συνήθως από τα άτομα που δραστηριοποιούνται πιο ενεργά και με μεγαλύτερη συχνότητα. Εφόσον στην πράξη οι γυναίκες αφιερώνουν περισσότερο χρόνο στις ομάδες από ό,τι οι άνδρες (Putnam 2000) φαίνεται λογικό το συμπέρασμα ότι εντός των άτυπων οργανώσεων οι γυναίκες λαμβάνουν ευκολότερα μέρος στην (άτυπη) διαδικασία λήψης αποφάσεων.

Διαπιστώνουμε επίσης ότι τόσο στις τυπικές όσο και στις άτυπες οργανώσεις τα ποσοστά συμμετοχής των γυναικών (47,2%, και 59% αντίστοιχα) είναι πολύ υψηλότερα από τα ποσοστά της συμμετοχής τους σε διοικητικά συμβούλια του ιδιωτικού τομέα στις οποίες οι γυναίκες έχουν χαμηλή συμμετοχή¹⁴⁴ αλλά και στα εθνικά κοινοβούλια σε ευρωπαϊκό επίπεδο, πολύ δε περισσότερο σε εθνικό επίπεδο.

Μια πιθανή ερμηνεία, ότι ο τοπικός χαρακτήρας (Lyon & Humbert 2012) των οργανώσεων του δείγματος λειτουργεί ενθαρρυντικά, διευκολύνοντας τη συμμετοχή των γυναικών, χρήζει περαιτέρω διερεύνησης.

---

¹⁴² Η σχετική συζήτηση παρουσιάζεται στο Κεφάλαιο 2, Ενότητα 2.3.

¹⁴³ Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά η Lowndes (2010) “Όσο πιο επίσημη γίνεται η πολιτική διαδικασία, τόσο λιγότερο πιθανή είναι η ενεργή συμμετοχή των γυναικών”.

¹⁴⁴ Σύμφωνα με στοιχεία της Eurostat ο μέσος όρος συμμετοχής των γυναικών στα διοικητικά συμβούλια των μεγαλύτερων εισηγμένων εταιρειών στην Ε.Ε. ανέρχεται σε 18%. Η χώρα μας έχει από τα χαμηλότερα ποσοστά (8%), όσο και η Ρουμανία, ενώ υψηλά ποσοστά της τάξης του 30% καταγράφονται στη Γαλλία και στη Φινλανδία. Ο στόχος που προωθείται μέχρι το 2020 από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, με τη στήριξη του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, για την ισόρροπη συμμετοχή ανδρών και γυναικών στα μη εκτελεστικά μέλη των εισηγμένων εταιρειών είναι 40%. Όσον αφορά τα Εθνικά Κοινοβούλια ο μέσος όρος γυναικείας παρουσίας στην Ε.Ε. είναι 27% (στοιχεία Οκτωβρίου 2013), ενώ για τη χώρα μας καταγράφεται ποσοστό της τάξης του 21% (European Commission 2014).

Μια άλλη ερμηνεία, αντλεί από τη σύνδεση των γυναικών με τον «ιδιωτικό» χώρο της οικογένειας, λόγω των κυρίαρχων αντιλήψεων για τον κοινωνικό τους ρόλο και την αντίστοιχη απόδοση του «δημόσιου» χώρου της πολιτικής στους άνδρες. Φαίνεται λοιπόν ότι η κοινωνία πολιτών, ως χώρος μεταξύ της οικογένειας, της αγοράς και του κράτους, αποτελεί μια ενδιάμεση σφαίρα, όπου δομικά εμπόδια και στερεότυπα φύλου επιβαρύνουν λιγότερο τη συμμετοχή των γυναικών.

Σε κάθε περίπτωση τα ποσοστά συμμετοχής ανδρών και γυναικών στον βασικό πυρήνα των οργανώσεων στο σύνολο του δείγματος μαρτυρούν διευρυμένη συμμετοχή των γυναικών και επιβεβαιώνουν τη σχετική υπόθεση εργασίας, ανάγοντας την κοινωνία πολιτών σε προνομιούχο σφαίρα πολιτικής συμμετοχής για τις γυναίκες.

Διερευνώντας τη σχέση αντικειμένου των οργανώσεων και συμμετοχής των γυναικών στον βασικό πυρήνα τους, παρατηρούνται τα εξής: στην κατηγορία «μεγαλύτερη συμμετοχή γυναικών» περιλαμβάνονται τόσο οργανώσεις που απευθύνονται κυρίως σε γυναίκες, όπως το «Καταφύγιο Γυναίκας¹⁴⁵» και η άτυπη ομάδα για τις μονογονεϊκές οικογένειες όσο και ομάδες διεκδίκησης του δημόσιου χώρου όπως οι «Θεσσαλονίκη Αλλιώς» και «Why not», φιλοζωικές εταιρείες («Άργος»), οργανώσεις για την αστεγία (Γρανάζια Ζωής), οργανώσεις εναλλακτικών νομισμάτων (KOINO.) και μια οργάνωση για παιδιά (Σχεδιά στην Πόλη). Από την άλλη πλευρά στις οργανώσεις με μεγαλύτερη συμμετοχή ανδρών στον οργανωτικό τους πυρήνα περιλαμβάνονται περιβαλλοντικές οργανώσεις και οργανώσεις προστασίας της άγριας ζωής (Φίλοι Πρασίνου, Οικολογική, Επιτροπή Προστασίας Σείχ Σου, Αρκτούρος), ομάδα ενάντια στην ιδιωτικοποίηση του Νερού (Κίνηση 136), η οργάνωση για τα δικαιώματα ομοφύλων (Homotopia), η Ένωση για τα δικαιώματα των Πεζών και δύο οργανώσεις διαμεσολάβησης δικαιωμάτων ατόμων με ειδικές ανάγκες και τυφλών. Παράλληλα στις 22 υπόλοιπες οργανώσεις με ισόρροπη συμμετοχή ανδρών και γυναικών στον οργανωτικό τους πυρήνα περιλαμβάνονται τόσο οικολογικές οργανώσεις όσο και οργανώσεις διαμεσολάβησης δικαιωμάτων ΑΜΕΑ, ευπαθών κοινωνικών ομάδων, οργανώσεις υπέρ της αλληλέγγυας οικονομίας και του συνεταιρίζεσθαι, κατά του καπνίσματος, υπέρ του βεγκανισμού, διεκδίκησης δημόσιου χώρου κ.ο.κ.

Παρατηρείται ότι και οι 8 οργανώσεις με μεγαλύτερη συμμετοχή γυναικών στον οργανωτικό τους πυρήνα αντανακλούν τον έμφυλο καταμερισμό εργασίας στην

---

¹⁴⁵ Είναι ωστόσο ενδιαφέρον στην περίπτωση του «Καταφυγίου Γυναίκας» ότι στο 5μελές Διοικητικό Συμβούλιο με τρεις γυναίκες και δύο άνδρες, ο Πρόεδρος είναι άνδρας.

οικογένεια και σχετίζονται άμεσα είτε με τη φροντίδα των παιδιών και της οικογένειας (στην περίπτωση της ενδοοικογενειακής βίας), είτε με την κοινότητα υπό την έννοια της παροχής φροντίδας σε αδύναμα μέλη της (άστεγους), σε αδέσποτα ζώα αλλά και της διεκδίκησης του δημόσιου χώρου και της ανταλλαγής υπηρεσιών και χρόνου (όπως στο δίκτυο εναλλακτικού νομίσματος KOI.NO).

Παρόμοια σύνδεση αντικειμένου και συμμετοχής γυναικών παρατηρείται και στην περίπτωση των οργανώσεων με ισόρροπη συμμετοχή ανδρών και γυναικών, επιβεβαιώνοντας καταρχήν τη βιβλιογραφία που συνδέει τη συμμετοχή των γυναικών ως μέλη αλλά και σε θέση λήψης αποφάσεων με το αντικείμενο των οργανώσεων.¹⁴⁶ Ωστόσο η σύνδεση αυτή φαίνεται να μην ισχύει στην περίπτωση των οργανώσεων με μεγαλύτερη συμμετοχή ανδρών, καθώς και σε αυτή την κατηγορία ανήκουν οργανώσεις με αντικείμενο που αφορά στη φροντίδα ατόμων με αναπηρία, την προστασία του δημόσιου χώρου της κοινότητας και τη διαχείριση των δημόσιων αγαθών εντός αυτής. Η μειωμένη συμμετοχή των γυναικών φαίνεται στην περίπτωση αυτή να συνδέεται περισσότερο με τον τυπικό χαρακτήρα των οργανώσεων (8 από τις 9 οργανώσεις είναι τυπικές και η μόνη άτυπη οργάνωση αφορά τα δικαιώματα ομόφυλων), παρά με το αντικείμενό τους.

Το εύρημα αυτό είναι ενδεικτικό της ανάγκης εμβάθυνσης της ερμηνείας της κατά φύλο συμμετοχής στον βασικό πυρήνα των οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών και την συμπερίληψη σε αυτήν παραγόντων που αφορούν τον τρόπο λειτουργίας τους και τον τύπο τους, πέρα από το αντικείμενό τους.

Στην αμέσως επόμενη υποενότητα αναλύεται η σύνδεση της κατά φύλο συμμετοχής στον οργανωτικό πυρήνα των οργανώσεων με τη χρονολογία ίδρυσής τους.

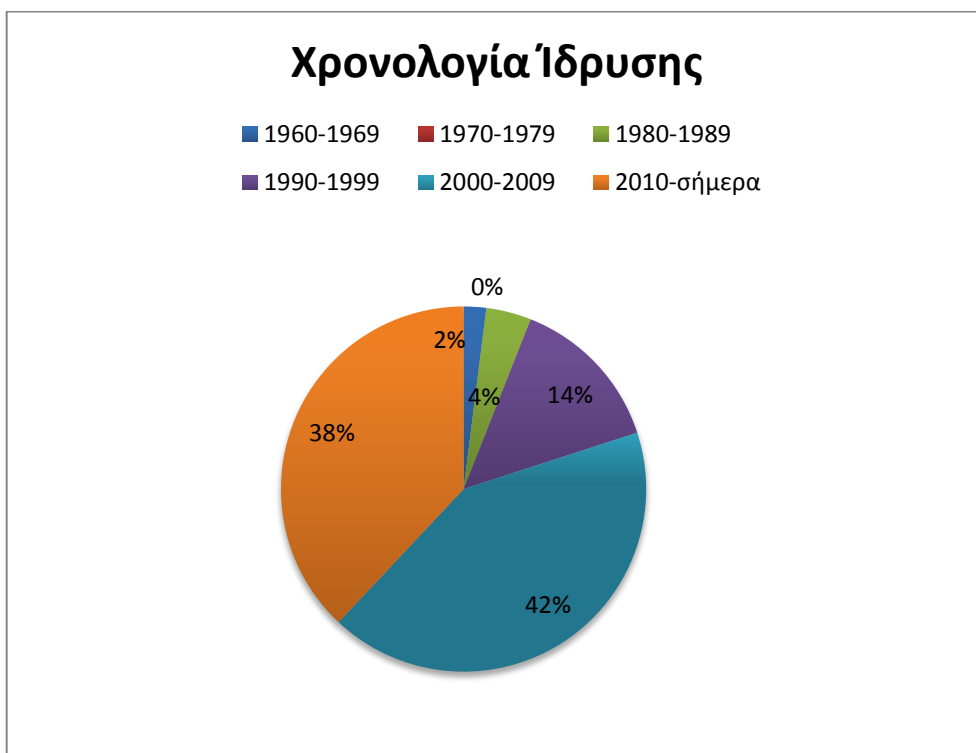
5.2.3 Χρονολογία ίδρυσης

Από τις οργανώσεις του δείγματος ποσοστό 38%, δηλαδή 19 οργανώσεις ιδρύθηκαν την περίοδο 2010-2014, ποσοστό 42% του δείγματος το διάστημα 2000-2009 (21 οργανώσεις), επτά οργανώσεις ή 14% ιδρύθηκαν τη δεκαετία του 1990, 4% (δύο οργανώσεις) τη δεκαετία του 1980 και μία οργάνωση (2% του δείγματος) χρονολογείται από το 1960. Το μεγαλύτερο μέρος των οργανώσεων (68% ή 34 οργανώσεις) ιδρύθηκε μεταξύ 2007-2013 (Γράφημα 2).

---

¹⁴⁶ Βλ Κεφάλαιο 2, Ενότητα 2.3.

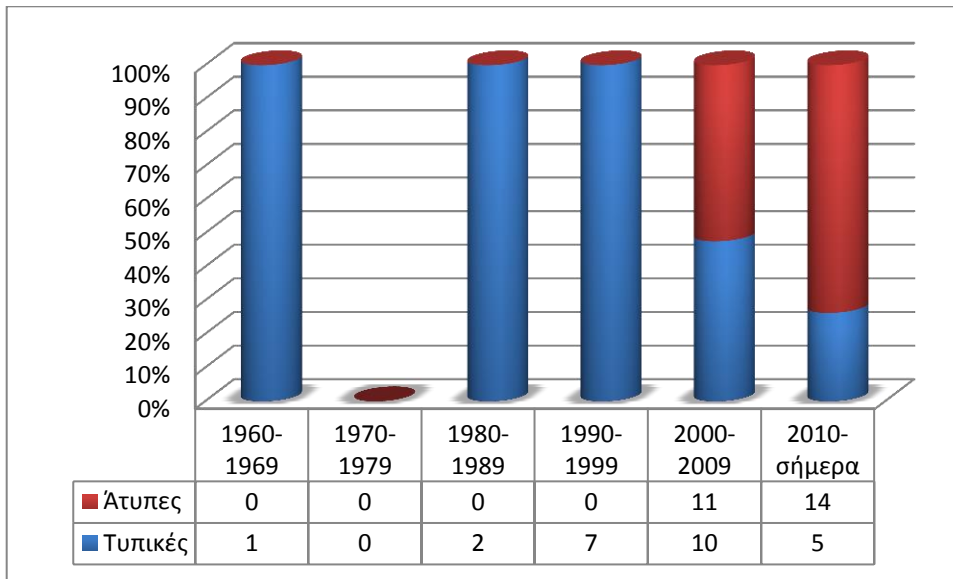
Γράφημα 2. Κατανομή δείγματος ανά χρονολογία ίδρυσης

Πηγή: Πρωτογενής έρευνα: επεξεργασμένα αποτελέσματα SPSS (Παράρτημα III, Πίνακας ii).

Α. Όσον αφορά τις διαφοροποιήσεις μεταξύ τυπικών και άτυπων οργανώσεων παρατηρούνται τα εξής: από τις 25 τυπικές οργανώσεις του δείγματος ποσοστό 20% έχουν χρονολογία ίδρυσης την περίοδο 2010-2013, ποσοστό 40% το διάστημα 2000-2009, 28% ιδρύθηκε τη δεκαετία του 1990, 8% τη δεκαετία του 1980 και 4% το 1960. Από τις 25 άτυπες οργανώσεις ποσοστό 52% ιδρύθηκε μεταξύ 2010 και 2014, το 44% την περίοδο 2000-2009, ενώ δεν υπάρχουν οργανώσεις που να ιδρύθηκαν προ του 2000 (Παράρτημα Β, Πίνακας ii). Η συγκέντρωση των άτυπων οργανώσεων μετά το 2000 οδηγεί και σε μία μεγάλη διαφοροποίηση στη συμμετοχή τους στο συνολικό ποσοστό οργανώσεων που ιδρύθηκαν μέσα στην κρίση. Όσον αφορά πιο συγκεκριμένα την περίοδο από το 2010 έως 2014, ποσοστό 73,7% των οργανώσεων είναι άτυπες, έναντι 26,3% των τυπικών οργανώσεων (22).

Γράφημα 22. Χρονολογία ίδρυσης τυπικών και άτυπων οργανώσεων

Πηγή: Πρωτογενής έρευνα, επεξεργασία στοιχείων (Παράρτημα ΙΙΙ, Πίνακας ii).

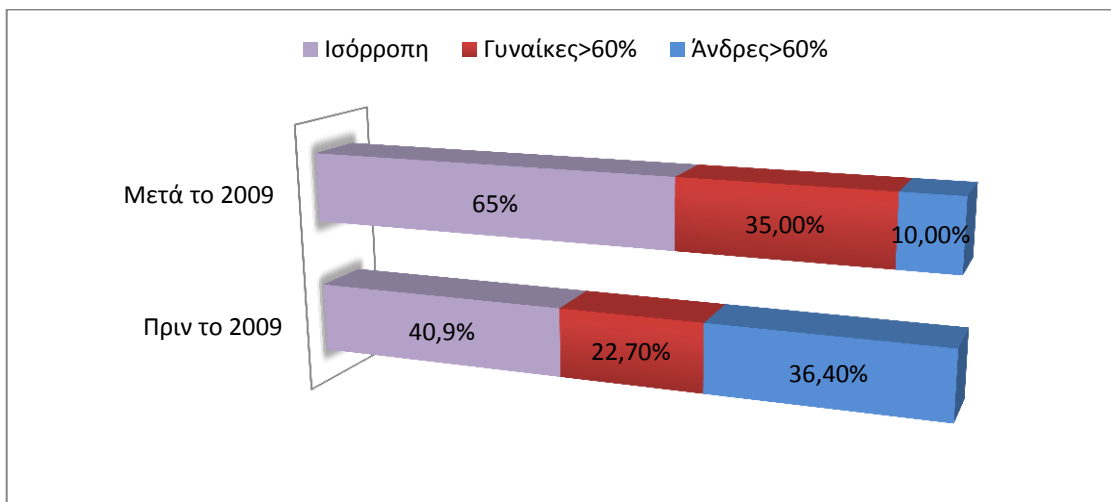
Το νεαρό της ηλικίας των άτυπων οργανώσεων και η απουσία άτυπων οργανώσεων για το διάστημα προ του 2000 θα μπορούσε να ερμηνευθεί είτε ως ένδειξη του βραχύβιου χαρακτήρα των άτυπων οργανώσεων είτε ως ένδειξη της τάσης μετατροπής πολλών άτυπων οργανώσεων σε τυπικές μετά την πρώτη περίοδο λειτουργίας τους είτε ως συνδυασμός των δύο ανωτέρω ερμηνειών. Είναι δηλαδή πιθανό οι άτυπες ομάδες της περιόδου πριν από το 2000 να μην «άντεξαν στον χρόνο» έως το 2009 που ξεκίνησε η έρευνα και ως εκ τούτου να μην αποτέλεσαν μέρος του δείγματος ή για λόγους επιβίωσης και στρατηγικής να αποφάσισαν να αποκτήσουν κάποιο νομικό τύπο και να καταγράφηκαν ως τυπικές. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από το υψηλό ποσοστό άτυπων οργανώσεων που δήλωσαν ότι δεν έχουν τύπο «επειδή δεν έχει χρειαστεί ακόμη», στοιχείο που θα μπορούσε να οδηγήσει στην υπόθεση ότι κάποιες άτυπες οργανώσεις προ του 2000 «χρειάστηκαν» και για τον λόγο αυτόν απέκτησαν τύπο μετά το 2000.

Ωστόσο, ακόμη και εάν ισχύουν οι ανωτέρω ερμηνείες, δεν αποκλείεται η ερμηνεία ότι υπάρχει μια τάση ίδρυσης άτυπων οργανώσεων κατά την περίοδο της κρίσης, ερμηνεία που αποτελεί υπόθεση εργασίας της παρούσας διατριβής.

Β. Όσον αφορά τη σχέση της χρονολογίας ίδρυσης με την συμμετοχή ανδρών και γυναικών στα κεντρικά όργανα των οργανώσεων παρατηρήθηκε μεγάλη διαφοροποίηση στην κατά φύλο συμμετοχή πριν και μετά το έτος 2009. Πιο

συγκεκριμένα: από τις 22 οργανώσεις που ιδρύθηκαν προ του 2009 η σχετική πλειοψηφία (40,9%) δήλωσε ισόρροπη συμμετοχή, ποσοστό 22,7% μεγαλύτερη συμμετοχή γυναικών και 36,4% μεγαλύτερη συμμετοχή ανδρών στον οργανωτικό πυρήνα. Αντίστοιχα στις 20 οργανώσεις που ιδρύθηκαν από το 2009 έως το 2014 το ποσοστό που δήλωσε ισόρροπη συμμετοχή ανδρών και γυναικών ανέρχεται σε 65%. Σχεδόν στα ίδια επίπεδα με πριν από το 2009 παρέμεινε η κατηγορία που δήλωσε μεγαλύτερη συμμετοχή γυναικών (25%), ενώ υπάρχει μεγάλη υποχώρηση του ποσοστού που δήλωσε μεγαλύτερη συμμετοχή ανδρών στον οργανωτικό πυρήνα (από 36,4% σε 10%) (βλ. Παράρτημα III, Πίνακας vi).

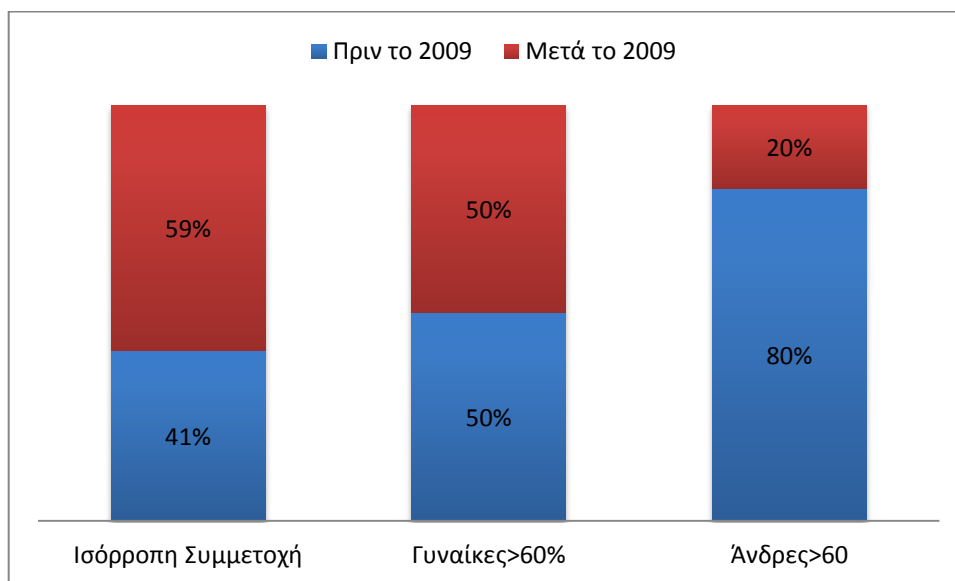
Γράφημα 23. Χρονολογία ίδρυσης και κατά φύλο συμμετοχή

Πηγή: Πρωτογενής έρευνα, επεξεργασία στοιχείων (Παράρτημα III, Πίνακας xiii).

Η υποχώρηση αυτή αναλύεται ειδικότερα με έλεγχο των ποσοστών εντός της μεταβλητής «κατά φύλο συμμετοχή». Πιο συγκεκριμένα παρατηρείται επίσης ότι εντός της κατηγορίας «ισόρροπη συμμετοχή 40-60%» το 41% αφορά οργανώσεις που ιδρύθηκαν πριν από το 2009, ενώ ποσοστό 59% οργανώσεις που ιδρύθηκαν μετά το 2009. Εντός της κατηγορίας «Συμμετοχή γυναικών > 60%» παρατηρείται ίσο ποσοστό (50%) για τις περιόδους πριν και μετά από το 2009. Αντίθετα εντός της κατηγορίας «Συμμετοχή ανδρών > 60%», ποσοστό 80% αφορά οργανώσεις που ιδρύθηκαν πριν από το 2009 και μόνο 20% οργανώσεις που ιδρύθηκαν από το 2009 και μετά (Παράρτημα III, Πίνακας vi).

Γράφημα 24. Κατά φύλο συμμετοχή ανά κατηγορία πριν και μετά το 2009 (%)

Πηγή: Πρωτογενής έρευνα, επεξεργασία στοιχείων (Παράρτημα III, Πίνακας xiii).

Αυτό που υποδεικνύουν τα ευρήματα είναι μια αύξηση των οργανώσεων με ισόρροπη συμμετοχή γυναικών στον οργανωτικό πυρήνα για την περίοδο 2009 έως 2014 και μια αισθητή μείωση των οργανώσεων με αντίστοιχη πλειοψηφία ανδρών. Το εύρημα αυτό παραπέμπει σε μια αλλαγή της κουλτούρας των νεότερων οργανώσεων, η οποία περιλαμβάνει όχι μόνο ισόρροπη συμμετοχή των γυναικών, αλλά και ανατροπή του έως τώρα προτύπου όσον αφορά την κατά φύλο συμμετοχή στα κέντρα λήψης αποφάσεων. Σε συνδυασμό με την προηγούμενη εξέταση της μεταβλητής περί του τύπου της οργάνωσης, προκύπτει ότι οι νεότερες οργανώσεις, ιδίως αυτές που έχουν ιδρυθεί κατά τη διάρκεια της κρίσης, ενθαρρύνουν τη συμμετοχή των γυναικών στα όργανα λήψης αποφάσεων, ανατρέποντας όχι μόνο τα παραδοσιακά πρότυπα οργάνωσης της κοινωνίας πολιτών ως προς τον τύπο, αλλά και ως προς την κατά φύλο συμμετοχή.

Περαιτέρω, το εύρημα της αυξημένης συμμετοχής των γυναικών στον βασικό πυρήνα των οργανώσεων είναι ενδεικτικό της σταδιακής αλλαγής των έμφυλων προτύπων και των κυρίαρχων αντιλήψεων που σχετίζονται με την πολιτική συμμετοχή των γυναικών και της σύγκλισης της πολιτικής συμπεριφοράς ανδρών και γυναικών. Υποδεικνύει επίσης την κινητοποίηση των γυναικών την περίοδο της οικονομικής κρίσης ως αντιστάθμισμά στην αύξηση των αναγκών σε πεδία που αντιστοιχούν στον παραδοσιακό τους ρόλο παροχής φροντίδας. Ωστόσο τα πεδία αυτά δεν αφορούν μόνο

τη φροντίδα των παιδιών και του σπιτιού, αλλά διεκδικούνται στους τρόπους οργάνωσης της καθημερινότητας, στην αυτο-οργάνωση μέσω εναλλακτικών νομισμάτων, αστικών καλλιεργειών, στη διεκδίκηση της χρήσης του δημόσιου χώρου, των δημόσιων αγαθών και σε μια σειρά δράσεων που συνδέονται άμεσα ή έμμεσα με την επιβίωση της οικογένειας. Θα λέγαμε λοιπόν ότι ο κοινωνικός ρόλος των γυναικών την περίοδο της κρίσης μπορεί, υπό προϋποθέσεις, να οδηγήσει σε μεγαλύτερη συμμετοχή των γυναικών σε οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών.

5.2.4. Συμμετοχή στις οργανώσεις (ενεργά μέλη)

Σε μια προσπάθεια αποτύπωσης της δυναμικής των οργανώσεων με βάση τον αριθμό των μελών τους,¹⁴⁷ έγινε φανερό ότι ο τρόπος υπολογισμού των μελών διαφοροποιείται ανάλογα με τον τύπο και την προσέγγιση κάθε οργάνωσης όσον αφορά την έννοια και τον τρόπο καταγραφής των μελών.¹⁴⁸ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η εκπρόσωπος της ΜΚΟ Αντιγόνη, «η λέξη μέλη δεν περιγράφει μία κατηγορία μόνο». Ο τρόπος υπολογισμού διαφοροποιείται ανάλογα με τον τύπο: στις τυπικές οργανώσεις ως μέλη νοούνται κατ' αρχήν τα τακτικά, δηλαδή τα εγγεγραμμένα μέλη. Ωστόσο ο τρόπος υπολογισμού και η στρατηγική όσον αφορά τα τακτικά μέλη δεν είναι ομοιογενής: κάποιες οργανώσεις αρκούνται στο να διατηρούν έναν ελάχιστο αριθμό οικονομικά τακτοποιημένων μελών, ο οποίος είναι απαραίτητος για την ίδρυση (20 άτομα για τα σωματεία, μικρότερος αριθμός για τις ΑΜΚΕ), η συμμετοχή των οποίων κάποιες φορές μπορεί και να περιορίζεται στην καταβολή της συνδρομής· άλλες οργανώσεις καταμετρούν στα μέλη τους όλους όσους έχουν δραστηριοποιηθεί έστω και μία φορά συνδράμοντας οικονομικά (ο Αρκτούρος από την έναρξη λειτουργίας του έχει καταγράψει πάνω από 20.000 τακτικά μέλη-συνδρομητές).

Παράλληλα με τα τακτικά μέλη τόσο τα σωματεία όσο και οι ΑΜΚΕ φαίνεται να διατηρούν και έναν αριθμό «υποστηρικτών», «φίλων», «ενεργών μελών» ή «εθελοντών», δηλαδή μελών χωρίς εγγραφή, χωρίς τυπικό δικαίωμα συμμετοχής στις αποφάσεις των ομάδων και χωρίς οικονομικές υποχρεώσεις, τα οποία ωστόσο μετέχουν κανονικά στις δράσεις της ομάδας. Η αξία των μελών αυτών πολλές φορές θεωρείται

---

¹⁴⁷ Ερώτημα: Αριθμός μελών ομάδας:

Παρακαλώ περιγράψτε πώς υπολογίζετε τα μέλη.....

¹⁴⁸ Οι διάφορες εμπειρικές μελέτες (Putnam 1995, Paxton 1999 κ.ο.κ.) έχουν αναδείξει τον τρόπο της συμμετοχής των μελών (απλά μέλη, τακτικά μέλη, «φίλοι», υποστηρικτές, εθελοντές σε δράσεις, αποδέκτες των mailing list κ.ο.κ.) ως σημαντική παράμετρο για την εκτίμηση της δυναμικής των οργανώσεων.

σημαντικότερη από εκείνη των «τακτικών μελών», καθώς «τα μέλη μπορεί απλά να δίνουν χρήματα, ο εργαζόμενος και ο εθελοντής είναι άλλο πράγμα εδώ».¹⁴⁹

Από την άλλη πλευρά οι άτυπες ομάδες συνήθως διαθέτουν έναν μικρό πυρήνα σταθερών μελών και μια κατηγορία «ενεργών» μελών που απλώς ακολουθεί και συμμετέχει στις δράσεις, χωρίς να λαμβάνει μέρος στη λήψη αποφάσεων. Στην περίπτωση των άτυπων οργανώσεων που λειτουργούν μέσω γενικών συνελεύσεων, τα «ενεργά» μέλη είναι τα άτομα που συμμετέχουν στις συνελεύσεις και λαμβάνουν κανονικά μέρος στη λήψη αποφάσεων. Η ευελιξία στη συμμετοχή των μελών αποτελεί σύμφωνα με κάποιες ομάδες (Πρωτοβουλία Δυτικών Συνοικιών, Κίνηση 136) ζητούμενο, γεγονός που αναδεικνύει την αξία που δίνεται στην ενεργό συμμετοχή. Σε κάθε περίπτωση στις άτυπες οργανώσεις οι απαντήσεις στα ερωτήματα που αφορούν τον αριθμό μελών και την κατά φύλο συμμετοχή στην οργανωτική ομάδα σχετίζονται με την αίσθηση που έχει το στέλεχος της οργάνωσης για τον αριθμό των ατόμων που συνδέονται με τις δράσεις της ομάδας.

Τέλος τη λιγότερο ενεργό κατηγορία μελών τόσο στις τυπικές όσο και στις άτυπες ομάδες αποτελούν οι αποδέκτες των mailing list, τα άτομα δηλαδή που συνδέονται ηλεκτρονικά με την ομάδα και λαμβάνουν πληροφόρηση για τις δράσεις της, χωρίς απαραίτητα να μετέχουν σε αυτές.

Στην παρούσα έρευνα η αποτύπωση της «ενεργού συμμετοχής» δεν εξαντλείται ούτε περιορίζεται στον αριθμό των «τυπικών», εγγεγραμμένων μελών. Αντίθετα διευκρινίστηκε ότι το ερώτημα αφορά τον αριθμό τόσο των μελών που είναι εγγεγραμμένα όσο και των «ενεργών μελών», δηλαδή έναν αριθμό μελών που κατά την αντίληψη των συνεντευξιαζόμενων διατηρούν σταθερό και συνεχή δεσμό με την ομάδα, ο οποίος συνήθως ταυτίζεται με την ενεργό συμμετοχή τους. Οι απαντήσεις περιλαμβάνουν επομένως και τους «φίλους», τα «ενεργά μέλη» και τους «υποστηρικτές» των ομάδων (αλλά όχι τους απλούς αποδέκτες του ηλεκτρονικού ταχυδρομείου).

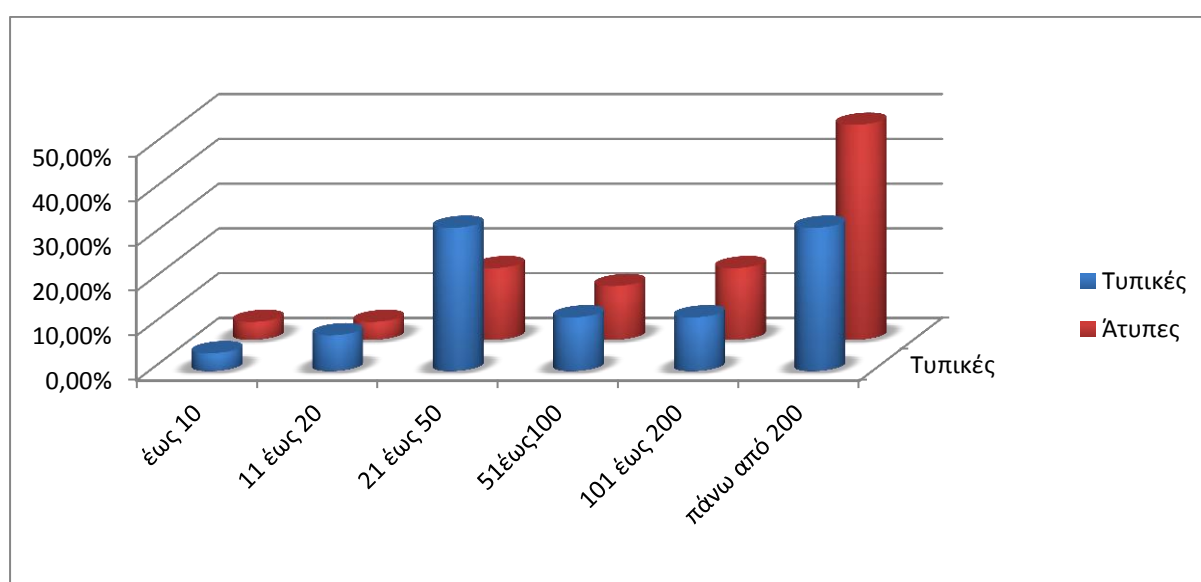
Λαμβάνοντας υπ' όψιν τις διαφοροποιήσεις μεταξύ των ομάδων, προκύπτουν τα εξής: στο 40% του συνολικού δείγματος των οργανώσεων τα ενεργά μέλη ξεπερνούν τα 200, στο 14% κυμαίνονται από 101-200, στο 12 % από 51-100, στο 24% των οργανώσεων από 21-50, στο 6% από 11-20 και στο 4% δεν ξεπερνούν τα 10 ενεργά μέλη (Γράφημα 25).

---

¹⁴⁹ Οργάνωση Praxis.

Α. Όσον αφορά περαιτέρω την κατανομή του αριθμού των μελών στους διάφορους τύπους οργανώσεων τα μεγαλύτερα ποσοστά τόσο των τυπικών οργανώσεων όσο και των άτυπων συγκεντρώνονται στις απαντήσεις «21-50 μέλη» και «περισσότερα από 200 μέλη». Στην πρώτη περίπτωση «21-50 μέλη» υπερέχουν οι τυπικές οργανώσεις: ποσοστό 32% έναντι 24% των άτυπων (Γράφημα 25). Στη δεύτερη περίπτωση παρατηρείται ότι ποσοστό 48% των άτυπων οργανώσεων διαθέτει πάνω από 200 μέλη, έναντι 32% των τυπικών οργανώσεων, προκύπτει δηλαδή ότι οι άτυπες οργανώσεις υπερτερούν σε κάποιο βαθμό σε σχέση με τις τυπικές όσον αφορά το πλήθος των «ενεργών μελών» (Παράρτημα ΙΙΙ, Πίνακας iii).

Γράφημα 25. Ενεργός συμμετοχή ανά τύπο οργάνωσης (%)

Πηγή: Πρωτογενής έρευνα, επεξεργασία στοιχείων (Παράρτημα ΙΙΙ, Πίνακας iii).

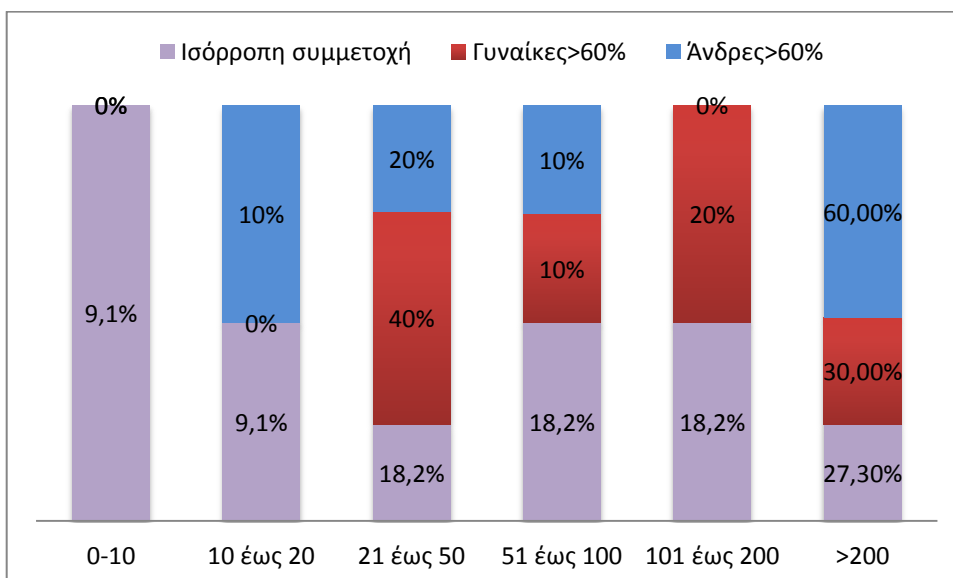
Το γεγονός αυτό θα μπορούσε να αποδοθεί στον διαφορετικό τρόπο λειτουργίας μεταξύ τυπικών και άτυπων οργανώσεων. Ενώ δηλαδή οι πρώτες διασφαλίζουν την ύπαρξή τους μέσω της απόκτησης νομικής μορφής, οι άτυπες αποκτούν μορφή και υπόσταση μέσω του σχηματισμού και της διατήρησης μιας «κρίσιμης μάζας» ενεργών μελών, από την οποία και αντλούν τη νομιμοποίησή τους. Αποτελεί δηλαδή μέρος της στρατηγικής των άτυπων ομάδων η συνεχής προσέλκυση νέων μελών και ενδεχομένως μια πιο διασταλτική καταμέτρησή τους. Θα πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι η διαφορά ανάμεσα στα ενεργά μέλη των άτυπων και των τυπικών ομάδων δεν είναι

μόνο ποσοτική αλλά και ποιοτική, αν αναλογιστούμε ότι οι άτυπες ομάδες διαθέτουν κατά τεκμήριο ενεργά μέλη τα οποία προσδιορίζονται στην πράξη, σε αντίθεση με τις τυπικές ομάδες όπου δεν μπορεί να ελεγχθεί το ποσοστό των ανενεργών μελών, το οποίο αρκείται πολλές φορές σε μία υπογραφή και την καταβολή μιας συνδρομής.

Η διαφοροποίηση στον αριθμό των μελών θα πρέπει να αποτελέσει αφορμή για περαιτέρω έρευνα και σύνδεση του μεγέθους της ενεργού συμμετοχής και με άλλους παράγοντες, όπως ο γενικός ή ειδικός χαρακτήρας των ομάδων, το αντικείμενό τους, ο τρόπος δράσης τους και η στάση τους απέναντι στο κράτος.

Β. Όσον αφορά την κατά φύλο συμμετοχή και τον αριθμό των μελών των οργανώσεων, παρατηρήθηκαν τα εξής: από την κατηγορία των οργανώσεων με «ισόρροπη συμμετοχή» ανδρών και γυναικών στον οργανωτικό τους πυρήνα ποσοστό 27% δήλωσε ότι έχει περισσότερα από 200 μέλη. Το ποσοστό αυτό αντιστοιχεί και στο 40% του συνολικού ποσοστού της κατηγορίας «> 200 μέλη». Από την κατηγορία «μεγαλύτερη συμμετοχή ανδρών (άνδρες > 60%), ποσοστό 60% δηλώνει ότι έχει περισσότερα από 200 μέλη, (40% του συνολικού ποσοστού της κατηγορίας «> 200 μέλη»). Αντίθετα από την κατηγορία «μεγαλύτερη συμμετοχή γυναικών (γυναίκες > 60%)» στον βασικό πυρήνα της οργάνωσης, η πλειοψηφία (ποσοστό 40%) ανήκει στην κατηγορία 21-50 μέλη (Γράφημα 26).

Γράφημα 26. Κατά φύλο συμμετοχή και αριθμός μελών

Πηγή: Πρωτογενής έρευνα, επεξεργασία στοιχείων (Παράρτημα ΙΙΙ, Πίνακας νιν).

Φαίνεται λοιπόν ότι η αυξημένη (άνω του 60%) συμμετοχή των γυναικών στον βασικό πυρήνα των οργανώσεων συνδέεται κυρίως με μικρότερες ως προς τον αριθμό των μελών ομάδες, ενώ αντίθετα η αυξημένη συμμετοχή των ανδρών συνδέεται με πολυπληθέστερες ομάδες. Η ισόρροπη συμμετοχή ανδρών και γυναικών επίσης δείχνει να σχετίζεται θετικά με τον αυξημένο αριθμό των μελών. Και πάλι επιβεβαιώνεται η άποψη περί διαφορετικού προφίλ κοινωνικού κεφαλαίου μεταξύ ανδρών και γυναικών, με το κοινωνικό κεφάλαιο των γυναικών να εμπεδώνεται κυρίως σε δίκτυα γειτονιάς. Το μέγεθος (υπό την έννοια του αριθμού μελών) της οργάνωσης αναδεικνύεται στην περίπτωση αυτή ισχυρότερος παράγοντας συμμετοχής γυναικών στον οργανωτικό πυρήνα από ό,τι ο τυπικός ή άτυπος χαρακτήρας της¹⁵⁰.

5.2.5. Τρόπος λήψης αποφάσεων

Ο βαθμός συμμετοχής των μελών στις βασικές αποφάσεις της οργάνωσης φαίνεται ότι διαφοροποιείται από μία συμμετοχή (ατομοκεντρική οργάνωση) έως ομοφωνία/συναίνεση¹⁵¹ όλων των μελών.¹⁵²

Όσον αφορά στις 50 οργανώσεις του δείγματος, πάνω από τις μισές (52%) αποφασίζουν μέσω του διοικητικού συμβουλίου τους (ΔΣ) ή μέσω κάποιου άτυπου αλλά σταθερού συντονιστικού οργάνου αντιπροσώπευσης. Από τις ομάδες αυτές το 34% δήλωσε ότι αποφασίζει μέσω ΔΣ/συντονιστικής ομάδας με πλειοψηφία, ενώ το 18% ότι αποφασίζει με ομοφωνία, επιδιώκοντας την εξεύρεση μιας συναινετικής λύσης από όλα τα μέλη του οργάνου αντιπροσώπευσης.

Ένα εξίσου σημαντικό ποσοστό της τάξης του 34% αναζητά ευρύτερη νομιμοποίηση θέτοντας τα θέματα απευθείας στη γενική συνέλευση. Τέλος ποσοστό 8% των οργανώσεων δήλωσε ότι λαμβάνει αποφάσεις με βάση την άποψη ενός βασικού μέλους (συνήθως του ιδρυτή) και ποσοστό 6% δήλωσε άλλο τρόπο λήψης

---

¹⁵⁰ Παρότι δηλαδή οι άτυπες οργανώσεις διαθέτουν περισσότερα μέλη, οι γυναίκες συμμετέχουν στο βασικό πυρήνα οργανώσεων με λιγότερα μέλη.

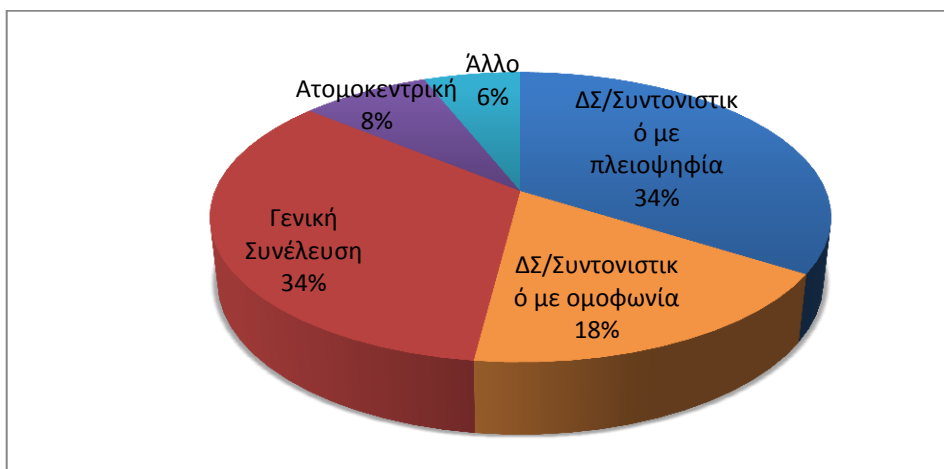
¹⁵¹ Η επιδίωξη ομοφωνίας/συναίνεσης ή η απόφαση μέσω Γενικών Συνελεύσεων αποτελεί ένα από τα χαρακτηριστικά των εναλλακτικών οικονομικών και πολιτικών χώρων (Καβουλάκος και Γκρίτζας 2015^α).

¹⁵² Ερώτημα: Πώς λαμβάνονται οι βασικές αποφάσεις μέσα στην ομάδα;

1. Από ΔΣ ή συντονιστικό όργανο με ομοφωνία-συναίνεση
2. Από ΔΣ ή συντονιστικό όργανο με πλειοψηφία
3. Από Γενική Συνέλευση
4. Από το βασικό μέλος της ομάδας (ατομοκεντρική)
5. Άλλο

απόφασης¹⁵³ (Γράφημα 27).

Γράφημα 27. Όργανο και τρόπος λήψης αποφάσεων (%)

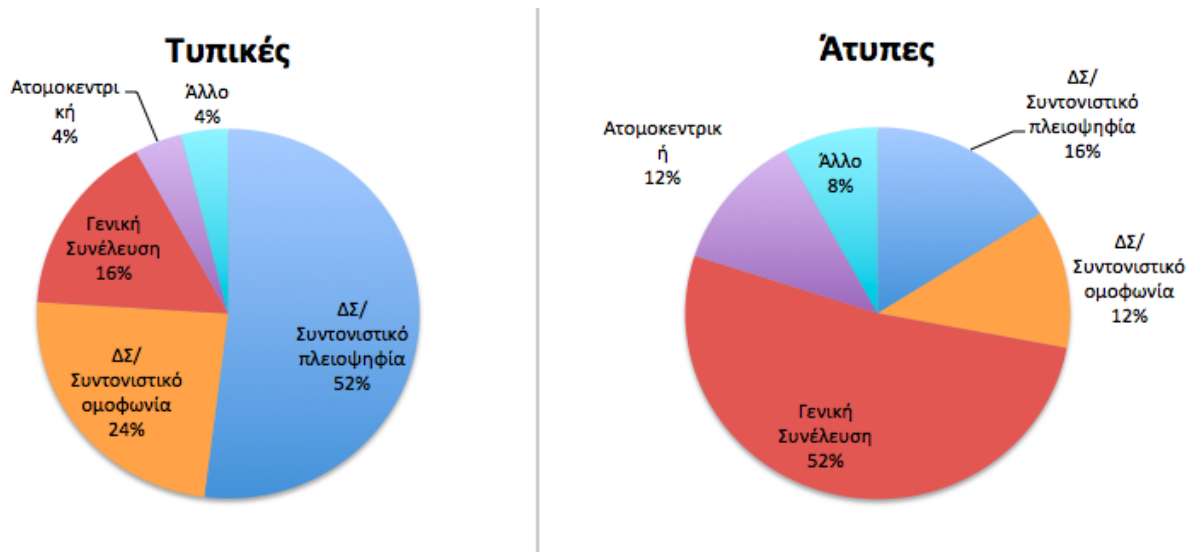

Πηγή: Πρωτογενής έρευνα, επεξεργασία στοιχείων SPSS (Παράρτημα III, Πίνακας xv).

Α. Όσον αφορά ειδικότερα τις τυπικές οργανώσεις, πάνω από τα $\frac{3}{4}$ αυτών (76%) αποφασίζουν μέσω διοικητικού συμβουλίου ή ανάλογου συντονιστικού άτυπου οργάνου αντιπροσώπευσης (Συντονιστικό). Η πλειοψηφία αυτή οφείλεται κυρίως στη νομική και καταστατική υποχρέωση των σωματείων να συστήσουν διοικητικό συμβούλιο. Από αυτές τις οργανώσεις το 52% αποφασίζει με πλειοψηφία του ΔΣ ή του Συντονιστικού και οι υπόλοιπες (24%) αποφασίζουν με ομοφωνία. 16% των τυπικών οργανώσεων αναζητούν ευρύτερη νομιμοποίηση των αποφάσεων θέτοντας τα θέματα στη γενική συνέλευση. Ποσοστό 4% λαμβάνουν αποφάσεις με βάση την άποψη ενός βασικού μέλους (συνήθως του ιδρυτή) και 4% δηλώνουν άλλο τρόπο (Γράφημα 28).

¹⁵³ Άλλοι τρόποι λήψης αποφάσεων είναι μέσω ηλεκτρονικής πλατφόρμας (Διόδια Στοπ), μέσω κεντρικής υπηρεσίας (NoSmoke.gr) και μέσω τεχνοκρατών (Arsis).

Γράφημα 28. Τρόπος λήψης απόφασης τυπικών και άτυπων οργανώσεων (%)

Πηγή: Πρωτογενής έρευνα, επεξεργασία στοιχείων (Παράρτημα III, Πίνακας xv).

Από την άλλη πλευρά η πλειοψηφία (52%) των άτυπων οργανώσεων θέτει τα θέματα απευθείας στη γενική συνέλευση, ενώ το 28% αποφασίζει μέσω της κεντρικής συντονιστικής ομάδας της οργάνωσης: από αυτές τις οργανώσεις το 16% αποφασίζει με πλειοψηφία εντός της συντονιστικής ομάδας και το 12% επιδιώκει ευρύτερη συναίνεση των μελών της συντονιστικής ομάδας και αποφασίζει με ομοφωνία. Επίσης ένα ποσοστό 12% των άτυπων οργανώσεων λαμβάνει αποφάσεις με βάση την άποψη ενός βασικού μέλους (ατομοκεντρικές) και 8% δηλώνει άλλο τρόπο απόφασης (Γράφημα 28).

Οι διαφοροποιήσεις ανάμεσα σε τυπικές και άτυπες ομάδες είναι αναμενόμενες λόγω των νομικών υποχρεώσεων της πρώτης κατηγορίας, πολλές φορές ωστόσο, όπως αναφέρθηκε και στην οικεία παράγραφο (5.2.1. του τρέχοντος Κεφαλαίου), το πρόσταγμα για άμεση δημοκρατία λειτουργεί και αντίστροφα, ως κριτήριο για την ίδρυση άτυπης μορφής συσσωμάτωσης.

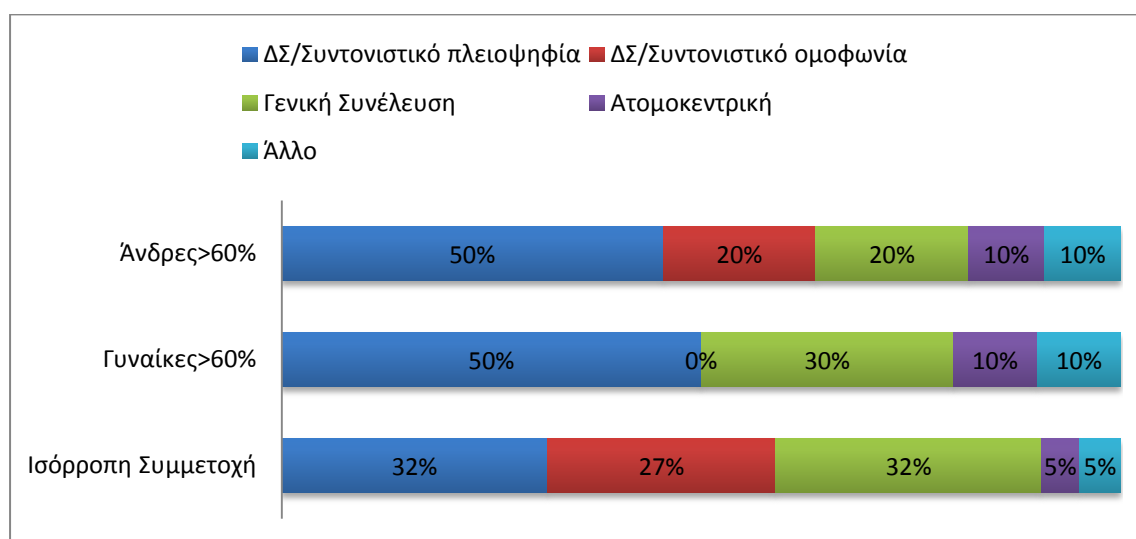
Το ποσοστό (42%) του συνόλου των οργανώσεων του δείγματος που δεν περιορίζεται στους παραδοσιακούς τρόπους λήψης απόφασης (μέσω ΔΣ ή συντονιστικής ομάδας και πλειοψηφίας), αλλά αναζητά είτε την ομοφωνία από το ΔΣ/συντονιστικό είτε την απόφαση από τη γενική συνέλευση συσχετίζεται και με τη χρονολογία ίδρυσης των οργανώσεων: από τις 17 οργανώσεις που αποφασίζουν με γενική συνέλευση, ποσοστό 76,5 % έχουν ιδρυθεί μετά το 2009, ενώ από τις εννέα οργανώσεις που αποφασίζουν με ομοφωνία του ΔΣ ή της συντονιστικής ομάδας λίγο περισσότερο από τις μισές (51,3%) (Παράρτημα III, Πίνακας xvi) ιδρύθηκαν μετά το

2009.¹⁵⁴ Αντίθετα τα ποσοστά λήψης απόφασης με τον παραδοσιακό τρόπο (μέσω ΔΣ/συντονιστικού και πλειοψηφίας) κατανέμονται ομοιόμορφα στα έτη ίδρυσης των οργανώσεων.

Η αύξηση της δυνατότητας συμμετοχής των μελών στη διαδικασία λήψης αποφάσεων ενισχύει την υπόθεση εργασίας που αντιλαμβάνεται την κοινωνία πολιτών ως έναν προνομιούχο χώρο για την ανάπτυξη της δημοκρατίας.

Β. Όσον αφορά τον συσχετισμό της κατά φύλο συμμετοχής και του τρόπου λήψης απόφασης, διαφαίνεται μια σχέση μεταξύ της ισόρροπης συμμετοχής και της απόφασης με διευρυμένη πλειοψηφία. Πιο συγκεκριμένα ποσοστό 32% των οργανώσεων που ανήκουν στην κατηγορία «ισόρροπη συμμετοχή» δήλωσαν ότι αποφασίζουν μέσω Γενικών Συνελεύσεων και 27% μέσω ΔΣ/Συντονιστικό με ομοφωνία. Το 50% των οργανώσεων με μεγαλύτερη συμμετοχή γυναικών και το 50% των οργανώσεων με μεγαλύτερη συμμετοχή ανδρών αποφασίζουν μέσω ΔΣ ή συντονιστικού με πλειοψηφία. Καμία οργάνωση με μεγαλύτερη συμμετοχή γυναικών δεν αποφασίζει με ομοφωνία στο ΔΣ/Συντονιστικό ενώ 20% των οργανώσεων με μεγαλύτερη συμμετοχή ανδρών αποφασίζει μέσω ομοφωνίας στο ΔΣ/Συντονιστικό (Γράφημα 29).

Γράφημα 29. Τρόπος λήψης αποφάσεων και κατά φύλο συμμετοχή (%)

Πηγή: Πρωτογενής έρευνα, επεξεργασία στοιχείων (Παράρτημα ΙΙΙ, Πίνακας χvii).

¹⁵⁴ Αυτό το εύρημα οφείλεται βεβαίως στη σχέση των μεταβλητών τύπος και ίδρυση. Εφόσον δηλαδή οι περισσότερες άτυπες οργανώσεις του δείγματος ιδρύονται μετά το 2009 και εφόσον ο τύπος σχετίζεται με τον τρόπο λήψης απόφασης, είναι αναμενόμενο να συσχετίζονται και μεταξύ τους.

Το ποσοστό 59% (27%+32%) διευρυμένης πλειοψηφίας στις οργανώσεις με ισόρροπη συμμετοχή ανδρών και γυναικών ενισχύει την υπόθεση εργασίας για την ύπαρξη μιας σειράς οργανώσεων που επιδιώκουν να διευρύνουν τη συμμετοχή στους τρόπους λήψης απόφασης, τόσο ως προς τον αριθμό των μελών που αποφασίζουν, όσο και ως προς το φύλο. Φαίνεται επίσης ότι οι οργανώσεις με μεγαλύτερη ανδρών είναι περισσότερο ανοιχτές στο μοντέλο λήψης απόφασης με ομοφωνία σε σχέση με τις οργανώσεις με μεγαλύτερη συμμετοχή γυναικών, όπου δεν παρουσιάστηκε ούτε μία τέτοια περίπτωση.

Συμπεράσματα Κεφαλαίου

Στο κεφάλαιο αυτό επιχειρήθηκε μια έρευνα βασικών χαρακτηριστικών και τρόπου λειτουργίας των οργανώσεων, έτσι όπως αυτά περιγράφονται από τα ηγετικά στελέχη τους. Η ανάλυση οργανώθηκε σε δύο άξονες: κατ' αρχάς ερευνήθηκαν κάποια γενικά χαρακτηριστικά των ομάδων, όπως ο τύπος, η χρονολογία ίδρυσης και ο αριθμός των μελών. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στα κριτήρια επιλογής του τύπου των ομάδων και πιο συγκεκριμένα στην επιλογή μεταξύ της απόκτησης κάποιου νομικού τύπου (σωματείο, αστική μη κερδοσκοπική εταιρεία, κοινωνική συνεταιριστική επιχείρηση) και της μη απόκτησης τύπου.

Στη συνέχεια εξετάστηκαν χαρακτηριστικά που συνδέονται με τον εσωτερικό τρόπο λειτουργίας των ομάδων, όπως η διαδικασία λήψης αποφάσεων και η κατά φύλο συμμετοχή στα άτυπα ή τυπικά όργανα λήψης αποφάσεων.

Η εξέταση των ανωτέρω χαρακτηριστικών ακολούθησε μια οπτική συγκριτικής ανάλυσης μεταξύ τυπικών και άτυπων ομάδων, φανερώνοντας βασικές διαφορές αντίληψης και τρόπου λειτουργίας ανάμεσα στις δύο μεγάλες κατηγορίες οργανώσεων. Ταυτόχρονα οι μεταβλητές εξετάστηκαν και σε σχέση με την κατά φύλο συμμετοχή στον βασικό (ή οργανωτικό) πυρήνα των ομάδων.

Α. Όσον αφορά τον πρώτο άξονα της έρευνας, η επιλογή του τύπου οργάνωσης αποτελεί για τις ομάδες σύνθετη και ουσιαστική συνειδητή επιλογή, η οποία καθορίζει τον τρόπο λειτουργίας, τη θέση και τη στάση της ομάδας μέσα στο υπάρχον πολιτικό περιβάλλον. Η επιλογή αυτή εξαρτάται από την υποκειμενική αντίληψη που έχουν ή επιθυμούν να προσδώσουν οι ομάδες στα χαρακτηριστικά που συνδέονται με τον κάθε τύπο, η οποία και δεν συνάδει πάντα με την πραγματικότητα.

Μεταξύ των οργανώσεων παρατηρούνται σημαντικές διαφοροποιήσεις ως προς τους λόγους επιλογής ή απόρριψης τυπικής μορφής, γεγονός που διευκολύνει την απάντηση στο ερώτημα της θεωρίας (Huliaras 2014) γιατί κάποιες από τις «ισχυρές» άτυπες συσσωματώσεις δεν μετατρέπονται σε τυπικές ομάδες. Πιο συγκεκριμένα στις τυπικές οργανώσεις τα κριτήρια επιλογής του τύπου συνδέονται κυρίως με τη δυνατότητα παρέμβασης στον δημόσιο διάλογο και ισχυροποίησης της θέσης τους ως συνομιλητών με το κράτος, ιδίως μέσω της απόκτησης νομικής προσωπικότητας, της διασφάλισης διάρκειας και «σοβαρότητας», της δυνατότητας δικαστικής εκπροσώπησης, της διαφάνειας στην οικονομική διαχείριση και τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων. Ταυτόχρονα η απόκτηση νομικού τύπου συνεπάγεται και τη δυνατότητα

πρόσβασης σε κρατικές ή ευρωπαϊκές δεξαμενές χρηματοδότησης.

Αντίθετα στην περίπτωση των άτυπων οργανώσεων το βασικό κριτήριο αποφυγής απόκτησης τύπου είναι η ανεξαρτησία από το κράτος και το κομματικό σύστημα, αλλά και η άρνηση ένταξης στα συστήματα χρηματοδότησης από το κράτος και την Ευρωπαϊκή Ένωση. Όσον αφορά τα λειτουργικά κριτήρια, η αποφυγή τύπου συνδέεται με τη διεύρυνση της βάσης των ομάδων μέσω της ευκολίας συμμετοχής στις δράσεις και στις βασικές αποφάσεις της ομάδας καθώς και με την ελευθερία δράσης και τη διεύρυνση των διαθέσιμων μέσων έκφρασης της ομάδας, συμπεριλαμβανομένων και αντισυμβατικών ή ριζοσπαστικών μέσων. Τέλος σημαντικό ποσοστό άτυπων ομάδων δεν αποκτά τύπο γιατί «δεν έχει χρειαστεί ακόμη», μην αποκλείοντας την πιθανότητα απόκτησης νομικής προσωπικότητας στο μέλλον. Το ποσοστό αυτό είναι ενδεικτικό της ρευστότητας του ιδεολογικού και ψυχολογικού ορίου του τύπου, το οποίο και μπορεί να ξεπεραστεί για λόγους αποτελεσματικότητας των διεκδικήσεων.

Σε κάθε περίπτωση ένα ποσοστό 20% του συνολικού δείγματος εμφανίζεται να αρνείται συνειδητά κάθε σχέση με το κράτος, ενώ επιχειρεί εναλλακτικά και συναλλακτικά πρότυπα οργάνωσης της καθημερινότητας, βασισμένα στις αρχές της άμεσης δημοκρατίας, της αυτο-οργάνωσης και του εθελοντισμού. Σύμφωνα με αυτές η δράση τους αποτελεί η ίδια μια άμεση αντίδραση στα παραδοσιακά πρότυπα της σχέσης κράτους-κοινωνίας πολιτών, από τα οποία επιθυμούν να αποδράσουν και να προστατευτούν μέσω της άρνησης του παραδοσιακού τύπου. Η πρακτική αυτή τους δίνει τη δυνατότητα να οργανώσουν δράσεις που βρίσκονται στην «γκρίζα ζώνη» του νόμου, να επαναπροσδιορίσουν υφιστάμενες δομές και μορφές πολιτικής συμμετοχής και να εφεύρουν νέες. Ο αμφιλεγόμενος τρόπος δράσης κάποιων ομάδων (π.χ. Γυμνή Ποδηλατοδρομία) και η χρήση μη συμβατικών (πολλές φορές και ποινικοποιημένων) μέσων διαμαρτυρίας, όπως η μη πληρωμή διοδίων (Διόδια Στοπ) ή εισιτηρίου στο λεωφορείο (Επιβάτες Θεσσαλονίκης) πολλές φορές δεν αφήνει άλλη επιλογή στην ομάδα από την αποφυγή απόκτησης νομικής προσωπικότητας.

Με βάση τα παραπάνω θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η ίδια η επιλογή να παραμείνουν άτυπες, αποτελεί για τις ομάδες μια πρώτη δημόσια δήλωση, μια ένδειξη πολιτικοποίησης και μια πρώτη αντίδραση στις παραδοσιακές μορφές πολιτικής συμμετοχής. Υπό αυτή την έννοια και υπό μια γκραμισιανή θεώρηση θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι η είσοδος των άτυπων οργανώσεων στην αρένα της κοινωνίας πολιτών εντάσσεται στην πάλη των τάξεων για ιδεολογική ηγεμονία.

Όσον αφορά τη χρονολογία ίδρυσης των οργανώσεων, παρατηρείται ότι το

σύνολο των άτυπων οργανώσεων έχει εμφανιστεί μετά το 2000, ενώ τα ποσοστά ίδρυσης των τυπικών οργανώσεων κατανέμονται και στις δεκαετίες του 1990, του 1980 αλλά και του 1960. Το εύρημα αυτό θα μπορούσε να είναι ενδεικτικό δύο χαρακτηριστικών των άτυπων οργανώσεων: του βραχύβιου και του επίκαιρου χαρακτήρα τους. Στην πρώτη περίπτωση το βραχύβιο θα μπορούσε να ερμηνευθεί είτε ως παύση λειτουργίας της οργάνωσης μετά την ικανοποίηση ή τη ματαίωση του ιδρυτικού σκοπού της ή για άλλους λόγους (και επομένως τεκμαίρεται ότι υπήρξαν άτυπες οργανώσεις προ του 2000 οι οποίες έπαψαν να λειτουργούν) είτε ως μετατροπή της οργάνωσης σε τυπική μετά από μακρά περίοδο σταθερής λειτουργίας. Όσον αφορά το επίκαιρο του χαρακτήρα, αυτό θα μπορούσε να οφείλεται στην ίδια τη μεθοδολογία επιλογής του δείγματος, η οποία έχει θέσει ως κριτήριο την ενεργό παρουσία των οργανώσεων. Αναζητώντας δηλαδή ενεργές άτυπες οργανώσεις με έντονη παρουσία είναι πιθανό να επιλέχθηκαν πρόσφατες οργανώσεις που ανταποκρίνονται σε επίκαιρες ανάγκες και οι οποίες ακριβώς για τον λόγο αυτόν έγιναν σε σύντομο χρονικό διάστημα γνωστές στην κοινωνία της πόλης.

Ωστόσο το μεθοδολογικό αυτό κριτήριο ισχύει τόσο για τις άτυπες όσο και για τις τυπικές οργανώσεις και δεν είναι από μόνο του ικανό να ερμηνεύσει τη διαφορά μεταξύ του ποσοστού των άτυπων και των τυπικών οργανώσεων (64% έναντι 24%) που έχουν ιδρυθεί μετά το 2009. Η διαφοροποίηση αυτή στη χρονολογία ίδρυσης θα μπορούσε να ειπωθεί ως ενδεικτική μιας τάσης αύξησης της ίδρυσης άτυπων οργανώσεων που αντισταθμίζει τη μείωση του αριθμού ίδρυσης τυπικών οργανώσεων, όπως καταγράφηκε στο αμέσως προηγούμενο Κεφάλαιο 3.

Όσον αφορά τη συμμετοχή στις οργανώσεις, έγινε κατ' αρχάς φανερό ότι αυτές χειρίζονται με διαφορετικό τρόπο τόσο τη στρατηγική απόκτησης νέων μελών όσο και τον τρόπο καταγραφής τους. Λαμβάνοντας υπ' όψιν τις διαφοροποιήσεις στον τρόπο υπολογισμού, προκύπτει μια υπεροχή της τάξης του 20% στη συμμετοχή των άτυπων οργανώσεων στις κατηγορίες με τα περισσότερα μέλη (άνω των 100 και άνω των 200), διαφορά που ενέχει και μία περαιτέρω ποιοτική διαφοροποίηση μεταξύ των μελών άτυπων και τυπικών ομάδων. Αντανακλάται δηλαδή το γεγονός ότι στις άτυπες ομάδες η ιδιότητα του μέλους συνάγεται στην πράξη, σε αντίθεση με τις τυπικές ομάδες που μπορεί να διαθέτουν ικανό αριθμό «μη ενεργών» μελών. Η αυξημένη συμμετοχή στις άτυπες ομάδες αναδεικνύει το ζήτημα του διαφορετικού τρόπου λειτουργίας μεταξύ άτυπων και τυπικών οργανώσεων, που προκύπτει κυρίως από τη λειτουργική ανάγκη των πρώτων να προσελκύουν νέα μέλη, καθώς η ύπαρξή τους νομιμοποιείται στη

συνείδηση της κοινωνίας κυρίως μέσω του σχηματισμού μιας «κρίσιμης μάζας», σε αντίθεση με τις δεύτερες, οι οποίες υφίστανται και έχουν τη δυνατότητα να παρεμβαίνουν μόνο μέσω μιας σφραγίδας –δεν βρίσκονται δηλαδή σε διαρκή ανάγκη νέων μελών. Περαιτέρω έρευνα είναι απαραίτητη προκειμένου να συνδεθεί ο αριθμός των μελών με άλλους παράγοντες, όπως το αντικείμενο των ομάδων, ο κλειστός ή ανοιχτός χαρακτήρας τους και ο τρόπος δράσης τους.

Στον δεύτερο άξονα της έρευνας και πιο συγκεκριμένα εκείνον που αφορά τον τρόπο λήψης αποφάσεων στο εσωτερικό των ομάδων, οι απαντήσεις υποδεικνύουν την προσπάθεια του συνόλου των οργανώσεων για διεύρυνση της συμμετοχής των μελών στις βασικές αποφάσεις. Η προσπάθεια αυτή αντανακλάται στην περίπτωση των τυπικών οργανώσεων, όπου μία στις τέσσερις οργανώσεις επιδιώκει ομοφωνία ή συναίνεση όλων των μελών του ΔΣ καθώς και μία στις έξι θέτει το σύνολο των θεμάτων στη γενική συνέλευση προς απόφαση. Στην περίπτωση των άτυπων οργανώσεων, όπως είναι αναμενόμενο λόγω της ευελιξίας των διαδικασιών, περισσότερες από τις μισές οργανώσεις θέτουν το σύνολο των θεμάτων στη γενική συνέλευση προς απόφαση, ενώ από τις οργανώσεις που αποφασίζουν μέσω μιας συντονιστικής ομάδας περίπου οι μισές δηλώνουν ότι επιδιώκουν τη συναίνεση ή την ομοφωνία όλων των μελών της. Η διαφοροποίηση μεταξύ τυπικών και άτυπων ομάδων είναι αναμενόμενη, λόγω του θεσμικού πλαισίου που ισχύει για τις πρώτες, οι οποίες συνήθως δεσμεύονται από καταστατική υποχρέωση να αποφασίζουν μέσω διοικητικού συμβουλίου, αλλά και λόγω βασικών αξιών που διέπουν τις άτυπες οργανώσεις σε σχέση με τον τρόπο λήψης αποφάσεων, όπως αυτές αναδείχθηκαν ανωτέρω. Πολλές φορές δε το πρόταγμα της άμεσης δημοκρατίας λειτουργεί ως αποφασιστικό κριτήριο για την ίδρυση άτυπων οργανώσεων. Η διευρυμένη συμμετοχή των μελών τόσο στις άτυπες όσο και στις τυπικές οργανώσεις σχετίζεται θετικά με την πρόσφατη χρονολογία ίδρυσης και ενισχύει τη θεώρηση της κοινωνίας πολιτών ως προνομιούχο χώρο για την ανάπτυξη της δημοκρατίας.

Β. Προς την ίδια κατεύθυνση κινούνται και τα ευρήματα που αφορούν την κατά φύλο συμμετοχή στον διοικητικό πυρήνα των ομάδων. Πιο συγκεκριμένα τα ποσοστά συμμετοχής των γυναικών (47,2%, στις τυπικές και 59% στις άτυπες οργανώσεις) υπερέρχουν κατά πολύ από τα αντίστοιχα ποσοστά συμμετοχής τους σε διοικητικά συμβούλια του ιδιωτικού τομέα, σε διοικητικά συμβούλια συνδικαλιστικών οργάνων, και σε κοινοβούλια σε ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο. Μια πιθανή ερμηνεία θα

μπορούσε να συνδέει το εύρημα αυτό με τον τοπικό χαρακτήρα των οργανώσεων του δείγματος, ο οποίος διευκολύνει ενδεχομένως τη συμμετοχή των γυναικών· κάτι τέτοιο ωστόσο έρχεται σε αντίθεση με τα αυξημένα ποσοστά συμμετοχής των γυναικών σε όργανα λήψης αποφάσεων μη κυβερνητικών οργανώσεων σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Μια άλλη ερμηνεία θα μπορούσε να είναι ότι η κοινωνία πολιτών, ως χώρος μεταξύ της οικογένειας, της αγοράς και του κράτους, αποτελεί μια ενδιάμεση σφαίρα δράσης για τις γυναίκες και η συμμετοχή τους, σε αυτή την ενδιάμεση σφαίρα, προσκρούει λιγότερο στις κυρίαρχες αντιλήψεις που τοποθετούν τις γυναίκες στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας και τους άνδρες στο δημόσιο χώρο της πολιτικής.

Σε κάθε περίπτωση τα ποσοστά συμμετοχής ανδρών και γυναικών στον βασικό πυρήνα των οργανώσεων επιβεβαιώνουν τη σχετική υπόθεση εργασίας, ανάγοντας την κοινωνία πολιτών σε προνομιούχο σφαίρα πολιτικής συμμετοχής για τις γυναίκες.

Η αυξημένη συμμετοχή των γυναικών σε άτυπες οργανώσεις, σε σχέση με τις τυπικές, συμβαδίζει και ενισχύει την άποψη περί μεγαλύτερης συμμετοχής των γυναικών σε άτυπα δίκτυα κοινωνικών σχέσεων και περί προτίμησης τους σε χαμηλότερες ή περισσότερο άτυπες βαθμίδες της πολιτικής. Εφόσον δε στην πράξη οι γυναίκες αφιερώνουν περισσότερο χρόνο από ό,τι οι άνδρες στις οργανώσεις στις οποίες συμμετέχουν φαίνεται λογικό το συμπέρασμα ότι εντός των άτυπων οργανώσεων οι γυναίκες λαμβάνουν ευκολότερα μέρος στην (άτυπη) διαδικασία λήψης αποφάσεων.

Όσον αφορά τη σύνδεση της κατά φύλο συμμετοχής με το αντικείμενο των οργανώσεων, παρατηρείται ότι αντανακλάται ο έμφυλος καταμερισμός εργασίας στην οικογένεια καθώς η αυξημένη γυναικεία συμμετοχή σχετίζεται άμεσα με οργανώσεις που το αντικείμενό τους αφορά είτε τη φροντίδα των παιδιών και της οικογένειας, είτε την κοινότητα υπό την έννοια της παροχής φροντίδας σε αδύναμα μέλη της, της διεκδίκησης του δημόσιου χώρου και της ανταλλαγής υπηρεσιών και χρόνου. Εξίσου σημαντικό ρόλο παίζει ο τυπικός ή άτυπος χαρακτήρας των οργανώσεων, εύρημα που υποδεικνύει την ανάγκη εμβάθυνσης της ανάλυσης της κατά φύλο συμμετοχής στις οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών με την συμπερίληψη σε αυτήν παραγόντων που αφορούν τον τρόπο λειτουργίας τους και τον τύπο τους, πέρα από το αντικείμενό τους.

Περαιτέρω, προέκυψε σύνδεση της μεταβλητής με τη χρονολογία ίδρυσης της οργάνωσης και συγκεκριμένα αύξηση των οργανώσεων με ισόρροπη συμμετοχή γυναικών στον οργανωτικό πυρήνα για την περίοδο 2009 έως 2014 και αισθητή μείωση των οργανώσεων με αντίστοιχη πλειοψηφία ανδρών για την ίδια περίοδο. Το εύρημα

αυτό παραπέμπει σε μεταστροφή της κουλτούρας των νεότερων οργανώσεων, ιδίως αυτών που έχουν ιδρυθεί κατά την περίοδο της κρίσης, προς την κατεύθυνση της ενθάρρυνσης της συμμετοχής των γυναικών στα όργανα λήψης αποφάσεων και της ανατροπής του κυρίαρχου μοντέλου οργάνωσης της κοινωνίας πολιτών ως προς τον τύπο, αλλά και ως προς την κατά φύλο συμμετοχή. Το εύρημα της αυξημένης συμμετοχής των γυναικών στον βασικό πυρήνα των οργανώσεων μετά το 2009 είναι ενδεικτικό της σταδιακής αλλαγής των έμφυλων προτύπων και των κυρίαρχων αντιλήψεων που σχετίζονται με την πολιτική συμμετοχή των γυναικών. Υποδεικνύει επίσης την κινητοποίηση των γυναικών την περίοδο της οικονομικής κρίσης για την αντιμετώπιση των αναγκών της οικογένειας σε πεδία που δεν αφορούν αποκλειστικά τη φροντίδα των παιδιών και του σπιτιού αλλά διευρύνονται και σε ευρύτερες στρατηγικές επιβίωσης της οικογένειας. Θα λέγαμε ότι την περίοδο της κρίσης ο κοινωνικός ρόλος των γυναικών μπορεί να λειτουργήσει θετικά ως προς τη συμμετοχή των γυναικών στις οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών.

Φάνηκε επίσης ότι η αυξημένη συμμετοχή των γυναικών στον βασικό πυρήνα των οργανώσεων συνδέεται κυρίως με μικρότερες ως προς τον αριθμό των μελών ομάδες, ενώ αντίθετα η αυξημένη συμμετοχή των ανδρών και η ισόρροπη συμμετοχή ανδρών και γυναικών συνδέονται με πολυπληθέστερες ομάδες. Το μέγεθος (υπό την έννοια του αριθμού μελών) της οργάνωσης αναδεικνύεται στην περίπτωση αυτή ισχυρότερος παράγοντας συμμετοχής γυναικών στον οργανωτικό πυρήνα από ό,τι ο τυπικός ή άτυπος χαρακτήρας της.

Τέλος, διαφάνηκε μια σχέση ανάμεσα στην ισόρροπη συμμετοχή ανδρών και γυναικών στον πυρήνα των οργανώσεων και το μοντέλο λήψης αποφάσεων με διευρυμένη πλειοψηφία. Ενισχύεται η υπόθεση εργασίας για την ύπαρξη μιας σειράς οργανώσεων που επιδιώκουν να διευρύνουν τη συμμετοχή στους τρόπους λήψης απόφασης, τόσο ως προς τον αριθμό των μελών που αποφασίζουν, όσο και ως προς το φύλο.

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι τα ευρήματα του κεφαλαίου αυτού ενισχύουν την άποψη περί διαφορετικού προφίλ κοινωνικού κεφαλαίου μεταξύ των γυναικών και ανδρών. Επιβεβαιώνουν επίσης την υπόθεση εργασίας ότι η κοινωνία πολιτών αποτελεί ένα προνομιούχο χώρο συμμετοχής των γυναικών όπου αμβλύνονται δομικοί αποκλεισμοί που ανάγονται στο φύλο.

Κεφάλαιο Έκτο

Εξωστρέφεια οργανώσεων και αλληλεπίδραση με την οικονομική κρίση

Μετά από την εξέταση ζητημάτων εσωτερικής οργάνωσης των ομάδων, το κεφάλαιο αυτό έρχεται να εστιάσει σε συγκεκριμένες όψεις της δράσης των οργανώσεων. Κατ' αρχάς ερευνάται η σχέση των οργανώσεων μεταξύ τους υπό την έννοια των μόνιμων συμμαχιών που μπορεί να συνάπτουν. Στη συνέχεια τίθεται το θέμα της αλληλεπίδρασης της κοινωνίας πολιτών της Θεσσαλονίκης με την οικονομική κρίση σε τρία επίπεδα: το πρώτο αφορά τον τρόπο απόκρισης των ομάδων στις μεταβαλλόμενες ανάγκες της κοινωνίας, ιδίως σε εκείνες που προέκυψαν λόγω της κρίσης. Το δεύτερο αναφέρεται στις μεταβολές που μπορεί να έχουν υποστεί οι ομάδες ως προς τον αριθμό των μελών και τις οποίες οι ίδιες αποδίδουν στην οικονομική κρίση. Το τρίτο σχετίζεται με τη στάση που κράτησαν οι ομάδες σε μια σειρά συλλογικών κινητοποιήσεων που εμφανίστηκαν είτε με πιο μόνιμη μορφή (κινητοποίηση «Αγανακτισμένων») είτε ad hoc με αφορμή συγκεκριμένες πολιτικές που εφαρμόστηκαν ή σχεδιάστηκαν την περίοδο της κρίσης, όπως τα πολυνομοσχέδια, το κλείσιμο της ΕΡΤ και τα μεταλλεία στις Σκουριές.

Όπως και στο αμέσως προηγούμενο κεφάλαιο έτσι και εδώ η εξέταση της εξωστρέφειας και της δράσης των ομάδων γίνεται με μια οπτική συγκριτικής ανάλυσης μεταξύ τυπικών και άτυπων οργανώσεων. Επιπλέον δίνεται έμφαση στην κατά φύλο συμμετοχή στον βασικό πυρήνα των οργανώσεων και στη σύνδεση της κατά φύλο συμμετοχής με τη δικτύωση και τη δράση των ομάδων την περίοδο της οικονομικής κρίσης. Διαφαίνονται σημαντικές διαφοροποιήσεις ανάμεσα στις τυπικές και άτυπες οργανώσεις, όσον αφορά στη στάση που είναι πρόθυμες να υιοθετήσουν απέναντι στο κράτος. Επίσης προκύπτουν διαφοροποιήσεις ανάλογα με την κατά φύλο συμμετοχή στον ηγετικό πυρήνα των οργανώσεων.

Τα ευρήματα αναδεικνύουν την τάση ανάπτυξης εναλλακτικών μορφών συλλογικής οργάνωσης και την απόκλιση από το παραδοσιακό πρότυπο της κοινωνίας πολιτών, τόσο ως προς τον τύπο όσο και ως προς την κατά φύλο συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων.

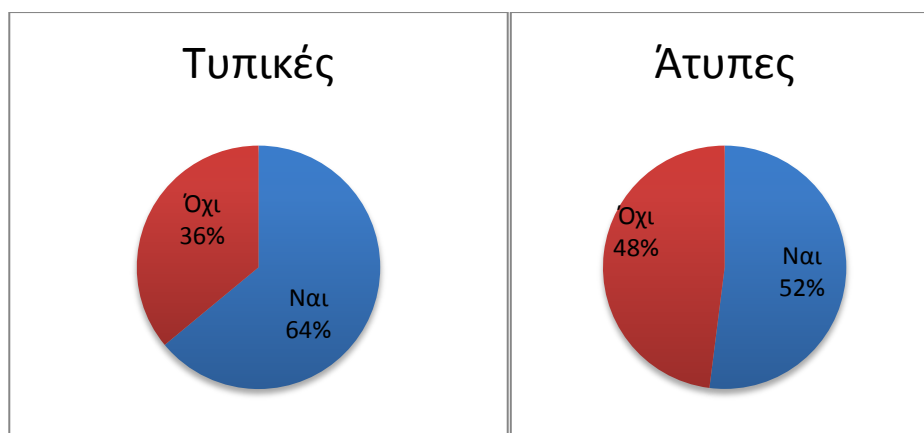
6.1. Δικτύωση οργανώσεων

Η δικτύωση των ομάδων της κοινωνίας πολιτών είναι ένα μέσο αύξησης της δυναμικής τους μέσω της δημιουργίας συνεργειών και ανταλλαγής μελών· πολλές δε φορές αποδεικνύεται ζωτική για την επιβίωσή τους. Στη Θεσσαλονίκη καταγράφηκαν αρκετά δίκτυα οργανώσεων, άτυπων ή τυπικών, όπως το Δίκτυο Κινήσεων Θεσσαλονίκης,¹⁵⁵ το οποίο συνενώνει τυπικές και άτυπες ομάδες, το Δίκτυο Εθελοντικών Οργανώσεων «Thess-Δίκτυο» με απεύθυνση μόνο σε τυπικές ομάδες, το Ανοιχτό Δίκτυο για την απευθείας προώθηση προϊόντων, το Δίκτυο Βιωσιμότητας, το Δίκτυο Περιαστικών Καλλιεργητών, το Δίκτυο Αλληλέγγυας Οικονομίας, το Δίκτυο Περιβαλλοντικών ΜΚΟ, η Αντιρατσιστική Πρωτοβουλία, το Δίκτυο για την κακοποίηση και άτυπα δίκτυα πρωτοβουλιών κατοίκων διαφόρων περιοχών του νομού. Αναφέρθηκαν ακόμη τα πανελλαδικά δίκτυα Διόδια Στοπ και Στοπ στο Χαράτσι της ΔΕΗ.

Η πλειονότητα των ομάδων που ερωτήθηκαν (58%) συμμετέχουν σε ένα ή περισσότερα δίκτυα οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών, έναντι ποσοστού 42% που δεν μετέχουν σε δίκτυα.

Α. Όσον αφορά τη διάκριση ανά τύπο ομάδας, η πλειοψηφία των τυπικών οργανώσεων (64%) όσο η πλειοψηφία των άτυπων (52%) ανήκουν σε ένα ή περισσότερα δίκτυα ομάδων (Γράφημα 30).

Γράφημα 30. Τύπος οργάνωσης και συμμετοχή σε δίκτυα (%)

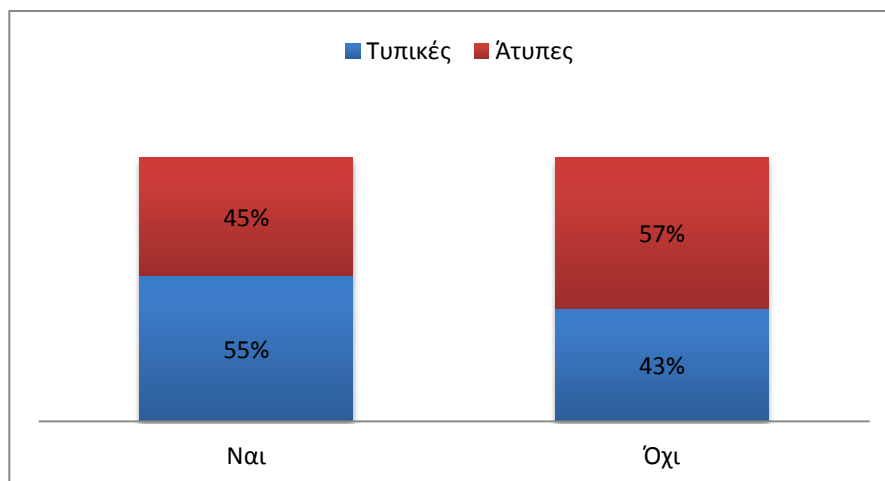

Πηγή: Πρωτογενής έρευνα (επεξεργασία αποτελεσμάτων SPSS, Παράρτημα III, Πίνακας xviii).

¹⁵⁵ Τα δύο βασικά και ανταγωνιστικά μεταξύ τους δίκτυα της Θεσσαλονίκης είναι το Δίκτυο Κινήσεων Θεσσαλονίκης και το Thess-Δίκτυο.

Προκύπτει περαιτέρω ότι από το σύνολο των οργανώσεων που ανήκουν σε δίκτυα το μεγαλύτερο ποσοστό είναι τυπικές ομάδες –55% έναντι 45% που είναι άτυπες (Γράφημα 31)· από το σύνολο των οργανώσεων που δεν συμμετέχουν σε δίκτυα το 57% είναι άτυπες ομάδες έναντι 43% που είναι τυπικές.

Γράφημα 31. Συμμετοχή σε δίκτυο ανά τύπο οργάνωσης (%)

Πηγή: Πρωτογενής έρευνα (επεξεργασία αποτελεσμάτων SPSS, Παράρτημα III, Πίνακας xviii).

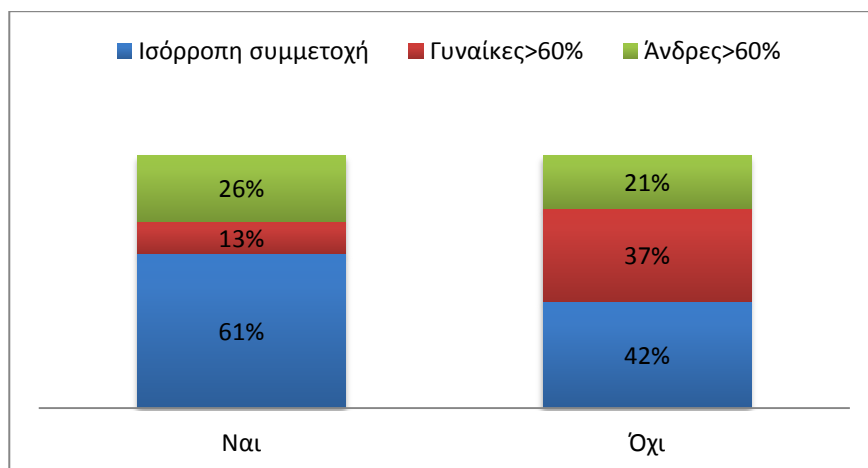
Το εύρημα της μεγαλύτερης συμμετοχής των τυπικών οργανώσεων σε δίκτυα, φαίνεται κατ' αρχάς παράδοξο· θα υπέθετε κανείς ότι μεγαλύτερη ανάγκη ένταξης σε ευρύτερα σχήματα, ούτως ώστε να ενισχύονται με ανθρώπινους ή άλλους πόρους, έχουν οι άτυπες οργανώσεις. Ωστόσο αναδεικνύεται η εξής διάσταση: οι τυπικές οργανώσεις έχουν μεγαλύτερη εμπειρία στη δικτύωση και τη συνεργασία, γεγονός που τις καθιστά περισσότερο ανοιχτές σε κοινές δράσεις. Μια άλλη ερμηνεία θα μπορούσε να είναι ότι οι τυπικές οργανώσεις, επιδιώκοντας στην πλειοψηφία τους τη συνομιλία με το κράτος, θεωρούν θεμιτό να αυξήσουν τη φωνή και την επιρροή τους μέσω της δικτύωσης. Για παράδειγμα το πανελλαδικής εμβέλειας Δίκτυο Περιβαλλοντικών ΜΚΟ αναφέρθηκε ως δίκτυο 15 οργανώσεων που απευθύνονται από κοινού στο κράτος, όποτε θεωρούν απαραίτητη τη συμμετοχή τους στον δημόσιο διάλογο.

Το εύρημα ενδεχομένως οφείλεται εν μέρει και σε λειτουργικούς λόγους, καθώς οι τυπικές οργανώσεις με αποκρυσταλλωμένη ύπαρξη και σκοπό μέσω του καταστατικού τους έχουν και τη δυνατότητα να είναι περισσότερο εξωστρεφείς και

να συνενωθούν με οργανώσεις αντίστοιχου περιεχομένου. Αντίθετα οι άτυπες οργανώσεις χρειάζονται πολλές φορές να παρέλθει μια περίοδος λειτουργίας, για να προσδιορίσουν με σαφήνεια τον σκοπό και τα μέσα δράσης τους, κατά τη διάρκεια δε αυτής της αρχικής περιόδου λειτουργούν με εσωστρέφεια.¹⁵⁶ Στη συνέχεια, εάν ο σκοπός τους δεν περιορίζεται στην ικανοποίηση των μελών τους, όπως συμβαίνει λόγω χάρη στις ομάδες αυτοβοήθειας, αλλά θεωρούν σκόπιμο να αυξήσουν τη δυναμική τους, αρχίζουν να αναζητούν συμμαχίες στον ευρύτερο χώρο της κοινωνίας πολιτών. Δεν θα πρέπει τέλος να παραλειφθεί η ανάγκη αυτονομίας που διατύπωσαν οι άτυπες ομάδες, μια ανάγκη που ίσως τις καθιστά κατ' αρχήν επιφυλακτικές απέναντι σε ενδεχόμενα σχήματα δικτύωσης.

Β. Όσον αφορά τη διάκριση με βάση την κατά φύλο συμμετοχή στη διοίκηση των οργανώσεων παρατηρήθηκαν τα εξής: από τις ομάδες που συμμετέχουν σε επίσημα και ανεπίσημα δίκτυα 14 (33% του συνολικού δείγματος) ανήκουν στην κατηγορία οργανώσεων με ισόρροπη συμμετοχή, έξι (14,3%) έχουν μεγαλύτερη συμμετοχή ανδρών και τρεις οργανώσεις (7,1%) μεγαλύτερη συμμετοχή γυναικών¹⁵⁷ (Γράφημα 32).

Γράφημα 32. Συμμετοχή σε δίκτυα και κατά φύλο συμμετοχή (%)

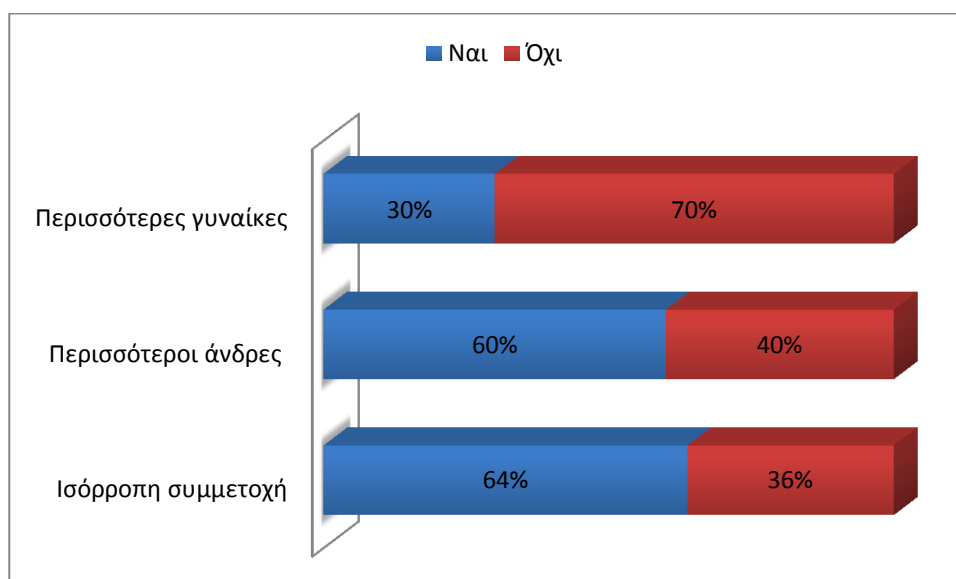
Πηγή: Πρωτογενής έρευνα (επεξεργασία αποτελεσμάτων SPSS, Παράρτημα III, Πιν. xix)

¹⁵⁶ Ένα παράδειγμα είναι η άτυπη ομάδα του παντοπωλείου χωρίς μεσάζοντες, η οποία τελικά αποφάσισε να μη λάβει μέρος στην έρευνα, επειδή βρισκόταν στην πρώτη περίοδο λειτουργίας της και τα μέλη της συζητούσαν ακόμη για τις βασικές αρχές και τους στόχους της. Τη σχετική γενική συνέλευση παρακολούθησε και η γράφουσα η οποία κλήθηκε να εξηγήσει τι ακριβώς περιλαμβάνει η έρευνα.

¹⁵⁷ Ωστόσο τα αποτελέσματα αυτά είναι μόνο ενδεικτικά, καθώς η κατηγορία «ισόρροπη συμμετοχή» περιέχει μεγαλύτερο αριθμό οργανώσεων από ό,τι οι άλλες δύο.

Στον έλεγχο εντός της κατηγορίας «ισόρροπη συμμετοχή» ανδρών και γυναικών στον βασικό πυρήνα της οργάνωσης η πλειοψηφία των οργανώσεων (ποσοστό 63,6%) δήλωσε ότι συμμετέχει σε δίκτυα, έναντι ποσοστού 36,4% που δεν συμμετέχει. Παρόμοιο ποσοστό (60%) συμμετοχής σε δίκτυα ισχύει για την κατηγορία οργανώσεων στον βασικό πυρήνα των οποίων μετέχουν περισσότεροι άνδρες (άνδρες > 60%). Αντίθετα στην κατηγορία με μεγαλύτερη συμμετοχή γυναικών (γυναίκες > 60%) η μεγάλη πλειοψηφία των οργανώσεων (70%) δήλωσε ότι δεν μετέχει σε δίκτυα (Γράφημα 33 και Παράρτημα III Πίνακας xi).

Γράφημα 33. Συμμετοχή κατά φύλο και συμμετοχή σε δίκτυα

Πηγή: Πρωτογενής έρευνα (επεξεργασία αποτελεσμάτων SPSS, Παράρτημα III, Πιν. xix)

Φαίνεται επομένως ότι η ισόρροπη συμμετοχή στη διοίκηση των οργανώσεων ευνοεί κατ' αρχήν την εξωστρέφεια των ομάδων μέσω της ανάπτυξης δικτυώσεων με άλλες ομάδες. Μεγάλη διαφοροποίηση υπάρχει στις περιπτώσεις που η συμμετοχή των ανδρών και γυναικών δεν είναι ισόρροπη: πιο συγκεκριμένα η αυξημένη συμμετοχή των ανδρών συσχετίζεται θετικά με τη συμμετοχή σε δίκτυα, ενώ για την αυξημένη συμμετοχή γυναικών ισχύει το αντίστροφο (αρνητική συσχέτιση). Η σύνδεση της εσωστρέφειας της οργάνωσης με την αυξημένη συμμετοχή γυναικών συμβαδίζει με το εύρημα της αυξημένης συμμετοχής γυναικών στις άτυπες οργανώσεις, οι οποίες με τη σειρά τους φαίνεται ότι είναι περισσότερο εσωστρεφείς από τις τυπικές καθώς και με την προτίμηση των γυναικών σε οργανώσεις με

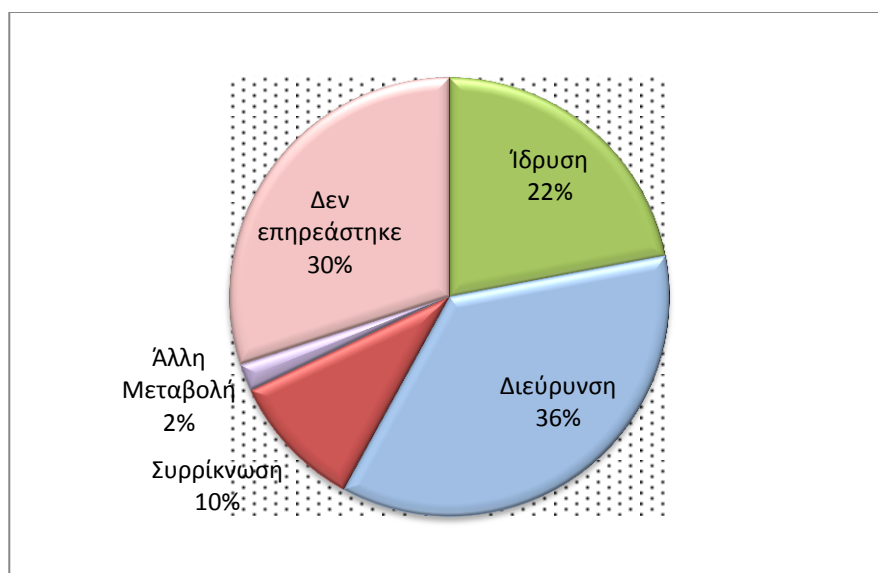
λιγότερα μέλη. Από τη σύνθεση των ευρημάτων έως τώρα αναδεικνύεται ένα μοντέλο οργανώσεων με μεγαλύτερη συμμετοχή γυναικών στον οργανωτικό τους πυρήνα, οι οποίες είναι άτυπες, μικρές σε μέγεθος και απρόθυμες να συμμετέχουν σε ευρύτερα δίκτυα. Το προφίλ αυτό δεν διαφοροποιείται πριν και μετά το 2009.

6.2. Μεταβολές στις οργανώσεις και αλληλεπιδράσεις με την οικονομική κρίση

6.2.1. Μεταβολή αντικειμένου

Αναζητώντας ενδεχόμενη επίδραση της οικονομικής κρίσης στη δράση των μεμονωμένων ομάδων, οι συνεντευξιαζόμενοι κλήθηκαν να απαντήσουν για το εάν υπήρξε κάποια μεταβολή στο αντικείμενο της οργάνωσής τους και, εάν ναι, προς ποια κατεύθυνση.¹⁵⁸ Από το συνολικό δείγμα των 50 ομάδων που απάντησαν στην ερώτηση αυτή, 24 ομάδες (ποσοστό 48%) δήλωσαν ότι το αντικείμενό τους επηρεάστηκε από την οικονομική κρίση, 15 ομάδες (30%) ότι δεν υπήρξε αλλαγή στο αντικείμενό τους και έντεκα ομάδες (22%) δήλωσαν ότι ιδρύθηκαν με αφορμή την οικονομική κρίση (Γράφημα 34).

Γράφημα 34. Μεταβολή αντικειμένου των οργανώσεων την περίοδο της κρίσης(%)

Πηγή: Πρωτογενής έρευνα, επεξεργασία στοιχείων SPSS (Παράρτημα III, Πίνακας xx).

¹⁵⁸ Ερώτηση: Με αφορμή την οικονομική κρίση, υπήρξε κάποια μεταβολή του αντικειμένου ή του τρόπου παρέμβασης της ομάδας; Οι απαντήσεις κωδικοποιήθηκαν ως εξής: [α. Η ομάδα ιδρύθηκε με αφορμή την οικονομική κρίση· β. Ναι το αντικείμενο διευρύνθηκε· γ. Ναι, το αντικείμενο συρρικνώθηκε· δ. Άλλο· ε. Όχι].

Όσον αφορά τις 24 οργανώσεις που δήλωσαν ότι το αντικείμενό τους μεταβλήθηκε, το μεγαλύτερο ποσοστό 75% (36% του συνολικού δείγματος, δηλαδή 18 οργανώσεις) επισημαίνει διεύρυνση του αντικειμένου της ομάδας. Η διεύρυνση αυτή είναι ποιοτική και πολλές φορές αφορά μια στροφή προς κοινωνικές παροχές¹⁵⁹ (Θεσσαλονίκη Αλλιώς, Ένωση Πεζών, Ανοιχτή Συνέλευση Ευζώνων/Φαλήρου/Σχολής Τυφλών) ή προς την εναλλακτική οικονομία όπως τις περιαστικές καλλιέργειες (Φίλοι Πρασίνου, Οικολογική) και τα δίκτυα ανταλλαγών (Οικολογική) και γενικότερα την προώθηση μιας «εναλλακτικής καθημερινότητας» (Πρωτοβουλία Δυτικών Συνοικιών).

Από τις 24 οργανώσεις των οποίων το αντικείμενο μεταβλήθηκε λόγω κρίσης, πέντε (ποσοστό 10% του συνολικού δείγματος) επισημαίνουν ποσοτική μείωση του αντικειμένου τους, την οποία αποδίδουν κυρίως στην έλλειψη χρόνου τον οποίο τα μέλη μπορούν να αφιερώσουν στην ομάδα (Πολίτες κατά της Υποθαλάσσιας), στη μετατόπιση του ενδιαφέροντος των μελών σε άλλες, πιο επείγουσες ανάγκες (Green Attack) και σε οικονομικούς λόγους, όπως η μείωση των πόρων και των χορηγιών («Αρκτούρος» και Σωματείο «Άργος»). Τέλος μία οργάνωση (Άλλη Όψη) θεωρεί ότι η οικονομική κρίση επηρέασε την ομάδα ανακόπτοντας την προβλεπόμενη ανάπτυξή της.

Αυτό που παρατηρείται είναι ότι ποσοστό 70% των ομάδων (35 οργανώσεις) δηλώνει μια κάποιου είδους αλληλεπίδραση με την οικονομική κρίση,¹⁶⁰ η οποία στον μεγαλύτερο βαθμό της (30 ομάδες ή 85,7% αυτού του υποσυνόλου) συνίσταται είτε στη διεύρυνση των ήδη ενεργών ομάδων είτε αποτελεί τον λόγο ίδρυσης της ομάδας. Μόλις πέντε ομάδες, το 14,2% των περιπτώσεων, επισημαίνουν αρνητική επίπτωση στη δράση τους. Τα στοιχεία αυτά συνηγορούν προς την άποψη της ανάπτυξης της κοινωνίας πολιτών την περίοδο της κρίσης, υποδεικνύοντας μια θετική σχέση μεταξύ της κρίσης και της διεύρυνσης των συγκεκριμένων ομάδων ως προς το αντικείμενό τους και ως προς τον αριθμό τους.¹⁶¹

---

159 «...γιατί γνωριστήκαμε και είδαμε ότι είμαστε άνθρωποι που έχουμε πάρα πολλά κοινά για να νοιαστούμε και είναι οι ζωές μας –και προέκυψε η αλληλεγγύη» (Ανοιχτή Συνέλευση).

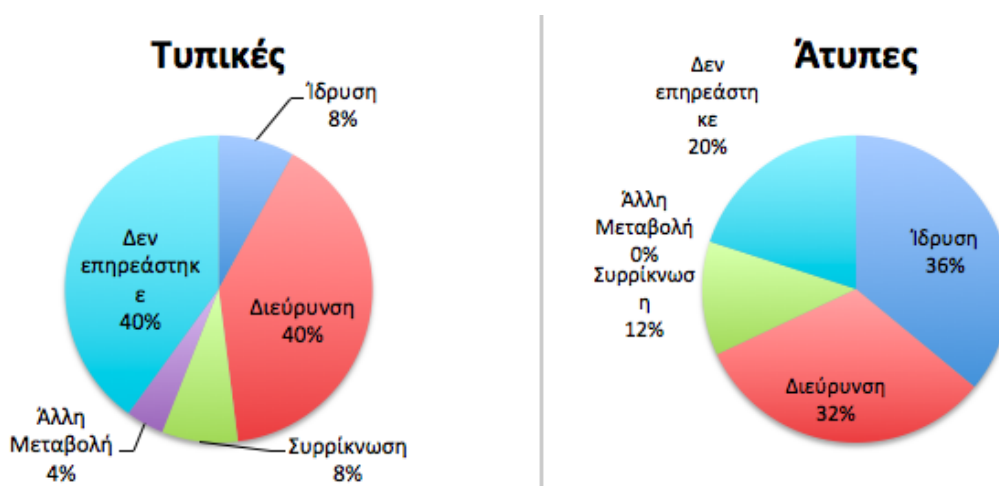
¹⁶⁰ Πρόσθεση των απαντήσεων «Ίδρυση, Διεύρυνση, Συρρίκνωση, Άλλη μεταβολή»

¹⁶¹ Πρέπει να επισημανθεί ότι η έρευνα διεξάγεται μεταξύ υφιστάμενων και ενεργών ομάδων, επομένως δεν εξετάζεται μια σημαντική συνέπεια που θα μπορούσε να έχει η κρίση: ο «θάνατος», η διάλυση δηλαδή μιας ομάδας. Για να φτάσουμε μεθοδολογικά στο αποτέλεσμα της θετικής σχέσης μεταξύ κρίσης και αριθμού ομάδων θα έπρεπε να ερευνήσουμε και το αντίθετο από την ίδρυση ενδεχόμενο: τις περιπτώσεις εκείνες που

Α. Όσον αφορά τη σχέση τύπου οργάνωσης και μεταβολής λόγω κρίσης, παρατηρούνται τα εξής: εντός των 25 τυπικών οργανώσεων εμφανίζονται 2 κύριες τάσεις: η πρώτη αφορά τη διεύρυνση του αντικειμένου των οργανώσεων (δέκα οργανώσεις) και η δεύτερη τη μη μεταβολή του λόγω κρίσης (δέκα οργανώσεις). Πολύ μικρότερος αριθμός οργανώσεων δήλωσε ότι ιδρύθηκε με αφορμή την κρίση ή ότι το αντικείμενο της υπάρχουσας ομάδας περιορίστηκε –δύο οργανώσεις (Γράφημα 35).

Αντίθετα οι απαντήσεις των 25 άτυπων ομάδων κατανέμονται περισσότερο ομοιόμορφα: εννέα οργανώσεις δήλωσαν ότι η ομάδα ιδρύθηκε με αφορμή την κρίση, οκτώ ότι διευρύνθηκε το αντικείμενό της και τρεις ότι συρρικνώθηκε, ενώ πέντε οργανώσεις δεν είδαν μεταβολή στο αντικείμενό τους λόγω της κρίσης. (Γράφημα 35).

Γράφημα 35. Τυπικές- άτυπες οργανώσεις, μεταβολή αντικειμένου λόγω κρίσης (%)

Πηγή: Πρωτογενής έρευνα, επεξεργασία στοιχείων SPSS (Παράρτημα III, Πίνακας xx).

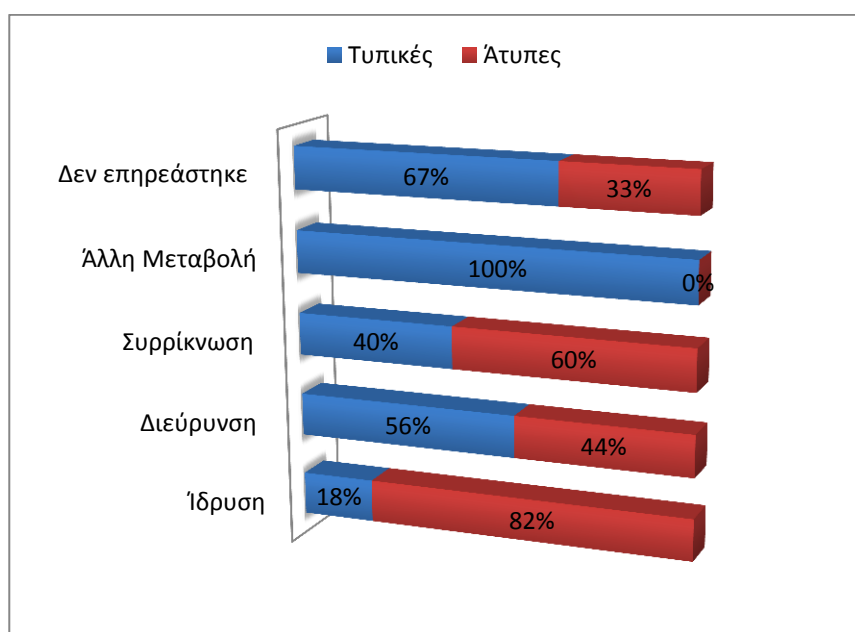
Ανάμεσα στις τυπικές και άτυπες οργανώσεις παρατηρούνται δύο χαρακτηριστικές διαφορές. Η πρώτη αφορά την κατηγορία «ίδρυση με αφορμή την οικονομική κρίση»: από τις έντεκα οργανώσεις που ανήκουν σε αυτή την υποομάδα, οι εννέα είναι άτυπες οργανώσεις και μόνο δύο τυπικές. Το εύρημα αυτό υποδεικνύει ότι η θετική σχέση μεταξύ της κρίσης και της ίδρυσης νέων ομάδων αφορά κατά κύριο λόγο στις άτυπες οργανώσεις.

λόγω της κρίσης οι ομάδες έπαψαν τη λειτουργία τους.

Η δεύτερη διαφοροποίηση παρουσιάζεται στην απάντηση «δεν επηρεάστηκε το αντικείμενο της ομάδας λόγω της κρίσης»: οι τυπικές ομάδες δηλώνουν ανεπηρέαστες από την κρίση σε διπλάσιο ποσοστό από ό,τι οι άτυπες –66,7% των τυπικών έναντι 33,3% των άτυπων (Γράφημα 36). Το αποτέλεσμα αυτό δείχνει ότι οι τυπικές ομάδες παρουσιάζουν μεγαλύτερη σταθερότητα ως προς το αντικείμενό τους και μικρότερη αλληλεπίδραση με την κρίση, από ό,τι οι άτυπες.

Γράφημα 36. Μεταβολή αντικειμένου και τύπος οργανώσεων (%)

Πηγή: Πρωτογενής έρευνα, επεξεργασία στοιχείων SPSS (Παράρτημα III, Πίνακας xx).

Τα παραπάνω ευρήματα θα λέγαμε ότι υποδεικνύουν μικρότερη αλληλεπίδραση των τυπικών ομάδων με τις μεταβαλλόμενες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες της κρίσης. Σε γενικές γραμμές οι τυπικές ομάδες είτε παραμένουν ανεπηρέαστες ως προς το αντικείμενό τους είτε το διευρύνουν για να ανταποκριθούν στις ανάγκες που δημιουργούνται λόγω της κρίσης. Αντίθετα οι άτυπες ομάδες παρουσιάζουν περισσότερους τρόπους απόκρισης, καθώς πολλές από αυτές ιδρύονται ακριβώς λόγω της κρίσης, ενώ μόλις το ένα πέμπτο τους δηλώνει ότι παρέμεινε ανεπηρέαστο το αντικείμενο της ομάδας (Παράρτημα III, Πίνακας xii).

Το εύρημα αυτό σχετίζεται πιθανώς με τη δομή και τον τρόπο λειτουργίας των τυπικών ομάδων, οι οποίες διαθέτουν συνήθως πιο χρονοβόρες διαδικασίες λήψης

αποφάσεων, αλλά και περισσότερους περιορισμούς ως προς το αντικείμενό τους.¹⁶² Επίσης ο τρόπος ίδρυσής τους είναι πιο περίπλοκος και χρονοβόρος, γεγονός που ερμηνεύει πιθανώς το χαμηλό ποσοστό ίδρυσης τυπικών ομάδων με αφορμή την κρίση.¹⁶³ Σε κάθε περίπτωση η μειωμένη απόκριση των τυπικών ομάδων στην κρίση συμβαδίζει και ενισχύει το εύρημα του Κεφαλαίου 4, που αφορά τη μείωση του αριθμού ίδρυσης νέων σωματείων με αιτήματα προς το κράτος την περίοδο της κρίσης.

Υπ' αυτή την έννοια η διαφορετική απόκριση μεταξύ τυπικών και άτυπων ομάδων στην κρίση –και συγκεκριμένα το μεγαλύτερο ποσοστό άτυπων οργανώσεων που ιδρύονται ακριβώς λόγω αυτής– επιβεβαιώνει την υπόθεση εργασίας της διατριβής ότι η μείωση των σωματείων την περίοδο 2009-2012 δεν αφορά συνολική μείωση της κοινωνίας πολιτών, αλλά υποδεικνύει τη διοχέτευση της συλλογικής κινητοποίησης σε άλλες, άτυπες μορφές δράσης.

B. Όσον αφορά περαιτέρω τη διάκριση ανάλογα με την κατά φύλο συμμετοχή στον βασικό πυρήνα των ομάδων, παρατηρούνται τα εξής: από τις 22 οργανώσεις που δήλωσαν «ισόρροπη συμμετοχή» επτά οργανώσεις (ποσοστό 31,8%) δήλωσαν ότι δεν επηρεάστηκε το αντικείμενό τους από την κρίση. Από τις υπόλοιπες 15 οργανώσεις (ποσοστό 68,2% στην κατηγορία) ίσος αριθμός (από 6 οργανώσεις) δήλωσε ότι είτε ιδρύθηκαν με αφορμή την κρίση είτε ότι διευρύνθηκε το αντικείμενό τους, δύο οργανώσεις δήλωσαν ότι συρρικνώθηκε το αντικείμενο και μία έδωσε άλλη απάντηση. Από τις οργανώσεις με μεγαλύτερη συμμετοχή γυναικών (γυναίκες άνω του 60%) δύο δήλωσαν ότι δεν μεταβλήθηκε το αντικείμενο, έναντι οκτώ (ποσοστό 80%) που δήλωσαν ότι αυτό επηρεάστηκε. Οι μισές από τις οργανώσεις της κατηγορίας (πέντε οργανώσεις) δήλωσαν διεύρυνση αντικειμένου, δύο δήλωσαν ίδρυση με αφορμή την κρίση και μόνο μία δήλωσε συρρίκνωση στο αντικείμενο με αφορμή την κρίση. Τέλος από τις οργανώσεις με μεγαλύτερη συμμετοχή ανδρών (άνδρες > 60%) τρεις δήλωσαν ότι δεν επηρεάστηκαν από την κρίση, έξι ότι το αντικείμενό τους διευρύνθηκε (ποσοστό 60%) και μία ότι αυτό συρρικνώθηκε.

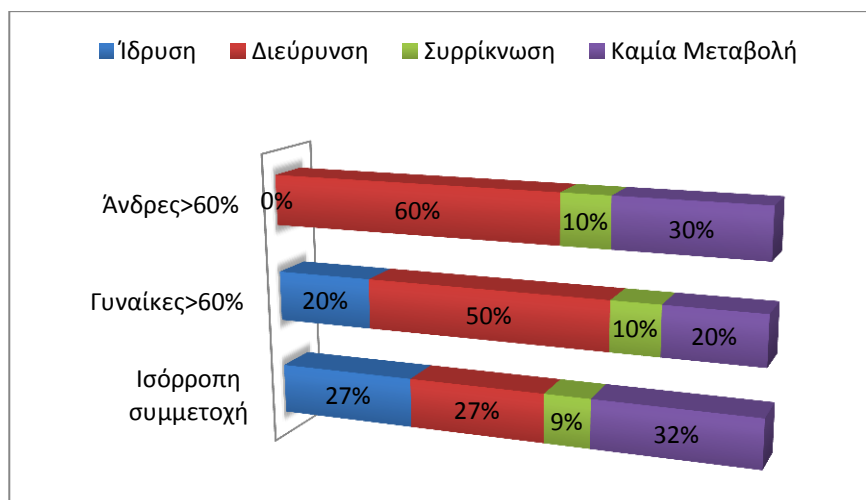
---

¹⁶² Δεν είναι τόσο εύκολο παραδείγματος χάριν για μία τυπική ομάδα να διευρύνει το αντικείμενό της σε θέματα πέραν του καταστατικού της σκοπού. Στα σωματεία αυτό θα απαιτούσε τροποποίηση καταστατικού, δήλωση στο Πρωτοδικείο κ.ο.κ.

¹⁶³ Δεν αποκλείεται δηλαδή οι τυπικές ομάδες που έχουν προκύψει με αφορμή την κρίση, να μην έχουν ακόμη αναγνωριστεί δικαστικά και εγγραφεί στα οικεία μητρώα, οπότε δεν εμφανίζονται στην έρευνα.

Ενδιαφέρον προκαλεί ότι καμία από τις οργανώσεις με μεγαλύτερη συμμετοχή ανδρών δεν δήλωσε ότι ιδρύθηκε με αφορμή την κρίση (Γράφημα 37).

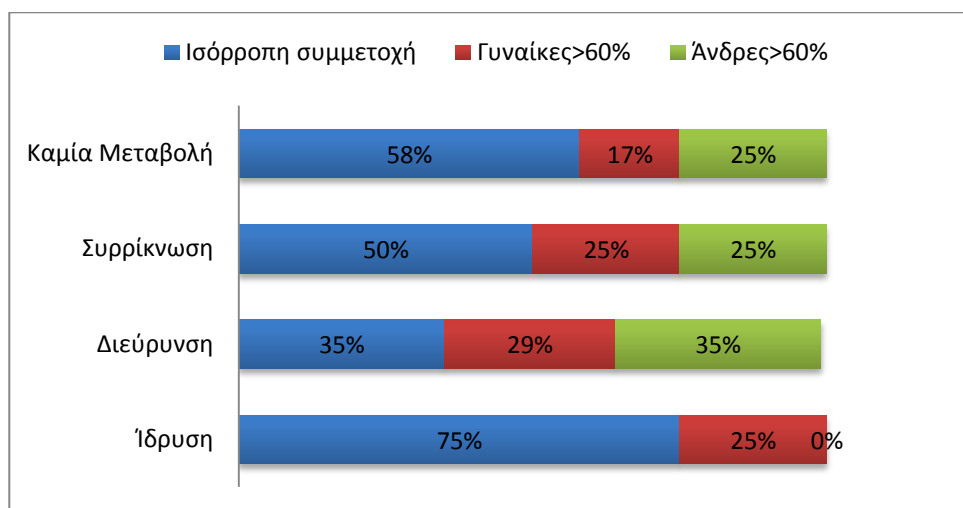
Γράφημα 37. Κατά φύλο συμμετοχή και μεταβολή αντικειμένου (%)

Πηγή: Πρωτογενής έρευνα, επεξεργασία στοιχείων SPSS (Παράρτημα III, Πίνακας χχι).

Παρατηρήθηκε ότι εντός της κατηγορίας «ίδρυση με αφορμή την κρίση», από τις οκτώ οργανώσεις που την απαρτίζουν οι έξι είναι οργανώσεις με ισόρροπη συμμετοχή ανδρών και γυναικών, ενώ οι δύο έχουν μεγαλύτερη συμμετοχή των γυναικών στον βασικό τους πυρήνα. Περισσότερο δηλαδή από το ¼ των οργανώσεων με ισόρροπη συμμετοχή και το 1/5 των οργανώσεων με μεγαλύτερη συμμετοχή γυναικών φαίνεται να ιδρύθηκε με αφορμή την κρίση. Αντίθετα καμία οργάνωση που ιδρύθηκε με αφορμή την κρίση δεν δήλωσε μεγαλύτερη συμμετοχή ανδρών στον οργανωτικό της πυρήνα. Στις οργανώσεις που διεύρυναν ή συρρίκνωσαν το αντικείμενό τους με αφορμή την κρίση δεν παρατηρούνται σημαντικές διαφοροποιήσεις σε σχέση με την κατά φύλο συμμετοχή. Τέλος στην κατηγορία που δήλωσε ότι δεν υπήρξε μεταβολή αντικειμένου σημαντικό είναι το ποσοστό των οργανώσεων με ισόρροπη συμμετοχή στο φύλο (Γράφημα 38).

Γράφημα 38. Μεταβολή αντικειμένου και κατά φύλο συμμετοχή (%)¹⁶⁴

Πηγή: Πρωτογενής έρευνα, επεξεργασία στοιχείων SPSS (Παράρτημα ΙΙΙ, Πίνακας χχι).

Το εύρημα της σύνδεσης της ίδρυσης οργανώσεων με *αφορμή* την κρίση και της ισόρροπης κατά φύλο συμμετοχής βρίσκεται σε συμφωνία με τα προηγούμενα ευρήματα για τη σχέση χρονολογίας ίδρυσης με την κατά φύλο συμμετοχή ιδίως για την περίοδο 2009-2013 (βλ. Κεφάλαιο 5, ενότητα 5.2.3) και ενισχύει την άποψη περί διαφορετικής κουλτούρας στις νέες ή νεότερες οργανώσεις, όσον αφορά τον τρόπο λήψης αποφάσεων και την άρση των διχοτομιών με βάση το φύλο που εμφανίζονται σε άλλους τομείς της κοινωνικής και πολιτικής ζωής καθώς και σε παραδοσιακές οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών, όπως είναι τα συνδικαλιστικά σωματεία. Η απομάκρυνση από το συνηθισμένο πρότυπο είναι ακόμη μεγαλύτερη, εάν ληφθεί υπ' όψιν η απουσία οργανώσεων με μεγαλύτερη συμμετοχή ανδρών στην κατηγορία «ίδρυση με *αφορμή* την κρίση».¹⁶⁵ Η σύνδεση μεταξύ της συμμετοχής των γυναικών στον πυρήνα των οργανώσεων και της ίδρυσης με *αφορμή* την οικονομική κρίση, ενισχύει την άποψη περί κινητοποίησης των γυναικών την περίοδο της κρίσης ως ανταπόκρισης στις αυξημένες ανάγκες της οικογένειας και της κοινότητας.

Ωστόσο φαίνεται επίσης ότι οι οργανώσεις με μεγαλύτερη συμμετοχή ανδρών

¹⁶⁴ Τα αυξημένα ποσοστά της κατηγορίας «ίση συμμετοχή» ανδρών και γυναικών οφείλονται ως έναν βαθμό στο γεγονός ότι αυτή αφορά μεγαλύτερο αριθμό οργανώσεων (22) από ό,τι οι κατηγορίες «περισσότεροι άνδρες» και «περισσότερες γυναίκες», που περιλαμβάνουν από 10 οργανώσεις η κάθε μία.

¹⁶⁵ Παρότι σε προηγούμενο έλεγχο για τη σχέση χρονολογίας ίδρυσης και κατά φύλο συμμετοχής των εντοπίστηκε ένα μικρό ποσοστό 20% των οργανώσεων με μεγαλύτερη συμμετοχή ανδρών που ιδρύθηκε την περίοδο 2009-2013, όταν εισάγεται η ποιοτική παράμετρος της ίδρυσης με *αφορμή* την κρίση δεν εντοπίζεται ούτε μία οργάνωση με μεγαλύτερη συμμετοχή ανδρών.

διεύρυναν στην πλειοψηφία τους το αντικείμενο της ομάδας κατά τη διάρκεια της κρίσης (Γράφημα 37), όπως συνέβη επίσης με το 1/2 των οργανώσεων με μεγαλύτερη συμμετοχή γυναικών.

6.2.2. Μεταβολές στη συμμετοχή

Αντίστοιχα με την προηγούμενη ερώτηση οι οργανώσεις κλήθηκαν να απαντήσουν για το εάν υπήρξε κάποια μεταβολή στον αριθμό των μελών τους την οποία μπορούν να αποδώσουν στην κρίση και, εάν ναι, προς ποια κατεύθυνση ήταν αυτή.¹⁶⁶

Από τις 50 ομάδες που απάντησαν στο ερώτημα, 22 ομάδες (44%) δήλωσαν ότι ο αριθμός των μελών αυξήθηκε,¹⁶⁷ επτά ομάδες ότι μειώθηκε (14%) και 20 ομάδες (40%) ότι ο αριθμός των μελών τους δεν μεταβλήθηκε με αφορμή την οικονομική κρίση¹⁶⁸ (Γράφημα 39).

Σύμφωνα με κάποιες οργανώσεις η αύξηση των μελών αποδίδεται στον ελεύθερο χρόνο που μπορεί να έχουν κάποιοι ως αποτέλεσμα της αύξησης της ανεργίας αλλά και στην αύξηση της κοινωνικής ευαισθησίας (Praxis)· αποδίδεται επίσης στην αύξηση των αναγκών των μελών, η οποία τα κάνει να προσεγγίζουν περισσότερο ομάδες στις οποίες ανήκουν αναζητώντας τρόπους για να ξεπεράσουν τις δυσκολίες που έχει επιφέρει η κρίση σε όλα τα πεδία της ζωής τους.¹⁶⁹ Αλλά και ο τοπικός χαρακτήρας πολλών ομάδων συνετέλεσε θετικά, καθώς είναι πιο εύκολο για τα άτομα να προσεγγίσουν την ομάδα για βοήθεια.¹⁷⁰

Αντίθετα η μείωση των μελών οφείλεται σύμφωνα με τις ομάδες στην απογοήτευσή τους καθώς, σύμφωνα με την άποψη ενός στελέχους, παρότι οι άνθρωποι διατηρούν το ενδιαφέρον τους για τα κοινά, τα μέλη δεν αυξάνονται γιατί

---

166 Ερώτηση 12: Με αφορμή την οικονομική κρίση, υπήρξε κάποια μεταβολή του αντικειμένου ή του τρόπου παρέμβασης της ομάδας; (οι απαντήσεις κωδικοποιήθηκαν ως εξής: α. Η ομάδα ιδρύθηκε με αφορμή την οικονομική κρίση, β. Ναι το αντικείμενο διευρύνθηκε, γ. Ναι, το αντικείμενο συρρικνώθηκε, δ. Άλλο, ε. Όχι].

¹⁶⁷ Μια ομάδα δήλωσε πως, παρότι ο αριθμός των μελών παρέμεινε ο ίδιος, υπήρξε αύξηση των εθελοντών που δραστηριοποιούνται σε αυτή (Δράση), ενώ σε μία οργάνωση αυξήθηκαν τόσο οι εθελοντές όσο και τα μέλη (PRAXIS).

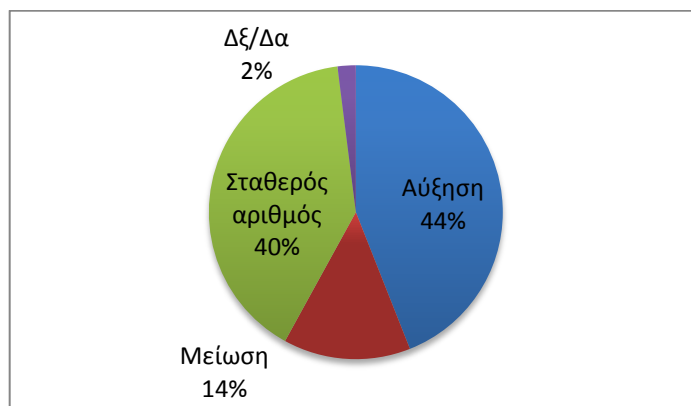
¹⁶⁸ Η ερώτηση 12 ερευνά τη σύνδεση της κρίσης με τη μεταβολή των μελών και όχι την απλή αύξηση που θα μπορούσε να οφείλεται στην αναμενόμενη ανάπτυξη των ομάδων (ιδίως των νέων ομάδων) ή τη μείωση που οφείλεται σε άλλους λόγους. Στην περίπτωση που τα μέλη αυξήθηκαν ή μειώθηκαν χωρίς να διαφαίνεται κάποια σχέση με την κρίση, οι ομάδες απάντησαν «Όχι».

¹⁶⁹ «...δυστυχώς η ανάγκη μας κάνει» (Ενωση Τυφλών Βορείου Ελλάδος).

¹⁷⁰ Ξέρεις ότι «κάπου μαζεύονται οι άνθρωποι για το κοινό καλό» (Ανοιχτή Συνέλευση Κατοίκων Ευζώνων/Φαλήρου/Σχ.Τυφλών).

«[ο κόσμος] έχει χάσει το κουράγιο του» (Φίλοι Πρασίνου).

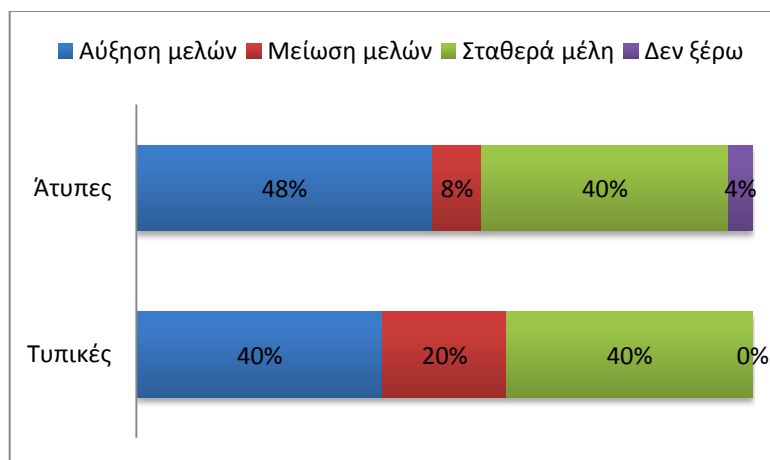
Γράφημα 39. Μεταβολή αριθμού μελών 2009-2014 (%)

Πηγή: Πρωτογενής έρευνα, επεξεργασία στοιχείων SPSS, (Παράρτημα III Πίνακας xxii).

A. Όσον αφορά τη σύγκριση μεταξύ τυπικών και άτυπων ομάδων, παρατηρούνται τα εξής: στις τυπικές οργανώσεις ο αριθμός ομάδων που δήλωσε είτε αύξηση μελών είτε μη μεταβολή του αριθμού τους είναι ο ίδιος (από δέκα οργανώσεις ήτοι από 40% της κατηγορίας) και πέντε οργανώσεις (20% της κατηγορίας) δήλωσαν μείωση του αριθμού των μελών. Στις άτυπες οργανώσεις δώδεκα (ποσοστό 48% της κατηγορίας) δήλωσαν αύξηση μελών, δέκα μη μεταβολή του αριθμού (40%) και δύο οργανώσεις (8%) μείωση του αριθμού των μελών τους και μία δήλωσε άγνοια (Γράφημα 40).

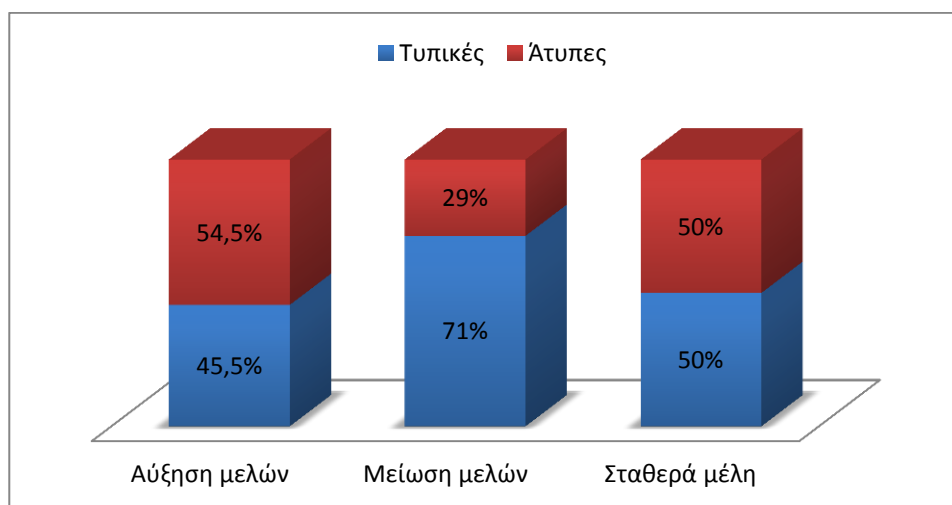
Γράφημα 40. Τυπικές και άτυπες οργανώσεις και μεταβολή μελών (%)

Πηγή: Πρωτογενής έρευνα, επεξεργασία στοιχείων SPSS, (Παράρτημα B, Πίνακας xxii).

Ακολούθως εντός της κατηγορίας «αύξηση μελών» ποσοστό 54,5% είναι άτυπες οργανώσεις, έναντι 45,5% των τυπικών, ενώ στην κατηγορία «καμία μεταβολή» (σταθερά μέλη) τα ποσοστά άτυπων και τυπικών οργανώσεων είναι ίσα. Μεγάλη απόκλιση παρατηρείται στην περίπτωση της μείωσης του αριθμού των μελών, η οποία αφορά κατά το μεγαλύτερο μέρος (71,4%) τυπικές οργανώσεις έναντι 28,6% των άτυπων¹⁷¹ (Γράφημα 41).

Γράφημα 41. Μεταβολή αριθμού μελών τυπικών και άτυπων οργανώσεων (%)

Πηγή: Πρωτογενής έρευνα, επεξεργασία στοιχείων SPSS, (Παράρτημα ΙΙΙ, Πίνακας xxii).

Μια πιθανή ερμηνεία για τη μείωση των μελών στις τυπικές οργανώσεις είναι η υποχρέωση καταβολής συνδρομής, την οποία συνεπάγεται η ιδιότητα του μέλους των τυπικών ομάδων.¹⁷² Ωστόσο η καταβολή συνδρομής δεν φαίνεται να παίζει ρόλο στην αύξηση των μελών, όπου τα ποσοστά τυπικών και άτυπων οργανώσεων ταυτίζονται.

Το αποτέλεσμα αυτό βρίσκεται στην ίδια κατεύθυνση με τα ευρήματα της προηγούμενης ερώτησης, υποδεικνύοντας μια αντίστροφη σχέση μεταξύ της όξυνσης της οικονομικής κρίσης και της ανάπτυξης των τυπικών οργανώσεων. Τα

¹⁷¹ Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθεί ότι κάποιες άτυπες ομάδες υπέστησαν μείωση του αριθμού των μελών τους και λόγω της ποινικοποίησης της δράσης τους, όπως συνέβη με την ομάδα «Διόδια Στοπ» και «Επιβάτες Στοπ». Δεν πρόκειται δηλαδή τόσο για μια οικειοθελή αποχώρηση από την ομάδα, όσο για την αποφυγή των δράσεων από τον φόβο τυχόν ποινικών κυρώσεων. Οι ομάδες αποδίδουν ωστόσο την κατάσταση αυτή στην κρίση. Τα μέλη αυτά θεωρείται ότι προσχώρησαν σε συγγενείς δράσεις, όπως στην ομάδα «Ακρίβεια Στοπ».

¹⁷² Παρόλα αυτά πολλές τυπικές ομάδες δήλωσαν ότι έχουν «παγώσει» τη συνδρομή, για να αποφύγουν ακριβώς αυτή τη μείωση μελών.

δύο ευρήματα θα μπορούσαν να σχετίζονται με σχέση αιτίας-αιτιατού: τα μειωμένα ποσοστά απόκρισης στην κρίση, όπως αυτά αναλύθηκαν ανωτέρω, μπορεί να αποτελούν μία από τις αιτίες μεγαλύτερης μείωσης των μελών των οργανώσεων αυτών. Αντίστροφα η μείωση των μελών μπορεί να σημαίνει τη μετατόπισή τους προς άτυπες μορφές δράσης και την ίδρυση ή διεύρυνση άτυπων οργανώσεων, ακολουθώντας την τάση μεταστροφής της συλλογικής δράσης σε άτυπες μορφές οργάνωσης, σύμφωνα με τη σχετική υπόθεση εργασίας.

Σε έναν έλεγχο ειδικότερα της συσχέτισης της μεταβολής του αντικείμενου με τη μεταβολή μελών, παρατηρείται ότι στις περισσότερες περιπτώσεις η επίδραση της οικονομικής κρίσης αντανακλάται με τον ίδιο τρόπο τόσο στο αντικείμενο της ομάδας όσο και στον αριθμό των μελών της. Σε ποσοστό 66,7% των ομάδων που διεύρυναν τον αντικείμενό τους και σε ποσοστό 63,6% των οργανώσεων που ιδρύθηκαν λόγω της κρίσης τα μέλη αυξήθηκαν. Αντίστοιχα στο 60% των περιπτώσεων στις οποίες το αντικείμενο συρρικνώθηκε μειώθηκαν και τα μέλη, ενώ σε ποσοστό 66,7% των οργανώσεων που το αντικείμενό τους δεν μεταβλήθηκε, δεν υπήρχε αντίστοιχα και καμία αλλαγή είτε στα μέλη της ομάδας (Παράρτημα III, Πίνακας xxiii).

B. Όσον αφορά τη σχέση μεταξύ της μεταβολής των μελών μιας ομάδας και της κατά φύλο συμμετοχής στον οργανωτικό της πυρήνα, παρατηρείται ότι στην κατηγορία «ισόρροπη συμμετοχή» ανδρών και γυναικών τα μέλη είτε παρέμειναν σταθερά (11 οργανώσεις, 50% της κατηγορίας) είτε αυξήθηκαν (10 οργανώσεις, 45,5% της κατηγορίας), ενώ από τις οργανώσεις της εν λόγω υποκατηγορίας ούτε μία δήλωσε μείωση μελών κατά τη διάρκεια της κρίσης.¹⁷³ Στην κατηγορία «συμμετοχή γυναικών > 60%» παρατηρείται επίσης θετική σχέση, καθώς από τις δέκα οργανώσεις της κατηγορίας, οι επτά δήλωσαν αύξηση των μελών τους (70% της κατηγορίας), έναντι δύο στις οποίες τα μέλη μειώθηκαν και μίας στην οποία τα μέλη παρέμειναν σταθερά. Διαφαίνεται δηλαδή μια θετική σχέση ανάμεσα στις δύο κατηγορίες («ισόρροπη συμμετοχή» και «μεγαλύτερη συμμετοχή γυναικών») και στην αύξηση ή τη σταθερότητα στον αριθμό των μελών.

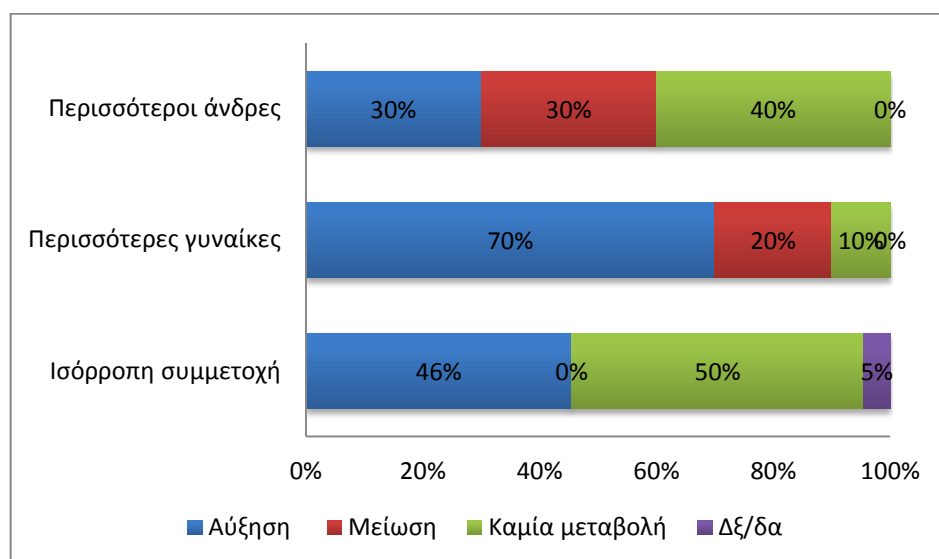
Αυτό δεν ισχύει στην περίπτωση της κατηγορίας «μεγαλύτερη συμμετοχή ανδρών», στην οποία από τις δέκα οργανώσεις τρεις δήλωσαν αύξηση μελών, τρεις

---

¹⁷³ Μία οργάνωση (4,5%) απάντησε «δεν ξέρω/δεν απαντώ».

μείωση και τέσσερις καμία μεταβολή στον αριθμό των μελών τους (Γράφημα 42).

Γράφημα 42. Κατά φύλο συμμετοχή και μεταβολή στα μέλη (%)

Πηγή: Πρωτογενής έρευνα, επεξεργασία στοιχείων SPSS, (Παράρτημα III, Πίνακας xxiv).

Θα λέγαμε λοιπόν ότι οι οργανώσεις με ισορροπη συμμετοχή ανδρών και γυναικών και εκείνες με μεγαλύτερη συμμετοχή γυναικών στον βασικό τους πυρήνα παρουσιάζονται υπό την έννοια αυτή πιο ανθεκτικές στις επιπτώσεις της κρίσης από ό,τι οι οργανώσεις με μεγαλύτερη συμμετοχή ανδρών, γεγονός που σχετίζεται επίσης με τα ευρήματα του αμέσως προηγούμενου ελέγχου, δηλαδή τη θετική σχέση ανάμεσα στις κατηγορίες αυτές και στην ίδρυση νέων οργανώσεων με αφορμή την κρίση.

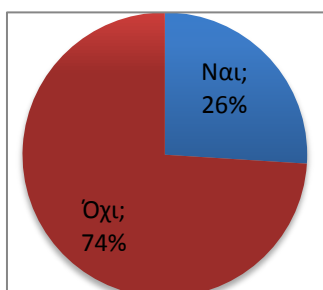
Τα ευρήματα αυτά ενισχύουν επίσης την άποψη ότι κατά την περίοδο της κρίσης αναπτύσσονται μια σειρά από οργανώσεις που επιχειρούν μια απόκλιση από το παραδοσιακό μοντέλο κοινωνίας πολιτών, όχι μόνο ως προς τον τύπο, αλλά και ως προς την κατά φύλο συμμετοχή.

6.3. Συμμετοχή στις συγκεντρώσεις των «Αγανακτισμένων» και σε διαμαρτυρίες κατά του Μνημονίου

Η εξέταση της συμμετοχής των οργανώσεων σε συλλογικές κινητοποιήσεις αφορά την εξωστρέφειά τους, την ανταπόκρισή τους στην οικονομική κρίση και στην πολιτικοποίηση της κοινωνίας πολιτών. Πιο συγκεκριμένα οι οργανώσεις ρωτήθηκαν εάν έλαβαν μέρος ως διακριτές ομάδες¹⁷⁴ σε κάποια από τις κινητοποιήσεις των «Αγανακτισμένων» στη Θεσσαλονίκη (Μάιο-Αύγουστο 2011) ή σε κάποια συλλογική διαμαρτυρία¹⁷⁵ κατά του μνημονίου ή άλλης δημόσιας πολιτικής ή νομοσχεδίου. Όσον αφορά τη συμμετοχή στις κινητοποιήσεις των «Αγανακτισμένων»¹⁷⁶ στη Θεσσαλονίκη, δώδεκα από τις 46¹⁷⁷ (26,1%) οργανώσεις δήλωσαν ότι συμμετείχαν στις συγκεντρώσεις στον Λευκό Πύργο είτε με την απλή παρουσία ως συλλογικότητα (και όχι ατομικά) είτε παρέχοντας πληροφόρηση για τη δράση τους στα άτομα της πλατείας.¹⁷⁸ Αντίθετα η πλειοψηφία των οργανώσεων (34 οργανώσεις, ποσοστό 73,9%) δήλωσαν ότι δεν συμμετείχαν στις συγκεντρώσεις των «Αγανακτισμένων» (Γράφημα 43).

Γράφημα 43. Συμμετοχή οργανώσεων στους «Αγανακτισμένους» (%)

Πηγή: Πρωτογενής έρευνα, επεξεργασία στοιχείων SPSS, (Παράρτημα III, Πίνακας xxv).

¹⁷⁴ Διευκρινίστηκε κατά τη διάρκεια της συνέντευξης ότι η ερώτηση δεν αφορά την ατομική συμμετοχή του μέλους ούτε την απλή συνάντηση μελών της ομάδας στις κινητοποιήσεις, αλλά τη συνειδητή απόφαση της ομάδας να συμμετέχει σε αυτές.

¹⁷⁵ Διευκρινίζεται και πάλι ότι η ερώτηση αφορά συλλογικές διαμαρτυρίες και κινητοποιήσεις που δεν οργανώθηκαν από την ίδια την ομάδα.

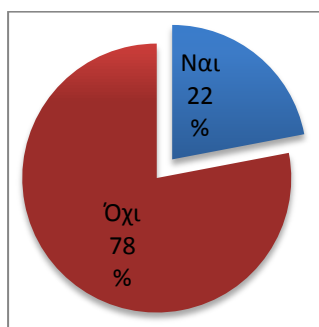
¹⁷⁶ Ερώτηση 13. Υπήρξε κάποια συμμετοχή/επικοινωνία της ομάδας με την κινητοποίηση των «Αγανακτισμένων»; [α. Ναι, β. Όχι].

¹⁷⁷ Οι τέσσερις (4) άτυπες οργανώσεις που ιδρύθηκαν μετά το καλοκαίρι του 2011 υπολογίστηκαν ως «χαμένες τιμές».

¹⁷⁸ Ενδιαφέρον παρουσιάζει η απάντηση της «Επιτροπής Κατοίκων Κέντρου», η οποία δήλωσε ότι η ίδρυση της οργάνωσης ήταν αποτέλεσμα των διεργασιών που έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια των συγκεντρώσεων, καθώς τα άτομα συνειδητοποίησαν ότι είχαν κοινούς στόχους και ήθελαν να τους διεκδικήσουν.

Σε παρόμοια επίπεδα κινείται και η συμμετοχή οργανώσεων σε συλλογικές διαμαρτυρίες¹⁷⁹ κατά του μνημονίου και λοιπών δημόσιων πολιτικών.¹⁸⁰ Πιο συγκεκριμένα έντεκα από τις 50 οργανώσεις (ποσοστό 22% του δείγματος) δήλωσαν συμμετοχή, έναντι 39 οργανώσεων (ποσοστό 78%)¹⁸¹ που δήλωσαν ότι δεν συμμετείχαν σε παρόμοιες κινητοποιήσεις (Γράφημα 44).

Γράφημα 44. Συμμετοχή σε συλλογικές διαμαρτυρίες (%)

Πηγή: Πρωτογενής έρευνα, επεξεργασία στοιχείων SPSS, (Παράρτημα III, Πίνακας xxvii).

Α. Όσον αφορά τις διαφοροποιήσεις ανάλογα με τον τύπο, από τις 25 τυπικές οργανώσεις μόνο 3 σωματεία¹⁸² (12% της κατηγορίας) δήλωσαν ότι συμμετείχαν στους «Αγανακτισμένους», έναντι 22 οργανώσεων (88%) που δεν μετείχαν. Από την πλευρά των άτυπων οργανώσεων εννέα (ποσοστό 43% της κατηγορίας) δήλωσαν ότι συμμετείχαν, έναντι 12 οργανώσεων (57% της κατηγορίας) που δεν συμμετείχαν. (Γράφημα 45).

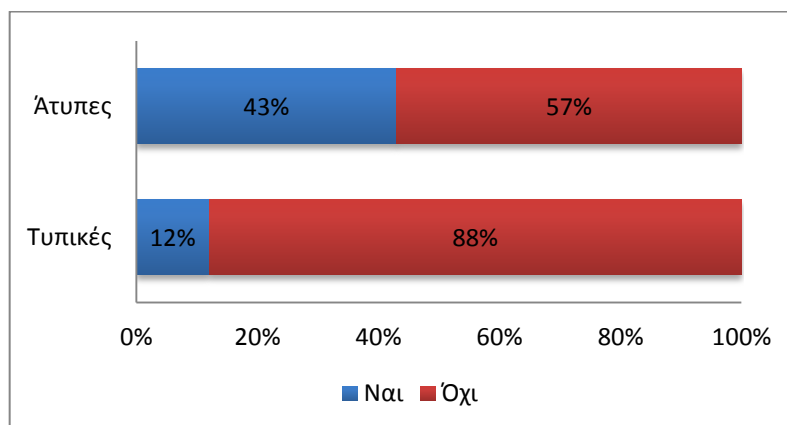
¹⁷⁹ Ερώτηση 14: Έχει λάβει μέρος η ομάδα σε κάποια από τις συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας κατά του μνημονίου ή συγκεκριμένων νομοσχεδίων της κυβέρνησης; (πχ. συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας κατά της ψήφισης πολυνομοσχεδίου στις 19 και 20 Οκτωβρίου 2011): α. Ναι. β. Όχι.

¹⁸⁰ Οι οργανώσεις ανέφεραν μεταξύ άλλων τις πορείες κατά του μνημονίου και του πολυνομοσχεδίου στις 19 και 20 Οκτωβρίου 2011, κατά των μεταλλείων στις Σκουριές (2012, 2013) και κατά του κλεισίματος της ΕΡΤ (Ιούνιος 2013).

¹⁸¹ Κάποιες από τις ομάδες (π.χ. ΠΕΡ.ΚΑ.) δήλωσαν: «δεν πάμε ως ομάδα, αλλά συναντιόμαστε εκεί».

¹⁸² Πρόκειται για τις οργανώσεις «Πολιτιστικός Περιβαλλοντικός Σύλλογος Καρατάσου», «Σώμα Φίλων ΑΜΕΑ Δράση για το Κάτι Άλλο» και «Ένωση Τυφλών Βορείου Ελλάδος».

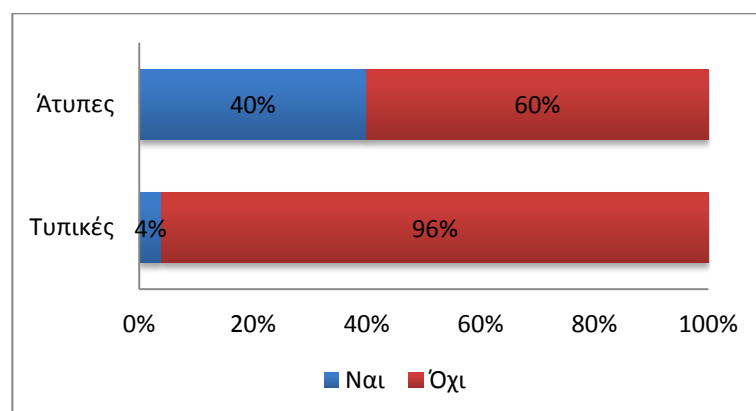
Γράφημα 45. Τυπικές και άτυπες οργανώσεις και συμμετοχή στους «Αγανακτισμένους» (%)

Πηγή: Πρωτογενής έρευνα, επεξεργασία στοιχείων SPSS, (Παράρτημα III, Πίνακας xxv)

Παράλληλα μόνο μία από τις τυπικές οργανώσεις δήλωσε ότι συμμετείχε σε άλλες συλλογικές διαμαρτυρίες, έναντι 24 (του 90% της κατηγορίας) που δήλωσαν ότι δεν συμμετείχαν. Αντίθετα δέκα (40% της κατηγορίας) από τις άτυπες οργανώσεις δήλωσαν ότι έλαβαν μέρος σε άλλες διαμαρτυρίες που σχετίζονταν με πολιτικές της περιόδου της κρίσης, έναντι 15 (48%) που δήλωσαν ότι δεν συμμετείχαν (Γράφημα 46).

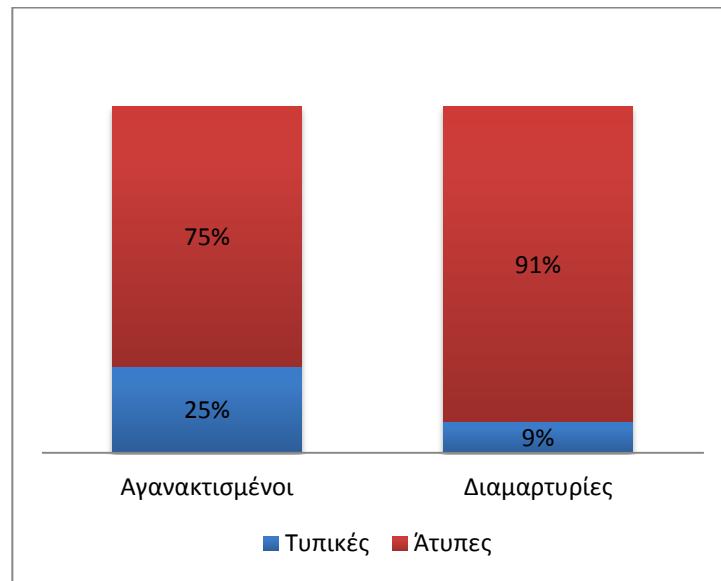
Γράφημα 46. Τυπικές και άτυπες οργανώσεις και συμμετοχή σε διαμαρτυρίες (%)

Πηγή: Πρωτογενής έρευνα, επεξεργασία στοιχείων SPSS, (Παράρτημα III, Πίνακας xxvi).

Και στις δύο ερωτήσεις παρατηρούνται μεγάλες διαφοροποιήσεις ανάλογα με τον τύπο, καθώς από τις οργανώσεις που συμμετείχαν στους «Αγανακτισμένους» και σε διαμαρτυρίες η μεγάλη πλειοψηφία είναι άτυπες. (Γράφημα 47).

Γράφημα 47. Συμμετοχή σε «Αγανακτισμένους» και άλλες διαμαρτυρίες και τύπος οργάνωσης (%)

Πηγή: Πρωτογενής έρευνα, επεξεργασία στοιχείων SPSS, (Παράρτημα ΙΙΙ, Πίνακες xxv και xxvi).

Η διαφορά στα ποσοστά συμμετοχής στις διαμαρτυρίες σε σύγκριση με τα ποσοστά συμμετοχής στους «Αγανακτισμένους» είναι δυνατό να αποδοθεί στον χαρακτήρα κάθε διαμαρτυρίας. Για παράδειγμα η μαζικότητα των «Αγανακτισμένων» και η απουσία συγκεκριμένων αιτημάτων θα μπορούσε να αποτελέσει κίνητρο συμμετοχής για ομάδες που επιθυμούν απλώς να ακουστεί η φωνή τους, χωρίς να αποκλίνουν από το αντικείμενό τους. Θα ήταν λογικό να υποθέσει κανείς ότι οι άτυπες ομάδες, ακριβώς επειδή δεν διαθέτουν καταστατικό, δεν δεσμεύονται ως προς το αντικείμενό τους και έχουν την ευελιξία να συμμετέχουν σε δοκιμαστική ή μόνιμη βάση σε διάφορες συναθροίσεις.

Κυρίως όμως τα ανωτέρω ευρήματα υποδεικνύουν μια σαφή διαφοροποίηση μεταξύ τυπικών και άτυπων ομάδων, όσον αφορά τη στάση που είναι διατεθειμένες να διαμορφώσουν απέναντι στο κράτος και τις δημόσιες πολιτικές, γεγονός που θα μπορούσε να ερμηνευθεί με βάση τα γενικά χαρακτηριστικά των οργανώσεων και συγκεκριμένα τους λόγους επιλογής του τύπου τους. Είναι δηλαδή πιο πιθανό για τις οργανώσεις που επιθυμούν να παρεμβαίνουν στον δημόσιο διάλογο (τυπικές οργανώσεις) να αποφεύγουν να παίρνουν μέρος σε μαζικές διαμαρτυρίες κατά του κράτους και των δημοσίων πολιτικών. Αντίθετα, όπως αναλύθηκε ανωτέρω, ένα ποσοστό άτυπων οργανώσεων, οι οποίες επιδιώκουν την «ανεξαρτησία από το

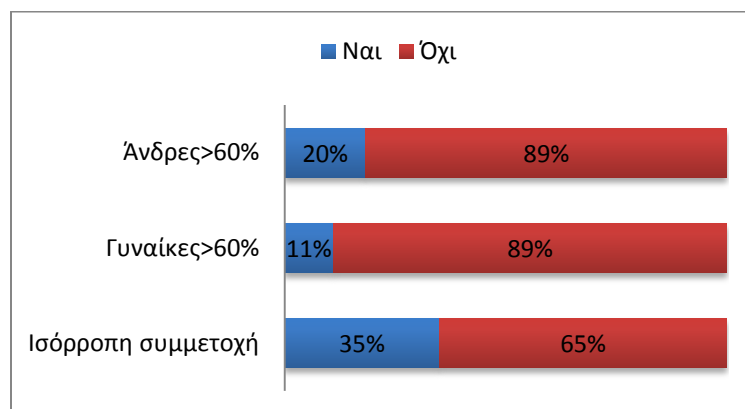
κράτος», είναι πιο πιθανό να εμφανίζονται σε κινήσεις διαμαρτυρίας. Η εμφάνισή τους αυτή τους εξασφαλίζει άλλωστε την ευκαιρία να ακουστεί η φωνή τους, να προσελκύσουν νέα μέλη και να αποκτήσουν υπόσταση στη συνείδηση της κοινωνίας αλλά και απέναντι στο κράτος. Θα λέγαμε επίσης ότι οι διαμαρτυρίες και η κινητοποίηση των «Αγανακτισμένων», καθώς είχαν έναν άτυπο ή αυθόρμητο χαρακτήρα, συμβαδίζουν περισσότερο με τον τρόπο δράσης των άτυπων οργανώσεων από ό,τι με εκείνον των τυπικών.

Περαιτέρω η συμμετοχή των ομάδων στους «Αγανακτισμένους» και σε διάφορες διαμαρτυρίες φαίνεται να συνδέεται με διάφορα χαρακτηριστικά τους: η συμμετοχή στις συγκεντρώσεις των «Αγανακτισμένων» φαίνεται ότι συνδέεται κατ' αρχάς θετικά με το νεαρό της ηλικίας των οργανώσεων. Πιο συγκεκριμένα από τις δώδεκα οργανώσεις που εμφανίστηκαν και έλαβαν μέρος ως διακριτές ομάδες στις συγκεντρώσεις των «Αγανακτισμένων» μόνο μία (η Ένωση Τυφλών Βορείου Ελλάδας) ιδρύθηκε πριν από το 2007. Αντίθετα το 98% των οργανώσεων που έλαβαν μέρος στις συγκεντρώσεις ιδρύθηκαν μεταξύ 2007 και 2011. Την ίδια στιγμή το 98% των οργανώσεων που συμμετείχαν σε λοιπές διαμαρτυρίες ιδρύθηκαν την περίοδο 2008-2013.

Το αποτέλεσμα αυτό σχετίζεται σαφώς με τον τύπο των ομάδων, καθώς, όπως αναλύθηκε ανωτέρω, οι περισσότερες άτυπες οργανώσεις του δείγματος (που αποτελούν και το 98% εκείνων που απάντησαν θετικά στο σχετικό ερώτημα) ιδρύθηκαν στη μεγάλη τους πλειοψηφία εκείνη την περίοδο. Ωστόσο είναι και ενδεικτικό της «ορμής» των νέων ομάδων και της ανάγκης έκφρασής τους, οι οποίες μπορεί να ωθούν τα μέλη να συναντηθούν σε παρόμοιες διαμαρτυρίες.

Β. Όσον αφορά τη σχέση μεταξύ της κατά φύλο συμμετοχής στον οργανωτικό πυρήνα των ομάδων και της συμμετοχής τους στους «Αγανακτισμένους» και σε λοιπές διαμαρτυρίες προκύπτουν τα εξής: από την κατηγορία «ισόρροπη συμμετοχή», επτά οργανώσεις (ποσοστό 35% της κατηγορίας) συμμετείχαν στους «Αγανακτισμένους», έναντι 13 οργανώσεων (65%) που δεν μετείχαν. Πολύ λιγότερες είναι οι οργανώσεις που συμμετείχαν από τις κατηγορίες «περισσότερες γυναίκες» και «περισσότεροι άνδρες» (μία και δύο οργανώσεις αντίστοιχα). Στο περιορισμένο δείγμα οργανώσεων (10) που έλαβαν μέρος τελικά στους «Αγανακτισμένους» διαφαίνεται μεγαλύτερη «εξωστρέφεια» από την πλευρά των οργανώσεων με ισόρροπη συμμετοχή ανδρών και γυναικών (Γράφημα 48).

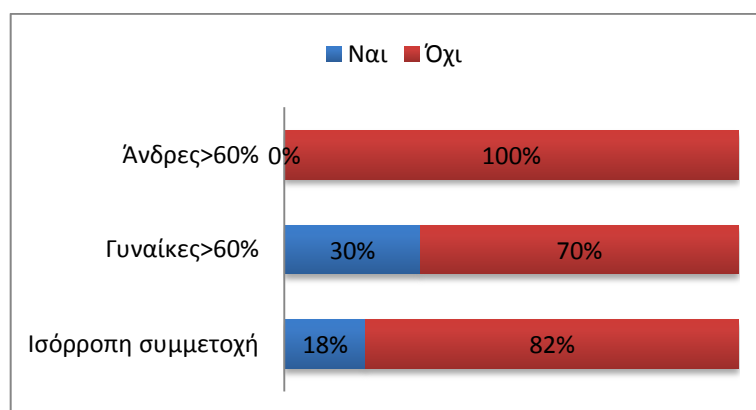
Γράφημα 48. Κατά φύλο συμμετοχή και συμμετοχή σε «Αγανακτισμένους» (%)

Πηγή: Πρωτογενής έρευνα, επεξεργασία στοιχείων SPSS, (Παράρτημα ΙΙΙ, Πίνακας xxvii).

Όσον αφορά τις λοιπές διαμαρτυρίες, από τις οργανώσεις με ισόρροπη συμμετοχή ανδρών και γυναικών τέσσερις (18% της κατηγορίας) δήλωσαν ότι συμμετείχαν, έναντι 18 οργανώσεων (82%) που δεν έλαβαν μέρος. Από τις 10 οργανώσεις με μεγαλύτερη συμμετοχή γυναικών μετείχαν οι τρεις (30%) έναντι επτά (70%) που απάντησαν αρνητικά. Τέλος από τις δέκα οργανώσεις με μεγαλύτερη συμμετοχή ανδρών καμία δεν δήλωσε συμμετοχή στις λοιπές διαμαρτυρίες (Γράφημα 49).

Γράφημα 49. Κατά φύλο συμμετοχή και συμμετοχή σε διαμαρτυρίες (%)

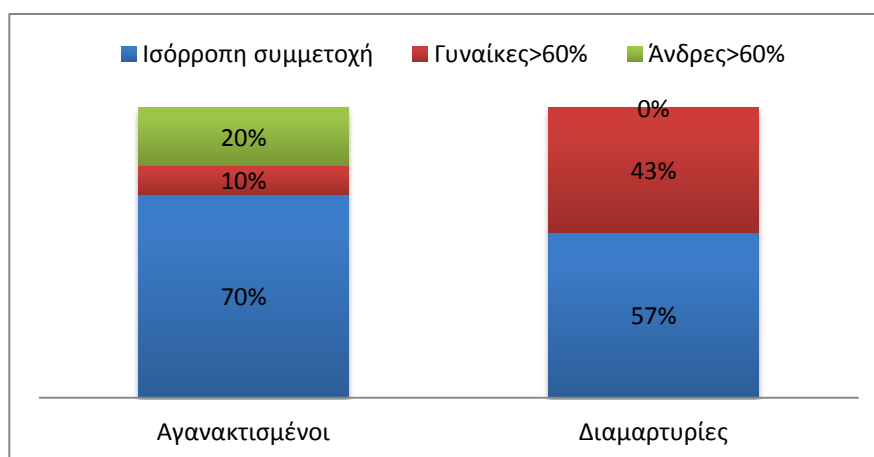

Πηγή: Πρωτογενής έρευνα, επεξεργασία στοιχείων SPSS, (Παράρτημα ΙΙΙ, Πίνακας xxvii).

Περαιτέρω από τις δέκα οργανώσεις που δήλωσαν συμμετοχή στους «Αγανακτισμένους», οι επτά (70%) είναι οργανώσεις με ισόρροπη συμμετοχή, ενώ από τις επτά που συμμετείχαν σε λοιπές διαμαρτυρίες, οι τέσσερις είναι οργανώσεις

με ισόρροπη συμμετοχή ανδρών και γυναικών και οι τρεις είναι οργανώσεις με μεγαλύτερη συμμετοχή γυναικών στον βασικό τους πυρήνα. Τα ευρήματα αυτά σχετίζονται επίσης με τη χρονολογία ίδρυσης των ομάδων και το γεγονός ότι οι ομάδες που ιδρύθηκαν με αφορμή την κρίση εντάσσονται στις κατηγορίες της ισόρροπης συμμετοχής ανδρών και γυναικών και της μεγαλύτερης συμμετοχής γυναικών.

Γράφημα 50. Συμμετοχή σε «Αγανακτισμένους» και λοιπές Διαμαρτυρίες και κατά φύλο συμμετοχή (%)

Πηγή: Πρωτογενής έρευνα, επεξεργασία στοιχείων SPSS, (Παράρτημα III, Πίνακες xxvi και xxvii)

Τα ευρήματα αυτά ενισχύουν την άποψη περί διαφορετικών κινήτρων ανδρών και γυναικών όσον αφορά στην ανάμειξή τους στην κοινωνία πολιτών. Πιο συγκεκριμένα, οι γυναίκες φαίνεται να βλέπουν τη συμμετοχή τους στην κοινωνία πολιτών ως μέσο για την επίτευξη κάποιου σκοπού, σε αντίθεση με τους άνδρες για τους οποίους η ίδια η συμμετοχή είναι ο σκοπός (Lowndes 2010). Η άποψη αυτή φαίνεται να ερμηνεύει τη συμμετοχή των οργανώσεων με περισσότερες γυναίκες στον ηγετικό τους πυρήνα σε διαμαρτυρίες με συγκεκριμένο σκοπό, καθώς και τη μεγαλύτερη συμμετοχή των οργανώσεων με περισσότερους άνδρες στις συγκεντρώσεις των «Αγανακτισμένων».

Σε κάθε περίπτωση τα ανωτέρω ευρήματα υποδεικνύουν και πάλι την εμφάνιση μιας νέας σειράς οργανώσεων που είναι διατεθειμένες να συμμετέχουν σε αντιπολιτευτικές δράσεις. Οι οργανώσεις αυτές φαίνεται να διαμορφώνουν συνθήκες περισσότερο ευνοϊκές για τη συμμετοχή των γυναικών, σε αντίθεση με άλλους

τομείς της κοινωνικής και πολιτικής ζωής και με άλλες μορφές της κοινωνίας πολιτών, όπως τα συνδικαλιστικά σωματεία. Τα αποτελέσματα θα μπορούσαν να ενταχθούν στο επιχείρημα της σταδιακής απόκλισης του προφίλ των νεότερων οργανώσεων από τις παραδοσιακές «θεσμοποιημένες» μορφές πολιτικής συμμετοχής της κοινωνίας πολιτών και της αναζήτησης νέων τρόπων και χώρων έκφρασης και επικοινωνίας με τη βάση, από την οποία θα προκύψουν τα νέα μέλη.

Συμπεράσματα Κεφαλαίου

Στο κεφάλαιο αυτό ερευνήθηκε η «εξωστρέφεια» των οργανώσεων υπό την έννοια της συνέργειας με άλλες οργανώσεις και της συμμετοχής σε συλλογικές κινητοποιήσεις της περιόδου της κρίσης. Εξετάστηκε επίσης ειδικότερα η αλληλεπίδραση ανάμεσα στην οικονομική κρίση και τις οργανώσεις, τόσο όσον αφορά τις μεταβολές που έλαβαν χώρα στο εσωτερικό τους όσο και τη στάση που αυτές διαμόρφωσαν απέναντι στο κράτος και τις δημόσιες πολιτικές της περιόδου 2009-2014.

A. Τα ευρήματα αποκάλυψαν ότι στην πλειοψηφία τους οι οργανώσεις του δείγματος τείνουν να αναζητούν μόνιμα δίκτυα συνεργασίας με άλλες ομάδες της κοινωνίας πολιτών. Προέκυψε δε μεγαλύτερη συμμετοχή των τυπικών οργανώσεων από ό,τι των άτυπων σε δίκτυα. Αναδεικνύεται έτσι η διάσταση της εμπειρίας των τυπικών οργανώσεων στη δικτύωση και της ενίσχυσης της θέσης τους στο πλαίσιο της συνομιλίας με το κράτος, αλλά και της αναγνώρισης από το κράτος επίσημων δικτύων τυπικών οργανώσεων, όπως το δίκτυο 15 περιβαλλοντικών οργανώσεων για το περιβάλλον. Μια ακόμη ερμηνεία είναι η απουσία, στην περίπτωση των άτυπων οργανώσεων, όλων αυτών των στοιχείων που προσδιορίζουν τον σκοπό και τη λειτουργία τους, η οποία ίσως να αποτρέπει απόφαση μιας μόνιμης συνεργασίας. Το εύρημα αυτό φαίνεται τέλος να συμβαδίζει με την ανάγκη αυτονομίας που διατύπωσαν οι άτυπες ομάδες, η οποία τις καθιστά ίσως κατ' αρχάς επιφυλακτικές σε διάφορα σχήματα δικτύωσης.

Όσον αφορά τις μεταβολές στο αντικείμενο των οργανώσεων, τα αποτελέσματα υποδεικνύουν μια θετική σχέση μεταξύ της κρίσης και της ανάπτυξης των ομάδων, μέσω της διεύρυνσης του αντικειμένου των ήδη υφιστάμενων οργανώσεων και μέσω της ίδρυσης νέων οργανώσεων με αφορμή την κρίση. Ιδίως η ίδρυση νέων οργανώσεων αφορά κατά κύριο λόγο τις άτυπες ομάδες και αποτελεί ένα από τα κύρια σημεία διαφοροποίησης ανάμεσα στις απαντήσεις τυπικών και άτυπων ομάδων στα σχετικά ερωτήματα. Το δεύτερο σημείο διαφοροποίησης είναι το ποσοστό των ομάδων που δηλώνουν ανεπηρέαστες ως προς το αντικείμενό τους, το οποίο αφορά κατά κύριο λόγο τις τυπικές ομάδες. Τα δύο αυτά σημεία είναι ενδεικτικά μιας μικρότερης αλληλεπίδρασης των τυπικών ομάδων με τις μεταβαλλόμενες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες που εμφανίζονται την περίοδο της κρίσης. Το εύρημα αυτό σχετίζεται πιθανώς με τη δομή και τον τρόπο

λειτουργίας των τυπικών ομάδων, οι οποίες διαθέτουν συνήθως πιο χρονοβόρες διαδικασίες λήψης αποφάσεων αλλά και περισσότερους περιορισμούς ως προς το αντικείμενό τους. Επίσης ο τρόπος ίδρυσής τους είναι και πιο σύνθετος και περισσότερο χρονοβόρος, πράγμα που πιθανώς ερμηνεύει το χαμηλό ποσοστό εντοπισμού τυπικών ομάδων οι οποίες να ιδρύθηκαν με αφορμή την κρίση.

Περαιτέρω, όσον αφορά μεταβολές των μελών των οργανώσεων κατά την περίοδο της κρίσης, παρατηρείται γενικά ότι μεγάλο ποσοστό οργανώσεων είτε διατήρησαν τον ίδιο αριθμό μελών είτε αύξησαν τα μέλη τους την εν λόγω περίοδο. Ένα τέταρτο των οργανώσεων, κυρίως τυπικές οργανώσεις, δήλωσε μείωση μελών, η οποία θα μπορούσε να αποδοθεί στην υποχρέωση καταβολής συνδρομής, την οποία συνεπάγεται η ιδιότητα του μέλους των τυπικών ομάδων. Ωστόσο η καταβολή συνδρομής δεν φαίνεται να παίζει ρόλο στις περιπτώσεις αύξησης των μελών, όπου τα ποσοστά τυπικών και άτυπων οργανώσεων ταυτίζονται. Τα ευρήματα των δύο αυτών ερωτημάτων ενισχύουν την υπόθεση εργασίας που υποστηρίζει την αντίστροφη σχέση μεταξύ της όξυνσης της οικονομικής κρίσης και της ανάπτυξης των τυπικών οργανώσεων μέσω της διοχέτευσης της συλλογικής κινητοποίησης σε άλλες, άτυπες μορφές δράσης.

Τέλος ερευνώντας τη στάση που κράτησαν οι ομάδες στις διάφορες διαμαρτυρίες που σημειώθηκαν κατά την εξεταζόμενη περίοδο της κρίσης, τα αποτελέσματα φανερώνουν ότι περισσότερες από το ένα τέταρτο των οργανώσεων συμμετείχαν ως συλλογικότητες στο κίνημα των «Αγανακτισμένων», ενώ περισσότερες από το ένα πέμπτο των οργανώσεων συμμετείχαν σε άλλες διαμαρτυρίες κατά δημοσίων πολιτικών που εξαγγέλθηκαν ή εφαρμόστηκαν την εν λόγω περίοδο. Οι απαντήσεις παρουσιάζουν μεγάλη διαφοροποίηση ανάλογα με τον τύπο: οι άτυπες οργανώσεις παρουσιάζουν τριπλάσιο ποσοστό συμμετοχής στους «Αγανακτισμένους» και εννέα φορές μεγαλύτερο ποσοστό συμμετοχής σε άλλες διαμαρτυρίες σε σχέση με τις τυπικές οργανώσεις.

Η διαφοροποίηση αυτή αντανακλά κατά πρώτον τους διαφορετικούς δεσμούς μεταξύ των μελών και τον διαφορετικό τρόπο δράσης μεταξύ των δύο κατηγοριών, όπως αναλύθηκαν ανωτέρω και υπό την οπτική ότι οι δημόσιες συναθροίσεις, οι πορείες και οι συλλογικές διαμαρτυρίες αποτελούν για τις άτυπες οργανώσεις ευκαιρίες παρουσίας και κατοχύρωσης της θέσης τους στον δημόσιο διάλογο πολύ περισσότερο από ό,τι για τα σωματεία ή τις αστικές μη κερδοσκοπικές οργανώσεις, οι οποίες αποκτούν υπόσταση και αντλούν νομιμοποίηση στη συνείδηση της

κοινωνίας και έναντι του κράτους κατ' αρχάς με την εγγραφή τους στα αρχεία του πρωτοδικείου. Δεν αποκλείεται εξάλλου μέλη των τυπικών οργανώσεων να έχουν λάβει ατομικά μέρος στις ανωτέρω εκδηλώσεις της κοινωνίας πολιτών και όχι στο πλαίσιο των ομάδων τους. Η ύπαρξη δε καταστατικού σκοπού και αντικειμένου καθιστά τις τυπικές οργανώσεις λιγότερο συμβατές με κινητοποιήσεις γενικού χαρακτήρα, όπως οι «Αγανακτισμένοι», ή ειδικού χαρακτήρα αλλά διαφορετικού σκοπού, όπως οι διαμαρτυρίες κατά του μνημονίου, κατά του «μαύρου» στην ΕΡΤ, των μεταλλείων στις Σκουριές κ.ο.κ.

Με όποιον τρόπο και αν ερμηνευτούν, τα ανωτέρω ευρήματα υποδεικνύουν μια σαφή διαφοροποίηση μεταξύ άτυπων και τυπικών οργανώσεων όσον αφορά τη στάση που είναι διατεθειμένες να διαμορφώσουν απέναντι στο κράτος και τις δημόσιες πολιτικές. Λαμβάνοντας υπ' όψιν τις υπόλοιπες διαφοροποιήσεις μεταξύ των οργανώσεων, θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι οι τυπικές οργανώσεις, στην προσπάθειά τους να ισχυροποιήσουν τη θέση τους στη διαδικασία λήψης αποφάσεων, φαίνεται ότι διατηρούν ένα χαμηλό προφίλ, όσον αφορά κινήσεις που αμφισβητούν βασικές πολιτικές του κράτους. Αντίθετα οι άτυπες οργανώσεις υιοθετούν πιο εύκολα αντιπολιτευτική στάση προς το κράτος, είτε αυτή αφορά γενικές πολιτικές είτε συγκεκριμένες, η οποία στάση συμβαδίζει εξάλλου με τη διάθεση των περισσότερων από αυτές τις οργανώσεις να βρίσκονται όχι σε συνεργασία, αλλά απέναντι στον κρατικό μηχανισμό, αποτελεί δε, όπως αναλύθηκε ανωτέρω, τον λόγο για τον οποίο πολλές από αυτές επέλεξαν να είναι άτυπες.

Η συμμετοχή στους «Αγανακτισμένους» και σε λοιπές διαμαρτυρίες φαίνεται να σχετίζεται και με την πρόσφατη ίδρυση των οργανώσεων, στοιχείο που συμβαδίζει με την τάση ίδρυσης άτυπων οργανώσεων και την απόκλιση του προφίλ των νεότερων οργανώσεων από τις παραδοσιακές «θεσμοποιημένες» μορφές πολιτικής συμμετοχής της κοινωνίας πολιτών και των συμβατικών τρόπων διασύνδεσής τους με το κράτος.

Β. Από τον έλεγχο της μεταβλητής «κατά φύλο συμμετοχή στον οργανωτικό πυρήνα των ομάδων» φαίνεται κατ' αρχάς ότι η κατά φύλο ισόρροπη συμμετοχή στη διοίκηση των οργανώσεων αλλά και η αυξημένη συμμετοχή ανδρών ευνοούν την ανάπτυξη δικτύσεων με άλλες ομάδες, πράγμα που δεν συμβαίνει στην περίπτωση της αυξημένης συμμετοχής γυναικών. Από τη σύνθεση των ευρημάτων του προηγούμενου κεφαλαίου αναδεικνύεται ένα μοντέλο οργανώσεων με μεγαλύτερη συμμετοχή γυναικών στον οργανωτικό τους πυρήνα, οι οποίες είναι άτυπες, μικρές

σε μέγεθος και κατ' αρχάς απρόθυμες να συμμετέχουν σε ευρύτερα μόνιμα δίκτυα οργανώσεων. Το μοντέλο αυτό συμβαδίζει και ενισχύει την άποψη της βιβλιογραφίας για την προτίμηση των γυναικών σε άτυπες μεθόδους οργάνωσης που λειτουργούν στο στενότερο πλαίσιο της γειτονιάς ή της κοινότητας.

Όσον αφορά το αντικείμενο των οργανώσεων φαίνεται κατά πρώτον ότι οι οργανώσεις με μεγαλύτερη συμμετοχή ανδρών διέπυναν στην πλειοψηφία τους το αντικείμενο της ομάδας κατά τη διάρκεια της κρίσης, όπως συνέβη άλλωστε και με το 1/2 των οργανώσεων με μεγαλύτερη συμμετοχή γυναικών. Παρατηρήθηκε ωστόσο ότι οι οργανώσεις που ιδρύθηκαν με *αφορμή* την κρίση παρουσιάζουν είτε ισόρροπη κατά φύλο συμμετοχή είτε αυξημένο αριθμό γυναικών στον οργανωτικό τους πυρήνα. Παρά την ύπαρξη δηλαδή ενός μικρού ποσοστού οργανώσεων με αυξημένη συμμετοχή ανδρών και ίδρυση την περίοδο 2009-2013, μόνο οργανώσεις με ισόρροπη συμμετοχή ανδρών και γυναικών ή με αυξημένη συμμετοχή γυναικών ιδρύθηκαν με *αφορμή* την κρίση, γεγονός που υποδεικνύει μια θετική σχέση ανάμεσα στη συμμετοχή των γυναικών και στην ίδρυση νέων οργανώσεων ως ανταπόκριση στις νέες ανάγκες της κρίσης. Το εύρημα αυτό ενισχύει την άποψη περί αύξησης της γυναικείας συμμετοχής την περίοδο της κρίσης με σκοπό την κάλυψη των αναγκών που προκύπτουν εξαιτίας της κρίσης.

Οι αλλαγές στην αντίληψη περί πολιτικής συμμετοχής ανδρών και γυναικών φαίνεται ότι αποτελούν χαρακτηριστικό των νέων ή νεότερων οργανώσεων, οι οποίες επιδιώκουν την απόκλιση από το παραδοσιακό μοντέλο οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών, όπως για παράδειγμα τα συνδικαλιστικά σωματεία.

Αντίστοιχα είναι τα ευρήματα που αφορούν τη μεταβολή των μελών των οργανώσεων. Παρατηρείται ότι οι οργανώσεις με ισόρροπη συμμετοχή ανδρών και γυναικών δεν είχαν καμία απώλεια μελών λόγω της κρίσης, ενώ στην πλειοψηφία των οργανώσεων με αυξημένη συμμετοχή γυναικών παρατηρείται επίσης αύξηση των μελών, γεγονός που δεν συμβαίνει σε αυτές με αυξημένη συμμετοχή ανδρών. Θα έλεγε κανείς ότι τα ευρήματα αυτά υποδεικνύουν μεγαλύτερη ανθεκτικότητα των οργανώσεων που διαθέτουν ισόρροπη συμμετοχή ανδρών και γυναικών στον οργανωτικό τους πυρήνα, ενώ η αυξημένη συμμετοχή γυναικών συνδέεται επίσης θετικά με την αύξηση των μελών.

Όσον αφορά την κατά φύλο συμμετοχή και τη συμμετοχή στους «Αγανακτισμένους» ή/και σε λοιπές διαμαρτυρίες κατά πολιτικών την περίοδο της κρίσης, φαίνεται ότι οι οργανώσεις με ισόρροπη συμμετοχή παρουσιάζουν

μεγαλύτερα ποσοστά συμμετοχής στους «Αγανακτισμένους» και οι οργανώσεις με μεγαλύτερη συμμετοχή γυναικών μικρότερα. Το εύρημα αυτό θα μπορούσε να συνδέεται με τα ευρήματα που αφορούν τη συμμετοχή σε δίκτυα, ενισχύοντας την άποψη περί «απροθυμίας» των γυναικών για ένταξη σε μεγαλύτερα δίκτυα συλλογικών κινητοποιήσεων.

Αντίθετα οι οργανώσεις με περισσότερες γυναίκες στον πυρήνα λήψης αποφάσεων φαίνεται ότι τείνουν περισσότερο να συμμετέχουν σε λοιπές συλλογικές διαμαρτυρίες που αφορούν σε δημόσιες πολιτικές της περιόδου της κρίσης, επιβεβαιώνοντας την άποψη της βιβλιογραφίας για την προτίμηση των γυναικών σε διαμαρτυρίες, καταλήψεις και μη συμβατικές μορφές δράσης (Barnes & Marsh 1979).

Παρουσιάζει δε ενδιαφέρον η πλήρης απουσία οργανώσεων με μεγαλύτερη συμμετοχή ανδρών από τέτοιου είδους διαμαρτυρίες και το χαμηλό ποσοστό των οργανώσεων με ισόρροπη συμμετοχή ανδρών και γυναικών. Η διαφοροποίηση μεταξύ της συμμετοχής των οργανώσεων με μεγαλύτερη συμμετοχή γυναικών θα μπορούσε να οφείλεται στον συγκεκριμένο χαρακτήρα των αιτημάτων της κάθε διαμαρτυρίας, σε αντίθεση με την απουσία ή την πληθώρα διαφορετικών αιτημάτων στην περίπτωση των «Αγανακτισμένων». Ενισχύεται η άποψη της συμμετοχής των γυναικών τους στην κοινωνία πολιτών ως μέσο για την επίτευξη κάποιου σκοπού, σε αντίθεση με τους άνδρες για τους οποίους η ίδια η συμμετοχή είναι ο σκοπός (Lowndes 2010).”

Θα αποτελούσε μια περαιτέρω υπόθεση εργασίας ότι οι οργανώσεις με μεγαλύτερη συμμετοχή ανδρών νιώθουν πιο έτοιμες να ενταχθούν σε διεργασίες καθορισμού των αιτημάτων και της δράσης της κινητοποίησης, ενώ οι οργανώσεις με μεγαλύτερη συμμετοχή γυναικών ταυτίζονται περισσότερο με αυθόρμητες διαμαρτυρίες, που ωστόσο διαθέτουν συγκεκριμένα όρια. Για την εξέταση αυτής της υπόθεσης απαιτείται σε κάθε περίπτωση περαιτέρω σε βάθος μελέτη.

Ωστόσο από τα ευρήματα διαφαίνονται ποιοτικές όψεις διαφοροποίησης ανάμεσα στις οργανώσεις με βάση την κατά φύλο συμμετοχή, τόσο ως προς την εξωστρέφειά τους όσο και ως προς την ανθεκτικότητα αλλά και την πολιτικοποίησή τους την περίοδο της κρίσης. Οι όψεις αυτές αναδεικνύουν επίσης την ανάπτυξη ενός εναλλακτικού μοντέλου οργανώσεων με ισότιμη συμμετοχή των γυναικών στις αποφάσεις, το οποίο καθιστά την κοινωνία πολιτών προνομιούχο χώρο ως προς την πολιτική συμμετοχή των γυναικών.

Κεφάλαιο Έβδομο

Ανακεφαλαίωση και συμπεράσματα

Η παρούσα διατριβή εκκινεί διαπιστώνοντας ένα «παράδοξο», σύμφωνα με την κρατούσα άποψη περί «ισχυρού κράτους-αδύναμης κοινωνίας πολιτών» στην Ελλάδα: τη συνύπαρξη σε μία πόλη έντονης κρατικής παρουσίας με την ανάπτυξη της κοινωνίας πολιτών. Πέρα από την προσέγγιση «μηδενικού αθροίσματος» μεταξύ κράτους και κοινωνίας πολιτών, η οποία τίθεται υπό αμφισβήτηση, η διατριβή επιχειρεί μια ανάλυση των συνθηκών εντός των οποίων παρατηρείται η ανάπτυξη της κοινωνίας πολιτών στη Θεσσαλονίκη, λαμβάνοντας υπ' όψιν τόσο το περιβάλλον της κρίσης όσο και τις ιδιαιτερότητες της πόλης, από τη γεωγραφία και τις διαφορετικές ταυτότητες που συναθροίζει μέχρι και την πρόσφατη ιστορία της. Η ανάλυση αυτή εστιάζει σε μεγάλο εύρος οργανώσεων, οι οποίες χαρακτηρίζονται από –έστω και στοιχειώδη– αλληλεπίδραση με το κράτος. Ως κριτήριο για την αλληλεπίδραση αυτή τέθηκε η ύπαρξη ενός αιτήματος, άμεσου ή έμμεσου, προς το κράτος, πιο συγκεκριμένα η ύπαρξη ενός καταστατικού ή επίκτητου σκοπού για την προώθηση των συμφερόντων και απόψεων των μελών τους ή για την αλλαγή δημόσιων πολιτικών ή έστω την αντίσταση σε αυτές.

Το μεγαλύτερο μέρος της πρωτογενούς έρευνας καταλαμβάνει η εξέταση των χαρακτηριστικών και της δράσης των οργανώσεων. Αυτή οργανώθηκε πάνω σε δύο βασικούς άξονες: τη διερεύνηση των οργανώσεων αφ' ενός βάσει του τύπου τους και αφ' ετέρου βάσει της κατά φύλο συμμετοχής στον οργανωτικό τους πυρήνα. Σκοπός ήταν να ερευνηθεί το πώς οι μεταβλητές αυτές συνδέονται με μεμονωμένα χαρακτηριστικά των οργανώσεων και κατά πόσο έχουν επηρεάσει την ανταπόκρισή τους στις επιταγές της οικονομικής κρίσης.

Σε σχέση με το βασικό ερώτημα της διατριβής, που είναι η ερμηνεία του προαναφερόμενου «παράδοξου», και προκειμένου να συστηματοποιηθεί η έρευνα, διατυπώθηκε μια σειρά από υποερωτήματα και υποθέσεις εργασίας. Τα υποερωτήματα που προέκυψαν είναι τα εξής: ποιες είναι οι συνθήκες που επικρατούν στη Θεσσαλονίκη και οι οποίες σχετίζονται με την ανάπτυξη της τοπικής κοινωνίας πολιτών; Ποια είναι η άποψη των ίδιων των μελών των οργανώσεων για την τοπική κοινωνία πολιτών; Ποια πορεία ακολουθεί η ίδρυση νέων οργανώσεων

στη Θεσσαλονίκη κατά την τελευταία εικοσαετία; Υπάρχει κάποια διάκριση στην πορεία αυτή με βάση την ύπαρξη ή την απουσία αιτήματος προς το κράτος; Ποιος είναι ο τρόπος εσωτερικής οργάνωσης των ομάδων και συσσωματώσεων, ποιες οι στρατηγικές τους σε σχέση με τις άλλες οργανώσεις και έναντι του κράτους και ποιες οι μεταβλητές που καθορίζουν αυτά τα στοιχεία; Αποτελούν ο τύπος κάθε οργάνωσης και η κατά φύλο συμμετοχή στα όργανα διοίκησής της σημαντικές μεταβλητές όσον αφορά τη δράση της και τη στάση της απέναντι στο κράτος;

Ειδικότερα για την περίοδο της οικονομικής κρίσης προέκυψαν τα εξής υποερωτήματα: ποια ήταν η επίδραση της οικονομικής κρίσης στις οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών; Ενδυναμώθηκαν οι συλλογικότητες ή αποθαρρύνθηκε η συλλογική δράση; Υπήρξαν συγκεκριμένα είδη οργανώσεων τα οποία είχαν διαφορετική ανταπόκριση στην οικονομική κρίση από κάποια άλλα; Ποια ήταν η σχέση των οργανώσεων με συλλογικές διαμαρτυρίες που πραγματοποιήθηκαν με αφορμή τις πολιτικές λιτότητας την περίοδο της κρίσης; Διαφαίνεται κάποια τάση όσον αφορά τα χαρακτηριστικά και την εξέλιξη των οργανώσεων; Υπάρχουν διαφοροποιήσεις στη δράση των οργανώσεων με βάση την κατά φύλο συμμετοχή στον οργανωτικό τους πυρήνα;

Τα ερωτήματα αυτά έχουν ως στόχο να ελέγξουν μια σειρά από αντίστοιχες υποθέσεις εργασίας:

- Μια πρώτη υπόθεση εργασίας είναι ότι στη Θεσσαλονίκη συνυπάρχουν συνθήκες ανάπτυξης δύο ανταγωνιστικών τάσεων στην κοινωνία πολιτών. Η πρώτη αφορά τις παραδοσιακές οργανώσεις που επιθυμούν διάλογο με το κράτος και η δεύτερη τις οργανώσεις που βασίζονται στην αντίληψη της αυτο-οργάνωσης και δεν επιθυμούν να λάβουν μέρος σε οιαδήποτε διαβούλευση με το κράτος.
- Περαιτέρω διατυπώνεται η υπόθεση ότι η πορεία των νέων οργανώσεων διαφοροποιείται βάσει της ύπαρξης αιτήματος προς το κράτος και βάσει του τύπου κάθε οργάνωσης.
- Ειδικότερα βασική υπήρξε η υπόθεση εργασίας ότι ένα σημαντικό και ενεργό κομμάτι της κοινωνίας πολιτών της Θεσσαλονίκης αποτελείται από οργανώσεις που δεν ενδύονται κάποιον νομικό τύπο (άτυπες οργανώσεις) και

για τον λόγο αυτόν συχνά διαφεύγουν του ερευνητικού ραντάρ, καθώς δεν είναι βάσει νόμου εγγεγραμμένες σε δημόσια αρχεία.

- Μια άλλη υπόθεση εργασίας, η οποία αντλεί από την πρώτη, θεωρεί ότι ο τύπος των οργανώσεων αποτελεί βασική μεταβλητή που καθορίζει τη σχέση τους με το κράτος. Ελέγχθηκε πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά τις οργανώσεις που θέτουν αιτήματα προς το κράτος, εάν η διαφοροποίηση ανάμεσα σε τυπικές και άτυπες παίζει σημαντικό ρόλο στη στάση που θα κρατήσουν απέναντι στο κράτος και τις δημόσιες πολιτικές και εάν συνδέεται με τον τρόπο λειτουργίας και τη δράση τους εν γένει.
- Αντίστοιχα υιοθετήθηκε ως υπόθεση εργασίας η θέση ότι η συμμετοχή των γυναικών στα συλλογικά όργανα των συσσωματώσεων της κοινωνίας πολιτών είναι αυξημένη σε σχέση με την αντίστοιχη συμμετοχή τους σε συλλογικά όργανα άλλων πόλων της κοινωνίας, δηλαδή την αγορά και το κράτος. Επιπλέον ότι η ισόρροπη συμμετοχή ανδρών και γυναικών συνδέεται τόσο με στοιχεία της εσωτερικής οργάνωσης όσο και με τη γενικότερη δράση της ομάδας.
- Τέλος μια γενική υπόθεση εργασίας που διατρέχει ολόκληρη τη διατριβή υποστηρίζει ότι τα αιτήματα της κοινωνίας πολιτών κατά την περίοδο της κρίσης διοχετεύονται σε νέες, αντισυμβατικές μορφές συλλογικής οργάνωσης.

Για την εξέταση των ερευνητικών ερωτημάτων και των υποθέσεων εργασίας η διατριβή βασίστηκε κατά το μεγαλύτερο μέρος της σε πρωτογενή επιτόπια έρευνα στον νομό Θεσσαλονίκης. Αυτή ήταν δύο ειδών: κατ' αρχάς διενεργήθηκε έρευνα στα αρχεία του Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης, για να εντοπιστούν τα σωματεία που είναι εγγεγραμμένα εκεί την περίοδο 1990-2012. Καταγράφηκαν συνολικά 9.007 σωματεία. Ακολούθησε επεξεργασία για τα σωματεία της περιόδου 2000-2012 ανάλογα με τη σχέση τους με το κράτος. Ο αριθμός των σωματείων που κατηγοριοποιήθηκαν σύμφωνα με τον σκοπό και τη σχέση τους με το κράτος ήταν 2.823.

Το δεύτερο τμήμα της πρωτογενούς έρευνας αφορά 50 προσωπικές συνεντεύξεις με βασικά μέλη οργανώσεων (ιδρυτές ή μέλη του οργανωτικού πυρήνα). Η επιλογή των οργανώσεων έγινε κυρίως με τη μέθοδο της χιονοστιβάδας και επελέγη ίσος αριθμός τυπικών και άτυπων. Τα στοιχεία από τις συνεντεύξεις

συνδυάστηκαν με στοιχεία από την προσωπική συμμετοχή της γράφουσας σε επιλεγμένες δράσεις της κοινωνίας πολιτών και την έρευνα Τύπου και ενημερωτικού υλικού με σκοπό την ευρύτερη δυνατή θεώρηση του φαινομένου της κοινωνίας πολιτών. Η δράση της κοινωνίας πολιτών ερευνήθηκε κατά προτεραιότητα στη φυσική της μορφή και όχι στην εικονική της διάσταση (δραστηριοποίηση μέσω σελίδων κοινωνικής δικτύωσης, μπλογκ κ.ο.κ.).

Όσον αφορά τη διάρθρωση, στο πρώτο κεφάλαιο περιγράφηκαν το κεντρικό ερευνητικό ερώτημα και οι βασικές υποθέσεις εργασίας της διατριβής με σκοπό την κατανόηση του άξονα που διατρέχει τα επόμενα κεφάλαια. Παρατέθηκε επίσης αναλυτικά η μεθοδολογία και η περιγραφή του δείγματος της πρωτογενούς έρευνας που παρουσιάζεται στη συνέχεια.

Στο δεύτερο κεφάλαιο επιχειρήθηκε μια σταχυολόγηση και κριτική επισκόπηση της διεθνούς και της ελληνικής βιβλιογραφίας που σχετίζονται με τις θεματικές οι οποίες απασχολούν τη διατριβή. Πιο συγκεκριμένα παρουσιάστηκαν οι βασικές θεωρητικές προσεγγίσεις της έννοιας της κοινωνίας πολιτών, τα κύρια μοντέλα αποτύπωσής της και οι αδυναμίες τους. Στη συνέχεια αναλύθηκαν τρία μοντέλα απεικόνισης της σχέσης κοινωνίας πολιτών και κράτους και ακολούθησε η συνοπτική παρουσίαση της φεμινιστικής κριτικής της έννοιας της κοινωνίας πολιτών και του κοινωνικού κεφαλαίου και της βιβλιογραφίας που αφορά την πολιτική συμμετοχή των γυναικών. Το τελευταίο μέρος του κεφαλαίου επικεντρώθηκε στην ελληνική ακαδημαϊκή συζήτηση για την κοινωνία πολιτών, τις σύγχρονες τάσεις της, τα δυνατά της σημεία, αλλά και τις προκλήσεις που καλείται να αντιμετωπίσει ενόψει της οικονομικής κρίσης. Το θεωρητικό πλαίσιο αποτέλεσε τη βάση για τη διατύπωση των κύριων υποθέσεων εργασίας και για την εξαγωγή και ερμηνεία των σχετικών αποτελεσμάτων της έρευνας.

Στο τρίτο κεφάλαιο επιχειρήθηκε μια παρουσίαση του πολιτικού, κοινωνικού και οικονομικού περιβάλλοντος της Θεσσαλονίκης και συγκεκριμένα των στοιχείων εκείνων που λειτούργησαν ως ερμηνευτικές παράμετροι και ερευνητικές προκλήσεις κατά τη διάρκεια της έρευνας. Ως τέτοιες όψεις εξετάστηκαν η κλίμακα και η ποικιλία αφηγήσεων που συναντώνται στην πόλη, η θέση της Θεσσαλονίκης στον διοικητικό και πολιτικό χάρτη της Ελλάδας και η μεταβολή συσχετισμών ανάμεσα στο εκλογικό σώμα, τα κόμματα και την κοινωνία πολιτών που επήλθε μέσω της εκλογής του Γιάννη Μπουτάρη ως δημάρχου. Παράλληλα δόθηκαν παραδείγματα μορφών τοπικής συλλογικής δράσης στον τομέα της αυτο-οργάνωσης αλλά και κατά

μεμονωμένων πολιτικών των τελευταίων ετών. Στο τμήμα αυτό της διατριβής παρουσιάστηκε επίσης ένα μέρος της πρωτογενούς έρευνας μέσω συνεντεύξεων, που αφορά την αντίληψη των μελών των ομάδων για το κοινωνικοπολιτικό περιβάλλον της Θεσσαλονίκης και για τη δραστηριοποίηση των πολιτών, ενώ ελέγχθηκε η υπόθεση εργασίας που σχετίζεται με τη διαμόρφωση δύο κυρίαρχων τάσεων στην κοινωνία πολιτών: της ενεργοποίησης των παραδοσιακών, τυπικών και με απεύθυνση προς το κράτος ομάδων και της τάσης αυτο-οργάνωσης, μέσω άτυπων και μη απευθυνόμενων προς το κράτος οργανώσεων.

Στο τέταρτο κεφάλαιο παρατέθηκαν τα αποτελέσματα της ποσοτικής έρευνας στα σωματεία της κοινωνίας πολιτών των τελευταίων ετών στη Θεσσαλονίκη, με σκοπό να εξακριβωθούν οι τάσεις ίδρυσής τους από το 1990 έως το 2012. Κατόπιν επιχειρήθηκε η κατηγοριοποίηση των σωματείων αυτών με βάση τη θεματική τους αναφορά για την περίοδο 2000-2012 και η παρακολούθηση της πορείας και της εξέλιξης κάθε κατηγορίας στον χρόνο. Δόθηκε έμφαση στην τριετία 2010-2012 και ερευνήθηκε η επίδραση της οικονομικής κρίσης στις οργανώσεις και η διαφοροποίηση στον ρυθμό ίδρυσης νέων, ανάλογα με το εάν αυτές διαθέτουν αιτήματα προς το κράτος.

Στο πέμπτο και στο έκτο κεφάλαιο παρατέθηκε το μεγαλύτερο μέρος των αποτελεσμάτων των προσωπικών συνεντεύξεων που διεξήχθησαν με εκπροσώπους της κοινωνίας πολιτών στη Θεσσαλονίκη. Ειδικότερα στο πέμπτο κεφάλαιο η παρουσίαση διαρθρώθηκε σε τρία κύρια μέρη: κατ' αρχάς παρουσιάστηκαν βασικά χαρακτηριστικά των οργανώσεων, όπως ο τύπος, η διάρκεια ζωής και ο αριθμός συμμετεχόντων σε αυτές, και αναδείχθηκαν διαφοροποιήσεις ανάλογα με τον τύπο τους και με την κατά φύλο συμμετοχή. Στη συνέχεια εξετάστηκαν ζητήματα εσωτερικής λειτουργίας των οργανώσεων, όπως ο τρόπος λήψης αποφάσεων και η κατά φύλο συμμετοχή στα σχετικά όργανα. Βασικούς άξονες της ανάλυσης στο πέμπτο και το έκτο κεφάλαιο αποτελούν, όπως αναφέρθηκε και ανωτέρω, η συγκριτική ανάλυση ανάμεσα στις τυπικές και στις άτυπες οργανώσεις και ανάμεσα στις οργανώσεις που χαρακτηρίζονται και σε εκείνες που δεν χαρακτηρίζονται από ισόρροπη συμμετοχή ανδρών και γυναικών στον πυρήνα λήψης αποφάσεων. Για τον λόγο αυτόν ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στη διαδικασία επιλογής του τύπου, ο οποίος αντανακλά τις βασικές αντιλήψεις των ομάδων και τη στάση που προσδοκούν να διαμορφώσουν στο σύγχρονο κοινωνικό και πολιτικό γίγνεσθαι, αλλά και στην ίδια τη διαδικασία λήψης αποφάσεων εντός αυτών.

Στο έκτο κεφάλαιο παρουσιάστηκαν τα αποτελέσματα των προσωπικών συνεντεύξεων με σκοπό την εξέταση αφ' ενός της εξωστρέφειας των οργανώσεων και αφ' ετέρου των μεταβολών που επήλθαν σε αυτές ως συνέπεια της οικονομικής κρίσης κατά την περίοδο 2009-2014. Όσον αφορά την εξωστρέφεια ερευνήθηκε η συμμετοχή των οργανώσεων σε μόνιμα δίκτυα αλλά και σε συλλογικές κινήσεις διαμαρτυρίας, όπως εκείνη των «Αγανακτισμένων», ή σε άλλες κινητοποιήσεις κατά δημόσιων πολιτικών που συνδέονται με την κρίση. Ο στόχος ήταν να ανιχνευτούν οι τάσεις και οι μεταβολές που ενδεχομένως επήλθαν στον τρόπο λειτουργίας των οργανώσεων καθώς και στη στάση τους απέναντι στο κράτος με αφορμή τις πολιτικές που εφαρμόζονται και συνδέονται με την οικονομική κρίση. Η ανάλυση έγινε και πάλι υπό το πρίσμα της σύγκρισης τυπικών και άτυπων οργανώσεων και μέσω της διερεύνησης της μεταβλητής του φύλου στον πυρήνα λήψης αποφάσεων των ομάδων.

Στη συνέχεια παρουσιάζονται τα βασικά συμπεράσματα των κεφαλαίων που αφορούν τη βιβλιογραφία, το περιβάλλον της έρευνας, την έρευνα αρχείων και την πρωτογενή έρευνα (Κεφάλαια 2-6).

7.1. Βιβλιογραφία: επισκόπηση και συμβολή της διατριβής

Η κριτική επισκόπηση των θεματικών της βιβλιογραφίας που άπτονται της διατριβής επεκτάθηκε κυρίως στην εννοιολόγηση, τη χαρτογράφηση και ποσοτικοποίηση της κοινωνίας πολιτών, τη σχέση της με το κράτος καθώς και της συμμετοχής του φύλου στις οργανώσεις. Τα ζητήματα που εγείρονται από τη μελέτη της σύγχρονης βιβλιογραφίας για την κοινωνία πολιτών και η διάσταση μεταξύ της θεωρίας και της εμπειρίας, μόνο αποσπασματικά μπόρεσαν να θιγούν στο αντίστοιχο κεφάλαιο (Κεφάλαιο 2).

Στις διάφορες θεωρητικές προσεγγίσεις η έννοια της κοινωνίας πολιτών ποικίλλει ανάλογα με τη χρονική και κοινωνικοοικονομική συγκυρία στην οποία αυτή αναπτύσσεται και μελετάται. Ο περιορισμένος ή διασταλτικός ορισμός της συνδέεται αντίστοιχα με μια κανονιστική ή αναλυτική προσέγγιση. Οι δύο μεγάλες αυτές θεωρητικές προσεγγίσεις απηχούν την παράδοση της θεωρίας του Alexis de Tocqueville με κύριο εκφραστή της τον Robert Putnam από τη μία πλευρά και από την άλλη τη θεωρητική προσέγγιση του Antonio Gramsci και τη διάκριση μεταξύ πολιτικής κοινωνίας (ή κράτους) και κοινωνίας πολιτών, ορίζοντας την τελευταία ως τη σφαίρα στην οποία συγκροτείται η πολιτισμική και ιδεολογική ηγεμονία, αλλά και ως πεδίο πάλης και συγκρούσεων για την αμφισβήτηση και κατάκτησή της.

Στην παρούσα διατριβή επιχειρήθηκε μια διασταλτική εννοιολόγηση της κοινωνίας πολιτών, η οποία εδράζεται περισσότερο στη θεωρητική προσέγγισή της ως «αρένας», εντός της οποίας ανταγωνίζονται οι οργανώσεις και το κράτος, και η οποία απηχεί τη νεο-γκραμισιανή θεώρηση: δεν υιοθετήθηκε κανένα κανονιστικό κριτήριο για τα μέσα δράσης, τα οποία χρησιμοποιούν οι οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών, ακόμη και εάν αυτά είναι αντισυμβατικά ή βίαια¹⁸³.

Στο πνεύμα αυτό η διατριβή επιχειρήσε να αναδείξει τη σχέση ανταγωνισμού που προκύπτει αναφορικά με το παραδοσιακό πρότυπο κοινωνίας πολιτών και το εναλλακτικό που αναδύεται την περίοδο 2010-2012. Ο ανταγωνισμός εμφανίζεται σε δύο επίπεδα: το πρώτο αφορά στις σχέσεις των οργανώσεων μεταξύ τους και πιο συγκεκριμένα τη μείωση των τυπικών οργανώσεων και την παράλληλη άνθιση της

---

¹⁸³ Ωστόσο σε σχέση με τον σκοπό των οργανώσεων υιοθετήθηκε εν μέρει ένα κανονιστικό κριτήριο, αυτό της εξαίρεσης των οργανώσεων «αθέμιτου σκοπού», των οργανώσεων δηλαδή των οποίων ο σκοπός αντίκειται στις αρχές του πλουραλισμού και της δημοκρατίας, ακόμη και εάν τα μέσα που υιοθετούν αυτές είναι ειρηνικά και καθόλα «εκπολιτισμένα».

άτυπης οργάνωσης ως μέσο αντίδρασης των νέων συσσωματώσεων στην παραδοσιακή σχέση κράτους-κοινωνίας πολιτών. Το δεύτερο σχετίζεται με την ανάδυση νέων μορφών και πεδίων δράσης, καθώς και εναλλακτικών οικονομικών και πολιτικών χώρων, οι οποίοι προτείνουν και εφαρμόζουν *εδώ και τώρα* ένα νέο παράδειγμα οργάνωσης της καθημερινότητας και των σχέσεων των μελών με αντισυστημικές και αντικαπιταλιστικές όψεις. Η κοινωνία πολιτών από πεδίο συνεργασίας, συνδιαλλαγής και συνομιλίας με το κράτος μεταβάλλεται σε ένα αυτόνομο πεδίο διαμαρτυρίας και εφαρμογής προεικονιστικών πολιτικών, όπου εφαρμόζονται οι αρχές της άμεσης δημοκρατίας στη λήψη αποφάσεων και της αλληλεγγύης μεταξύ των μελών. Τα δύο αυτά επίπεδα ανταγωνισμού εισάγουν νέες δυναμικές και μεταβάλουν την έως τώρα σχέση κοινωνίας πολιτών και κράτους.

Συνοφασμένη με το ζήτημα της εννοιολόγησης είναι και η αποτύπωση και η ποσοτικοποίηση της κοινωνίας πολιτών. Οι δύο πιο διαδεδομένες μέθοδοι που εξετάστηκαν –η δομική-επιχειρησιακή προσέγγιση και η λειτουργική προσέγγιση– δεν κατορθώνουν σύμφωνα με τη βιβλιογραφία να καλύψουν όλο το εύρος της κοινωνίας πολιτών και ταυτόχρονα να αποτελέσουν λειτουργικό εργαλείο για συγκριτική μελέτη. Και οι δύο ωστόσο αναγνωρίζουν και καταγράφουν την ύπαρξη άτυπων μορφών οργάνωσης της κοινωνίας πολιτών. Υπάρχει περιορισμένη και κατακερματισμένη βιβλιογραφία σχετικά με τις οργανώσεις αυτού του είδους, ο όγκος των οποίων –όπως έχει αναφερθεί– μπορεί να αποδειχθεί από τρεις έως πέντε φορές μεγαλύτερος εκείνου της τυπικής κοινωνίας πολιτών. Η παρούσα διατριβή συμβάλλει στην έρευνα στο πεδίο αυτό μέσω της εμπειρικής μελέτης των άτυπων οργανώσεων και της συγκριτικής μελέτης μεταξύ των τελευταίων και των τυπικών ομάδων της κοινωνίας πολιτών της Θεσσαλονίκης. Για τη σύγκριση αυτή παρέχει πρωτογενή στοιχεία από τα επίσημα αρχεία του Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης όσο και από προσωπικές συνεντεύξεις με μέλη οργανώσεων της πόλης. Το δείγμα απαρτίζεται από ένα μεγάλο εύρος οργανώσεων που δραστηριοποιούνται την περίοδο της κρίσης, όπως σωματεία, μη κερδοσκοπικές εταιρείες, επιχειρήσεις της αλληλέγγυας οικονομίας, μικρές και μεγάλες άτυπες ομάδες με τοπικό, κυρίως χαρακτήρα, ομάδες αυτοβοήθειας και συσσωματώσεις που εμπίπτουν στην έννοια των πολιτικών και οικονομικών εναλλακτικών χώρων. Παρουσιάζονται συγκεκριμένα ποιοτικά στοιχεία ως προς τον τρόπο λήψης αποφάσεων, τα μέλη, τη χρονολογία ίδρυσης, τους λόγους επιλογής του τύπου, τις στρατηγικές επιβίωσης στην κρίση, των τυπικών και άτυπων οργανώσεων, που επιτρέπουν την εξαγωγή

συνδέσεων μεταξύ των διαφορετικών αυτών μεταβλητών.

Με τον τρόπο αυτό η παρούσα μελέτη παρέχει ποσοτικά στοιχεία που τεκμηριώνουν ως ένα βαθμό τη μείωση των τυπικών οργανώσεων που διαθέτουν αιτήματα προς το κράτος την περίοδο 2010-2012 και ποιοτικά στοιχεία που ερμηνεύουν τη μείωση αυτή ως απόρροια της διοχέτευσης των αιτημάτων σε άτυπες συσσωματώσεις.

Όσον αφορά ειδικότερα τη σχέση φύλου και κοινωνίας πολιτών, θα λέγαμε ότι οι θεωρητικοί της κοινωνίας πολιτών και του κοινωνικού κεφαλαίου δεν έχουν δώσει την απαραίτητη προσοχή στον έμφυλο χαρακτήρα της δεύτερης, ενώ από την άλλη πλευρά οι θεωρητικοί του φεμινισμού δεν έχουν υπεισέλθει σε ζητήματα θεωρίας της κοινωνίας πολιτών. Έτσι, υιοθετούν την παραδοχή μιας κανονιστικής οικογενειακής δομής, αναπαράγοντας ή λαμβάνοντας ελάχιστα υπόψη τον έμφυλο καταμερισμό εργασίας και τις σχέσεις εξουσίας εντός αυτής, ενώ παράλληλα οι διάφορες μελέτες εστιάζουν σε πεδία και εκφάνσεις της κοινωνίας πολιτών που ανδροκρατούνται. Κατά δεύτερον η βιβλιογραφία που αφορά την πολιτική συμπεριφορά και συμμετοχή εστιάζει κυρίως στη συμμετοχή των γυναικών στις οργανώσεις ατομικά, ως απλά μέλη και όχι ως μέλη των οργάνων λήψης αποφάσεων.

Η παρούσα μελέτη συμβάλει στη βιβλιογραφία ελέγχοντας, κατ' αρχάς, κατά πόσο η κοινωνία πολιτών, ως ενδιάμεσος χώρος ανάμεσα στον ιδιωτικό «γυναικείο» χώρο της οικογένειας και τον δημόσιο, «ανδρικό» χώρο της πολιτικής, αποτελεί πεδίο άμβλυνσης των έμφυλων ανισοτήτων και υπέρβασης των δομικών αποκλεισμών που επηρεάζουν την συμμετοχική συμπεριφορά των γυναικών, συμβάλλοντας με τον τρόπο αυτό στη συζήτηση για τη σχέση κοινωνίας πολιτών και δημοκρατίας. Η συμπερίληψη των άτυπων μορφών οργάνωσης στο ένα δεύτερο του προς εξέταση δείγματος συμβάλει στην αποφυγή μιας μεροληψίας υπέρ των ανδρών ως προς την ποσοτική καταμέτρηση της κατά φύλο συμμετοχής.

Στη συνέχεια παρέχει στοιχεία για την κατά φύλο συμμετοχή στα κεντρικά όργανα των ομάδων και για τη σύνδεσή της με τα χαρακτηριστικά της οργάνωσης όπως η εξωστρέφειά της, οι τρόποι δράσης που επιλέγει και η αλληλεπίδρασή της με την οικονομική κρίση, αναδεικνύοντας το φύλο σε σημαντική μεταβλητή ως προς τα δράση και τις στρατηγικές των οργανώσεων. Με τον τρόπο αυτόν συνεισφέρει στη συμπερίληψη του φύλου στη μελέτη της κοινωνίας πολιτών και συμπληρώνει την βιβλιογραφία που αφορά διαφοροποιήσεις στο προφίλ συμμετοχής ανδρών και γυναικών.

Όσον αφορά τη συζήτηση για την κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα, είναι ευρέως καταγεγραμμένη η ανάγκη εμπλουτισμού της βιβλιογραφίας με εμπειρική έρευνα, η οποία να συνδέεται με το κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον αλλά και η ανάγκη περαιτέρω μελέτης των άτυπων μορφών οργάνωσης. Εκτεταμένο ενδιαφέρον έχει δείξει η βιβλιογραφία στην αλληλεπίδραση κοινωνίας πολιτών και οικονομικής κρίσης με κυριότερο συμπέρασμα την καταλυτική επίδραση της κρίσης στην ποσοτική αύξηση των οργανώσεων και κυρίως των οργανώσεων με αντικείμενο την αλληλεγγύη και την κάλυψη των αναγκών που προέκυψαν από τη μείωση του εισοδήματος των νοικοκυριών. Η παρούσα διατριβή παρουσιάζει πρωτογενή δεδομένα για τη δράση των οργανώσεων στη Θεσσαλονίκη, λαμβάνοντας υπ' όψιν τις κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες πριν και μετά από την έναρξη της κρίσης. Εστιάζει σε οργανώσεις που διαθέτουν κυρίως αιτήματα και παρέχει στοιχεία για τη δικτύωσή τους με άλλες κινήσεις διαμαρτυρίας και με τις κινητοποιήσεις των Αγανακτισμένων. Μελετάει τις στρατηγικές ανταπόκρισης στην κρίση και εξάγει συμπεράσματα με βάση τον τύπο τους και την κατά φύλο συμμετοχή στο διοικητικό πυρήνα τους. Εξετάζει τους λόγους επιλογής τύπου και την αντίληψή τους για τη σχέση τους με το κράτος. Με τον τρόπο αυτό συμβάλει στον εμπλουτισμό της εμπειρικής έρευνας για τις άτυπες οργανώσεις και το ρόλο τους την περίοδο της κρίσης.

7.2. Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης

Όπως προέκυψε από τις συνεντεύξεις, τη μελέτη της σχετικής βιβλιογραφίας και την παρατήρηση, η Θεσσαλονίκη ως περιβάλλον έρευνας διαθέτει σειρά χαρακτηριστικών, τα οποία μπορεί να ενθαρρύνουν αλλά και να αναχαιτίζουν την εμφάνιση και δράση των οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών. Οι διάφορες όψεις του κοινωνικοπολιτικού γίνεσθαι δημιουργούν μια σειρά από «δημιουργικά δίπολα», που αναδεικνύουν τον σύνθετο και δυναμικό χαρακτήρα της πόλης.

Ως βασικός παράγοντας διαμόρφωσης της κοινωνίας πολιτών της Θεσσαλονίκης, στενά συνδεδεμένος με την ανάπτυξη δεσμών εμπιστοσύνης και κοινωνικότητας, αναδείχθηκε η μικρή κλίμακα και ο τρόπος οργάνωσης των χρήσεων της πόλης. Η συγκέντρωση πληθώρας χρήσεων στο κέντρο της δίνει τη δυνατότητα στους πολίτες να γνωρίσουν και να συμμετέχουν στις δράσεις της κοινωνίας πολιτών, ενώ οι προσωπικοί δεσμοί που αναπτύσσονται ενθαρρύνουν κατ' αρχήν την ένταξη σε ομάδες. Ταυτόχρονα οι ομάδες έχουν τη δυνατότητα εύκολης δικτύωσης, ανταλλαγής τεχνογνωσίας και οργάνωσης κοινών δραστηριοτήτων. Αυτό βεβαίως δεν αποκλείει την περίπτωση της ανακύκλωσης μιας ενεργού μειοψηφίας πολιτών, η οποία δραστηριοποιείται παράλληλα σε πολλές ομάδες, δημιουργώντας την ψευδαίσθηση μιας ζωντανής και πολυπληθούς κοινωνίας πολιτών.

Παράλληλα η πληθώρα των αφηγήσεων για τη Θεσσαλονίκη δημιουργεί πολλαπλά πεδία κοινωνικότητας. Η ποικιλία ταυτοτήτων της ίδιας της πόλης, η οποία ανταποκρίνεται σε μια σειρά διαφορετικούς ρόλους και πληθυσμούς, συνιστά εύφορο έδαφος για την ανάπτυξη της συλλογικής έκφρασης ατόμων με κοινές πεποιθήσεις και σκοπούς. Η θέση της πόλης στον πολιτικό και διοικητικό χάρτη της χώρας της προσδίδει περαιτέρω ρόλους, όπως εκείνον της «συμπρωτεύουσας» ή του «κέντρου της βόρειας Ελλάδας και των Βαλκανίων», ενθαρρύνοντας την ανάπτυξη παραδοσιακών ομάδων πίεσης που απευθύνονται προς τα κέντρα εξουσίας. Από την άλλη πλευρά η Θεσσαλονίκη βρίθει κρατικών θεσμών χωρίς επιτελικές αρμοδιότητες –η ενίσχυση της τοπικής αυτοδιοίκησης σε επίπεδο αρμοδιοτήτων αναιρείται στην πράξη από την έλλειψη πρόβλεψης του αντίστοιχου προϋπολογισμού. Δημιουργείται έτσι ο ρόλος της «αδικημένης πόλης» σε σχέση με την πρωτεύουσα. Σε συνδυασμό με τη μεγάλη πτώση του βιοτικού επιπέδου των κατοίκων λόγω της οικονομικής κρίσης, η αντίφαση «μεγάλο αλλά αναποτελεσματικό κράτος» γίνεται ιδιαίτερα ορατή στη Θεσσαλονίκη, πράγμα που

δημιουργεί ευρύ πεδίο για τη δράση φορέων της κοινωνίας πολιτών, οι οποίοι στη βάση της αυτο-οργάνωσης καλούνται να λειτουργήσουν πυροσβεστικά, συμπληρωματικά προς το κράτος και πολλές φορές εναλλακτικά προς αυτό, με το να το υποκαθιστούν.

Μια άλλη όψη του περιβάλλοντος της έρευνας, σχετική με την ανάπτυξη της κοινωνίας πολιτών στη Θεσσαλονίκη, είναι η πολιτική ταυτότητα της πόλης, ιδίως την περίοδο μετά τη Μεταπολίτευση. Από τη μακροχρόνια επικράτηση της δεξιάς παράταξης στον Δήμο και την Περιφέρεια επί μία εικοσιπενταετία σε συνδυασμό με την παρουσία τοπικών αρχόντων με έντονη επιρροή στην πολιτική ζωή της πόλης – όπως το τρίπτυχο «Ψωμιάδης-Παπαγεωργόπουλος-Άνθιμος»– αναδεικνύεται μια συντηρητική ταυτότητα. Σημείο καμπής αποτελεί η εκλογή στη δημαρχία του Γιάννη Μπουτάρη, η οποία αποτελεί το επιστέγασμα πολυετών προσπαθειών και διακομματικών συμμαχιών πολιτών και συσσωματώσεων για ανατροπή του προηγούμενου καθεστώτος. Η εκλογή αυτή προέκυψε και υποστηρίχθηκε από τις συλλογικότητες της πόλης και σε συμβολικό επίπεδο σηματοδοτεί μια μεταστροφή της πολιτικής ταυτότητας της Θεσσαλονίκη προς πιο προοδευτικές αντιλήψεις διακυβέρνησης. Λειτουργεί δε και ως ορόσημο για τη στροφή σε εξωστρεφή διοίκηση του Δήμου, ανοιχτή σε συνεργασίες με τις ομάδες της πόλης, γεγονός που ενθαρρύνει τον εθελοντισμό και τη συμμετοχή.

Στο οικείο κεφάλαιο (Κεφάλαιο 3) αναδείχθηκε επίσης η αντίληψη των συνεντευξιζόμενων για την πολιτική συμμετοχή των κατοίκων της Θεσσαλονίκης, η οποία σύμφωνα με την άποψη της πλειοψηφίας είναι σχετικά αδύναμη, τουλάχιστον έως το 2010· αυτοί εξάλλου έθεσαν και το ζήτημα της «ενεργού μειοψηφίας» –ενός μικρού αριθμού ενεργών πολιτών που ανακυκλώνεται. Οι συνεντεύξεις ωστόσο ανέδειξαν και την άποψη περί «έκρηξης» της κοινωνίας πολιτών από το 2010 και έπειτα, χρονικό σημείο που συμπίπτει με την έναρξη της οικονομικής κρίσης και με την εκλογή του Μπουτάρη.

Η άποψη αυτή συμβαδίζει με τα δείγματα της συλλογικής δράσης στην πόλη την περίοδο 2009-2014, κατά την οποία παρατηρούνται πρωτοβουλίες της κοινωνίας πολιτών που αφορούν είτε μεταύλιστικές αναζητήσεις, όπως η προστασία του περιβάλλοντος, της ελευθερίας έκφρασης κ.ο.κ., είτε τον τομέα της αυτοδιαχείρισης, των εναλλακτικών μορφών συναλλαγής και της κοινωνικής οικονομίας. Κάποιες από αυτές αποτελούν συνέχεια μιας πορείας ανάπτυξης των οργανώσεων που ξεκίνησε τη δεκαετία του 1990, με την αναβίωση της έννοιας της κοινωνίας πολιτών και της

αντίληψης περί συμμετοχής στον δημόσιο διάλογο. Κάποιες άλλες πρωτοβουλίες γεννήθηκαν ή αναπτύχθηκαν πιο πρόσφατα· αυτές προήλθαν από την ανάγκη ανταπόκρισης και αντίδρασης στα νέα οικονομικά δεδομένα και σε μια σειρά πολιτικών που θίγουν έναν βασικό πυρήνα αγαθών και δικαιωμάτων, πολύ πιο πρώιμων από εκείνα των μεταϋλιστικών αναζητήσεων των αμέσως προηγούμενων ετών.

Θα μπορούσε να υποστηρίξει κάποιος ότι η αλλαγή στην ηγεσία του Δήμου και η πτώση του βιοτικού επιπέδου των κατοίκων ως επακόλουθο της οικονομικής κρίσης αποτελούν τις μεγαλύτερες αλλαγές που συντελέστηκαν στην κοινωνία της Θεσσαλονίκης την περίοδο 2009-2014 και ότι αυτές αλληλεπιδρούν άμεσα με την κοινωνία πολιτών της πόλης. Η αλληλεπίδραση αυτή φαίνεται μέσω της διαμόρφωσης δύο κυρίως τάσεων: η πρώτη είναι η ενθάρρυνση των παραδοσιακών και ήδη υφιστάμενων ομάδων της κοινωνίας πολιτών, οι οποίες επιδιώκουν τη συνομιλία με το κράτος, αναζητούν κρατική χρηματοδότηση και έχουν τυπικό χαρακτήρα (χωρίς ωστόσο να αποκλείονται και άτυπες αυτοχρηματοδοτούμενες ομάδες που προβάλλουν αιτήματα ακολουθώντας τα υφιστάμενα κανάλια επικοινωνίας με το κράτος). Η δεύτερη είναι η ανάπτυξη της αυτο-οργάνωσης και της δράσης εκτός των παραδοσιακών καναλιών συνεργασίας με το κράτος, η ενίσχυση εναλλακτικών μορφών οργάνωσης και εναλλακτικών οικονομικών και πολιτικών χώρων, που απορρίπτουν τη συνομιλία με το κράτος και κάθε είδους κρατική χρηματοδότηση ή συνεργασία και στοχεύουν στη ανάπτυξη νέων παραδειγμάτων και παράλληλων δομών δράσης και μορφών αντίστασης, καταφεύγοντας πολλές φορές σε αντισυμβατικά μέσα. Η παράλληλη συνύπαρξη των δύο τάσεων καθιστά εφικτή και μια συγκριτική ανάλυση της δράσης των παραδοσιακών και εκείνης των «εναλλακτικών» οργάνωσεων της κοινωνίας πολιτών της Θεσσαλονίκης και την ανίχνευση ενδείξεων για το ποια τάση επικρατεί την περίοδο αναφοράς, ανάλυση που αποτέλεσε αντικείμενο της ποσοτικής και ποιοτικής έρευνας.

Από την άποψη αυτή η επιλογή της Θεσσαλονίκης ως μελέτης περίπτωσης για την κοινωνία πολιτών επιτρέπει και μία γενικότερη ανάλυση των τάσεων και όψεων της κοινωνίας πολιτών σε εθνικό επίπεδο και της σύνδεσής τους με το σύγχρονο κοινωνικοπολιτικό περιβάλλον της χώρας.

7.3. Η έρευνα στα αρχεία του πρωτοδικείου

Η έρευνα αρχείων αφορά αποκλειστικά την τυπική κοινωνία πολιτών και πιο συγκεκριμένα τα σωματεία. Οι στόχοι που εξυπηρέτησε ήταν τρεις: κατά πρώτον επέτρεψε να διαπιστωθεί ο αριθμός των νέων τυπικών οργανώσεων της περιόδου 1990-2012, προκειμένου να εντοπιστούν διακυμάνσεις σε σχέση με άλλες περιόδους. Στη συνέχεια η ταξινόμηση των οργανώσεων για την περίοδο 2000-2012 είχε στόχο τη σύγκριση οργανώσεων με διαφορετική θεματική και στάση προς το κράτος και τη σύνδεση του αριθμού των νέων οργανώσεων με τις κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές συνθήκες. Τα αποτελέσματα αυτά κατά τρίτον λειτούργησαν ως μια πρώτη βάση για τη σύγκριση της τυπικής με την άτυπη κοινωνία πολιτών της Θεσσαλονίκης την περίοδο 2009-2014, σύγκριση η οποία αναπτύχθηκε σε επόμενα κεφάλαια. Βασικά αποτελέσματα της έρευνας στα αρχεία του πρωτοδικείου είναι τα εξής:

ί. Η σχέση της ίδρυσης νέων σωματείων με το κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον και η μείωση του αριθμού των νέων σωματείων κατά την περίοδο της κρίσης

Η έρευνα ανέδειξε μια διακριτή «χρυσή περίοδο» σωματειακής οργάνωσης, η οποία εκτείνεται τη δεκαπενταετία 1994-2009. Ο αριθμός των σωματείων πριν και μετά από αυτή την περίοδο είναι αισθητά χαμηλότερος. Συγκεκριμένα για την τριετία 2010-2012, που σε κοινωνικό επίπεδο χαρακτηρίζεται από την ένταση των συνεπειών της οικονομικής ύφεσης, ο μέσος αριθμός οργανώσεων έχει μειωθεί σε ποσοστό που προσεγγίζει το ένα τέταρτο.

Η συσχέτιση του ετήσιου αριθμού των οργανώσεων με τα ποσοστά ανεργίας, υποδεικνύει αρνητική σχέση με τα δεύτερα και θετική σχέση με το πρώτο: όσο αυξάνεται η ανεργία τόσο ο συνολικός αριθμός των νέων οργανώσεων τείνει να μειώνεται. Μια εύλογη υπόθεση εργασίας αποτελεί ότι ο αριθμός αυτός θα συνεχίσει να μειώνεται τα επόμενα χρόνια.

Η μείωση στις τυπικές οργανώσεις που παρατηρείται την περίοδο 2010-2012 συμβαδίζει με την ευρωπαϊκή εμπειρία όπως αυτή καταγράφεται στη σχετική ακαδημαϊκή συζήτηση (Simiti 2016b) και με την αναδίπλωση των ελληνικών ΜΚΟ λόγω της μείωσης της κρατικής χρηματοδότησης που ξεκίνησε λίγο πριν από το

2012 και κατέληξε σε οριστική παύση χρηματοδότησης με εντολή Σαμαρά (Σωτηρόπουλος 2017).

Ωστόσο το εύρημα της σταδιακής μείωσης του αριθμού των νέων οργανώσεων την εν λόγω περίοδο φαίνεται με μια πρώτη ματιά να έρχεται σε αντίθεση με την άποψη περί ενδυνάμωσης της κοινωνίας πολιτών τα χρόνια της κρίσης, η οποία έχει προκύψει από τις εμπειρικές έρευνες και συνάδει με την εκτίμηση των ίδιων των μελών της κοινωνίας πολιτών, τα οποία στις συνεντεύξεις τους αναγνώρισαν μια «έκρηξη» στη δημιουργία ομάδων και οργανώσεων από το έτος 2010 και μετά. Οι αντιθέσεις αυτές κατέστησαν αναγκαία για την ερμηνεία του ευρήματος την περαιτέρω διερεύνηση της μείωσης του αριθμού των νέων οργανώσεων με έμφαση στο είδος των ομάδων.

ii. Η σύνδεση της στάσης έναντι του κράτους με τον αριθμό των νέων οργανώσεων κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης

Σε συνέχεια του πρώτου ευρήματος ελέγχθηκε εάν και κατά πόσον η μείωση του αριθμού των νέων οργανώσεων συνδέεται με το είδος τους και τη στάση που υιοθετούν έναντι του κράτους ιδιαίτερα την περίοδο της οικονομικής κρίσης.

Για τον σκοπό αυτόν πραγματοποιήθηκε μια θεματική ταξινόμηση των σωματείων για τη δωδεκαετία 2000-2012, με βάση το αντικείμενό τους, όπως αυτό διαφαίνεται από τον επίσημο τίτλο τους, με τη χρήση της διεθνούς κατάταξης μη κερδοσκοπικών οργανώσεων (International Classification of Nonprofit organizations ICNO), του Johns Hopkins Center for Civil Society Studies. Η ταξινόμηση αυτή αποκάλυψε ότι οι πιο δημοφιλείς κατηγορίες σωματειακής οργάνωσης για την εν λόγω περίοδο αφορούν τον αθλητισμό, τον πολιτισμό, τις επαγγελματικές και συνδικαλιστικές οργανώσεις και τις οργανώσεις προώθησης δικαιωμάτων και ενεργών πολιτών. Οι κατηγορίες αυτές δεν υφίστανται στον ίδιο βαθμό τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης, έτσι όπως αυτές αντανακλώνται στη μείωση του ετήσιου συνολικού αριθμού ιδρύσεων.

Παρότι σε όλες τις κατηγορίες παρατηρείται μια απότομη μείωση του αριθμού νέων οργανώσεων το 2010, στη συνέχεια η εξέλιξη των κατηγοριών δεν είναι η ίδια. Συγκεκριμένα όσον αφορά τις νέες ιδρύσεις, η προτίμηση στις οργανώσεις πολιτισμού και αθλητισμού αυξάνεται μετά το 2010, ενώ μειώνεται στις οργανώσεις προώθησης δικαιωμάτων και πολύ περισσότερο στις επαγγελματικές/συνδικαλιστικές οργανώσεις. Έτσι ο αριθμός των νέων επαγγελματικών και συνδικαλιστικών σωματείων που ιδρύονται δεν φτάνει ποτέ στο επίπεδο που βρισκόταν πριν από την κρίση, σε αντίθεση με τα σωματεία των κατηγοριών του αθλητισμού και του πολιτισμού/αναψυχής, στα οποία παρατηρείται ανοδική πορεία, με αποτέλεσμα να προσεγγίζουν τα επίπεδα των τελευταίων ετών πριν από την κρίση. Στο σημείο αυτό μπορεί να υποστηριχθεί ότι η αύξηση της ανεργίας την περίοδο της κρίσης μειώνει τα μέλη των επαγγελματικών και συνδικαλιστικών σωματείων, επομένως και την ανάγκη ίδρυσης νέων αντίστοιχων οργανώσεων. Υπάρχει βεβαίως ο αντίλογος ότι, ακριβώς επειδή τα επαγγελματικά δικαιώματα επλήγησαν και συνεχίζουν να πλήττονται λόγω της κρίσης, η εκπροσώπηση των επαγγελματιών καθίσταται επιτακτική· σύμφωνα με το επιχείρημα αυτό θα μπορούσε να θεωρηθεί αναμενόμενη η δημιουργία οργανώσεων

ακόμη και από μικρές ομάδες των 20 ατόμων, που στο παρελθόν μπορούσαν να εκπροσωπηθούν από δευτεροβάθμιες οργανώσεις, προκειμένου να διεκδικήσουν ή να προστατεύσουν τα δικαιώματά τους σε πρώτο βαθμό.

Σε μια προσπάθεια περαιτέρω ανάλυσης οι οργανώσεις ταξινομήθηκαν σύμφωνα με τη στάση τους έναντι του κράτους. Αντλώντας από τα παραδείγματα της βιβλιογραφίας περί σχέσης κράτους και κοινωνίας πολιτών, όπως αυτά αναλύθηκαν στο οικείο κεφάλαιο, δημιουργήθηκαν τρεις κατηγορίες: οι οργανώσεις που διαθέτουν αιτήματα προς το κράτος («αντιπολιτευτικές»), οι οργανώσεις που έχουν ουδέτερη στάση προς το κράτος («ουδέτερες») και οι οργανώσεις που λειτουργούν συνεργατικά ή συμπληρωματικά προς το κράτος («συνεργατικές»).

Παρατηρήθηκε ότι οι οργανώσεις που παρουσιάζουν σταθερή μείωση στον αριθμό νέων ιδρύσεων είναι αυτές που θα χαρακτηρίζονταν «αντιπολιτευτικές», δηλαδή εκείνες που είναι πιθανότερο να αρθρώσουν ένα αίτημα προς το κράτος ή να αντιταχθούν σε συγκεκριμένες πολιτικές του, με σκοπό την προώθηση είτε ενός γενικού συμφέροντος είτε των συμφερόντων των μελών τους. Αντίθετα οι οργανώσεις που θα χαρακτηρίζονταν «ουδέτερες» ή χωρίς αίτημα προς το κράτος, και ιδίως εκείνες που έχουν ως αντικείμενο την εκμετάλλευση του ελεύθερου χρόνου και την αναψυχή δεν ακολουθούν την πτωτική τάση της περιόδου 2010-2012. Πιο συγκεκριμένα, ενώ έως το 2010 ακολουθούν τη γενική πτωτική πορεία του συνόλου των σωματείων, στη συνέχεια παρουσιάζουν αυξητική πορεία και ανακάμπτουν τείνοντας να φτάσουν στα επίπεδα του 2008. Όσον αφορά τις οργανώσεις που λειτουργούν συμπληρωματικά (συνεργατικές) προς το κράτος, αυτές εμφανίζουν μια σχετικά σταθερή πορεία χωρίς έντονες διακυμάνσεις, παρουσιάζοντας ελάχιστη αλληλεπίδραση με τη συγκεκριμένη κοινωνικοοικονομική συγκυρία.

Καθίσταται επομένως εμφανές ότι η οικονομική κρίση επηρεάζει αρνητικά την τάση ίδρυσης σωματείων με αίτημα προς το κράτος, επίπτωση που δεν παρατηρείται στον ίδιο βαθμό στα ουδέτερα σωματεία και στα σωματεία με συμπληρωματική λειτουργία προς το κράτος.

Το εύρημα της μείωσης του συνολικού αριθμού σωματείων και ιδιαίτερα της μείωσης των οργανώσεων που υιοθετούν πολιτική στάση και διεκδίκηση εγείρει κάποια ερωτήματα. Για ποιον λόγο τα σωματεία με αίτημα προς το κράτος χάνουν ολοένα και περισσότερο έδαφος, σε μια περίοδο κατά την οποία τα συμφέροντα και τα κοινωνικά και πολιτικά δικαιώματα συγκεκριμένων ομάδων πλήττονται όλο και σε μεγαλύτερο βαθμό; Η ερμηνεία αυτού του φαινομένου θα μπορούσε να

περιλαμβάνει την εξέταση διαφόρων παραγόντων όπως, μεταξύ άλλων, η στάση των πολιτών απέναντι στην πολιτική ή την έλλειψη διαθέσιμων πόρων (ανθρώπινων και μη) για την ίδρυση νέων οργανώσεων. Το εύρημα ωστόσο έρχεται σε ευθεία αντίθεση με τις εμπειρικές έρευνες για την κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα την περίοδο της κρίσης, οι οποίες συγκλίνουν προς την άποψη του πολλαπλασιασμού των δράσεων και οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών, συμπεριλαμβανομένων και των οργανώσεων που απευθύνουν αιτήματα. Πώς εκφράζονται οι *«αναμενόμενες αντιδράσεις στο πλαίσιο της υιοθέτησης των Μνημονίων από διαδοχικές κυβερνήσεις το 2010-2012»* (Σωτηρόπουλος 2014: 27), αν όχι με την εμφάνιση νέων σωματείων με σκοπό την προστασία των μελών τους; Και πώς ερμηνεύεται η άποψη ηγετικών στελεχών οργανώσεων της Θεσσαλονίκης, που προβάλλουν αιτήματα, τα οποία στις προσωπικές συνεντεύξεις αναφέρονται σε «έκρηξη» της κοινωνίας πολιτών από το 2010 και έπειτα;

Εάν με βάση την εμπειρία, την έρευνα και τις δηλώσεις των στελεχών των οργανώσεων δεχθούμε ότι το εύρημα της μείωσης των νέων σωματείων με αίτημα δεν σηματοδοτεί μια γενικότερη εγκατάλειψη των συλλογικών αναζητήσεων την περίοδο της κρίσης, θα πρέπει να επιμείνουμε ακριβώς στο είδος και τον τύπο των οργανώσεων της κοινωνία πολιτών των οποίων την πορεία καλούμαστε να ερμηνεύσουμε.

Θα μπορούσαμε επομένως να ερμηνεύσουμε το εύρημα αυτό ως μια ένδειξη ότι η μείωση των νέων οργανώσεων με αίτημα την περίοδο της κρίσης περιορίζεται στην τυπική κοινωνία πολιτών και πιο συγκεκριμένα στα σωματεία που ενδύονται τον πιο παραδοσιακό τύπο συλλογικής οργάνωσης. Αντίθετα *η χρονική και τοπική σύμπτωση των κοινωνικών διαμαρτυριών διαφόρων επαγγελματικών ομάδων* (Σωτηρόπουλος 2014) φαίνεται ότι διοχετεύεται σε νέες, μη συμβατικές μορφές συλλογικής διαμαρτυρίας και διεκδίκησης, οι οποίες εκφράζονται μέσω μη νόμιμα αναγνωρισμένων συσσωματώσεων, ενώ παράλληλα οι τυπικές οργανώσεις παλεύουν για τη βιωσιμότητά τους.

Το συμπέρασμα αυτό ενισχύει την υπόθεση εργασίας περί μετατόπισης της συλλογικής δράσης προς νέες και άτυπες μορφές συλλογικής διαμαρτυρίας. Η υπόθεση αυτή ελέγχθηκε περαιτέρω στα επόμενα κεφάλαια μέσω της σύγκρισης των χαρακτηριστικών των τυπικών και άτυπων οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών ιδίως την περίοδο της κρίσης, μέσω πρωτογενούς ποιοτικής έρευνας.

7.4. Προσωπικές συνεντεύξεις

Στο κεφάλαιο 5 επιχειρήθηκε μια έρευνα βασικών χαρακτηριστικών, τρόπων λειτουργίας και δράσεων των οργανώσεων, έτσι όπως περιγράφηκαν από τα ηγετικά ή ιδιαίτερος ενεργά στελέχη τους. Κατ' αρχάς ερευνήθηκαν ορισμένα γενικά χαρακτηριστικά των ομάδων, όπως ο τύπος, η χρονολογία ίδρυσης και ο αριθμός μελών. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στα κριτήρια επιλογής του τύπου των ομάδων και πιο συγκεκριμένα στην επιλογή μεταξύ της απόκτησης κάποιου νομικού τύπου (σωματείο, αστική μη κερδοσκοπική εταιρεία, κοινωνική συνεταιριστική επιχείρηση) και της μη απόκτησης τύπου, είτε αυτή οφείλεται σε συνειδητή απόφαση είτε σε άλλους λόγους.

Στη συνέχεια δόθηκε έμφαση σε χαρακτηριστικά που συνδέονται με τον τρόπο λειτουργίας των ομάδων, όπως η διαδικασία λήψης αποφάσεων και η κατά φύλο συμμετοχή στα άτυπα ή τυπικά όργανα των ομάδων καθώς και η συμμετοχή των οργανώσεων σε μόνιμα δίκτυα.

Τέλος αναζητήθηκαν σχέσεις και επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στη δράση των οργανώσεων και πιο συγκεκριμένα: η τυχόν μεταβολή του αντικειμένου και του αριθμού των μελών τους, η συμμετοχή τους ή μη στο «κίνημα των Αγανακτισμένων» και σε άλλες διαμαρτυρίες που σχετίζονται με τα μέτρα λιτότητας.

Τα βασικά συμπεράσματα που προέκυψαν από τις προσωπικές συνεντεύξεις παρουσιάζονται στις αμέσως επόμενες παραγράφους και είναι τα εξής:

i. Ο τύπος ως βασικό στοιχείο διαφοροποίησης της δράσης των ομάδων και της στάσης τους απέναντι στο κράτος

Η έρευνα ανέδειξε ότι ο τύπος της οργάνωσης είναι μια σύνθετη, ουσιαστική και συνειδητή επιλογή των ομάδων, η οποία καθορίζει τον τρόπο λειτουργίας, τη θέση και τη στάση τους στο υπάρχον πολιτικό σύστημα. Η επιλογή αυτή συνδέεται με μια υποκειμενική αντίληψη που έχουν ή επιθυμούν να προσδώσουν τα ιδρυτικά στελέχη των ομάδων στα χαρακτηριστικά που αποδίδουν σε κάθε τύπο.

Πιο συγκεκριμένα για τις τυπικές οργανώσεις τα κριτήρια επιλογής είναι κυρίως η δυνατότητα παρέμβασης στον δημόσιο διάλογο και η ισχυροποίηση της θέσης τους ως συνομιλητών του κράτους, μέσω της απόκτησης νομικής προσωπικότητας, η διασφάλιση διάρκειας και «σοβαρότητας», η δυνατότητα δικαστικής εκπροσώπησης, η διαφάνεια στην οικονομική διαχείριση και στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων. Ταυτόχρονα η απόκτηση νομικού τύπου συνεπάγεται και τη δυνατότητα πρόσβασης σε κρατικές ή ευρωπαϊκές δεξαμενές χρηματοδότησης.

Αντίθετα στην περίπτωση των άτυπων οργανώσεων το βασικό κριτήριο αποφυγής απόκτησης νομικού τύπου είναι η επιθυμία ανεξαρτησίας από το κράτος και το κομματικό σύστημα, αλλά και η άρνηση ένταξης στα συστήματα χρηματοδότησης από το κράτος και την Ευρωπαϊκή Ένωση. Περαιτέρω η επιλογή των ομάδων να παραμείνουν άτυπες συνδέεται και με το γεγονός ότι αυτή διευκολύνει τη συμμετοχή πολιτών στις δράσεις αλλά και στις βασικές αποφάσεις τους, πράγμα που επιτρέπει ενδεχόμενη διεύρυνση της βάσης τους· τους προσδίδει επίσης μεγαλύτερη ελευθερία δράσης και διευρύνει τα διαθέσιμα μέσα έκφρασής τους, στα οποία μπορεί να συμπεριλαμβάνονται και αντισυμβατικά ή ριζοσπαστικά μέσα στο όριο της νομιμότητας. Τέλος ένα σημαντικό ποσοστό άτυπων ομάδων δεν αποκτά τύπο γιατί «δεν έχει χρειαστεί ακόμη»· δεν αποκλείουν δηλαδή την πιθανότητα να αποκτήσουν νομική προσωπικότητα στο μέλλον. Το στοιχείο αυτό είναι ενδεικτικό της δυνατότητας να μεταβληθεί ο τύπος για λόγους αποτελεσματικότητας των διεκδικήσεων.

Σε κάθε περίπτωση ένα ποσοστό 20% του συνολικού δείγματος εμφανίζεται να αρνείται συνειδητά κάθε σχέση με το κράτος, ενώ επιδιώκει εναλλακτικά οργανωσιακά και συναλλακτικά πρότυπα, βασισμένα στις αρχές της άμεσης δημοκρατίας, της αυτο-οργάνωσης και του εθελοντισμού. Σύμφωνα τους

συνεντευξιαζόμενους η ίδια η δράση των ομάδων συνιστά άμεση αντίδραση στα παραδοσιακά πρότυπα της σχέσης κράτους-κοινωνίας πολιτών, από τα οποία επιθυμούν να αποδράσουν και να προστατευτούν μέσω της άρνησης του παραδοσιακού τύπου. Η πρακτική αυτή τους δίνει τη δυνατότητα να οργανώσουν δράσεις που βρίσκονται στην «γκρίζα ζώνη» του νόμου και της διοίκησης, οι οποίες είτε επαναπροσδιορίζουν υφιστάμενες δομές πολιτικής συμμετοχής είτε εφευρίσκουν νέες. Ο αμφιλεγόμενος τρόπος δράσης κάποιων ομάδων (π.χ. Γυμνή Ποδηλατοδρομία) και η χρήση μη συμβατικών (πολλές φορές και ποινικοποιημένων) μέσων διαμαρτυρίας, όπως η μη πληρωμή διοδίων (Διόδια Στοπ) ή εισιτηρίου στο λεωφορείο (Επιβάτες Θεσσαλονίκης), πολλές φορές δεν αφήνει άλλη επιλογή από την αποφυγή απόκτησης νομικής προσωπικότητας.

Θα λέγαμε ότι η ίδια αυτή επιλογή συνιστά μια πρώτη δημόσια δήλωση, ένδειξη πολιτικοποίησης και πρώτη αντίδραση στις παραδοσιακές μορφές πολιτικής συμμετοχής. Ανάγει δε τη σχέση με το κράτος σε σημαντικό κριτήριο που επηρεάζει τη δομή της οργάνωσης.

Ως προς την επιλογή τύπου παρατηρείται μια διαφοροποίηση ανάλογα με τη χρονολογία ίδρυσης των οργανώσεων του δείγματος: το σύνολο των άτυπων οργανώσεων έχει ιδρυθεί μετά το 2000, ενώ η ίδρυση των τυπικών οργανώσεων κατανέμεται και στις δεκαετίες του 1990, του 1980 αλλά και σε εκείνη του 1960. Το εύρημα αυτό θα μπορούσε να είναι ενδεικτικό δύο χαρακτηριστικών των άτυπων οργανώσεων: του βραχέος βίου και του επίκαιρου χαρακτήρα τους. Στην πρώτη περίπτωση το βραχύβιο θα μπορούσε να σημαίνει ότι η οργάνωση είτε έπαυσε τη λειτουργία της (οπότε τεκμαίρεται ότι υπήρχαν άτυπες οργανώσεις με ίδρυση προ του 2000, οι οποίες έχουν εν τω μεταξύ αναστείλει λειτουργία τους) είτε απέκτησε νομικό τύπο μετά από μακρά περίοδο σταθερής λειτουργίας. Όσον αφορά τον επίκαιρο χαρακτήρα, αυτό θα μπορούσε να οφείλεται στη μεθοδολογία επιλογής δείγματος, η οποία θέτει ως κριτήριο την ενεργό παρουσία των οργανώσεων. Αναζητώντας δηλαδή ενεργές άτυπες οργανώσεις με έντονη παρουσία είναι πιθανό η έρευνα να οδηγήθηκε σε πρόσφατα ιδρυθείσες οργανώσεις, που ανταποκρίνονται σε ανάγκες της εποχής και γίνονται για τον λόγο αυτόν πιο γρήγορα γνωστές στην κοινωνία της πόλης.

Ωστόσο το μεθοδολογικό αυτό κριτήριο ισχύει τόσο για τις άτυπες όσο και για τις τυπικές οργανώσεις και δεν είναι από μόνο του ικανό να ερμηνεύσει τις διαφορές του ποσοστού ιδρύσεων για το διάστημα 2010-2014 μεταξύ άτυπων και τυπικών

οργανώσεων (73,7% έναντι 26,3%) για την περίοδο μετά το 2010. Η διαφοροποίηση αυτή στη χρονολογία ίδρυσης θα μπορούσε να ειπωθεί ως ενδεικτική μιας τάσης πολλαπλασιασμού των άτυπων οργανώσεων παράλληλα ή σε βάρος της ίδρυσης τυπικών οργανώσεων, γεγονός που αποτελεί βασική υπόθεση εργασίας της έρευνας.

Όσον αφορά τη συμμετοχή στις οργανώσεις έγινε φανερό ότι αυτές χειρίζονται με διαφορετικό τρόπο τόσο τη στρατηγική απόκτησης νέων μελών όσο και τον τρόπο καταγραφής τους. Λαμβάνοντας υπ' όψιν τις διαφοροποιήσεις στον τρόπο υπολογισμού προκύπτει μια υπεροχή της τάξης του 20% στη συμμετοχή των άτυπων οργανώσεων στις κατηγορίες με τα περισσότερα μέλη (άνω των 100 και άνω των 200). Η διαφορά αυτή υποδεικνύει και μία περαιτέρω ποιοτική διαφοροποίηση μεταξύ των μελών των άτυπων και των τυπικών ομάδων, καθώς είναι γεγονός ότι στις άτυπες ομάδες η ιδιότητα του μέλους συνάγεται στην πράξη, σε αντίθεση με τις τυπικές ομάδες που ενδέχεται να διαθέτουν ικανό αριθμό «μη ενεργών» μελών. Η αυξημένη συμμετοχή στις άτυπες ομάδες αναδεικνύει το ζήτημα του διαφορετικού τρόπου λειτουργίας μεταξύ άτυπων και τυπικών οργανώσεων, που προκύπτει κυρίως από την ανάγκη των πρώτων να προσελκύουν νέα μέλη, καθόσον η ύπαρξή τους νομιμοποιείται στη συνείδηση της κοινωνίας κυρίως μέσω του σχηματισμού μιας «κρίσιμης μάζας», σε αντίθεση με τις τυπικές οργανώσεις, οι οποίες υφίστανται και έχουν τη δυνατότητα να παρεμβαίνουν μέσω της σφραγίδας τους, δεν βρίσκονται δηλαδή σε διαρκή ανάγκη για νέα μέλη. Περαιτέρω έρευνα είναι απαραίτητη προκειμένου να συνδεθεί ο αριθμός των μελών με άλλους παράγοντες, όπως το αντικείμενο των ομάδων, ο κλειστός ή ανοιχτός χαρακτήρας και ο τρόπος δράσης τους.

Στον δεύτερο άξονα της έρευνας, που αφορά τον τρόπο λήψης αποφάσεων στο εσωτερικό των ομάδων, οι απαντήσεις δείχνουν μια τάση στο σύνολο των οργανώσεων για διεύρυνση της πλειοψηφίας στις βασικές αποφάσεις. Στην περίπτωση των τυπικών οργανώσεων μία στις τέσσερις φαίνεται να επιδιώκει ομοφωνία ή συναίνεση όλων των μελών του ΔΣ, ενώ μία στις έξι θέτει το σύνολο των θεμάτων στη γενική συνέλευση προς απόφαση. Στην περίπτωση των άτυπων οργανώσεων πάνω από τις μισές θέτουν το σύνολο των θεμάτων στη γενική συνέλευση προς απόφαση, ενώ από τις οργανώσεις που αποφασίζουν μέσω συντονιστικής ομάδας περίπου οι μισές δηλώνουν ότι επιδιώκουν τη συναίνεση ή την ομοφωνία των μελών της. Η διαφοροποίηση μεταξύ τυπικών και άτυπων ομάδων είναι αναμενόμενη λόγω του θεσμικού πλαισίου που ισχύει για τις πρώτες, οι οποίες

συνήθως δεσμεύονται από καταστατική υποχρέωση να αποφασίζουν μέσω διοικητικού συμβουλίου. Επιβεβαιώνεται δε η επιδίωξη της άμεσης δημοκρατίας που διέπει τις άτυπες οργανώσεις, όπως περιγράφηκε σε προηγούμενη παράγραφο, ως αποφασιστικό κριτήριο για την ίδρυσή τους. Η διευρυμένη συμμετοχή των μελών τόσο στις άτυπες όσο και στις τυπικές οργανώσεις σχετίζεται θετικά με την πρόσφατη χρονολογία ίδρυσης και ενισχύει τη θεώρηση της κοινωνίας πολιτών ως προνομιούχου χώρου για την ανάπτυξη της πολιτικής συμμετοχής και της δημοκρατίας.

Προς την ίδια κατεύθυνση κινούνται και τα ευρήματα για την κατά φύλο συμμετοχή στο διοικητικό πυρήνα των ομάδων, τα οποία είναι ενδεικτικά συνθηκών ισόρροπης συμμετοχής ανδρών και γυναικών. Πιο συγκεκριμένα η συμμετοχή των γυναικών στα αποφασιστικά όργανα της κοινωνίας πολιτών (47,2%, σε τυπικές οργανώσεις και 59% σε άτυπες) υπερέχει κατά πολύ σε σύγκριση με τα ποσοστά συμμετοχής τους σε όργανα του ιδιωτικού τομέα αλλά και στα εθνικά κοινοβούλια σε ευρωπαϊκό, πολύ δε περισσότερο σε εθνικό επίπεδο. Αναδεικνύεται έτσι η κοινωνία πολιτών ως χώρος ευνοϊκός για τη δράση των γυναικών, στον οποίο επικρατούν συνθήκες ισόρροπης συμμετοχής με τους άνδρες.

Όσον αφορά τις διαφοροποιήσεις μεταξύ τυπικών και άτυπων ομάδων, παρατηρείται ότι οι δεύτερες συγκεντρώνουν μεγαλύτερο ποσοστό ισόρροπης συμμετοχής στον βασικό πυρήνα τους καθώς και μεγαλύτερα ποσοστά συμμετοχής των γυναικών εν γένει σε σχέση με τις τυπικές. Το εύρημα αυτό θα μπορούσε να ερμηνευθεί στο πλαίσιο της κουλτούρας των άτυπων οργανώσεων, η οποία πολλές φορές έρχεται σε σύγκρουση με τα παραδοσιακά πρότυπα συλλογικής οργάνωσης, όπως αυτό αναδείχθηκε στην έρευνα των λόγων επιλογής τύπου. Συνδυάζοντας τα ευρήματα φαίνεται ότι οι άτυπες οργανώσεις επιδιώκουν τη διεύρυνση των συμμετεχόντων και την ενθάρρυνσή τους σε κάθε επίπεδο, ενώ οι χαλαρές δομές λήψης αποφάσεων, οι οποίες διαμορφώνονται στην πράξη και όχι μέσω επίσημων συλλογικών εκλογικών διαδικασιών, είναι πιθανό να λειτουργούν ενθαρρυντικά για τη συμμετοχή των γυναικών. Σε κάθε περίπτωση τα ποσοστά της κατά φύλο συμμετοχής στο συνολικό δείγμα μαρτυρούν διευρυμένη συμμετοχή των γυναικών και την ύπαρξη συνθηκών ισότητας στις οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών.

Όσον αφορά τη δικτύωση των οργανώσεων, παρατηρήθηκε μεγαλύτερη δικτύωση από τις τυπικές παρά από τις άτυπες οργανώσεις. Παρότι θα υπέθετε κάποιος ότι οι άτυπες οργανώσεις έχουν μεγαλύτερη ανάγκη την ενσωμάτωσή τους

σε ευρύτερα σχήματα, ούτως ώστε να ενισχύονται με ανθρώπινους ή άλλους πόρους, φαίνεται ότι οι τυπικές οργανώσεις έχουν μεγαλύτερη εμπειρία στη δικτύωση και τη συνεργασία, γεγονός που τις καθιστά περισσότερο ανοιχτές σε κοινές δράσεις. Ένας άλλος λόγος συνδέεται με τις κύριες επιδιώξεις των τυπικών ομάδων –συνομιλία με το κράτος και αύξηση της επιρροής τους–, τις οποίες οι συμμαχίες καθιστούν περισσότερο πιθανές. Περαιτέρω επειδή οι τυπικές οργανώσεις έχουν αποκρυσταλλωμένη ύπαρξη και σκοπό μέσω του καταστατικού τους, έχουν τη δυνατότητα να είναι περισσότερο εξωστρεφείς και να συνενωθούν με οργανώσεις ομοίου περιεχομένου. Αντίθετα οι άτυπες οργανώσεις χρειάζονται πολλές φορές μια περίοδο λειτουργίας, για να προσδιορίσουν με σαφήνεια τον σκοπό και τα μέσα δράσης τους, περίοδο κατά την οποία λειτουργούν με αρκετή εσωστρέφεια. Στη συνέχεια, εάν θεωρήσουν σκόπιμο να αυξήσουν τη δυναμική τους, αρχίζουν να αναζητούν συμμαχίες στον ευρύτερο χώρο της κοινωνίας πολιτών. Δεν θα πρέπει τέλος να παραλειφθεί η ανάγκη αυτονομίας που διατύπωσαν οι άτυπες ομάδες, η οποία ενδεχομένως τις καθιστά κατ' αρχήν επιφυλακτικές σε σχήματα δικτύωσης.

Συμπερασματικά θα λέγαμε ότι οι διαφοροποιήσεις με βάση τον τύπο αποτελούν διάσταση που θα πρέπει να λαμβάνεται υπ' όψιν στην έρευνα της δράσης της κοινωνίας πολιτών, καθώς ο τύπος αποτελεί μια συνειδητή επιλογή, η οποία φαίνεται να καθορίζει τον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας των ομάδων. Περαιτέρω το πλήθος τους καθιστά τις άτυπες οργανώσεις βασικό πυλώνα και όχι συμπληρωματική όψη της κοινωνίας πολιτών.

ii. Η οικονομική κρίση ως καταλύτης στην ανάπτυξη της κοινωνίας πολιτών, ιδίως δε των άτυπων μορφών της

Όσον αφορά την οικονομική κρίση και τις επιπτώσεις της στην κοινωνία πολιτών, ερευνήθηκαν οι μεταβολές που έλαβαν χώρα στο εσωτερικό των οργανώσεων καθώς και η στάση που αυτές διαμόρφωσαν απέναντι στο κράτος και τις δημόσιες πολιτικές της περιόδου 2009-2014. Τα αποτελέσματα υποδεικνύουν μια θετική σχέση μεταξύ της κρίσης και της ανάπτυξης των ομάδων, κυρίως μέσω της διεύρυνσης του αντικειμένου υφιστάμενων οργανώσεων ή της ίδρυσης νέων με αφορμή την κρίση.

Η ίδρυση νέων οργανώσεων αφορά κατά κύριο λόγο τις άτυπες ομάδες και αποτελεί ένα από τα κύρια σημεία διαφοροποίησης ανάμεσα στις απαντήσεις των δύο τύπων ομάδων. Δεύτερο σημείο διαφοροποίησης αποτελεί το γεγονός ότι ένα ποσοστό τυπικών οργανώσεων δήλωσε ότι η κρίση δεν συνδέεται με κάποια μεταβολή στο αντικείμενό τους είτε προς την κατεύθυνση της διεύρυνσης είτε προς τη συρρίκνωσή του.

Θα μπορούσαμε με βάση τα ανωτέρω να διαπιστώσουμε μικρότερη επίδραση της κρίσης όσον αφορά τις τυπικές οργανώσεις. Το εύρημα αυτό σχετίζεται πιθανώς και πάλι με τη δομή και τον τρόπο λειτουργίας αυτών των ομάδων, οι οποίες έχουν μάλλον χρονοβόρες διαδικασίες λήψης αποφάσεων, αλλά και περισσότερους περιορισμούς ως προς το αντικείμενό τους. Επίσης η ίδρυσή τους είναι περισσότερο περίπλοκη και χρονοβόρα, γεγονός που ερμηνεύει πιθανώς το χαμηλό ποσοστό ίδρυσης τυπικών ομάδων με αφορμή την κρίση.

Σε ό,τι αφορά τη μεταβολή του αριθμού των μελών των οργανώσεων κατά την περίοδο της κρίσης, μεγάλο ποσοστό από αυτές είτε διατήρησε τον ίδιο αριθμό μελών είτε τα αύξησε. Ένα τέταρτο των οργανώσεων, κυρίως τυπικές, δήλωσε μείωση μελών, γεγονός που θα μπορούσε να αποδοθεί στην υποχρέωση καταβολής συνδρομής, την οποία συνεπάγεται η ιδιότητα του μέλους των τυπικών ομάδων (από την άλλη πλευρά η καταβολή συνδρομής δεν φαίνεται να παίζει ρόλο στην αύξηση των μελών, η οποία παρατηρείται σε ίδιο ποσοστό τυπικών και άτυπων οργανώσεων).

Η μείωση του αριθμού των μελών θα μπορούσε ενδεχομένως να σχετίζεται και με τη σε μικρότερο βαθμό μεταβολή του αντικειμένου τους λόγω της κρίσης. Εφόσον δηλαδή δεν προσάρμοσαν το αντικείμενό τους στις νέες ανάγκες και

συνθήκες που γεννήθηκαν την περίοδο της κρίσης, φαίνεται ότι δεν μπόρεσαν να διατηρήσουν μέρος των υπαρχόντων μελών τους.

Τα ευρήματα των δύο αυτών ερωτημάτων ενισχύουν την υπόθεση εργασίας που υποστηρίζει την αντίστροφη σχέση μεταξύ της όξυνσης της οικονομικής κρίσης και της ανάπτυξης των τυπικών οργανώσεων μέσω της διοχέτευσης της συλλογικής κινητοποίησης σε άλλες, άτυπες μορφές δράσης.

Τέλος ερευνώντας τη στάση που υιοθέτησαν οι ομάδες στις διάφορες διαμαρτυρίες που παρουσιάστηκαν την περίοδο της κρίσης, τα αποτελέσματα φανερώνουν ότι περισσότερο από το ένα τέταρτο των οργανώσεων συμμετείχε ως συλλογικότητα στο κίνημα των «Αγανακτισμένων», ενώ περισσότερο από το ένα πέμπτο των οργανώσεων συμμετείχε σε άλλες διαμαρτυρίες κατά δημοσίων πολιτικών που εξαγγέλθηκαν ή εφαρμόστηκαν την εν λόγω περίοδο. Οι απαντήσεις παρουσιάζουν πολύ μεγάλη διαφοροποίηση ανάλογα με τον τύπο: οι άτυπες οργανώσεις έχουν τριπλάσιο ποσοστό συμμετοχής στους «Αγανακτισμένους» και 9 φορές μεγαλύτερο ποσοστό συμμετοχής σε άλλες διαμαρτυρίες.

Η μεγάλη διαφοροποίηση αντανακλά κατ' αρχάς τις διαφορές στον δεσμό που αναπτύσσουν τα μέλη μεταξύ τους αλλά και στον τρόπο δράσης μεταξύ των δύο κατηγοριών οργανώσεων, όπως αναλύθηκαν ανωτέρω. Τεκμαίρεται δηλαδή ότι οι δημόσιες συναθροίσεις, πορείες και συλλογικές διαμαρτυρίες αποτελούν για τις άτυπες οργανώσεις ευκαιρίες παρουσίας και κατοχύρωσης της θέσης τους στον δημόσιο διάλογο πολύ περισσότερο από ό,τι για τα σωματεία ή τις αστικές μη κερδοσκοπικές οργανώσεις, που αποκτούν υπόσταση και αντλούν νομιμοποίηση στη συνείδηση της κοινωνίας και του κράτους μέσω της εγγραφής τους στα αρχεία του πρωτοδικείου. Δεν αποκλείεται εξάλλου τα μέλη των τυπικών οργανώσεων να έχουν λάβει ατομικά μέρος στις ανωτέρω εκδηλώσεις της κοινωνίας πολιτών και όχι στα πλαίσια των ομάδων τους.

Με όποιο τρόπο και αν ερμηνευτούν, τα ανωτέρω ευρήματα υποδεικνύουν μια σαφή διαφοροποίηση μεταξύ άτυπων και των τυπικών οργανώσεων όσον αφορά τη στάση που είναι διατεθειμένες να διαμορφώσουν απέναντι στο κράτος και τις δημόσιες πολιτικές. Λαμβάνοντας υπ' όψιν τις υπόλοιπες διαφοροποιήσεις μεταξύ των οργανώσεων, θα μπορούσε να υποστηριχθεί κανείς ότι οι τυπικές οργανώσεις στην προσπάθειά τους να ισχυροποιήσουν τη θέση τους στη διαδικασία λήψης αποφάσεων φαίνεται ότι διατηρούν ένα χαμηλό προφίλ όσον αφορά κινήσεις που αμφισβητούν βασικές πολιτικές του κράτους και έχουν συχνά μάλλον γενικόλογο

χαρακτήρα αμφισβήτησης των πολιτικών του. Αντίθετα οι άτυπες οργανώσεις υιοθετούν πιο εύκολα αντιπολιτευτική στάση προς το κράτος, η οποία εξάλλου συμβαδίζει με τη διάθεση των περισσότερων από αυτές να βρίσκονται όχι σε συνεργασία, αλλά απέναντι στον κρατικό μηχανισμό, και αποτελεί, όπως αναλύθηκε ανωτέρω, τον λόγο για τον οποίο πολλές από αυτές έχουν επιλέξει να είναι άτυπες. Η συμμετοχή στους «Αγανακτισμένους» και σε λοιπές διαμαρτυρίες φαίνεται να σχετίζεται και με την πρόσφατη ίδρυση των οργανώσεων, που συμβαδίζει με την τάση απόκλισης του προφίλ των νεότερων οργανώσεων από τις παραδοσιακές «θεσμοποιημένες» μορφές πολιτικής συμμετοχής της κοινωνίας πολιτών και των συμβατικών τρόπων διασύνδεσής τους με το κράτος.

Ως γενικό συμπέρασμα θα μπορούσαμε να πούμε ότι η άποψη περί ανάπτυξης της κοινωνίας πολιτών κατά τη διάρκεια της κρίσης, θα πρέπει να σχετικοποιηθεί, καθόσον ισχύει σε συγκεκριμένες περιπτώσεις και όχι σε άλλες. Όσον αφορά τις ιδρύσεις νέων οργανώσεων, υπάρχει μια πληθώρα νέων, άτυπων ομάδων, οι οποίες ιδρύονται με αφορμή την κρίση μετά το 2009. Αντιθέτως ο αριθμός νέων σωματείων που εκφράζουν αίτημα, παρουσιάζει πτωτική τάση από το 2010 και έπειτα. Το εάν αυτή η πτώση είναι συγκυριακή ή ενδέχεται να αναστραφεί, αποτελεί ερευνητικό ερώτημα για το μέλλον. Όσον αφορά τη μεταβολή του αντικειμένου των υφιστάμενων οργανώσεων, φαίνεται ότι αυτή εκδηλώνεται κυρίως με δράσεις κοινωνικού χαρακτήρα, προκειμένου η όποια οργάνωση να ανταποκριθεί στις σύγχρονες ανάγκες των μελών της, αλλά και με άλλες δράσεις που σχετίζονται με την κρίση. Αυτού του τύπου οι μεταβολές είναι πιο συχνές και πάλι στις άτυπες οργανώσεις, χωρίς ωστόσο να αποκλείονται ανάλογες δράσεις και από τυπικές οργανώσεις. Για παράδειγμα οι «Φίλοι του Πρασίνου», οργάνωση με σκοπό την προστασία του πρασίνου, αντιμετωπίζει πλέον ως πρόβλημα την αύξηση της παράνομης υλοτομίας στις δασικές περιοχές της Θεσσαλονίκης για λόγους θέρμανσης. Θα λέγαμε ότι η κρίση αφήνει το αποτύπωμά της στη δράση της κοινωνίας πολιτών είτε με άμεσο είτε με έμμεσο τρόπο. Τέλος κατά την περίοδο της κρίσης φαίνεται ότι οι άτυπες οργανώσεις δείχνουν μια τάση συμμετοχής σε συλλογικές κινήσεις που εκφράζουν διαμαρτυρία, είτε πρόκειται για τη συμμετοχή στους «Αγανακτισμένους» είτε για συμμετοχή σε άλλου τύπου αντιπολιτευτικές δηλώσεις, όπως αυτές αναφέρθηκαν ανωτέρω.

iii. Η κοινωνία πολιτών ως προνομιούχος χώρος πολιτικής συμμετοχής των γυναικών και η κατά φύλο συμμετοχή ως παράγοντας διαφοροποίησης της εσωτερικής οργάνωσης και της δράσης των ομάδων

Ο έλεγχος της κατά φύλο συμμετοχής στο βασικό πυρήνα των οργανώσεων φανέρωσε παρόμοια ποσοστά συμμετοχής ανδρών και γυναικών, με το μέσο όρο συμμετοχής των γυναικών (52%) να είναι κατά τι υψηλότερος από εκείνον των ανδρών (48%). Ακόμα υψηλότερη είναι η συμμετοχή των γυναικών στις άτυπες οργανώσεις, με τις τελευταίες να παρουσιάζουν αυξημένα ποσοστά γυναικών (59% μέσο όρο) στον οργανωτικό τους πυρήνα σε σχέση με τις τυπικές, εύρημα που ενισχύει την άποψη της βιβλιογραφίας περί προτίμησης των γυναικών σε άτυπα δίκτυα κοινωνικών σχέσεων.

Το εύρημα της υψηλής συμμετοχής των γυναικών διαφοροποιεί πολύ τα όργανα λήψης αποφάσεων των οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών από αυτά της αγοράς (διοικητικά συμβούλια επιχειρήσεων) και του κράτους (εθνικά κοινοβούλια σε ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο, δημοτικά και περιφερειακά συμβούλια), αναδεικνύοντας τον «τρίτο τομέα» ως προνομιούχο χώρο για τη συμμετοχή των γυναικών και επιβεβαιώνοντας τη σχετική υπόθεση εργασίας της διατριβής.

Μια πιθανή ερμηνεία συνδέει το εύρημα αυτό με τον τοπικό χαρακτήρα των οργανώσεων του δείγματος, ωστόσο έρχεται σε αντίθεση με αντίστοιχα υψηλά ποσοστά συμμετοχής γυναικών σε οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών που δραστηριοποιούνται σε ευρωπαϊκό επίπεδο και χρήζει περαιτέρω διερεύνησης.

Μια άλλη ερμηνεία αντλεί από τη θεωρία της κοινωνίας πολιτών και συγκεκριμένα από την άποψη ότι η κοινωνία πολιτών καταλαμβάνει το χώρο ανάμεσα στο κράτος, την αγορά και την οικογένεια. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η κοινωνία πολιτών αποτελεί έναν ενδιάμεσο χώρο δράσης μεταξύ του ιδιωτικού –σύμφωνα με την έμφυλη κατανομή εργασίας «γυναικείου»- και του δημόσιου – «ανδρικού»- χώρου, όπου η ενεργοποίηση των γυναικών προσκρούει λιγότερο σε στερεοτυπικές αντιλήψεις και δομικούς αποκλεισμούς και, υπό την έννοια αυτή, διευκολύνεται.

Όσον αφορά τη σχέση της κατά φύλο συμμετοχής με το αντικείμενο των οργανώσεων, επιβεβαιώνεται εν μέρει η άποψη της σύνδεσης του έμφυλου καταμερισμού εργασίας στην οικογένεια με τη γυναικεία συμμετοχή, καθώς αυξημένα ποσοστά γυναικών παρατηρήθηκαν στον πυρήνα οργανώσεων το

αντικείμενο των οποίων αφορά είτε τη φροντίδα των παιδιών και της οικογένειας, είτε την κοινότητα. Πέρα όμως από αυτούς τους τομείς, καταγράφεται η ενεργοποίηση των γυναικών και σε ζητήματα όπως η διεκδίκηση του δημόσιου χώρου, η ανταλλαγή υπηρεσιών, η αυτο-οργάνωση, τα εναλλακτικά νομίσματα. Φαίνεται ότι οι γυναίκες την περίοδο της κρίσης στρέφονται προς τις οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών σε μια προσπάθεια ανταπόκρισης στις αυξημένες ανάγκες της οικογένειας και της κοινότητας και αναζητούν στρατηγικές επιβίωσης, διευρύνοντας τα αντικείμενα δράσης τους. Το συμπέρασμα αυτό ενισχύεται από το εύρημα ότι μόνο οργανώσεις με ισόρροπη συμμετοχή ανδρών και γυναικών ή με αυξημένη συμμετοχή γυναικών ιδρύθηκαν *με αφορμή* την κρίση. Θα λέγαμε ότι υπό αυτή την έννοια, την περίοδο της κρίσης η παραδοσιακή κατανομή των κοινωνικών ρόλων, λειτουργεί προς την κατεύθυνση της αύξησης της συμμετοχής των γυναικών στην κοινωνία πολιτών.

Περαιτέρω, η κατά φύλο συμμετοχή αναδεικνύεται σε σημαντικό παράγοντα διαφοροποίησης της δράσης των οργανώσεων. Τα διαφοροποιημένα προφίλ των οργανώσεων με βάση την κατά φύλο συμμετοχή θα μπορούσαν να συνοψιστούν ως εξής: οι οργανώσεις που διοικούνται με κατά φύλο ισόρροπη συμμετοχή ιδρύθηκαν στη συντριπτική τους πλειοψηφία μετά το 2003 και τρεις στις πέντε κατά την περίοδο της κρίσης. Είναι μεγαλύτερες σε μέγεθος οργανώσεις και αναζητούν τη συμμετοχή σε μόνιμα δίκτυα. Κατά την περίοδο της κρίσης οι ομάδες αυτές εμφανίζονται ιδιαίτερα ανθεκτικές, καθώς δεν παρουσίασαν απώλειες μελών, και η πλειοψηφία τους δήλωσε ότι ιδρύθηκαν *με αφορμή* την κρίση και ότι το αντικείμενό τους παρέμεινε σταθερό ή διευρύνθηκε.

Από την άλλη πλευρά, οι οργανώσεις με αυξημένη συμμετοχή γυναικών αφορούν μικρότερες σε μέλη ομάδες, οι οποίες είναι κατά κύριο λόγο εσωστρεφείς και απρόθυμες να συμμετέχουν σε μόνιμα δίκτυα οργανώσεων. Επιβεβαιώνεται η άποψη της βιβλιογραφίας για την προτίμηση των γυναικών σε άτυπες ή ανεπίσημες μορφές οργάνωσης, οι οποίες περιορίζονται κυρίως στα όρια της γειτονιάς και της κοινότητας. Το μεγαλύτερο μέρος των οργανώσεων με αυξημένη συμμετοχή γυναικών ιδρύθηκε μετά το 2003 και ιδίως μετά το 2009, κατά την περίοδο της κρίσης, αρκετές δε από αυτές ιδρύθηκαν *με αφορμή* την κρίση, εύρημα που αντανακλά κατ'αρχάς τη σταδιακή αλλαγή των έμφυλων προτύπων που σχετίζονται με την πολιτική συμμετοχή των γυναικών και κατά δεύτερον την κινητοποίηση των γυναικών την περίοδο της οικονομικής κρίσης, όπως αυτή αναλύθηκε ανωτέρω. Την

περίοδο της κρίσης οι περισσότερες από τις οργανώσεις αυτές αύξησαν τα μέλη τους και οι μισές διεύρυναν το αντικείμενό τους.

Τέλος οι οργανώσεις με μεγαλύτερη συμμετοχή ανδρών είναι πολυπληθείς και συμμετέχουν σε μόνιμα δίκτυα οργανώσεων. Μόνο μία στις πέντε από τις οργανώσεις αυτές έχει ιδρυθεί την περίοδο της κρίσης και ο αριθμός τους πριν και μετά το 2003 είναι ίσος. Καμία από αυτές δεν ιδρύθηκε με *αφορμή* την κρίση, γεγονός που υποδεικνύει την προτίμησή τους σε παραδοσιακές οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών, όπως για παράδειγμα τα συνδικαλιστικά σωματεία. Ωστόσο, η πλειοψηφία των οργανώσεων αυτών διεύρυνε το αντικείμενό της την περίοδο της κρίσης.

Σημαντικές διαφοροποιήσεις με βάση την κατά φύλο συμμετοχή εμφανίστηκαν και στη σύνδεση των οργανώσεων με τις συγκεντρώσεις των «Αγανακτισμένων» και με άλλες συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας. Οι οργανώσεις με κατά φύλο ισόρροπη συμμετοχή και μεγαλύτερη συμμετοχή ανδρών συμμετείχαν σε μεγαλύτερο ποσοστό στις συγκεντρώσεις των «Αγανακτισμένων». Αντίθετα οι οργανώσεις με περισσότερες γυναίκες στον πυρήνα λήψης αποφάσεων συμμετείχαν σε μεγαλύτερο ποσοστό σε άλλες συλλογικές διαμαρτυρίες με *ad hoc* χαρακτήρα, που αφορούν σε συγκεκριμένες δημόσιες πολιτικές της περιόδου της κρίσης (κατά της εξόρυξης χρυσού στις Σκουριές, του «μαύρου» στην ΕΡΤ 3, του μεσοπρόθεσμου προγράμματος κ.ο.κ.). Τα ευρήματα αυτά συμβαδίζουν με την άποψη της βιβλιογραφίας για την προτίμηση των γυναικών σε διαμαρτυρίες, καταλήψεις και μη συμβατικές μορφές δράσης. Ενισχύεται επίσης η άποψη της συμμετοχής των γυναικών στην κοινωνία πολιτών ως μέσο για την επίτευξη κάποιου σκοπού σε αντίθεση με τη συμμετοχή ως αυτοσκοπό, που αποτελεί κίνητρο των ανδρών. Φαίνεται ότι οι άνδρες δεν διστάζουν να ενταχθούν σε διεργασίες καθορισμού των αιτημάτων της κινητοποίησης, ενώ οι γυναίκες ταυτίζονται περισσότερο με αυθόρμητες αλλά οριοθετημένες διαμαρτυρίες με συγκεκριμένο σκοπό.

Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η έρευνα ανέδειξε σημαντικές διαφοροποιήσεις ανάμεσα στις οργανώσεις με βάση την κατά φύλο συμμετοχή. Οι διαφοροποιήσεις αυτές είναι ενδεικτικές της σύνδεσης του φύλου με το αντικείμενο των οργανώσεων, την εσωτερική οργάνωση των ομάδων, τη δράση τους και τον τρόπο ανταπόκρισης στην οικονομική κρίση, καθιστώντας τη συμπερίληψη αυτής της μεταβλητής σημαντική κατά τη μελέτη της κοινωνίας πολιτών και απαραίτητη για την εξαγωγή συμπερασμάτων ουδέτερων ως προς το φύλο.

7.5. Νέες, εναλλακτικές, δημοκρατικές οργανώσεις με αντισυμβατική δράση

Λένε ότι οι δύσκολοι καιροί απαιτούν δύσκολα μέτρα. Τα ευρήματα της έρευνας αρχείων υποδεικνύουν τη μείωση κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης της ίδρυσης παραδοσιακών, τυπικών οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών, ιδιαίτερα δε οργανώσεων που απευθύνουν αιτήματα προς το κράτος. Ταυτόχρονα τα ευρήματα της πρωτογενούς έρευνας μέσω των συνεντεύξεων αναδεικνύουν την τάση ίδρυσης νέων οργανώσεων την περίοδο αυτή, οι οποίες δεν ενδύονται νομικό τύπο. Πολλές δε από τις νέες οργανώσεις ιδρύθηκαν με αφορμή την οικονομική κρίση.

Οι οργανώσεις αυτές διαφοροποιούνται ποικιλοτρόπως από τις παραδοσιακές οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών: κατ' αρχάς θέτουν εαυτόν εκτός της σχέσης με το κράτος, υπό την έννοια ότι δηλώνουν πως δεν επιδιώκουν καμία διαβούλευση με αυτό, ενώ ταυτόχρονα αρνούνται και κάθε είδους οικονομική σχέση μαζί του. Είτε ανήκουν στην κατηγορία των εναλλακτικών πολιτικών και οικονομικών χώρων (Καβουλάκος και Γκριτζάς 2015) είτε αποτελούν τυπικές οργανώσεις εμποτισμένες με την ιδεολογία των κοινών [commons] (Κιουπκιολής 2015), η πλειοψηφία των οργανώσεων δηλώνει ότι δεν επιθυμεί χρηματοδότηση ούτε από το κράτος ούτε από κονδύλια της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ο λόγος που αρνούνται αυτή τη σχέση είναι η συνειδητή απόρριψη του παραδοσιακού μοντέλου της κοινωνίας πολιτών και η στροφή προς νέους τρόπους εξυπηρέτησης των συμφερόντων των μελών τους. Λειτουργούν με περιορισμένους πόρους και για την κάλυψη των αναγκών τους βασίζονται στην αυτο-οργάνωση και την αλληλοβοήθεια, ενώ πολλές φορές στοχεύουν στην αλλαγή του τρόπου διαχείρισης της καθημερινότητας με στόχο τη μείωση των οικονομικών αναγκών των μελών τους.

Ωστόσο το ότι οι οργανώσεις αυτές αρνούνται κάθε σχέση με το κράτος, δεν σημαίνει ότι δεν διατυπώνουν αιτήματα. Τα αιτήματά τους όμως δεν είναι πάντα άμεσα και συγκεκριμένα και δεν περιορίζονται στην απαίτηση ικανοποίησής τους από το κράτος, αντιθέτως στοχεύουν στην ικανοποίηση με ίδια μέσα ή εκφράζονται έμμεσα. Παρότι δε αυτά φαίνονται με μια πρώτη ματιά υλιστικά, περιέχουν πολλές φορές μετα-υλιστικές αξίες όπως η άμεση δημοκρατία, η προστασία του περιβάλλοντος και των φυσικών πόρων, το δικαίωμα σε δημόσια αγαθά, η αλληλεγγύη. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Κίνησης 136 κατά της ιδιωτικοποίησης του νερού. Δεν πρόκειται για το δικαίωμα σε νερό, αλλά για το αίτημα να παραμείνει το νερό δημόσιο αγαθό, την απόρριψη της ιδιωτικοποίησης

των «κοινών». Ταυτόχρονα η εν λόγω οργάνωση δεν περιορίζεται στο να αντιτίθεται σε κάθε απόπειρα ιδιωτικοποίησης της Ε.Υ.Α.Θ., αλλά επιδιώκει την εξοικονόμηση των πόρων μέσω ιδιωτών και συνεταιρισμών για την εξαγορά του μεριδίου της εταιρείας σε περίπτωση που αυτή δημοπρατηθεί. Ένα άλλο παράδειγμα είναι το Ανοιχτό Δίκτυο για την απευθείας διάθεση προϊόντων, μια μορφή δικτύωσης μεταξύ μικρών παραγωγών στη Θεσσαλονίκη, το οποίο σταμάτησε τη λειτουργία του πρόσφατα, μετά τη διαπίστωση ότι τα μέλη του δεν μοιράζονταν τις αξίες της άμεσης δημοκρατίας, της κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας και της οικολογίας.

Οι συσσωματώσεις αυτές δείχνουν να δραστηριοποιούνται και σε ευρύτερες κινήσεις διαμαρτυρίας, όπως το κίνημα των «Αγανακτισμένων» και λοιπές διαμαρτυρίες ενάντια σε συγκεκριμένες πολιτικές. Έτσι πολλές από αυτές τις ομάδες έλαβαν μέρος σε συγκεντρώσεις για το «μαύρο» στην ΕΡΤ, εναντίον των μεταλλείων στις Σκουριές, κατά του μεσοπρόθεσμου προγράμματος κ.ο.κ. Συμμετέχουν εκεί ως συλλογικότητες, γεγονός που θα μπορούσε να θεωρηθεί ως μια μορφή απεύθυνσης προς το κράτος για την υπεράσπιση των αρχών τους και για διαμαρτυρία κατά συγκεκριμένων δημόσιων πολιτικών. Με αυτόν τον τρόπο φαίνεται ότι υπάρχει μια έμμεση απεύθυνση προς το κράτος, ακόμη και εάν οι οργανώσεις την αρνούνται, και ένα αίτημα το οποίο επιχειρούν να ικανοποιήσουν με δικά τους μέσα.

Αξίες όπως αυτή της άμεσης δημοκρατίας αντανακλώνται και στον τρόπο λειτουργίας των ομάδων: πολλές επιδιώκουν να λαμβάνουν τις αποφάσεις με συναίνεση ή μέσω διευρυμένων πλειοψηφιών από τις γενικές συνελεύσεις τους. Λειτουργούν επίσης στη βάση ισόρροπης συμμετοχή ανδρών και γυναικών στα όργανα λήψης των αποφάσεών τους ή με μεγαλύτερη συμμετοχή γυναικών στον οργανωτικό τους πυρήνα, κάτι που αποκλίνει πολύ από το παλαιότερο πρότυπο των παραδοσιακά ανδροκρατούμενων διοικητικών συμβουλίων σε σωματεία. Πολλές από αυτές προσπαθούν να χτίσουν ένα κόσμο διαφορετικό *εδώ και τώρα* υιοθετώντας πρακτικές προεικονιστικής πολιτικής.

Τα μέσα που χρησιμοποιούν είναι συχνά αντισυμβατικά και κινούνται κάποιες φορές στα όρια ή και εκτός του νόμου· η έλλειψη νομικής προσωπικότητας σε αυτές τις περιπτώσεις διευκολύνει τη δράση των ομάδων, καθώς αυτές δεν μπορούν να διωχθούν ως νομικά πρόσωπα και τα μέλη τους δεν μπορούν να διωχθούν ποινικά για τη διοργάνωση παράνομων δράσεων. Τα παράλληλα νομίσματα, η γυμνή ποδηλατοδρομία, η μη χρήση εισιτηρίου στο λεωφορείο και η άρνηση πληρωμής

διοδίων σίγουρα δεν θα ήταν εφικτά για ένα σωματείο ή μια αστική εταιρεία που διαθέτει νόμιμους εκπροσώπους. Η δράση στα όρια της νομιμότητας παρέχει στις ομάδες ευελιξία και ταχύτητα απόκρισης, κάτι που δεν διαθέτουν συνήθως οι τυπικές ομάδες, οι οποίες υποχρεούνται να λειτουργούν μέσω διοικητικών συμβουλίων. Επιπλέον διευκολύνει την καταστρατήγηση μέτρων πολιτικής στα οποία αντιτίθεται η ομάδα, όπως για παράδειγμα την αύξηση του αντιτίμου των διοδίων στις εθνικές οδούς. Από την άλλη πλευρά τέτοια μέσα αντίδρασης καθιστούν τις ομάδες ευάλωτες στην ποινικοποίηση της δράσης τους από το κράτος, η οποία μπορεί να οδηγήσει στη διάλυση της ομάδας, όπως συνέβη με τις άτυπες οργανώσεις «Επιβάτες Θεσσαλονίκης» και «Διόδια Στοπ», των οποίων η δράση μειώθηκε αισθητά μετά από τις αντίστοιχες νομοθετικές ρυθμίσεις.

Παρότι οι ομάδες δεν επιδιώκουν σε θεωρητικό επίπεδο σχέση με το κράτος, πολλές από αυτές διατηρούν στενή σχέση με κόμματα της Αριστεράς. Με την άνοδο του ΣΥΡΙΖΑ στην εξουσία, η οποία συνέβη μετά την ολοκλήρωση της έρευνας, παραμένει υπό συζήτηση εάν η στάση της ανεξαρτησίας και της μη συνδιαλλαγής από την πλευρά των ομάδων διατηρήθηκε ή εάν δημιουργήθηκαν τυπικά ή άτυπα κανάλια επικοινωνίας. Παράδειγμα αποτελεί η τοποθέτηση του μέλους που εκπροσώπησε την «Ανοιχτή Συνέλευση Κατοίκων Ευζώνων/Φαλήρου/Σχ. Τυφλών» κατά τη διάρκεια της παρούσας έρευνας, ως ειδικού συμβούλου στρατηγικού σχεδιασμού του Πρωθυπουργού. Αποτελεί ερευνητικό ερώτημα η στάση των οργανώσεων έναντι του κράτους μετά το 2015, ιδιαίτερα εκείνων που πρόσκεινται φιλικά προς τον ΣΥΡΙΖΑ. Σε τοπικό επίπεδο η σχέση των ομάδων με τον Δήμο είναι περισσότερο συνεργατική, καθώς η παρούσα διοίκηση του Δήμου αναγνωρίζει, αποδέχεται και πολλές φορές ενισχύει όσες οργανώσεις, άτυπες ή τυπικές, μοιράζονται κοινούς σκοπούς με εκείνη. Αποτελεί επιπλέον ερώτημα εάν η συνεργασία αυτή τελεί διέπεται από κομματικά κριτήρια ή άλλους περιορισμούς.

Εν κατακλείδι θα μπορούσαμε να σημειώσουμε ότι η ανάπτυξη των άτυπων οργανώσεων, σηματοδοτεί την είσοδο νέων δρώντων στην αρένα της κοινωνίας πολιτών, ενώ, σε όρους Gramsci, η πάλη για την πολιτιστική ηγεμονία εκφράζεται μέσω της ανταγωνιστικής σχέσης των παραδοσιακών οργανώσεων με τις νέες εναλλακτικές οργανώσεις, οι οποίες κομίζουν μια νέα αντίληψη τόσο για την εθελοντική οργάνωση, όσο και για τους κοινωνικούς δεσμούς, τη λειτουργία της αγοράς και του κράτους εν γένει.

Αυτό που καθίσταται εμφανές είναι ότι η έως τώρα άποψη σχετικά με την

«αδυναμία» της κοινωνίας πολιτών θα πρέπει να επαναπροσδιοριστεί. Η κρίση αποτέλεσε εφαλτήριο για την ανάδειξη νέων πτυχών της κοινωνίας πολιτών ως προς τη μορφή, τη λειτουργία και τη σχέση τους με το κράτος. Το πώς αυτές θα εξελιχθούν, μετασχηματιστούν και εάν θα επιβιώσουν χωρίς αλλαγή στα χαρακτηριστικά τους είναι ένα ερώτημα προς απάντηση.

Αντί επιλόγου. Ανοιχτά ερωτήματα και αναζητήσεις

Η κοινωνία πολιτών είναι ένας χώρος, όπου συναντώνται μια σειρά από δρώντες-οργανώσεις με πλήθος σκοπών, ποικίλη διάρκεια, διαφορές ως προς τα οργανωσιακά χαρακτηριστικά, τη λειτουργία και τη σύνθεση. Η έννοια και το μέγεθός της διαφοροποιούνται ανάλογα με το θεωρητικό μοντέλο και τη μέθοδο ποσοτικοποίησης που θα χρησιμοποιήσει ο ερευνητής. Στην παρούσα διατριβή υιοθετήθηκε ένα διασταλτικό κριτήριο για την έννοια της κοινωνίας πολιτών, στην οποία περιλήφθηκαν σειρά συσσωματώσεων με μόνο κριτήριο την ύπαρξη κάποιων ορίων, μιας εσωτερικής δομής, διάρκειας και τη δυνατότητα τα μέλη τους να γίνονται αντιληπτά ως τέτοια. Είναι όμως σαφές ότι η έρευνα μπορεί να απεικονίσει μόνο ένα μικρό μέρος του μωσαϊκού της κοινωνίας πολιτών, να ρίξει φως σε πολύ συγκεκριμένες τάσεις και αλληλεπιδράσεις που σχετίζονται με τα ερευνητικά ερωτήματα.

Η βασική υπόθεση εργασίας πάνω στην οποία στηρίχθηκε η διατριβή αφορούσε τον μετασχηματισμό της κοινωνίας πολιτών, ιδιαίτερα των οργανώσεων που διαθέτουν αιτήματα, κατά την περίοδο της κρίσης. Όπως αναλύθηκε ανωτέρω, τα ευρήματα ανέδειξαν μια τάση μείωσης στις ιδρύσεις τυπικών, παραδοσιακών οργανώσεων και διοχέτευσης της δυναμικής της κοινωνίας πολιτών σε άλλες, εναλλακτικές και πολλές φορές άτυπες μορφές οργανώσεων. Λόγω αλλαγής της αρμοδιότητας των πρωτοδικείων, όπου καταχωρούνται τα σωματεία, καθίσταται δύσκολη η παρακολούθηση της πτώσης του ρυθμού ίδρυσης σωματείων για τα επόμενα χρόνια. Θα αποτελούσε ωστόσο ενδιαφέρον εγχείρημα η συγκέντρωση όλων των στοιχείων από τα επιμέρους αρχεία για την εξέταση των μεταβολών στις ιδρύσεις και η συσχέτισή τους με τα ποσοστά ανεργίας, όπως επίσης ο εμπλουτισμός του δείγματος με τις αστικές μη κερδοσκοπικές εταιρείες, που αποτελούν την άλλη μορφή τυπικών οργανώσεων, για την παροχή μιας συνολικής εικόνας όσον αφορά τις τυπικές οργανώσεις.

Επιπροσθέτως θα ήταν ενδιαφέρουσα η διερεύνηση της εξέλιξης των οργανώσεων που έλαβαν μέρος στην πρωτογενή έρευνα. Διατηρήθηκε η δυναμική τους; Εξακολουθούν να υφίστανται; Αυξήθηκαν περαιτέρω τα μέλη τους; Μεταβλήθηκαν τα αιτήματά τους; Η παρακολούθηση καθίσταται ακόμη πιο απαιτητική στην περίπτωση των άτυπων οργανώσεων, καθώς είναι δυσχερέστερος ο εντοπισμός των βασικών μεταβολών τους. Είναι πιθανό κάποιες από αυτές να

συνενώθηκαν μεταξύ τους, να καταργήθηκαν πλήρως ή να μετατράπηκαν σε τυπικές οργανώσεις με καταστατικό. Ακριβώς επειδή είναι άτυπες, οι οργανώσεις αυτές από τη μία πλευρά τεκμαίρεται ότι έχουν πραγματική δράση, ειδάλλως δεν έχουν λόγο ύπαρξης, από την άλλη πλευρά έχουν τη δυνατότητα να μετασχηματίζονται με μεγαλύτερη ευκολία.

Αυτό που επίσης έγινε κατανοητό από την έρευνα είναι η σημασία του διαχωρισμού μεταξύ τυπικών και άτυπων οργανώσεων για την κατανόηση της λειτουργίας της κοινωνίας πολιτών. Ακολουθώντας τη βιβλιογραφία περί «αφανούς» και «άτυπης» κοινωνίας πολιτών, ο διαχωρισμός αυτός φάνηκε στην αρχή να εξυπηρετεί μεθοδολογικούς σκοπούς, καθώς η άτυπη κοινωνία πολιτών παρουσιάζεται να λειτουργεί συμπληρωματικά προς την τυπική. Ωστόσο κατά την πορεία της μελέτης διαπιστώθηκε ότι η άτυπη κοινωνία πολιτών αποτελεί ανεξερεύνητο πεδίο, μια τάση, έναν εναλλακτικό τρόπο οργάνωσης της κοινωνίας πολιτών, η οποία λειτουργεί πολλές φορές ανταγωνιστικά προς την τυπική, ιδίως κατά τα τελευταία χρόνια, τα οποία ταυτίζονται με την περίοδο της κρίσης. Παρέχει διαφορετικό πλαίσιο λειτουργίας, νέο «οπλοστάσιο» δράσεων και κομίζει πολλές φορές νέες αντιλήψεις σχετικά με τα αιτήματα και τη λειτουργία της κοινωνίας πολιτών. Στο διαφορετικό αυτό πλαίσιο φάνηκε στη συνέχεια ότι εντάχθηκαν και άλλες, τυπικές οργανώσεις και έτσι ο διαχωρισμός μεταξύ τυπικών και άτυπων οργανώσεων με την εξέλιξη της έρευνας μεταβλήθηκε σε διάκριση μεταξύ παραδοσιακής και εναλλακτικής κοινωνίας πολιτών, με τη δεύτερη να είναι ευρύτερη της «άτυπης» κοινωνίας πολιτών. Παρατηρείται δηλαδή ότι και τυπικές οργανώσεις, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τις Κοινωνικές Συνεταιριστικές Επιχειρήσεις, υιοθετούν πρακτικές όπως αμεσοδημοκρατικές διαδικασίες λήψης αποφάσεων, ισότιμη συμμετοχή ανδρών και γυναικών στον οργανωτικό τους πυρήνα, αντιπολιτευτική στάση, μη συμβατικά μέσα δράσης, διεκδίκηση δημόσιων χώρων και αγαθών και αυτο-οργάνωσης. Θα λέγαμε ότι η άτυπη κοινωνία πολιτών «μπόλιασε» την τυπική με νέες αντιλήψεις, λειτουργίες και μεθόδους.

Μία από αυτές τις αντιλήψεις συνδέεται με τη μετάλλαξη των αιτημάτων, η οποία αντανακλά και την υιοθέτηση μιας περισσότερο σύνθετης σχέσης με το κράτος από ό,τι η παραδοσιακή σχέση της απεύθυνσης αιτημάτων απευθείας προς αυτό και η προσδοκία συμμετοχής στη διαδικασία λήψης αποφάσεων. Κατά τη διάρκεια της έρευνας εντοπίστηκαν αιτήματα περισσότερο αφηρημένα και μεταυλιστικά, με αποτέλεσμα την αρχική δυσκολία προσδιορισμού τους ή συγκεκριμένης

απόδοσής τους πέρα από ένα γενικό αίτημα για «αλλαγή». Τα αιτήματα αυτά συχνά ενέχουν και τρόπους επίλυσής τους, οι οποίοι δεν εξαρτώνται άμεσα και οπωσδήποτε από το κράτος. Η απεύθυνσή τους φαίνεται να διαχέεται σε περισσότερους αποδέκτες, όπως για παράδειγμα στα μέλη της οργάνωσης, τα οποία φροντίζουν για την ικανοποίηση των σκοπών της· και η αυτο-οργάνωση αυτή αποτελεί τρόπο διαμαρτυρίας και ταυτόχρονα επίλυσης του προβλήματος *εδώ και τώρα*, χωρίς ωστόσο η επίλυση αυτή να είναι συμπληρωματική προς τις λειτουργίες του κράτους. Φαίνεται ότι η παραδοσιακή κατηγοριοποίηση της σχέσης κράτους-οργανώσεων σε συμπληρωματική, ουδέτερη και αντιπολιτευτική δεν επαρκεί για να ερμηνεύσει τέτοια φαινόμενα, ενώ αποτελεί υπόθεση εργασίας ότι τα αιτήματα αυτά θα συνεχίσουν να γίνονται όλο και πιο αφηρημένα, προς την κατεύθυνση της οριστικής απουσίας τους.

Θα λέγαμε ότι σε αυτό το πνεύμα εντάσσεται και η άρνηση των οργανώσεων να αποκτήσουν τύπο. Τα ευρήματα φανέρωσαν ότι ένα ποσοστό των άτυπων οργανώσεων διαθέτει όλα τα χαρακτηριστικά που θα αναμέναμε από τυπικές οργανώσεις. Ωστόσο το ότι παραμένουν άτυπες δεν υποδηλώνει «αμέλεια» ούτε υποδεικνύει τον προσωρινό χαρακτήρα τους· πρόκειται αντιθέτως για συνειδητή επιλογή, η οποία λαμβάνεται κατά τη συγκρότησή τους. Η ευελιξία, η πρόσβαση σε αντισυμβατικά μέσα δράσης και η άρνηση υπαγωγής στο σχήμα του διαλόγου και της συναλλαγής με το κράτος αποτελούν στοιχεία που οδηγούν σε συνειδητή απόρριψη της απόκτησης σωματειακής ή εταιρικής μορφής. Δεν μιλάμε πλέον για σχέση με το κράτος, αλλά για προσπάθεια αποφυγής/απόρριψη της σχέσης ως ένα από τα βασικά στοιχεία αυτοπροσδιορισμού της ομάδας, ως την πρώτη δράση της, διά της παραλείψεως.

Παρουσιάζονται έτσι διάφορες προκλήσεις για τη θεωρία και την έρευνα και προκύπτουν ποικίλα ερωτήματα προς απάντηση: εάν οι οργανώσεις δεν επιθυμούν να συνομιλήσουν άμεσα με το κράτος, μπορούμε να μιλήσουμε για μια πεπερασμένη λειτουργία η οποία ξεκινάει και τελειώνει εντός της ίδιας της ομάδας; Για οργανώσεις που παράγουν μόνο κοινωνικό κεφάλαιο εσωτερικών «δεσμών» [bonding], ενώ ταυτόχρονα υπονομεύουν την εμπιστοσύνη προς το κράτος, τα κόμματα, τη Βουλή και την Ευρωπαϊκή Ένωση; Ποια είναι η λειτουργία των οργανώσεων αυτών για τη δημοκρατία; Ενδυναμώνει ή αποδυναμώνει την κοινωνία πολιτών μια τέτοια τάση; Είναι τελικά εφικτή η απόδραση από τη σχέση με το κράτος, από τη στιγμή που αυτή, ακόμη και στην αρνητική/ανταγωνιστική μορφή

της, αποτελεί μέρος του αυτοπροσδιορισμού των οργανώσεων; Και στην ουσία της είναι πραγματική ή κινείται σε ένα συμβολικό και θεωρητικό επίπεδο; Θα αποτελούσε δύσκολη αλλά ενδιαφέρουσα πρόκληση η μελέτη της εξέλιξης των αιτημάτων σε εθνικό επίπεδο και η σύνδεσή της με τη διεθνή πρακτική και εμπειρία, καθώς και η ανταπόκριση του κράτους σε αυτό το φαινόμενο.

Αυτό που αναδεικνύεται επίσης είναι η απόσταση της εμπειρίας από τη θεωρητική αντιμετώπιση της κοινωνίας πολιτών ως ενός πεδίου σε άμεση σχέση με το κράτος, μια θεώρηση η οποία τελικά φαίνεται να λειτουργεί ετεροκαθοριστικά και περιοριστικά ως προς τη χαρτογράφηση, μελέτη και ερμηνεία της, τόσο σε διεθνές όσο και σε εθνικό επίπεδο. Διότι ναι μεν το κομματικό και πολιτικό σύστημα «αποίκισε» την κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα με αποτέλεσμα να μην αφήσει χώρο για την ανάπτυξή της, φαίνεται όμως ότι «η φύση βρήκε τον τρόπο» δημιουργώντας νέες μορφές συλλογής και απεύθυνσης αιτημάτων και συλλογικής δράσης πέραν και εκτός της σχέσης αυτής και αναδιαμορφώνοντας τις λειτουργίες και την αντίληψη των ομάδων. Εάν η χαρτογράφηση και η ανάλυση της κοινωνίας πολιτών περιορίζεται στις οργανώσεις που έχουν κάποια απεύθυνση και διασύνδεση με το κράτος, υπό την έννοια της συνεργασίας, της καταγραφής τους από αυτό και ή της τυποποιημένης απεύθυνσης αιτημάτων, τότε η θεωρία στερείται την παρακολούθηση ενός μεγάλου μέρους πρωτοβουλιών από τα «κάτω».

Περαιτέρω η διασταλτική έννοια που υιοθετήθηκε είχε ως αποτέλεσμα τον εντοπισμό μιας μεγάλης σειράς διαφορετικών οργανώσεων, τυπικών και άτυπων. Θα μπορούσε αυτό να καταρρίπτει την επικρατούσα άποψη περί «ασθενούς» ή «αδύναμης» κοινωνίας πολιτών; Και εάν δεν είναι ο αριθμός των ενεργών οργανώσεων μέσα σε μία κοινωνία δείκτης σθένους της κοινωνίας πολιτών, εάν δεν είναι ο τρόπος μετασχηματισμού της και ανταπόκρισης στις απαιτήσεις της περιόδου, είναι τελικά το ποσοστό συμμετοχής των οργανώσεων στη διαδικασία λήψης αποφάσεων και η δυνατότητά της να θέτει αιτήματα στην ημερήσια διάταξη το μόνο κριτήριο για την αναγνώριση μιας «ζωντανής» και «αποτελεσματικής» κοινωνίας πολιτών; Θα λέγαμε ότι μια τέτοια αντίληψη είναι και πάλι απότοκος του ετεροκαθορισμού της κοινωνίας πολιτών από τη σχέση της με το κράτος. Θα αποτελούσε ενδιαφέρον ζητούμενο η αποτίμηση της κοινωνίας πολιτών χωρίς κεντρικό άξονα τη σχέση αυτή.

Από την άλλη πλευρά διατηρείται ως περαιτέρω ερώτημα η ανταπόκριση του κράτους στις νέες, εναλλακτικές μορφές οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών. Οι

νέες οργανώσεις και ιδιαίτερα οι άτυπες διαθέτουν πέρα από τη δυναμική τους και ένα στοιχείο που τις καθιστά ευάλωτες, καθώς τα αντισυμβατικά μέσα τους μπορούν να χρησιμοποιηθούν από το κράτος ως τρόποι υποτίμησης των σκοπών τους και περιθωριοποίησής τους. Ταυτόχρονα η άρνηση ταύτισής τους με κόμματα μπορεί να κινητοποιήσει διάφορα από αυτά, ιδιαίτερα δε κόμματα της αντιπολίτευσης, στην προσπάθεια της εκμετάλλευσης της δράσης τους. Για παράδειγμα ο ΣΥΡΙΖΑ, από τη θέση της αντιπολίτευσης, στάθηκε πολλές φορές πίσω από τις οργανώσεις αυτές και τις ενίσχυσε σφετεριζόμενος τη φωνή τους. Τι συνέβη όταν το κόμμα αυτό ανέβηκε στην εξουσία; Ποια κανάλια, άμεσα ή έμμεσα διαμορφώθηκαν ανάμεσα στην κυβέρνηση και τις οργανώσεις αυτές; Η παρούσα διατριβή μόνο ακροθιγώς υπεισήλθε στο κομμάτι αυτό, το οποίο παραμένει ανοιχτό και προς μελλοντική έρευνα τόσο για την πλευρά του κράτους (κόμματα, κυβέρνηση) όσο και για την πλευρά των οργανώσεων, που ευαγγελίζονται την ανεξαρτητοποίησή τους από αυτό.

Ένα άλλο συμπέρασμα της παρούσας διατριβής είναι ότι η οικονομική κρίση λειτούργησε ως καταλύτης για την ανάδειξη πλήθους νέων τάσεων στην κοινωνία πολιτών. Όπως και σε μια σειρά μελετών για την ελληνική κοινωνία πολιτών, (Σωτηρόπουλος 2014, Σημίτη 2014, Καβουλάκος & Γκριτζάς 2015, Huliaras 2014) η κρίση θεωρήθηκε ορόσημο, μετά από το οποίο η κοινωνία πολιτών έδειξε να μετασχηματίζεται προς διάφορες κατευθύνσεις. Γεννάται ωστόσο το ερώτημα εάν υφίσταται μια σχέση αιτίας-αιτιατού ανάμεσα στην κρίση και τις αλλαγές αυτές. Η μήπως θα πρέπει να μιλάμε για μια μακρά διαδικασία εντός της κοινωνίας πολιτών, η οποία εκκινεί πριν από την κρίση και απλώς γίνεται εμφανής ακριβώς αυτή την περίοδο, λόγω της αύξησης των οργανώσεων αλληλεγγύης και της σύμπτωσης συμφερόντων που πλήττονται και τα οποία οδήγησαν σε πολυπληθείς συλλογικές διαμαρτυρίες για τα μέτρα λιτότητας; Ψήγματα συλλογικής δράσης που απέκλιναν από τα πρότυπα της κοινωνίας πολιτών έχουν καταγραφεί σε προηγούμενες περιόδους, όπως αναφέρθηκε στη διατριβή. Μήπως δεν θα έπρεπε να αντιμετωπίζονται αποσπασματικά, αλλά ως μέρη μιας μεγάλης αναδιάταξης της κοινωνίας πολιτών, η οποία ήταν συνεχής, παρέμεινε όμως για πολλούς και διάφορους λόγους αφανής; Μήπως η αντίληψη της «έκρηξης» των συλλογικών κινήσεων οφείλεται όχι μόνο στην κρίση, αλλά και σε άλλους παράγοντες, όπως για παράδειγμα στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης που διευκολύνουν τη δράση και την ορατότητα των οργανώσεων; Μήπως η κοινωνία πολιτών στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης και της Ελλάδας γενικότερα ακολουθεί ευρύτερες τάσεις σε

ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο, που ξεφεύγουν από το στενό όριο της σχέσης αιτίας-αιτιατού με την οικονομική κρίση και εντάσσονται σε μια γενικότερη τάση ανάληψης πρωτοβουλίας «από τα κάτω», μια προσπάθεια αντίδρασης σε ελλείμματα δημοκρατικότητας και αναζήτησης νέων παραδειγμάτων οργάνωσης των κοινωνιών;

Θα λέγαμε ότι μια αντίληψη της κρίσης όχι απλώς ως αφορμή ανάδειξης, αλλά ως αίτιο ανάπτυξης της κοινωνίας πολιτών θα αδικούσε τις οργανώσεις, προσδίδοντάς τους ένα ευκαιριακό πρόσημο, ενώ θα απόκοβε τη μελέτη περίπτωσης της παρούσας διατριβής από τη σχέση της με το γενικότερο οικονομικό και πολιτικό περιβάλλον. Η σύνδεση με την εμπειρική έρευνα σε ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο και υπαγωγή του παραδείγματος της Θεσσαλονίκης στις διεθνείς τάσεις της κοινωνίας πολιτών θα προσέφερε στα ευρήματα και τα συμπεράσματα μια πιο ολοκληρωμένη διάσταση. Ταυτόχρονα η παρακολούθηση του παραδείγματος της Θεσσαλονίκης σε βάθος χρόνου θα έδινε απάντηση σε αυτό το ανοιχτό ερώτημα.

Η παρούσα διατριβή μόνο αποσπασματικά έθιξε ζητήματα φύλου στην κοινωνία πολιτών αναδεικνύοντας και την έλλειψη της σχετικής βιβλιογραφίας. Ένα εύρημα της διατριβής αφορά την αυξημένη συμμετοχή των γυναικών στη διοίκηση των οργανώσεων σε ποσοστά πολύ υψηλότερα από αυτά της συμμετοχής τους στη διοίκηση συλλογικών αποφασιστικών οργάνων της αγοράς και του κράτους. Τις ερμηνείες που δόθηκαν, ακολουθούν μια σειρά από νέα ερωτήματα. Μπορούν τα ευρήματα αυτά να γενικευθούν στο σύνολο της κοινωνίας πολιτών ή περιορίζονται σε νεότερες οργανώσεις; Αποτελεί πράγματι ο τρίτος τομέας χώρο ουδέτερο ως προς το φύλο ή προνομιούχο για τη συμμετοχή των γυναικών, σε αντίθεση με το κράτος και την αγορά; Και, εάν συμβαίνει αυτό, είναι επειδή αίρονται αποκλεισμοί που σχετίζονται με τον κοινωνικό ρόλο των γυναικών, ή είναι –ακριβώς αυτοί οι ρόλοι– που συμβαδίζουν με τους τομείς δράσης της κοινωνίας πολιτών;

Είναι σαφές ότι μια επέκταση της έρευνας για τη συμμετοχή των γυναικών στα όργανα λήψης αποφάσεων πολλών ειδών οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών, ιδίως των άτυπων, θα παρείχε περισσότερη πληροφόρηση για τα ανωτέρω ερωτήματα. Μια τέτοια έρευνα θα συμπληρώνονταν και από στοιχεία για τη συμμετοχή των γυναικών ως απλών μελών στις οργανώσεις, τα οποία θα αναδείκνυαν τυχόν διαφοροποιήσεις στην κατά φύλο συμμετοχή σε τομείς δράσης και σε μορφές οργανώσεων. Με τον τρόπο αυτόν η βιβλιογραφία για την πολιτική συμμετοχή των γυναικών θα εμπλουτιζόταν όσο σε εθνικό, όσο και σε διεθνές επίπεδο, ενώ η βιβλιογραφία για την κοινωνία πολιτών θα συναντούσε το φύλο. Τέλος η περαιτέρω

μελέτη της εσωτερικής δημοκρατίας των οργανώσεων, τόσο ως προς την κατά φύλο συμμετοχή στις αποφάσεις όσο και προς άλλες διαδικασίες εσωτερικής δομής και λειτουργίας, όπως η προσπάθεια διεύρυνσης της απλής πλειοψηφίας στις αποφάσεις, θα συμβάλει στον έλεγχο του κατά πόσον η κοινωνία πολιτών συνιστά προνομιούχο χώρο για τη δημοκρατία.

Τη βασική συμβολή της διατριβής και το μεγαλύτερο τμήμα της αποτέλεσαν οι προσωπικές συνεντεύξεις με τα στελέχη των οργανώσεων, ως εκπροσώπων της. Το στοιχείο της συνομιλίας με φυσικά πρόσωπα κατά τη διαδικασία μελέτης νομικών προσώπων φέρνει στο φως την απόσταση ανάμεσα στις υποκειμενικές απαντήσεις των μελών και τα συμπεράσματα της έρευνας. Κυρίως όμως αναδεικνύει το γεγονός ότι θέτοντας τις οργανώσεις ως μονάδες ανάλυσης τείνουμε καμιά φορά να ξεχνάμε ότι δεν είναι τίποτα άλλο από ενώσεις προσώπων, τα οποία συναθροίζονται γύρω από έναν κοινό σκοπό με διαφορετικά κίνητρα και επιδιώξεις. Οι οργανώσεις μπορεί να διαφέρουν μεταξύ τους σε διάφορα στοιχεία, όπως αναδείχθηκαν στη διατριβή. Ωστόσο ο κοινός παρονομαστής τους είναι ότι η συμμετοχή σε αυτές και η ιδιότητα του μέλους είναι προαιρετική, εθελοντική και επίκτητη. Ποια είναι όμως τα κίνητρα για τη συμμετοχή σε κάθε είδος οργάνωση και πώς συνδέονται αυτά με το είδος και τη λειτουργία κάθε οργάνωσης; Πώς διαφέρουν οι δεσμοί των μελών μεταξύ τους στις διαφορετικές οργανώσεις; Ποιες εντάσεις παρατηρούνται ανάμεσα στους σκοπούς της οργάνωσης, οι οποίοι μπορεί να αφορούν σε μεταύλιστικά αιτήματα, και στα κίνητρα των μελών που μπορεί να είναι η μείωση των οικογενειακών τους εξόδων; Είναι φανερό ότι τα ερωτήματα αυτά απαιτούν τη σε βάθος εμπειρική μελέτη και ποιοτική ανάλυση των σχέσεων των μελών με την οργάνωση με χρήση εργαλείων της εθνογραφικής έρευνας. Η συνέχεια της παρούσας έρευνας με εστίαση και διεύρυνση στην υποκειμενική εμπειρία των μελών, ένα μέρος της οποίας καταγράφηκε στις συνεντεύξεις, θα παρείχε βαθύτερη γνώση για τους λόγους που κινητοποιούν τους συμμετέχοντες σε δράση και ακολούθως για τον χαρακτήρα και τη δράση των οργανώσεων.

Και ενώ οι εμπειρικές έρευνες συνήθως ακολουθούν είτε τις οργανώσεις είτε τα μέλη ως μονάδα ανάλυσης, ένα ενδιαφέρον ερώτημα που προέκυψε κατά τη διάρκεια της έρευνας είναι η ύπαρξη μιας ενεργού μειοψηφίας πολιτών, που μετακινείται ανάμεσα σε διάφορες οργανώσεις ή μετέχει σε περισσότερες από μία, σε αντίθεση με την πλειοψηφία των πολιτών που παραμένουν απαθείς για τα ζητήματα που τους αφορούν. Στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης είναι αλήθεια ότι

συγκεκριμένα πρόσωπα φάνηκαν ως βασικά στελέχη σε σειρά ομοειδών οργανώσεων, που αφορούν στην αντίθεση σε φόρους, εισιτήρια και διόδια, αλλά και τυπικών, ιδιαίτερα όσον αφορά το συνεταιριστικό εγχείρημα ή τις κινήσεις για τη χρήση του δημόσιου χώρου. Είναι πιθανή η ύπαρξη μιας τέτοιας μειοψηφίας που ανακυκλώνεται ανάμεσα στις οργανώσεις της πόλης σηκώνοντας το βάρος της δράσης της κοινωνίας πολιτών; Ποια θα ήταν τα χαρακτηριστικά των «ενεργών πολιτών»; Θα συνδέονταν μια απόδειξη αυτής της υπόθεσης εργασίας με μικρότερο ή μεγαλύτερο σθένος για την κοινωνία πολιτών της πόλης; Τα χαρακτηριστικά της πόλης, όπως αναφέρθηκαννωρίτερα, αλλά και η ύπαρξη μεγάλου αριθμού άτυπων οργανώσεων καθιστούν ευκολότερη την εμπλοκή σε περισσότερες από μια ομάδες. Ωστόσο ο μεγάλος αριθμός οργανώσεων δυσχεραίνει τον εντοπισμό μιας τέτοιας μειοψηφίας. Όσον αφορά την περίπτωση της Θεσσαλονίκης μια τέτοια εξέταση φαίνεται κατ' αρχάς ότι θα ήταν ιδιαίτερα απαιτητική σε πόρους· ωστόσο τα ερωτήματα που εγείρονται μπορούν να αξιοποιηθούν σε μελλοντικές μελέτες για τη δράση της κοινωνίας πολιτών.

Τέλος είναι φανερό ότι η παρούσα διατριβή κατέληξε σε ευρήματα και συμπεράσματα για τη συγκεκριμένη μελέτη περίπτωσης σε ένα περιβάλλον με ιδιαίτερα κοινωνικά, πολιτικά και οικονομικά χαρακτηριστικά. Είναι όμως δυνατόν να γενικευθούν τα ευρήματα και τα συμπεράσματα αυτά σε εθνικό επίπεδο; Είναι τα χαρακτηριστικά των οργανώσεων, οι τάσεις οι οποίες διακρίνονται και οι σχέσεις με το κράτος, εν ολίγοις είναι το παράδειγμα της κοινωνίας πολιτών στη Θεσσαλονίκη, παράδειγμα της κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα;

Θα λέγαμε ότι από μία άποψη το σύνθετο περιβάλλον της Θεσσαλονίκης, έτσι όπως αυτό αναλύθηκε στο οικείο κεφάλαιο, συνδυάζει ως ένα ποσοστό πολλά από τα χαρακτηριστικά των αστικών και ημι-αστικών περιοχών της Ελλάδας. Το γεγονός αυτό δεν είναι από μόνο του ικανό να αποδείξει ότι το σύνολο των ευρημάτων αφορά περισσότερες περιοχές της Ελλάδας. Για την εξέταση αυτής της υπόθεσης θα ήταν αναγκαία η επανάληψη μια τέτοιας έρευνας σε μεγαλύτερο γεωγραφικό δείγμα σε όλη την επικράτεια και η περαιτέρω συνομιλία της μελέτης με σειρά ερευνών που αφορούν την κοινωνία πολιτών στην Αθήνα και την περιφέρεια την περίοδο της κρίσης.

Όσον αφορά το βασικό ερώτημα της διατριβής, δηλαδή την ερμηνεία της άνηθης της κοινωνίας πολιτών στη Θεσσαλονίκη, η απάντηση θα μπορούσε να διαφέρει ως προς τα σημεία ανάλογα με τη γεωγραφική περιοχή. Φαίνεται λοιπόν,

ότι η έντονη παρουσία του κράτους συμβάλει καταρχήν στην ανάπτυξη παραδοσιακών οργανώσεων όπως τυπικές οργανώσεις διαμεσολάβησης, ομάδες συμφερόντων κ.ο.κ με απεύθυνση στο κράτος. Την ίδια στιγμή όμως, η αδυναμία του κράτους να ικανοποιήσει τις ανάγκες των πολιτών ενισχύει την κουλτούρα αυτο-οργάνωσης και οδηγεί στην ανάπτυξη εναλλακτικών μορφών οργανώσεων, οι οποίες είναι κυρίως άτυπες, δεν επιθυμούν σχέσεις συναλλαγής ή συνεργασία με το κράτος, έχουν αντιπολιτευτική δράση, επιδιώκουν τη διεύρυνση της συμμετοχής των μελών τους στις αποφάσεις και ενθαρρύνουν την ισότιμη συμμετοχή ανδρών και γυναικών στο διοικητικό τους πυρήνα. Την περίοδο της κρίσης, η τάση αυτή φαίνεται να επικρατεί και να επηρεάζει ένα μεγάλο μέρος των οργανώσεων της πόλης, τυπικών και άτυπων, συντείνοντας σε μία «έκρηξη» της κοινωνίας πολιτών.

Η ερμηνεία αυτή, που βασίζεται στα βασικά συμπεράσματα της έρευνας, όπως η ανάδυση νέων τάσεων στις οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών, έτσι όπως αναλύθηκαν στη διατριβή, φαίνεται να υπερβαίνουν το στενό γεωγραφικό πλαίσιο της μελέτης περίπτωσης ιδιαίτερα όσον αφορά την περίοδο της κρίσης.

Πιο συγκεκριμένα, τα συμπεράσματα της έρευνας θα μπορούσαν να γενικευθούν σε εθνικό επίπεδο ως προς τα εξής βασικά σημεία: κατά πρώτον την υπέρβαση του στερεοτυπικού διπόλου «υπερτροφικό κράτος-αδύναμη κοινωνία πολιτών», καθώς αναδείχθηκαν δυναμικές όψεις της κοινωνίας πολιτών, οι οποίες τείνουν να «μπολιάζουν» και τις ήδη υφιστάμενες οργανώσεις. Το γεγονός δηλαδή ότι οι οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών φαίνεται να υπερβαίνουν τις παραδοσιακές αιτίες που εμπόδισαν την ανάπτυξή της και έχουν αναπτύξει νέες μορφές δράσης και συγκρότησης, που κατά την περίοδο της κρίσης έγιναν ιδιαίτερα ορατές.

Στη συνέχεια ως προς την ανάγκη περαιτέρω εμβάθυνσης και εξαγωγής σχετικοποιημένων συμπερασμάτων για τη σχέση της κοινωνίας πολιτών με το κράτος, η οποία θα πρέπει να γίνεται αντιληπτή ως μια επιλογή των οργανώσεων που καθορίζει τον τρόπο δράσης τους και αποτελεί ένα από τα δομικά χαρακτηριστικά τους, χωρίς να είναι το μόνο.

Περαιτέρω ως προς τη σημασία της άτυπης και εναλλακτικής κοινωνίας πολιτών, η οποία δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται ως παροδικό φαινόμενο ή ως αυθόρμητη συλλογική δράση, αλλά ως μια παράλληλη μορφή κοινωνίας πολιτών και μια διαφορετική μορφή σχέσης με το κράτος, η οποία φαίνεται να διαδίδεται την περίοδο της κρίσης. Επίσης αναφορικά με την ανάδειξη της κοινωνίας πολιτών ως προνομιούχο χώρο, όπου επικρατούν δημοκρατικές συνθήκες λήψης αποφάσεων και

ισότιμης συμμετοχής ανδρών και γυναικών.

Τέλος σε συμφωνία με το μεγαλύτερο μέρος των αναλύσεων για την κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα αναδεικνύεται η ανάγκη περαιτέρω εμπειρικής μελέτης σε βάθος σχετικά με τις διαφορετικές όψεις της κοινωνίας πολιτών στη χώρα, με ιδιαίτερη σύνδεση με το κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον της έρευνας, αλλά και η ανάγκη συνομιλίας με παρόμοιες μελέτες σε ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο.

Βιβλιογραφία

Α. Ξενόγλωσση

- Andersen, R., J. Curtis & E. Grabb (2006). “Trends in Civic Association Activity in Four Democracies: the special Case of Women in the United States”, *American Sociological Review* 71 (3): 376-400.
- Andronikidou, A. & I. Kovras (2012). “Cultures of Rioting and Anti-Systemic Politics in Southern Europe”, *West European Politics*, 35 (4): 707-725.
- Anheier, H.K. (2004). *Civil society: measurement, evaluation, policy*, London: Earthscan.
- Anheier, H.K. (2005). “Measure for Measure: A commentary on Heinrich and the state of civil society indicators research”, *Journal of Civil Society*, 1 (3): 241-246.
- Athanassiou, E., M. Kapsali & M. Karagianni (2015). “Citizen’s participation in urban governance in crisis-stricken Thessaloniki (Greece): post-political urban project or emancipatory urban experiments?”, Paper presented at the RC21 International Conference on “The Ideal City: between myth and reality. Representations, policies, contradictions and challenges for tomorrow's urban life”, Urbino (Ιταλία) 27-29 Αυγούστου.
- Baker, G. (2002). *Civil Society and Democratic Theory: Alternative Voices*, Routledge Innovations in Political Theory, London: Routledge.
- Barnes, S.H., M. Kaase et al. (1979). *Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies*, Beverly Hills: Sage.
- Berman, S. (1997). “Civil Society and the Collapse of the Weimar Republic”, *World Politics*, 49 (3): 401-429.
- Beyes, T. & U. Jäger (2005). “Commentary on Hasenfeld & Gidron: ‘Understanding multi- purpose hybrid voluntary organizations’”, *Journal of Civil Society*, 1 (2): 117-119.
- Booth, J.A., & Richard P.B (1998). “Civil society and political context in Central America”, *American Behavioral Scientist*, 42: 33-46.
- Boudourides, M. & I.A. Botetzagias (2007). “Networks of protest on global issues in Greece 2002-2003”, στο D. Purdue (επιμ.), *Civil Society and Social Movements*, London-New York: Routledge.
- Brehm, J. & W. Rahn (1997). “Individual-level evidence for the causes and consequences of social capital”, *American Journal of Political Science*, 41(3): 999-1023.

- Chambers, S. & W. Kymlicka (2002). *Alternative conceptions of civil society*, Princeton: Princeton University Press.
- CIVICUS (2016). State of Civil Society Report 2016, <http://www.civicus.org/documents/reports-and-publications/SOCS/2016/summaries/SoCS-full-review.pdf>
- Cohen, J.L. & A. Arato ([1994] 1997). *Civil Society and Political Theory*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Coleman, J.S. (1990). *The Foundations of Social Theory*, Cambridge, MA. & London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Council of Europe (2003). Recommendation Rec 2003, 3 of the Committee of Ministers and explanatory memorandum CM 2003 (130) [http://www.coe.int/t/dg3/health/Source/Rec\(2003\)24_en.pdf](http://www.coe.int/t/dg3/health/Source/Rec(2003)24_en.pdf)
- Curtis, J., D. Baer & E. Grabb (2001). “Nations of joiners: explaining voluntary association membership in democratic societies”, *American Sociological Review*, 66(6): 783-805.
- Dalakoglou, D. (2012) “Beyond Spontaneity”, *City: analysis of urban trends, culture, theory, policy, action*, 16 (5), 535-545
- De Nève, D. & T. Olteanu (επιμ.) (2012). *Politische Partizipation jenseits der Konventionen*, Berlin: Barbara Budrich Verlag.
- Della Porta, D. & M. Diani ([1998] 2006), *Social Movements: An Introduction*, Malden, MA & Oxford: Blackwell Publishing
- Diamond, L.J. (1994). “Rethinking Civil Society. Towards Democratic Consolidation”, *Journal of Democracy*, 5 (3): 4-17.
- Dibie, R.A. (2008). *Comparative perspectives on civil society*, Lanham: Lexington Books.
- Dixon, D. (2012). “Another Politics’: The Contemporary Anti-Authoritarian Current in the US and Canada”, *Anarchist Studies*, 20 (1): 32-60
- Eastis, C.M. (1998) “Organizational Diversity and the Production of Social Capital”, *American Behavioral Scientist*, 42 (1): 66-77.
- Eckstein, H. (1998). “A Culturalist Theory of Political Change”, *The American Political Science Review*, 82 (3): 789-804.
- Edwards, B. & M.W. Foley (1997). “Escape from Politics? Social theory and the Social Capital debate”, στο των ιδίων (επιμ.), “Social capital, civil society and contemporary democracy”, *American Behavioral Scientist*, 40 (5): 550-561.
- Edwards, B. & M.W. Foley (1998). “Civil society and social capital beyond Putnam”,

- American Behavioral Scientist*, 42 (1): 124-139.
- European Commission (2014). “Boosting equality between women and men in the EU. Key actions and figures”, March, http://ec.europa.eu/justice/gender-equality/files/documents/140303_factsheet_progress_en.pdf
- European Commission (2016). “European NGOs”, http://ec.europa.eu/justice/gender-equality/gender-decision-making/database/civil-society/ngo/index_en.htm
- European Commission (2017). “European social partner organizations”, http://ec.europa.eu/justice/gender-equality/gender-decision-making/database/civil-society/social-partners/index_en.htm
- Fioramonti, L. & A. Fiori (2010). “Civil Society after Democracy: The Evolution of Civic Activism in South Africa and Korea”, *Journal of Civil Society*, 6 (1): 23-38.
- Fischer, N. (2012). “Occupy a museum near you”, Interview to F. Malzacher, 6 November 2011, New York, updated January 2012: <http://truthisconcrete.org/interviews/occupy-a-museum-near-you/#more-40>
- Fisher, J. (2013) *Importing Democracy. The role of NGOs in South Africa, Tajikistan, & Argentina*, Ohio: Kettering Foundation.
- Foley, M.W. & B. Edwards (1996). “The paradox of civil society”, *Journal of Democracy*, 7: 38-53.
- Foley, M.W. & B. Edwards (1998). “Beyond Tocqueville: Civil Society and Social Capital in Comparative Perspective”, *American Behavioral Scientist*, 42(1): 5-20.
- Galaskiewicz, J. (2005). “Comments on Hasenfeld & Gidron: ‘Understanding multi-purpose hybrid voluntary organizations’”, *Journal of Civil Society*, 1 (2): 113-115.
- Gibson, J. L. (2002). “Social Networks, Civil Society, and the Prospects for Consolidating Russia's Democratic Transition”, *American Journal of Political Science*, 45 (1): 51-68.
- Glenn, J.K. (2001). *Framing democracy: civil society and civic movements in Eastern Europe*, Stanford: Stanford University Press.
- Glenn, J.K. (2008). “Framing civil society”, στο B. Jobert & B. Kohler Koch (επιμ.), *Changing Images of Civil Society. From protest to governance*, Oxon: Routledge.
- Gramsci, A. (1999). *Selections from the Prison Notebooks*, μτφρ.-επιμ. Q. Hoare & G. Smith Nowell, London: ElecBook.
- Hall, J.A. (1995). *Civil society: theory, history, comparison*, Cambridge: Polity Press.
- Hall, P. (1999). “Social capital in Britain”, *British Journal of Political Science*, 29(3): 417-461.
- Harris, M. & P. Young (2009). “Developing community and social cohesion through

- grassroots bridge-building: an exploration”, *Policy and Politics*, 37 (4): 517-534.
- Hasenfeld, Y. & B. Gidron (2005). “Understanding multi-purpose hybrid voluntary organisations: The contributions of theories on civil society, social movements and non-profit organizations”, *Journal of Civil Society*, 1 (2): 97-112.
- Heinrich, V.F. (2005). “Studying civil society across the world: Exploring the Thorny issues of conceptualization and measurement”, *Journal of Civil Society*, 1 (3): 211-228.
- Heinrich, V.F. (CIVICUS Association) (2007). *CIVICUS global survey of the state of civil society*. Volume 1, Country profiles Washington: Bloomfield, CT Kumarian Press
- Howard, M.M. (2005). “Conceptual and methodological suggestions for improving cross-national measures of civil society. Commentary on Heinrich”, *Journal of Civil Society*, 1 (3): 229-233
- Howell, J. (2005). *Gender and civil society: transcending boundaries*, London & New York: Routledge.
- Howell, J. (2007). “Gender and Civil Society: Time for Cross-Border Dialogue”, *Social Politics* 14 (4): 415-436.
- Huliaras, A. (2015). “Creating Civic Engagement from the Top: The dynamics of civil society in Greece”, ηλεκτρονική δημοσίευση, διαθέσιμη στο <https://www.uop.gr/images/files/huliaras.pdf>
- Jobert, B. & B. Kohler Koch (2008). *Changing images of civil society 2008: from protest to governance*, Abingdon & New York: Routledge.
- Jones N., C. Malesios, T. Iosifides & C.M. Sophoulis (2008). “Social Capital in Greece: Measurement and comparative Perspectives”, *South European Society and Politics*, 13 (2): 175-193.
- Karamichas, J. (2007). “The Impact of the Summer 2007 Forest Fires in Greece: Recent Environmental Mobilizations, Cyber-Activism and Electoral Performance”, *South European Society and Politics*, 12 (4): 521-533.
- Keane, J. (1988α). *Civil society and the State: new European perspectives*, London: Verso.
- Keane, J. (1988β). *Democracy and civil society: on the predicaments of European socialism, the prospects for democracy and the problem of controlling social and political power*, London: Verso
- Keane, J. (1998). *Civil Society: Old images, new visions*, Cambridge: Polity Press.
- Keane, J. (2003). *Global Civil Society?* Cambridge: Cambridge University Press.

- Keane, J. (2006). *Civil Society. Berlin Perspectives*, New York: Berghahn Books
- Knack, S. (2002). "Social Capital and the Quality of government: Evidence from the States", *American Journal of Political Science*, 46 (4): 772-785.
- Kornetis, K. & H. Kouki (2016). "From the Centre to the Periphery and Back to the Centre: Social Movements Affecting Social Movement Theory in the Case of Greece", στο O. Fillieule & G. Accornero (επιμ.), *Social Movement Studies in Europe. The State of the Art*, New York & Oxford: Berghahn Books.
- Loukidou, K. (2013). "Transformation in Greek civil society during economic crisis: new challenges, new perspectives", GPSG Working Paper 13.
- Loukidou, K. (2014). "New examples of collective action in Greece: challenging the traditional patterns of civil society-state relationship", Paper presented at the 11th ISTR International Conference: Civil Society and the Citizen, Muenster, Germany.
- Lyon, F. & A.L. Humbert (2012). "Gender balance in the governance of social enterprise", *Local Economy* 27(8): 831-845
- Lyrintzis, C. (1984). "Political Parties in Post-Junta Greece: A Case of 'Bureaucratic Clientelism'?", *West European Politics*, 7 (2): 99-118.
- Lyrintzis, C. (2005). "The Changing Party System: Stable Democracy, Contested 'Modernisation'", *West European Politics*, 28 (2): 242-259.
- Maloney, W.A. & J.W. van Deth (επιμ.) (2008). *Civil society and governance in Europe: from national to international linkages*, Cheltenham Northampton MA: Edward Elgar
- McCabe, A., J. Phillimore & L. Mayblin (2010). "'Below the radar' activities and organisations in the third sector: a summary review of the literature", Working Paper 29, Third Sector Research Centre.
- Michnik, A. (1999). "The Rebirth of Civil Society", Public lecture presented at the London School of Economics, 20 October.
- Molyneux, M. (2002). "Gender and the Silences of Social Capital: Lessons from Latin America", *Development and Change*, 33 (2): 167-188
- Muller, E.N. & M.A. Seligson (1994). "Civic Culture and Democracy: the question of causal relationships", *The American Political Science Review*, 88 (3): 635-652.
- Najam, A. (2000). "The Four-C's of Third Sector-Government Relations", *Nonprofit Management & Leadership*, 10 (4): 375-396.
- Neocleous, M. (1996). *Administering Civil Society: Towards a theory of state power*, Basingstoke : Macmillan.
- Norris, P. (επιμ.) (1999). *Critical Citizens: Global Support for Democratic Government*.

- Oxford: Oxford University Press.
- Ostrom, E. (1990). *Governing the COMMONS. The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge: Cambridge University Press
- Pantazidou, M. (2013). "Treading New Ground: A Changing Moment for Citizen Action in Greece", *Development in Action*, 23 (5-6): 755-770.
- Paraskevopoulos, C.J. (1998). "Social capital and the public-private divide in Greek regions", *West European Politics*, 21 (2): 154-177.
- Paraskevopoulos, C.J. (2007). "Social Capital and Public Policy in Greece", Discussion Paper N.9 for the Hellenic Observatory of LSE.
- Paxton, P. (1999). "Is Social Capital Declining in the United States? A Multiple Indicator Assessment", *The American Journal of Sociology*, 105 (1): 88-127.
- Paxton, P. (2002). "Social Capital and Democracy: an interdependent relationship", *American Sociological Review*, 67 (2): 254-277.
- Powell, F. (2007). *The politics of civil society. Big society and small government*, Bristol: The Policy Press.
- Psimitis, M. (2016). 'Relocalization and prefigurative movements as social networks against globalization: the construction of local alternatives to global capitalism', Paper at the 1st International Conference in Contemporary Social Sciences: "Crisis and the Social Sciences: New Challenges and Perspectives", Rethymno, 10 - 12 June 2016
- Purdue, D. (2006). *Civil societies and social movements: potentials and problems*, London: Routledge.
- Putnam, R.D. (1995). "Tuning In, Tuning Out. The Strange Disappearance of Social Capital in America (The Ithiel de Sola Pool Lecture)", *Political Science and Politics*, 28 (4): 664-683.
- Putnam, R.D. (2000). *Bowling Alone: the collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster.
- Putnam, R.D. (2002). *Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society*. Oxford: Oxford University Press.
- Putnam, R.D., R. Leonardi & R.Y. Nanetti (1993). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton: Princeton University Press.
- Randall, V. (1982). *Women & Politics. An international perspective*, London: MacMillan Education LTD.
- Rise, T.W. & J.L. Feldman (1997). "Civic Culture and Democracy from Europe to America", *The Journal of Politics*, 59 (4): 1143-1172.

- Roseblum, N.L. & R.C. Post (2002). *Civil society and government*, Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Salamon, L.M. (1994). "The rise of the non-profit sector", *Foreign Affairs*, 73 (4): 109-122.
- Salamon, L.M. & H.K. Anheier (1996). "The International Classification of Nonprofit Organizations: ICNPO-Revision 1, 1996", *Working Papers of the Johns Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project*, no. 19. Baltimore: The Johns Hopkins Institute for Policy Studies.
- Salamon, L.M. & H.K. Anheier (1999). *The Emerging Nonprofit Sector: an Overview*, Manchester: Manchester University Press.
- Shils, E. (1991). "The virtue of Civil Society", *Government and Opposition*, 26 (1): 3-20.
- Simiti, M. (2016a). "Rage and Protest: The case of the Greek Indignant movement", *Contention: The Multidisciplinary Journal of Social Protest*, 3(2): 33-50.
- Simiti, M. (2016b). Civil Society and the Economy: Greek civil society during the Economic Crisis, Paper presented at the ECPR General Conference in Prague 7 September 2016, forthcoming in *Journal of Civil Society*.
- Skocpol, T. (2003). *Diminished Democracy: From Membership to Management in American Civic Life*, Norman, OK: University of Oklahoma Press.
- Smith, J. (1998). "Global civil society? Transnational social movement organizations and social capital", *American Behavioral Scientist*, 42 (1): 93-107.
- Sokolowski, S.W. & L.M. Salamon (2005) "Mirror, Mirror on the Wall? Commentary on Heinrich", *Journal of Civil Society*, 1 (3): 235-240.
- Soteri-Proctor, A. & G. Smith (2003). "Tracing and Mapping: the challenges of compiling databases and directories", *Social Research Update*, 42. Guilford: Department of Sociology, University of Surrey.
- Sotiropoulos, D.A. (2004). "Formal Weakness and Informal Strength: Civil Society in Contemporary Greece", Discussion Paper N.16 for the Hellenic Observatory of LSE.
- Stolle, D. & T.E. Rochon (1998). "Are all associations alike? Member diversity, associational type, and the creation of social capital", *American Behavioral Scientist*, 42 (1): 47-65.
- Thomas, B. (1987). "Development Through Harambee: Who Wins and Who Loses? Rural Self-Help Projects in Kenya", *World Development*, 15 (4): 463-481.
- Toepler, S. (2003). "Grassroots Associations Versus Larger Nonprofits: New Evidence

- from a Community Case Study in Arts and Culture”, *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 32 (2): 236-251.
- Tully, J. (επιμ.) (2014). *On global citizenship*, James Tully in Dialogue, London: Bloomsbury.
- van Deth, J. (2000). “Interesting but irrelevant: social capital and the saliency of politics in Western Europe”, *European Journal of Political Research*, 37(2): 115-147.
- van Deth, J.W. (1997). *Private groups and public life: social participation, voluntary and political involvement in representative democracies*, London & New York: Routledge.
- van Deth, J.W. (2010). *Civil society and activism in Europe : contextualising engagement and political orientations*, Abingdon, Oxon & New York: Routledge.
- Warren, M. (1998) “Community building and political power. A community organizing approach to democratic renewal”, *American Behavioral Scientist*, 42 (1): 78-92.
- Werlin H.H. & H. Eckstein (1990). “Political Culture and Political Change”, *The American Political Science Review*, 84(1): 249-250.
- Whittington, K.E. (1998). “Revisiting Tocqueville's American Society, politics, and association in the nineteenth century”, *American Behavioral Scientist*, 42 (1): 21-32.

B. Ελληνόγλωσση

- Αγγελόπουλος, Γ. (2003). «Πολιτικές πρακτικές και πολυπολιτισμικότητα. Η περίπτωση της Θεσσαλονίκης Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης 1997», *Ο Πολίτης*, 107: 35-43.
- Αγγελόπουλος, Γ. (2008). «Πολλαπλοί χρόνοι, τόποι και πολιτισμοί: όψεις της νεωτερικότητας στη Θεσσαλονίκη», στο Γ. Καυκαλάς, Λ. Λαμπριανίδης & Ν. Παπαμίχος (επιμ.), *Η Θεσσαλονίκη στο Μεταίχμιο. Η πόλη ως διαδικασία αλλαγών*, Αθήνα: Κριτική.
- Adkins, L. (2010) «Κοινωνικό κεφάλαιο: Η ανατομία μιας επίμαχης έννοιας», στο Λεοντσίνη, Μ. (επιμ.) *Φύλο και Κοινωνικό Κεφάλαιο*, Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική
- Αφουξενίδης, Α. (2004). «Κοινωνικό κεφάλαιο και μη κυβερνητικές οργανώσεις στην Ελλάδα», *Κοινωνία Πολιτών*, 10: 60-65.
- Αφουξενίδης, Α. (2006α). «Δράση και λειτουργία του “τρίτου τομέα” στην Ελλάδα: χρησιμοποιώντας ποιοτικές ερευνητικές μεθόδους για την ερμηνεία του φαινομένου» στο Σ. Κατσικίδης, (επιμ), *Κοινωνικά φαινόμενα: αναλυτικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Gutenberg.

- Αφουξενίδης, Α. (2006β). «Όψεις της κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα», *Επιστήμη και Κοινωνία*, 16: 163-178.
- Αφουξενίδης, Α. & Μ. Αλεξιάκης (2010). «Σημεία των καιρών: Αναζητώντας την Χαμένη Κοινωνία των Πολιτών», στο Σ. Κονιόρδος (επιμ.), *Κοινωνικό κεφάλαιο, εμπιστοσύνη και κοινωνία των πολιτών*, Αθήνα: εκδ. Παπαζήση
- Αφουξενίδης, Α. (2012α). «Η κοινωνία πολιτών στη μετα-κομμουνιστική Ευρώπη», στο Κ. Κεντρωτής (επιμ.), *Μετά το «τέλος» της Ιστορίας*, Αθήνα: Σιδέρης.
- Αφουξενίδης, Α. (2012β). «Η συνεισφορά των οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών και των άτυπων δικτύων στην καταπολέμηση των διακρίσεων», στο Δ. Μπαλούρδος & Μ. Χρυσάκης (επιμ.), *Καταπολέμηση των διακρίσεων: τάσεις, προκλήσεις, πολιτικές*, Αθήνα: εκδ. Παπαζήση.
- Αφουξενίδης, Α. (2015). «Η κοινωνία πολιτών στην εποχή της κρίσης», στο Ν. Δεμερτζής & Ν. Γεωργαράκης (επιμ.), *Το πολιτικό πορτραίτο της Ελλάδας: κρίση και αποδόμηση του πολιτικού*, Αθήνα: Gutenberg.
- Αφουξενίδης, Α. & Μ. Γαρδίκη (2014). «Χαρτογραφώντας την κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα σήμερα: προβλήματα και προοπτικές», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 143 Β' : 33-53.
- Βαρχαλαμά, Ε., Κ. Μπουκουβάλας & Η. Παπαγεωργίου (2015). «Η συμμετοχή των γυναικών στα όργανα διοίκησης των συνδικαλιστικών οργανώσεων δομής της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδας», Αθήνα: Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.
- Bell, J. (1997). *Μεθοδολογικός σχεδιασμός παιδαγωγικής και κοινωνικής έρευνας*, μτφρ. Α. -Β. Ρήγα, Αθήνα: Gutenberg.
- Bendaña, A. (2006). «ΜΚΟ και κοινωνικά κινήματα: ένας διαχωρισμός Βορρά-Νότου;», στο Δ. Παυλίδης (επιμ.), *Τα καινούργια ρούχα του βασιλιά. Κείμενα για την κοινωνία πολιτών, τον εφικτό κόσμο, την κοσμοπολίτικη δημοκρατία και τις μη κυβερνητικές οργανώσεις*, Αθήνα: Προλεταριακή Σημαία.
- Bezanson, K. (2010). «Φύλο και τα όρια του κοινωνικού κεφαλαίου», στο Λεοντσίνη, Μ. (επιμ.) *Φύλο και Κοινωνικό Κεφάλαιο*, Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική
- Βούλγαρης, Γ. (2006). «Κράτος και κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα: Μια σχέση προς επανεξέταση;», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 28: 5-33.
- Βούλγαρης, Γ. (2013). *Η μεταπολιτευτική Ελλάδα 1974-2009*, Αθήνα: Πόλις.
- Burt, R.S. (2010). «Το φύλο του κοινωνικού κεφαλαίου», στο Λεοντσίνη, Μ. (επιμ.) *Φύλο και Κοινωνικό Κεφάλαιο*, Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική
- Crouch, C. (2003). *Μεταδημοκρατία*, μτφρ. Α. Κιουπκιολής, Αθήνα: Εκκρεμές.
- Fotef, G. (1996). *Κοινωνία των Πολιτών*, μτφρ. Γ. Σιακαντάρης, Αθήνα: Φιλίστωρ

- Gellner, E. (1996). *Η κοινωνία πολιτών και οι αντίπαλοί της. Συνθήκες ελευθερίας*, μτφρ. Η. Στροϊκού, Αθήνα: εκδ. Παπαζήση.
- Grawitz, M. (2006). *Μέθοδοι των κοινωνικών επιστημών*, τόμος Β', μτφρ. Ε. Αστερίου, Αθήνα: Οδυσσέας.
- Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών. (2010). *Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα. Πορίσματα έρευνας πεδίου 4^ο κύματος Ελλάδα-Ευρώπη 2009. Μια πρώτη ανάγνωση*. Αθήνα: ΕΚΚΕ
- Heywood, A. (2002). *Εισαγωγή στην πολιτική*, μτφρ. Γ. Καράμπελας, Αθήνα: Πόλις.
- Ιορδάνογλου, Χ. (2013). *Κράτος και ομάδες συμφερόντων: μια κριτική της παραδεδεγμένης σοφίας*, Αθήνα: Πόλις
- Ιωσηφίδης, Θ. (2008). *Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες*, Αθήνα: Κριτική.
- Καβουλάκος, Ι.Κ. (2009). «Προστασία και διεκδίκηση δημόσιων χώρων: Ένα κίνημα της πόλης στην Αθήνα του 21ου αιώνα», στο Στο: Εμμανουήλ, Δ (επιμ.) *Κοινωνικοί και Χωρικοί Μετασχηματισμοί στην Αθήνα του 21ου αιώνα*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, σελ 387-426
- Καβουλάκος, Ι. Κ. & Γ. Γκριτζάς (2015α). *Εναλλακτικοί Οικονομικοί και Πολιτικοί Χώροι. Κοινωνικά κινήματα και χωρική ανάπτυξη*, Αθήνα: Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα www.kallipos.gr
- Καβουλάκος, Ι. Κ. & Γ. Γκριτζάς (2015β). «Κινήματα και εναλλακτικοί χώροι στην Ελλάδα της κρίσης: μία νέα κοινωνία πολιτών», στο Ν. Δεμερτζής και Ν. Γεωργαράκης (επιμ.) *Το πολιτικό πορτραίτο της Ελλάδας: κρίση και αποδόμηση του πολιτικού*, Αθήνα: Gutenberg.
- Κάλλας, Γ. (2004). «Μια εμπειρική διερεύνηση της κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα», στο Δ.Α. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Η άγνωστη κοινωνία πολιτών*, Αθήνα: Ποταμός.
- Καραγιάννης, Γ. (2008). «Κοινωνία και πολιτική στη μετεμφυλιακή Ελλάδα: όψεις και διαστάσεις των συλλόγων στην περιοχή της Πρωτεύουσας, 1949-1967», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 127: 3-44.
- Καραγιάννης, Γ. & Κ. Λουκίδου (2015). «Κοινωνικότητα και δημοσιότητα: επικοινωνιακές διαμεσολαβήσεις και συλλογική δράση στις απαρχές της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας», στο Ε. Αβδελά, Χ. Εξερτζόγλου & Χρ. Λυριντζής (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του 20ού αιώνα*, Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Καυκαλάς, Γ., Λ. Λαμπριανίδης & Ν. Παπαμίχος (επιμ.) (2008). *Η Θεσσαλονίκη στο μεταίχμιο. Η πόλη ως διαδικασία αλλαγών*, Αθήνα: Κριτική.

- Κιουπκιολής, Α. (2011). *Αγωνιστική δημοκρατία, μετά-αναρχικές ουτοπίες και η ανάδυση του πλήθους*, Αθήνα: Εκκρεμές
- Κουπκιολής, Α. (2015). *Φιλοσοφίες της ελευθερίας. Από τον Μαρξ και τον κλασικό φιλελευθερισμό ως τον Καστροδιάδη, τον Foucault και τη δημοκρατία των κοινών*, Αθήνα: Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα www.kallipos.gr
- Κωνσταντακόπουλος, Σ. (2008). *Ατομικισμός, επανάσταση και δημοκρατία. Για την πολιτική θεωρία του Τοκβίλ*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Κωνσταντακόπουλος, Σ. (2010). «Το κοινωνικό κεφάλαιο στους Alexis de Tocqueville και Robert D. Putnam: συνέχειες και ασυνέχειες», στο Σ. Κονιόρδος (επιμ.), *Κοινωνικό κεφάλαιο, εμπιστοσύνη και κοινωνία των πολιτών*, Αθήνα: εκδ. Παπαζήση.
- Lefebvre, H. (2007). *Δικαίωμα στην πόλη-Χώρος και πολιτική*, μτφρ. Π. Τουρνικιώτης & Κ. Λοράν, Αθήνα: Κουκίδα.
- Λίποβατς, Θ. (1996). *Ενάντια στο ρεύμα: Για μια κοινωνία πολιτών: Άρθρα της περιόδου 1988-1994*, Αθήνα: Πλέθρον.
- Λεοντσίνη, Μ. (επιμ.) (2010). *Φύλο και Κοινωνικό Κεφάλαιο*, Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική
- Λουκίδου, Κ. & Δ.Α. Σωτηρόπουλος (2015). «Αναζητώντας την κοινωνία πολιτών κατά την πρώτη περίοδο μετά τη Μεταπολίτευση: δρώντες, αιτήματα και διεκδικήσεις», στο Ε. Αβδελά, Χ. Εξερτζόγλου & Χρ. Λυριντζής (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του 20ού αιώνα*, Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Lowndes, V. (2010). «Να τα καταφέρεις ή να επιτύχεις; Γυναίκες, κοινωνικό κεφάλαιο και πολιτική συμμετοχή», στο Λεοντσίνη, Μ. (επιμ.) *Φύλο και Κοινωνικό Κεφάλαιο*, Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική
- Λυριντζής, Χ. (2000). «Κόμματα και δημοτικές εκλογές: η ανασυγκρότηση μιας μακρόβιας σχέσης», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 15: 7-23.
- Μακρυδημήτρης, Α. (2002). *Κράτος και κοινωνία των πολιτών*, Αθήνα: Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις.
- Mason, J. (2003). *Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας*, μτφρ. Ε. Δημητριάδου, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μαυρογορδάτος, Γ. (2001). *Ομάδες πίεσης και δημοκρατία*, Αθήνα: Πατάκης.
- Mazower, M. (2006). *Θεσσαλονίκη, πόλη των φαντασμάτων*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Μουζέλης, Ν. (1998). «Νεωτερικότητα, ύστερη ανάπτυξη και κοινωνία πολιτών», *Κοινωνία Πολιτών*, 1
- Μουζέλης, Ν. (2007). «Κράτος και κοινωνία πολιτών: Από το παλιό στο νέο

- παράδειγμα;», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 30: 107-114.
- Μουζέλης, Ν. & Γ. Παγουλάτος (2003). «Κοινωνία πολιτών και ιδιότητα του πολίτη στη μεταπολιτευτική Ελλάδα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 22: 5-29.
- Μποτετζάγιας, Ι. (2006). «ΜΚΟ και Κοινωνία Πολιτών. Μια προβληματική σχέση: η περίπτωση των ελληνικών μη κυβερνητικών περιβαλλοντικών οργανώσεων», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 27: 71-95.
- Μπουρίκος, Δ. (2013). «Κοινωνική αλληλεγγύη στην Ελλάδα της κρίσης: Νέο κύμα ανάδυσης της κοινωνίας πολιτών ή εμπέδωση της κατακερματισμένης κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη;», Ερευνητικό κείμενο αρ. 3, Αθήνα: Παρατηρητήριο για την Κρίση-ΕΛΙΑΜΕΠ.
- Μπουρίκος, Δ. & Δ.Α. Σωτηρόπουλος (2014). «Οικονομική κρίση, κοινωνική πρόνοια και κοινωνία των πολιτών, Η επίδραση της οικονομικής κρίσης στους τυπικούς και άτυπους φορείς της κοινωνίας πολιτών στο χώρο της κοινωνικής αλληλεγγύης και οι νέοι περιορισμοί της κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη την περίοδο 2010-2013», Αθήνα: Παρατηρητήριο για την Κρίση, ΕΛΙΑΜΕΠ.
- Neveu, E. (2010). «*Κοινωνιολογία των κοινωνικών κινημάτων και ιστορίες κινημάτων από τον Μεσαίωνα μέχρι σήμερα*», μτφρ. Μ. Λογοθέτη, Αθήνα: Σαββάλας.
- Νικολόπουλος, Τ. & Δ. Καπογιάννης (2012). *Εισαγωγή στην κοινωνική και αλληλεγγύη οικονομία*, Αθήνα: Εκδόσεις των Συναδέλφων.
- Norris, P. και Inglehardt, R. (2010). «Ανιχνεύοντας την έμφυλη διάσταση στο κοινωνικό κεφάλαιο: Παίζοντας μπόουλινγκ σε γυναικείες λέσχες;», στο Λεοντσίνη, Μ. (επιμ.) *Φύλο και Κοινωνικό Κεφάλαιο*, Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική
- Παντελίδου, Μαλούτα, Μ. (1992). *Γυναίκες και Πολιτική*, Αθήνα, Gutenberg
- Παντελίδου Μαλούτα, Μ. (1996). «Πολιτική ταυτότητα, γυναικεία υποκειμενικότητα και δημοκρατία», στο Χ. Λυριντζής, Ηλ. Νικολακόπουλος & Δ.Α. Σωτηρόπουλος (επιμ.) *Κοινωνία και Πολιτική, όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Παντελίδου Μαλούτα, Μ. (2002). *Το φύλο της Δημοκρατίας*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Παντελίδου Μαλούτα, Μ. (2012). *Πολιτική συμπεριφορά. Θεωρία, έρευνα και ελληνική πολιτική*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Παντελίδου Μαλούτα, Μ. (2014). *Φύλο-Κοινωνία-Πολιτική*, Αθήνα: Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας.
- Raoletti, I. (2010). «Παροχή φροντίδας στα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας: Μια έμφυλη πρακτική», στο Λεοντσίνη, Μ. (επιμ.) *Φύλο και Κοινωνικό Κεφάλαιο*, Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική

- Παπαγεωργίου, Γ. (2006). *Ηγεμονία και φεμινισμός*, Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Παπαγιαννόπουλος, Α. (2009). *Θεσσαλονίκη... εν θερμώ. Ο συγκλονιστικός 20^{ος} αιώνας της πόλης*, Α', Β', Γ' τόμ., Θεσσαλονίκη: Μαλλιάρης Παιδεία.
- Παρασκευόπουλος, Χ.Ι. (2010). «Τα θεμελιώδη επανέρχονται στη θεωρία του κοινωνικού κεφαλαίου: διαφθορά, ανισότητα και κοινωνικό κεφάλαιο στην Ε.Ε.», στο Σ. Κονιόρδος (επιμ.), *Κοινωνικό κεφάλαιο, εμπιστοσύνη και κοινωνία των πολιτών*, Αθήνα: εκδ. Παπαζήση.
- Παυλίδης, Δ. (2006). «Μη κυβερνητικές οργανώσεις: “Ηθικοί ιππότες” στην υπηρεσία του βασιλιά», στο Δ. Παυλίδης (επιμ.), *Τα καινούργια ρούχα του βασιλιά. Κείμενα για την κοινωνία πολιτών, τον εφικτό κόσμο, την κοσμοπολίτικη δημοκρατία και τις μη κυβερνητικές οργανώσεις*, Αθήνα: Προλεταριακή Σημαία.
- Πολυζωίδης, Π. (2006). *Εθελοντισμός και κοινωνική προστασία*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Ροζάκου, Κ. (2007). *Κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις της εθελοντικής εργασίας με πρόσφυγες*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Σχολή Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Μυτιλήνη.
- Ροζάκου, Κ. (2008). «“Κοινωνικότητα” και “κοινωνία αλληλεγγύης” στην περίπτωση ενός εθελοντικού σωματείου», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 32: 95-120.
- Ροζάκου, Κ. (2013). «Ο εθελοντισμός στη σύγχρονη Αθήνα: Εναλλακτικές εκδοχές της κοινωνικότητας», στο Κ. Ροζάκου & Ε. Γκαρά (επιμ.), *Ελληνικά παράδοξα. Πατρωνία, κοινωνία πολιτών και βία*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Schnapper, D. (2000). *Η Κοινωνία των Πολιτών*, μτφρ. Δ. Παπαδοπούλου, Αθήνα: Gutenberg.
- Σημίτη, Μ. (2010). «Δύο όψεις της κοινωνίας πολιτών: η πάλη για ηγεμονία», στο Γ. Βούλγαρης & Α. Κωτσονόπουλος (επιμ.), *Στα μονοπάτια του Αντόνιο Γκράμσι: Πολιτική και πολιτισμός από το έθνος-κράτος στην παγκοσμιοποίηση*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Σημίτη, Μ. (2014). «Κράτος και εθελοντικές οργανώσεις την περίοδο της οικονομικής κρίσης», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 42: 36-61.
- Σκλιάς, Π. & Α. Χουλιάρης (επιμ.) (2002). *Η διπλωματία της κοινωνίας των πολιτών*, Αθήνα: εκδ. Παπαζήση.
- Σωτηρόπουλος, Δ.Α. (1996). «Η εγγαστρίμυθη εξουσία: κοινωνία πολιτών και κεντρικό κράτος στην Τρίτη Ελληνική Δημοκρατία», στο Χ. Λυριντζής, Ηλ. Νικολακόπουλος & Δ.Α. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και Πολιτική, όψεις της*

Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, Αθήνα: Θεμέλιο.

- Σωτηρόπουλος, Δ.Α. (επιμ.) (2004). *Η άγνωστη κοινωνία πολιτών*, Αθήνα: Ποταμός.
- Σωτηρόπουλος, Δ.Α. (2007α). «Υποθέσεις εργασίας και ανοικτά ερωτήματα στη βιβλιογραφία για την ελληνική κοινωνία πολιτών», εισήγηση σε συνέδριο με θέμα «Κρίση του πολιτικού συστήματος; Προκλήσεις και προοπτικές», Αθήνα: Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου, Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου.
- Σωτηρόπουλος, Δ.Α. (2007β). «Το κοινωνικό κεφάλαιο στην Ελλάδα σε συγκριτική προοπτική. Σύντομη θεωρητική επισκόπηση και ανάλυση αποτελεσμάτων από την ευρωπαϊκή κοινωνική έρευνα» στο Π. Καφετζής, Θ. Μαλούτας & Ι. Τσίγκανου (επιμ.), *Πολιτική-Κοινωνία-Πολίτες 2007. Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (ESS)*, Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Σωτηρόπουλος, Δ.Α. (2013). «Πελατειακές σχέσεις και νέες μορφές πολιτικής συμμετοχής: μία δύσκολη συμβίωση», στο Κ. Ροζάκου & Ε. Γκαρά (επιμ.), *Ελληνικά παράδοξα. Πατρωνία, κοινωνία πολιτών και βία*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Σωτηρόπουλος, Δ.Α. (2014). «Το διπρόσωπο κεφάλι του Ιανού: η κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα πριν και μετά την έναρξη της οικονομικής κρίσης», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 42: 11-35.
- Σωτηρόπουλος, Δ.Α. (2017). *Η Ελληνική κοινωνία πολιτών και η οικονομική κρίση*, Αθήνα: Ποταμός
- Τζιαμπίρης Α. (χ.χ.). «Διεθνείς σχέσεις και Μακεδονικό ζήτημα», στο *Ίδρυμα Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα*,
<http://www.imma.edu.gr/imma/history/19.html#sthash.I7DTJWNp.dpuf>
- Tilly, C. (2007). *Κοινωνικά κινήματα 1768-2004*, μτφρ. Θ. Τσακίρης, επιμ. Χ. Μήτσης, Αθήνα: Σαββάλας.
- Τοκβίλ, Α. ντε ([1835] 2008). *Η δημοκρατία στην Αμερική*, μτφρ. Μ. Λυκούδης, Αθήνα: Στοχαστής.
- Τσομπάνογλου, Γ.Ο. (2004). *Κράτος, κοινωνία πολιτών και εργασία. Προσεγγίσεις στην αρχή της κυβερνητικότητας*, Αθήνα: Gutenberg.
- Ψύλλα, Μ. (επιμ.) (2009). *Δημόσιος χώρος και φύλο*, Αθήνα: Τυπωθήτω.

Παράρτημα Ι: Οργανώσεις

Α/Α Συνέντευξης	Ονομασία	Ημερομηνία Εμφάνισης	Τύπος Οργάνωσης	Αντικείμενο Δράσης	Ηλεκτρονική Διεύθυνση	Ημερομηνία Συνέντευξης
1	Διεθνής Γυμνή Ποδηλατοδρ ομία	2007	Άτυπη	Η προώθηση της οικολογίας και του γυμνού σώματος και της ποδηλασίας μέσω της διοργάνωσης της Γυμνής Ποδηλατοδρομίας στη Θεσσαλονίκη	www.facebook.com/groups/390427324341349/	19/11/11
2	Bike Respect	2008	Άτυπη	Η προώθηση της ποδηλασίας ως άθλημα και μέσο μεταφοράς, παρέμβαση σε θέματα που αφορούν στην ποδηλασία στην πόλη, ενημέρωση των πολιτών για θέματα σχετικά με την ποδηλασία και την εκπαίδευση των ποδηλατών.	www.bikerrespect.gr	5/12/11
3	Πολίτες κατά της Υποθαλάσσι ας/Η Άλλη Πόλη	2005	Άτυπη	Η παρεμπόδιση της κατασκευής υποθαλάσσιας αρτηρίας στη Θεσσαλονίκης και κατόπιν η παρέμβαση για την αλλαγή της πόλης, ιδίως σε θέματα περιβαλλοντικά, κυκλοφοριακά, αισθητικής και συμμετοχής των πολιτών	http://ypothalassia.wordpress.com	5/12/11
4	Επιβάτες Θεσσαλονίκη ς	2010	Άτυπη	Η διαμαρτυρία κατά της κρατικής απόφασης για την αύξηση των εισητηρίων του ΟΑΣΘ (λεωφορεία) και αίτημα την ανάκλησή της	http://epibates-thess.blogspot.gr	6/12/11

5	Ακρίβεια Στοπ	2008	Άτυπη	Η διεκδίκηση μείωσης των τιμών, η διαμαρτυρία και καταπολέμηση της ανεργίας και η οργάνωση της κοινωνίας από τα κάτω.	http://www.akriveia-stop.gr	6/12/11
6	Διόδια Στοπ	2008	Άτυπη	Η κατάργηση των διοδίων στους δρόμους της Ελλάδας. Η διέλευση με άρνηση καταβολής του αντιτίμου και με σήκωμα/σπρώξιμο της Μπάρας . Η δράση της έχει ποινικοποιηθεί από το 2012	http://www.diodiastop.blogspot.gr	6/12/11
7	Καταφύγιο Γυναίκας	2011	Αστική Μη Κερδοσκοπική Εταιρεία	Η στήριξη και προστασία κακοποιημένων γυναικών και η ενημέρωση του κοινού σε θέματα βίας κατά των γυναικών. Παροχή συμβουλευτικής αλλά και ειδώ πρώτης ανάγκης σε γυναίκες θύματα βίας. Η μοναδική οργάνωση με αυτό το αντικείμενο στη Θεσσαλονίκη.	www.katafygiogynaikas.org	7/12/11
8	Ένωση για τα δικαιώματα των Πεζών	1996	Αστική Μη Κερδοσκοπική Εταιρεία	Η ανάκτηση και αναβάθμιση των ελεύθερων χώρων της πόλης που έχουν εκφυλιστεί σε χώρους παράνομης στάθμευσης και τραπεζοκαθισμάτων.	www.enosipezon.gr	7/12/11
9	Πρωτοβουλία Δυτικών Συνοικιών	2009	Άτυπη	Η διαμαρτυρία κατά του μνημονίου, των μέτρων λιτότητας και το αίτημα για ανάκλησή τους και για έξοδο της Τροϊκας από τη χώρα. Η προώθηση μίας εναλλακτικής καθημερινότητας. Αφορά σε κατοίκους των Δήμων Νεάπολης, Αμπελοκήπων,	http://protagona.blogspot.gr	2/1/12

				Πολίχνης, και Συκεών του Ν. Θεσσαλονίκης.		
10	Nosmoke Gr	2009	Άτυπη	Η αποτροπή του καπνίσματος στους δημόσιους χώρους και η ψήφιση και εφαρμογή του αντικαπνιστικού νόμου 3868/2010. Αποτελεί παράρτημα οργάνωσης με έδρα την Αθήνα	http://www.nosmoke.gr	3/1/12
11	Green Attack	2007	Άτυπη	Η προστασία του περιβάλλοντος τοπικά και πανελαδικά μέσω κινηματικών δράσεων	http://green-attack.blogspot.gr	3/1/12
12	PRAXIS	2004	Σωματείο	Η εφαρμογή προγραμμάτων ανθρωπιστικής δράσης στον τομέα της ιατροφαρμακευτικής και ψυχοκοινωνικής στήριξης για ευπαθείς ομάδες στην Ελλάδα	www.praksis.gr	4/1/12
13	Άτυπη ομάδα για τη μονογονεϊκή οικογένεια	2008	Άτυπη	Η αυτοβοήθεια μεταξύ μονογονέων και η ενδυνάμωση και κοινωνική στήριξη μονογονεϊκών οικογενειών και η προώθηση της πολιτικής σκέψης και της γενικότερης ανάπτυξης των μελών της		4/1/12
14	Φίλοι Πράσινου Θεσσαλονίκη	2004	Σωματείο	Η προστασία και αύξηση του αστικού και περιαστικού πρασίνου και της πολιτιστικής κληρονομιάς. Ενημέρωση και εκπαιδευτικά	www.friendsofurbangreen.gr	21/3/12

	ς			σεμνάρια και δράσεις όπως η υιοθέτηση δημόσιων χώρων και παρέμβαση σε ζητήματα που αφορούν στο δημόσιο χώρο.		
15	Πολιτιστικός Περιβαλλοντικός Σύλλογος Καρατάσου	2007	Σωματείο	Η ευαισθητοποίηση των πολιτών για την ανάδειξη πολιτικών ζητημάτων και η διεκδίκηση της απόδοσης του χώρου του πρώην Στρατοπέδου "Καρατάσου" στην περιοχή του Δήμου Παύλου Μελά του νομού Θεσσαλονίκης. Δραστηριοποίηση και στο γενικότερο κίνημα της απόδοσης πρώην στρατοπέδων της Θεσσαλονίκης	http://www.karatasou.host2.com	22/3/12
16	Θεσσαλονίκη Αλλιώς	2010	Άτυπη	Η ομάδα αυτή εμφανίστηκε ως ad hoc ομάδα με σκοπό τον εορτασμό των 20 χρόνων του δημοφιλούς ελεύθερου εντύπου της πόλης «Παράλλαξη» μέσω δράσεων που αφορούσαν στη γενικότερη αναβάθμιση της πόλης. Πλέον οι δράσεις αυτές έγιναν μόνιμες και αφορούν στο αστικό περιβάλλον, τον πολιτισμό, την επικοινωνία στην πόλη, ενώ κάποιες φορές διοργανώνει φιλανθρωπικές δράσεις	http://www.facebook.com/hessalonikiallios	23/3/12

17	Περιαστικός Λαχανόκηπος/ Περιαστικοί Καλλιεργητές	2011	Άτυπη	Η καλλιέργεια τροφής και η διάδοση της ιδέας των περιαστικών καλλιεργιών, της κοινωνικής αλληλεγγύης, της Συνεργασίας και της άμεσης δημοκρατίας. Ένας μέρος των καλλιεργειών μοιράζονται σε ευπαθείς ομάδες του Δήμου Παύλου Μελά ή διανέμονται σε άλλες οργανώσεις παροχής υπηρεσιών σίτισης σε ευπαθείς ομάδες	http://perka.org	7/4/12
18	Ελληνική Ομάδα Διάσωσης	1980	Σωματείο	Η εξεύρεση και διάσωση ατόμων σε κίνδυνο, η παροχή ανθρωπιστικής βοήθειας και η εκπαίδευση διασωστών.	http://www.hrt.org.gr	30/4/12
19	ΔΡΑΣΗ για το κάτι άλλο (ΑΜΕΑ)	2010	Σωματείο	Η παροχή απογευματινής απασχόλησης σε ΑΜΕΑ	http://drasiyatokatiallo.gr	1/4/12
20	ΑΡΚΤΟΥΡΟΣ	1992	Αστική Μη Κερδοκοπική Εταιρεία	Η προστασία της άγριας ζωής και του φυσικού περιβάλλοντος, με δράσεις έρευνας πεδίου, επιστημονικής μελέτης, ευαισθητοποίησης κοινού, περιβαλλοντικής εκπαίδευση και εθελοντισμού για την προστασία της άγριας ζωής, την ενίσχυση της βιοποικιλότητας και της αειφορίας στην Ελλάδα και το εξωτερικό. Ανάλογες οργανώσεις: Καλλιστώ	http://www.arcturos.gr	6/6/12

21	Ένωση Τυφλών Βορείου Ελλάδος	1960	Σωματείο	Η ανάδειξη και αντιμετώπιση προβλημάτων των τυφλών, τόσο κατά τη βρεφική ηλικία, όσο και κατά την ενηλικίωση	http://www.etbe.gr	8/6/12
22	Ανοιχτή Συνέλευση Κατοίκων Ευζώνων/Φα λήρου/Σχ.Τυ φλών	2009	Άτυπη	Η διάγνωση και αντιμετώπιση των προβλημάτων της καθημερινότητας της γειτονιάς, τόσο σε επίπεδο αστικού περιβάλλοντος, όσο και της γενικότερης διαβίωσης των κατοίκων (οικονομικά προβλήματα, υγεία κ.ο.κ.).	http://syneleysistef.wordpress.com	8/6/12
23	Κίνηση 136 – Νερό	2011	Άτυπη ένωση προσώπων	Δημιουργήθηκε το 2011 κατά τη διάρκεια των συγκεντρώσεων των «Αγανακτισμένων», από εργαζόμενους της Εταιρείας Ύδρευσης Αποχέτευσης Θεσσαλονίκης, συλλογικότητες της πόλης και απλούς πολίτες με σκοπό την αποτροπή της ιδιωτικοποίησης του Νερού της πόλης, μέσω της δημιουργίας συνεταιρισμών με σκοπό να λάβουν μέρος στο δημόσιο διαγωνισμό για την απόκτηση ποσοστού 51% της ΕΥΑΘ. Πλέον έχει προβεί στη δημιουργία 17 συνεταιρισμών. Η ευαισθητοποίηση της τοπικής κοινωνίας και του	http://www.136.gr	13/6/12

				Δήμου.		
24	Οικολογική Κίνηση Θεσσαλονίκη ς	1982	Αστική Μη Κερδοκοπική Εταιρεία	η προστασία του περιβάλλοντος και του κοινωνικού ανθρώπινου περιβάλλοντος μέσα στη σύγχρονη πόλη με σεβασμό στις αρχές της άμεσης δημοκρατίας.	ecology-salonika.gr	18/6/12
25	Αναπηρία Σήμερα	2008	Αστική Μη Κερδοκοπική Εταιρεία	Η προώθηση ζητημάτων σχετικά με την αναπηρία (καμπάνια για την προσβασιμότητα, εαισθητοποίηση αρχών και εκπαίδευση της κοινωνίας) βλ. Και ΑΝΑΠΗΡΙΑ ΤΩΡΑ	anapiriasimera.blogspot.co m	15/6/12
26	ΑΡΓΟΣ	1996	Σωματείο	Η ομαλή συμβίωση ανθρώπων και ζώων και συγκριμένα η προστασία των αδεσπότεων και οικόσιτων σκύλων.	http://www.argosgr.org	19/6/12
27	ΠΡΩΣ.ΚΑ.Λ Ο	2011	Αστική Μη Κερδοκοπική Εταιρεία	Η διάδοση και υποστήριξη των ιδεών της κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας	http://www.proskalo.net	20/6/12
28	ΜΚΟ Αντιγόνη	1993	Αστική Μη Κερδοκοπική Εταιρεία	Η καταπολέμηση του ρατσισμού, η προώθηση της οικολογίας, ειρήνης, μη βίας, δράση κατά όλων των μορφών διακρίσεων. Ανάλογες ομάδες:	http://www.antigone.gr	21/6/12

				Αντιρρησίες Συνείδησης		
29	Homeotopia	2008	Αστική Μη Κερδοσκοπική Εταιρεία	Η ενημέρωση και ευαισθητοποίηση του κόσμου γύρω από θέματα σεξουαλικότητας και η προώθηση των δικαιωμάτων και της κουλτούρας των gay. Βασική δράση η διοργάνωση το φεστιβάλ Homotopia στη Θεσσαλονίκη. Ανάλογες οργανώσεις: Σύμπραξη για το κοινωνικό φύλο, Good as Youth.	http://www.facebook.com/motopia	5/7/12
30	Η Άλλη Όψη	2007	Σωματείο	Η εκπαίδευση και αποκατάσταση ΑΜΕΑ και ατόμων με κινητική αναπηρία.	http://www.alli-opsi.gr	23/7/12
31	AllosTropos	2012	Κοινωνική συνεταιριστική ή επιχείρηση	Η προμήθεια προϊόντων, ευαισθητοποίηση πάνω σε θέματα fair trade και οικολογίας, αντιφασιστικός και αντιρασιστικός χαρακτήρας	www.allostropos.gr	2/5/13
32	Σ.ΠΑ.ΜΕ	2009	Αστικός Προμηθευτικός Συνεταιρισμός ΕΠΕ N.1677/86	Η δημιουργία συνεταιριστικού πρατηρίου χωρίς μεσάζοντες και η προώθηση της συνεταιριστικής οικονομίας	http://www.spame.gr	9/5/13
33	Δίκτυο	2010	Άτυπη	Η αλληλεγγύη, αυτοργάνωση, ανταλλακτικό παζάρι	http://koino.com.gr/index.p	31/7/13

	Ανταλλαγής ΚΟΙΝΟ			με τη χρήση ενός κοινού νομίσματος ΚΟΙΝΟ	hp	
34	Αγροτικό παντοπωλείο Καλαμαριάς	2012	Άτυπη	Η συνεργασία παραγωγών και καταναλωτών, η παράκαμψη των μεσαζόντων και η αποτροπή της κερδοσκοπίας και της στρέβλωσης της αγοράς.	http://agropankalamarias.blogspot.gr	31/7/13
35	Κέντρο ΕΡΓΑΝΗ	1991	Αστική	Η στήριξη της απασχόλησης και της επιχειρηματικότητας των γυναικών. Συμβουλευτική σε θέματα απασχόλησης αλλά και κακοποίησης	www.ergani.gr	3/5/13
36	Δίκτυο Γυναικών Επιχειρηματι ών του Κέντρου Εργάνη	2000	Αστική Μη Κερδοκοπική Εταιρεία	Η αυτοργάνωση των γυναικών, η εσωτερική αλληλουποστήριξη και συνεργασία	http://www.ergani.gr/gr/networks/net1.aspx	10/9/13
37	Εθελοντική Εργασία Θεσσαλονίκη ς	1991	Αστική Μη Κερδοκοπική Εταιρεία	Η προώθηση του εθελοντισμού και η στήριξη των ΑΜΕΑ, ευπαθών ομάδων πληθυσμού, ευαισθητοποίηση, σεμινάρια, παραγωγικό εργαστήριο	http://www.ethelontiki.gr/start	12/10/13
38	Κοινωνικό Ιατρείο Θεσσαλονίκη	2011	Άτυπη	Η παροχή πρωτοβάθμιας ιατρικής και οδοντιατρικής φροντίδας σε ανασφάλιστους πολίτες Έλληνες ή μετανάστες	http://koinwniko-iatreio.gr	6/10/13

	ς					
39	Επιτροπή Κατοίκων Κέντρου	2011	Άτυπη	Η αντίδραση στο "χαράτσι" της ΔΕΗ, η κοινωνική συνδρομή, αλληλεγγύη στους κατοίκους του κέντρου, η διοργάνωση αγοράς "χωρίς μεσάζοντες", η βελτίωση της καθημερινότητας των κατοίκων	http://katoikoikentrouthess.wordpress.com	8/10/13
40	ARSIS	1992	Άστική Μη κερδοσκοπική	Η υποστήριξη των παιδιών και των νέων και άλλων ευπαθών κοινωνικών ομάδων. Δράσεις για την πρόληψη του κοινωνικού αποκλεισμού των νέων.	Arsis.gr	23/10/13
41	why not	2011	Άτυπη	Η βελτίωση της σχέσης πολιτών και δημόσιου χώρου. Δράσεις σε δημόσιους χώρους και πολιτιστικές προτάσεις. Ενεργοποίηση των κατοίκων της Θεσσαλονίκης και χρήση των δημόσιων χώρων.	https://www.facebook.com/thesswhynot/?fref=ts	23/10/13
42	Ανοιχτό Δίκτυο	2012	Άτυπη	Συνεργασία και δικτύωση των ομάδων "χωρίς μεσάζοντες", δηλαδή συλλογικότητες της Θεσσαλονίκης, μεμονωμένοι παραγωγοί και ομάδες παραγωγών που όλο αυτό το διάστημα ενεργοποιούνται σε κινήσεις απευθείας διάθεσης προϊόντων Διατύπωση γενικής συμφωνίας αρχών, για τη μεταξύ τους δικτύωση, τους στόχους,	http://anoiktodiktio.wordpress.com/author/anoiktodiktio/	24/10/13

				τους τρόπους και τη συνεργασία στο ζήτημα της παραγωγής και της διανομής τροφής και προϊόντων		
43	Πρωτοβουλία κοινωνικής διαχείρισης Απορριμμάτων	2011	Άτυπη	Η κοινωνική διαχείριση των απορριμμάτων, η ανατροπή των κερδοσκοπικών σχεδιασμών, που περιλαμβάνουν πανάκριβα και επικίνδυνα για τη ζωή εργοστάσια καύσης και ταυτόχρονα η δημιουργία των δομών εκείνων, που αντιμετωπίζουν το ζήτημα των απορριμμάτων με ολοκληρωμένο, σύγχρονο, φθηνό και δημοκρατικό τρόπο με βάση τη μείωση-επαναχρησιμοποίηση-ανακύκλωση-κομποστοποίηση και την επιστροφή του κέρδους στο σύνολο της κοινωνίας.	http://diapor.blogspot.gr/	25/10/13
44	Σφήνα	2008	Άτυπη	Η διακοπή της ρουτίνας του αστικού τοπίου, μέσω της δημιουργίας άλλοτε υπερρεαλιστικών και άλλοτε παιχνιδιάρικων καταστάσεων με τη συμμετοχή και ενεργοποίηση των πολιτών.	https://www.facebook.com/sfinamia/	14/11/13

45	Σχεδία στην Πόλη	2007	Τυπική	Υποστήριξη παιδιών και νέων με λιγότερες ευκαιρίες, οργάνωση δράσεων ευαισθητοποίησης στην πόλη σε θέματα κοινωνικού ρατσισμού και παιδικής προστασίας, προτάσεις πρωτότυπων εκπαιδευτικών προγραμμάτων και προώθηση της ιδέας του εθελοντισμού.	https://www.sxediastinpoli.gr/	20/11/13
46	Παιδιά εν Δράσει	2003	Αστική Μη Κερδοκοπική Εταιρεία	Η ενεργός συμμετοχή των νέων στην καθημερινή εξέλιξη και η αναβάθμιση της ποιότητας ζωής τους. Η προώθηση και η αναγνώριση της αξίας της μη τυπικής μάθησης, Η προώθηση της ιδέας του εθελοντισμού, της αλληλεγγύης και της ειρηνικής συνύπαρξης των ανθρώπων. Η διάδοση εναλλακτικών μορφών τέχνης (τσίρκο, θέατρο δρόμου). Η συμβολή στην διαμόρφωση στρατηγικής για τις πολιτικές νεολαίας στην Ελλάδα.	http://www.kidsinaction.gr/goal/	13/12/13
47	Λαϊκό Πανεπιστήμιο Κοινωνικής και Αλληλέγγυας	2012	Άτυπη	Η κοινωνική αλληλεγγύη ως προσέγγιση της άμεσης δημοκρατίας. Η Εκπαίδευση, επιμόρφωση των πολιτών και η μεταφορά του κοινωνικού προβληματισμού.	https://www.sxediastinpoli.gr/	6/12/13

	Οικονομίας					
48	Vegan	2010	Άτυπη	Η προώθηση της χορτοφαγίας, των δικαιωμάτων των ζώων και του veganism.	https://www.facebook.com/groups/vegan.thessaloniki/?fref=ts	4/12/13
49	Επιτροπή Προστασίας Σείχ Σου	2008	Σωματείο	Προστασία του Σειχ Σου από καταπατήσεις, πυρκαγιές, έργα που αλλάζουν το δασικό χαρακτήρα και οδηγούν στην αστικοποίηση.	https://forestsos.wordpress.com/	3/1/14
50	Γρανάζια Ζωής	2013	Άτυπη	Η παροχή βοήθειας σε άστεγους μέσω οργάνωσης συσσιτίων αλλά και δικτύου ανταλλαγής προϊόντων και υπηρεσιών, Η διαμεσολάβηση δικαιωμάτων των αστέγων,	www.facebook.com/Γρανάζια-Ζωης-Ελευθερη-Κοινωνικη-Κουζίνα-Αλληλεγγυης-670338766318161/	25/2/14

Παράρτημα II: Οδηγός Συνέντευξης¹⁸⁴

Ημερομηνία:

Ονομασία ομάδας:

1. Έτος ίδρυσης/εμφάνισης ομάδας
2. Τύπος ομάδας
  - α. Σωματείο
  - β. ΑΜΚΕ
  - γ. Άτυπη
  - δ. Κοιν.Σ.Επ.
  - ε. Ένωση προσώπων
  - στ. Άλλο
3. Για ποιον λόγο επιλέχθηκε αυτή η μορφή οργάνωσης;
  - [α. Οργανωτικοί/Λειτουργικοί
  - β. Οικονομικές Συνδιαλλαγές
  - γ. Ιδεολογία
  - δ. Δεν χρειάστηκε
  - ε. Άλλο]
4. Ποιος είναι ο σκοπός/ το αντικείμενο της ομάδας κατά την ίδρυσή της και σήμερα
Ίδρυση:
Σήμερα:
5. Ποιος είναι ο αριθμός μελών ομάδας;
Ίδρυση:
Σήμερα:
6. Με ποιον τρόπο υπολογίζετε τα μέλη;

---

¹⁸⁴ Σε αγκύλες περιλαμβάνεται τυχόν κωδικοποίηση που έγινε εκ των υστέρων για την επεξεργασία στο πρόγραμμα S.P.S.S.

7. Πώς λαμβάνονται οι βασικές αποφάσεις μέσα στην ομάδα;

[α. Από ΔΣ/συντονιστικό με πλειοψηφία

β. Από ΔΣ/συντονιστικό με ομοφωνία

γ. Από Γενική Συνέλευση

δ. Ατομοκεντρική

ε. Άλλο]

8. Ποια είναι η κατά φύλο συμμετοχή στο ΔΣ ή την κύρια οργανωτική ομάδα;

Αριθμός μελών βασικής οργανωτικής ομάδας:

Άνδρες:

Γυναίκες:

9. Η ομάδα αυτή αποτελεί τη μοναδική με αυτό το αντικείμενο στη Θεσσαλονίκη;

Ναι:

Όχι:

Παρακαλώ ονομάστε εάν γνωρίζετε κάποιες άλλες ομάδες:

10. Με ποιες οργανώσεις συνεργάζεται η ομάδα σε τοπικό ή εθνικό επίπεδο;

11. Συμμετέχει η ομάδα μόνιμα σε κάποιο οργανωμένο δίκτυο ομάδων;

α. Ναι

Παρακαλώ ονομάστε το/τα δίκτυο/α:

β. Όχι

12. Με αφορμή την οικονομική κρίση, υπήρξε κάποια μεταβολή του αντικειμένου ή του τρόπου παρέμβασης της ομάδας;

[α. Η ομάδα ιδρύθηκε με αφορμή την οικονομική κρίση

β. Ναι το αντικείμενο διευρύνθηκε

γ. Ναι, το αντικείμενο συρρικνώθηκε

δ. Άλλο

ε. Όχι]

13. Υπήρξε κάποια μεταβολή του αριθμού των μελών της ομάδας με αφορμή την οικονομική κρίση

[α. Ναι, ο αριθμός αυξήθηκε

β. Ναι, ο αριθμός μειώθηκε

γ. Όχι]

14. Υπήρξε κάποια συμμετοχή/επικοινωνία της ομάδας με την κινητοποίηση των «Αγανακτισμένων»;

α. Ναι

β. Όχι

15. Έχει λάβει μέρος η ομάδα σε κάποια από τις συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας κατά του μνημονίου ή συγκεκριμένων νομοσχεδίων της κυβέρνησης (πχ. συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας κατά της ψήφισης πολυνομοσχεδίου στις 19 και 20 Οκτωβρίου 2011);

[α. Ναι

β. Όχι]

16. Πιστεύετε ότι οι πολίτες της Θεσσαλονίκης γενικά δραστηριοποιούνται για τα θέματα που τους αφορούν και επηρεάζουν τη ζωή τους; Ποιοι παράγοντες λειτουργούν θετικά και ποιοι αρνητικά στην ενεργό συμμετοχή των πολιτών;

Στοιχεία ερωτώμενου/ης:

Θέση στην ομάδα

α. Ιδρυτικό μέλος

β. Μέλος του ΔΣ/της διευθύνουσας ομάδας (άτυπες και τυπικές ομάδες με ιεραρχία)

γ. Μέλος του οργανωτικού πυρήνα/μέλος με ιδιαίτερη δραστηριοποίηση (χωρίς ιεραρχία)

δ. Απλό μέλος της ομάδας/του σωματείου

Σχέση με Θεσσαλονίκη

α. Κάτοικος εδώ και .....χρόνια

β. Εργαζόμενος/η

γ. Καταγωγή από Θεσσαλονίκη

δ. Άλλο .....

Ηλικιακή ομάδα

έως 20	21-25	26-30	31-35	36-40	41-45
46-50	51-55	56-60	61-65	66 και άνω	

Φύλο

Οικογενειακή κατάσταση

Έγγαμος/η	Άγαμος/η	Διαζευγμένος/η
-----------	----------	----------------

Μορφωτικό επίπεδο

- α. Απόφοιτος/η Δημοτικού
- β. Απόφοιτος/η Γυμνασίου
- γ. Απόφοιτος/η Λυκείου
- δ. Κάτοχος πτυχίου ΑΕΙ
- ε. Κάτοχος πτυχίου ΤΕΙ
- στ. Κάτοχος μεταπτυχιακού τίτλου (μάστερ)
- ζ. Κάτοχος διδακτορικού τίτλου

Εργασία

- α. Μισθωτός/η του ιδιωτικού τομέα
- β. Μισθωτός/η του δημόσιου τομέα
- γ. Ελεύθερος/η επαγγελματίας
- δ. Συνταξιούχος
- ε. Άνεργος/η

Πίνακας ι

ΤΥΠΟΣ

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid Σωματείο	9	18.0	18.0	18.0
ΑΜΚΕ	14	28.0	28.0	46.0
Άτυπη	25	50.0	50.0	96.0
Κοιν.Συν.ΕΠ.	2	4.0	4.0	100.0
Total	50	100.0	100.0	

Πίνακας ii

ΙΑΠΥΣΗ * FORMAL_INFORMAL Crosstabulation

		FORMAL	INFORMAL	Total	
ΙΑΠΥΣΗ	1960	Count	1	0	1
		% within FORMAL_INFORMAL	4.0%	0.0%	2.0%
	1980	Count	1	0	1
		% within FORMAL_INFORMAL	4.0%	0.0%	2.0%
	1982	Count	1	0	1
		% within FORMAL_INFORMAL	4.0%	0.0%	2.0%
	1991	Count	2	0	2
		% within FORMAL_INFORMAL	8.0%	0.0%	4.0%
	1992	Count	2	0	2
		% within FORMAL_INFORMAL	8.0%	0.0%	4.0%
	1994	Count	1	0	1
		% within FORMAL_INFORMAL	4.0%	0.0%	2.0%
	1996	Count	2	0	2
		% within FORMAL_INFORMAL	8.0%	0.0%	4.0%
	2000	Count	1	0	1
		% within FORMAL_INFORMAL	4.0%	0.0%	2.0%
	2001	Count	0	1	1
		% within FORMAL_INFORMAL	0.0%	4.0%	2.0%
	2003	Count	1	0	1
		% within FORMAL_INFORMAL	4.0%	0.0%	2.0%
	2004	Count	2	0	2
		% within FORMAL_INFORMAL	8.0%	0.0%	4.0%
	2005	Count	0	1	1
		% within FORMAL_INFORMAL	0.0%	4.0%	2.0%
	2007	Count	3	1	4
		% within FORMAL_INFORMAL	12.0%	4.0%	8.0%
	2008	Count	2	5	7
		% within FORMAL_INFORMAL	8.0%	20.0%	14.0%
	2009	Count	1	3	4
		% within FORMAL_INFORMAL	4.0%	12.0%	8.0%
2010	Count	2	4	6	
	% within FORMAL_INFORMAL	8.0%	16.0%	12.0%	
2011	Count	2	6	8	
	% within FORMAL_INFORMAL	8.0%	24.0%	16.0%	
2012	Count	1	3	4	
	% within FORMAL_INFORMAL	4.0%	12.0%	8.0%	
2013	Count	0	1	1	
	% within FORMAL_INFORMAL	0.0%	4.0%	2.0%	
Total	Count	25	25	50	
	% within FORMAL_INFORMAL	100.0%	100.0%	100.0%	

Πίνακας iii

FORMAL_INFORMAL * ΜΕΛΗ Crosstabulation

		ΜΕΛΗ						Total		
		0-10	11-20	21-50	51-100	101-200	περισσότερα από 200			
FORMAL_INFORMA L	FORMAL	Count	1	2	8	3	3	8	25	
		% within	4.0%	8.0%	32.0%	12.0%	12.0%	32.0%	100.0%	
		FORMAL_INFORMAL								
		% within ΜΕΛΗ	50.0%	66.7%	66.7%	50.0%	42.9%	40.0%	50.0%	
		% of Total	2.0%	4.0%	16.0%	6.0%	6.0%	16.0%	50.0%	
		Count	1	1	4	3	4	12	25	
INFORMAL		% within	4.0%	4.0%	16.0%	12.0%	16.0%	48.0%	100.0%	
		FORMAL_INFORMAL								
		% within ΜΕΛΗ	50.0%	33.3%	33.3%	50.0%	57.1%	60.0%	50.0%	
		% of Total	2.0%	2.0%	8.0%	6.0%	8.0%	24.0%	50.0%	
	Total		Count	2	3	12	6	7	20	50
			% within	4.0%	6.0%	24.0%	12.0%	14.0%	40.0%	100.0%
		FORMAL_INFORMAL								
		% within ΜΕΛΗ	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	
	% of Total	4.0%	6.0%	24.0%	12.0%	14.0%	40.0%	100.0%		

Πίνακας iv

ΦΥΛΟ

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent	
Valid	Ανδρας	24	48.0	51.1	51.1
	Γυναίκα	23	46.0	48.9	100.0
	Total	47	94.0	100.0	
Missing		3	6.0		
Total		50	100.0		

Πίνακας v

ΘΕΣΗ ΣΤΗΝ ΟΜΑΔΑ

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent	
Valid	Ιδρυτικό μέλος	22	44.0	46.8	46.8
	Μέλος ΔΣ	11	22.0	23.4	70.2
	Μέλος οργανωτικού πυρήνα	10	20.0	21.3	91.5
	Απλό μέλος	4	8.0	8.5	100.0
	Total	47	94.0	100.0	
Missing		3	6.0		
Total		50	100.0		

Πίνακας vi
Ηλικιακή_ομάδα

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
61-65	1	2.0	2.1	2.1
21-25	3	6.0	6.4	8.5
26-30	4	8.0	8.5	17.0
31-35	10	20.0	21.3	38.3
36-40	2	4.0	4.3	42.6
Valid 41-45	9	18.0	19.1	61.7
46-50	8	16.0	17.0	78.7
51-55	7	14.0	14.9	93.6
56-60	3	6.0	6.4	100.0
Total	47	94.0	100.0	
Missing	3	6.0		
Total	50	100.0		

Πίνακας vii
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Απόφοιτος ΑΕΙ	22	44.0	46.8	46.8
Απόφοιτος ΙΕΚ	2	4.0	4.3	51.1
Απόφοιτος ΤΕΙ	4	8.0	8.5	59.6
Valid Απόφοιτος Λυκείου	7	14.0	14.9	74.5
Μεταπτυχιακό	9	18.0	19.1	93.6
Κάτοχος Διδακτορικού Τίτλου	3	6.0	6.4	100.0
Total	47	94.0	100.0	
Missing	3	6.0		
Total	50	100.0		

Πίνακας viii

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent	
Valid	Μισθωτός ιδιωτικού	11	22.0	23.4	23.4
	Μισθωτός δημοσίου	11	22.0	23.4	46.8
	Ελεύθερος επαγγελματίας	14	28.0	29.8	76.6
	Συνταξιούχος	2	4.0	4.3	80.9
	Άνεργος	8	16.0	17.0	97.9
	Φοιτητής	1	2.0	2.1	100.0
	Total	47	94.0	100.0	
Missing	3	6.0			
Total	50	100.0			

Πίνακας ix

FORMAL_INFORMAL * ΛΟΓΟΣ_ΤΥΠΟΥ Crosstabulation

		ΛΟΓΟΣ_ΤΥΠΟΥ					Total
		Οργανωτικοί/Λ ειτουργικοί	Οικονομικές συνδιαλλαγές	Ιδεολογία/Ανεξ αρτησία από κράτος	Άλλο	Δεν χρειάστηκε	
FORMAL	Count	15	7	2	1	0	25
	% within FORMAL_INFORMAL	60.0%	28.0%	8.0%	4.0%	0.0%	100.0%
	% within ΛΟΓΟΣ_ΤΥΠΟΥ	75.0%	100.0%	15.4%	100.0%	0.0%	50.0%
	% of Total	30.0%	14.0%	4.0%	2.0%	0.0%	50.0%
INFORMAL	Count	5	0	11	0	9	25
	% within FORMAL_INFORMAL	20.0%	0.0%	44.0%	0.0%	36.0%	100.0%
	% within ΛΟΓΟΣ_ΤΥΠΟΥ	25.0%	0.0%	84.6%	0.0%	100.0%	50.0%
	% of Total	10.0%	0.0%	22.0%	0.0%	18.0%	50.0%
Total	Count	20	7	13	1	9	50
	% within FORMAL_INFORMAL	40.0%	14.0%	26.0%	2.0%	18.0%	100.0%
	% within ΛΟΓΟΣ_ΤΥΠΟΥ	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%
	% of Total	40.0%	14.0%	26.0%	2.0%	18.0%	100.0%

Πίνακας x

WOMEN

FORMAL_INFORMAL	Mean	N	Std. Deviation
FORMAL	47.21	24	24.779
INFORMAL	58.94	18	15.148
Total	52.24	42	21.775

Πίνακας xi

ΕΚΠΡΟΣΩΠΗΣΗ_ΦΥΛΟΥ_ΔΣ

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid 0-9%γ	1	2.0	2.4	2.4
20-29%γ	8	16.0	19.0	21.4
30-39%γ	1	2.0	2.4	23.8
40-49%γ	7	14.0	16.7	40.5
50-59%γ	7	14.0	16.7	57.1
60-69%γ	9	18.0	21.4	78.6
70-79%γ	2	4.0	4.8	83.3
80-89%γ	5	10.0	11.9	95.2
90-100%γ	2	4.0	4.8	100.0
Total	42	84.0	100.0	
Missing 0	8	16.0		
Total	50	100.0		

Πίνακας xii

FORMAL_INFORMAL * GENDER_BALANCE Crosstabulation

		GENDER_BALANCE			Total
		40-60%	Women>60%	Men>60%	
FORMAL	Count	10	5	9	24
	% within FORMAL_INFORMAL	41.7%	20.8%	37.5%	100.0%
	% within GENDER_BALANCE	45.5%	50.0%	90.0%	57.1%
FORMAL_INFORMAL	% of Total	23.8%	11.9%	21.4%	57.1%
	Count	12	5	1	18
	% within FORMAL_INFORMAL	66.7%	27.8%	5.6%	100.0%
INFORMAL	% within GENDER_BALANCE	54.5%	50.0%	10.0%	42.9%
	% of Total	28.6%	11.9%	2.4%	42.9%
	Count	22	10	10	42
Total	% within FORMAL_INFORMAL	52.4%	23.8%	23.8%	100.0%
	% within GENDER_BALANCE	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%
	% of Total	52.4%	23.8%	23.8%	100.0%

Πίνακας xiii

Date * GENDER_BALANCE Crosstabulation

		GENDER_BALANCE			Total
		40-60%	Women>60%	Men>60%	
Date	Count	9	5	8	22
	% within Date	40.9%	22.7%	36.4%	100.0%
	% within GENDER_BALANCE	40.9%	50.0%	80.0%	52.4%
	% of Total	21.4%	11.9%	19.0%	52.4%
before 2009	Count	13	5	2	20
	% within Date	65.0%	25.0%	10.0%	100.0%
	% within GENDER_BALANCE	59.1%	50.0%	20.0%	47.6%
	% of Total	31.0%	11.9%	4.8%	47.6%
2009-today	Count	22	10	10	42
	% within Date	52.4%	23.8%	23.8%	100.0%
	% within GENDER_BALANCE	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%
	% of Total	52.4%	23.8%	23.8%	100.0%

Πίνακας xiv

GENDER_BALANCE * ΜΕΛΗ Crosstabulation

		ΜΕΛΗ						Total	
		0-10	11-20	21-50	51-100	101-200	περισσότερα από 200		
GENDER_BALANCE	40-60%	Count	2	2	4	4	4	6	22
		% within GENDER_BALANCE	9.1%	9.1%	18.2%	18.2%	18.2%	27.3%	100.0%
		% within ΜΕΛΗ	100.0%	66.7%	40.0%	66.7%	66.7%	40.0%	52.4%
		% of Total	4.8%	4.8%	9.5%	9.5%	9.5%	14.3%	52.4%
	Women>60%	Count	0	0	4	1	2	3	10
		% within GENDER_BALANCE	0.0%	0.0%	40.0%	10.0%	20.0%	30.0%	100.0%
		% within ΜΕΛΗ	0.0%	0.0%	40.0%	16.7%	33.3%	20.0%	23.8%
		% of Total	0.0%	0.0%	9.5%	2.4%	4.8%	7.1%	23.8%
	Men>60%	Count	0	1	2	1	0	6	10
		% within GENDER_BALANCE	0.0%	10.0%	20.0%	10.0%	0.0%	60.0%	100.0%
		% within ΜΕΛΗ	0.0%	33.3%	20.0%	16.7%	0.0%	40.0%	23.8%
		% of Total	0.0%	2.4%	4.8%	2.4%	0.0%	14.3%	23.8%
Total	Count	2	3	10	6	6	15	42	
	% within GENDER_BALANCE	4.8%	7.1%	23.8%	14.3%	14.3%	35.7%	100.0%	
	% within ΜΕΛΗ	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	
	% of Total	4.8%	7.1%	23.8%	14.3%	14.3%	35.7%	100.0%	

Πίνακας xv

FORMAL_INFORMAL * ΛΗΨΗ_ΑΠΟΦΑΣΗΣ Crosstabulation

		ΛΗΨΗ_ΑΠΟΦΑΣΗΣ					Total
		Από ΔΣ/συντονιστ ικό με πλειοψηφία	Από ΔΣ/συντονιστ ικό με ομοφωνία/συ ναίνεση	Από Γενική Συνέλευση	Ατομοκεντρικ ή	Άλλο	
FORMAL	Count	13	6	4	1	1	25
	% within FORMAL_INFORMAL	52.0%	24.0%	16.0%	4.0%	4.0%	100.0%
	% within ΛΗΨΗ_ΑΠΟΦΑΣΗΣ	76.5%	66.7%	23.5%	25.0%	33.3%	50.0%
	% of Total	26.0%	12.0%	8.0%	2.0%	2.0%	50.0%
	Count	4	3	13	3	2	25
	% within INFORMAL	16.0%	12.0%	52.0%	12.0%	8.0%	100.0%
FORMAL_INFORMAL	Count	4	3	13	3	2	25
	% within FORMAL_INFORMAL	16.0%	12.0%	52.0%	12.0%	8.0%	100.0%
	% within ΛΗΨΗ_ΑΠΟΦΑΣΗΣ	23.5%	33.3%	76.5%	75.0%	66.7%	50.0%
	% of Total	8.0%	6.0%	26.0%	6.0%	4.0%	50.0%
Total	Count	17	9	17	4	3	50
	% within FORMAL_INFORMAL	34.0%	18.0%	34.0%	8.0%	6.0%	100.0%
	% within ΛΗΨΗ_ΑΠΟΦΑΣΗΣ	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%
	% of Total	34.0%	18.0%	34.0%	8.0%	6.0%	100.0%

Πίνακας xvi

ΙΔΡΥΣΗ * ΛΗΨΗ_ΑΠΟΦΑΣΗΣ Crosstabulation

		ΛΗΨΗ_ΑΠΟΦΑΣΗΣ					Total
		Από ΔΣ/συντονιστικό με πλειοψηφία	Από ΔΣ/συντονιστικό με ομοφωνία/συναίνεση	Από Γενική Συνέλευση	Ατομοκεντρική	Άλλο	
ΙΔΡΥΣΗ	Count	1	0	0	0	0	1
	% within ΙΔΡΥΣΗ	100.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	100.0%
	% within ΛΗΨΗ_ΑΠΟΦΑΣΗΣ	5.9%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	2.0%
	% of Total	2.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	2.0%
	Count	1	0	0	0	0	1
	% within ΙΔΡΥΣΗ	100.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	100.0%
	% within ΛΗΨΗ_ΑΠΟΦΑΣΗΣ	5.9%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	2.0%
	% of Total	2.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	2.0%
	Count	0	0	1	0	0	1
	% within ΙΔΡΥΣΗ	0.0%	0.0%	100.0%	0.0%	0.0%	100.0%
	% within ΛΗΨΗ_ΑΠΟΦΑΣΗΣ	0.0%	0.0%	5.9%	0.0%	0.0%	2.0%
	% of Total	0.0%	0.0%	2.0%	0.0%	0.0%	2.0%
	Count	2	0	0	0	0	2
	% within ΙΔΡΥΣΗ	100.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	100.0%
	% within ΛΗΨΗ_ΑΠΟΦΑΣΗΣ	11.8%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	4.0%
	% of Total	4.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	4.0%
	Count	1	0	0	0	1	2
	% within ΙΔΡΥΣΗ	50.0%	0.0%	0.0%	0.0%	50.0%	100.0%
	% within ΛΗΨΗ_ΑΠΟΦΑΣΗΣ	5.9%	0.0%	0.0%	0.0%	33.3%	4.0%
	% of Total	2.0%	0.0%	0.0%	0.0%	2.0%	4.0%
Count	0	1	0	0	0	1	
% within ΙΔΡΥΣΗ	0.0%	100.0%	0.0%	0.0%	0.0%	100.0%	
% within ΛΗΨΗ_ΑΠΟΦΑΣΗΣ	0.0%	11.1%	0.0%	0.0%	0.0%	2.0%	
% of Total	0.0%	2.0%	0.0%	0.0%	0.0%	2.0%	
Count	2	0	0	0	0	2	

	% within ΙΔΡΥΣΗ	100.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	100.0%
	% within ΛΗΨΗ_ΑΠΟΦΑΣΗΣ	11.8%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	4.0%
	% of Total	4.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	4.0%
	Count	1	0	0	0	0	1
2000	% within ΙΔΡΥΣΗ	100.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	100.0%
	% within ΛΗΨΗ_ΑΠΟΦΑΣΗΣ	5.9%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	2.0%
	% of Total	2.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	2.0%
	Count	0	1	0	0	0	1
2001	% within ΙΔΡΥΣΗ	0.0%	100.0%	0.0%	0.0%	0.0%	100.0%
	% within ΛΗΨΗ_ΑΠΟΦΑΣΗΣ	0.0%	11.1%	0.0%	0.0%	0.0%	2.0%
	% of Total	0.0%	2.0%	0.0%	0.0%	0.0%	2.0%
	Count	0	1	0	0	0	1
2003	% within ΙΔΡΥΣΗ	0.0%	100.0%	0.0%	0.0%	0.0%	100.0%
	% within ΛΗΨΗ_ΑΠΟΦΑΣΗΣ	0.0%	11.1%	0.0%	0.0%	0.0%	2.0%
	% of Total	0.0%	2.0%	0.0%	0.0%	0.0%	2.0%
	Count	2	0	0	0	0	2
2004	% within ΙΔΡΥΣΗ	100.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	100.0%
	% within ΛΗΨΗ_ΑΠΟΦΑΣΗΣ	11.8%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	4.0%
	% of Total	4.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	4.0%
	Count	0	0	1	0	0	1
2005	% within ΙΔΡΥΣΗ	0.0%	0.0%	100.0%	0.0%	0.0%	100.0%
	% within ΛΗΨΗ_ΑΠΟΦΑΣΗΣ	0.0%	0.0%	5.9%	0.0%	0.0%	2.0%
	% of Total	0.0%	0.0%	2.0%	0.0%	0.0%	2.0%
	Count	1	2	1	0	0	4
2007	% within ΙΔΡΥΣΗ	25.0%	50.0%	25.0%	0.0%	0.0%	100.0%
	% within ΛΗΨΗ_ΑΠΟΦΑΣΗΣ	5.9%	22.2%	5.9%	0.0%	0.0%	8.0%
	% of Total	2.0%	4.0%	2.0%	0.0%	0.0%	8.0%
	Count	1	1	1	3	1	7
2008	% within ΙΔΡΥΣΗ	14.3%	14.3%	14.3%	42.9%	14.3%	100.0%
	% within ΛΗΨΗ_ΑΠΟΦΑΣΗΣ	5.9%	11.1%	5.9%	75.0%	33.3%	14.0%

	% of Total	2.0%	2.0%	2.0%	6.0%	2.0%	14.0%
	Count	0	0	3	0	1	4
2009	% within ΙΔΡΥΣΗ	0.0%	0.0%	75.0%	0.0%	25.0%	100.0%
	% within ΛΗΨΗ_ΑΠΟΦΑΣΗΣ	0.0%	0.0%	17.6%	0.0%	33.3%	8.0%
	% of Total	0.0%	0.0%	6.0%	0.0%	2.0%	8.0%
	Count	2	1	2	1	0	6
2010	% within ΙΔΡΥΣΗ	33.3%	16.7%	33.3%	16.7%	0.0%	100.0%
	% within ΛΗΨΗ_ΑΠΟΦΑΣΗΣ	11.8%	11.1%	11.8%	25.0%	0.0%	12.0%
	% of Total	4.0%	2.0%	4.0%	2.0%	0.0%	12.0%
	Count	2	1	5	0	0	8
2011	% within ΙΔΡΥΣΗ	25.0%	12.5%	62.5%	0.0%	0.0%	100.0%
	% within ΛΗΨΗ_ΑΠΟΦΑΣΗΣ	11.8%	11.1%	29.4%	0.0%	0.0%	16.0%
	% of Total	4.0%	2.0%	10.0%	0.0%	0.0%	16.0%
	Count	1	1	2	0	0	4
2012	% within ΙΔΡΥΣΗ	25.0%	25.0%	50.0%	0.0%	0.0%	100.0%
	% within ΛΗΨΗ_ΑΠΟΦΑΣΗΣ	5.9%	11.1%	11.8%	0.0%	0.0%	8.0%
	% of Total	2.0%	2.0%	4.0%	0.0%	0.0%	8.0%
	Count	0	0	1	0	0	1
2013	% within ΙΔΡΥΣΗ	0.0%	0.0%	100.0%	0.0%	0.0%	100.0%
	% within ΛΗΨΗ_ΑΠΟΦΑΣΗΣ	0.0%	0.0%	5.9%	0.0%	0.0%	2.0%
	% of Total	0.0%	0.0%	2.0%	0.0%	0.0%	2.0%
	Count	17	9	17	4	3	50
Total	% within ΙΔΡΥΣΗ	34.0%	18.0%	34.0%	8.0%	6.0%	100.0%
	% within ΛΗΨΗ_ΑΠΟΦΑΣΗΣ	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%
	% of Total	34.0%	18.0%	34.0%	8.0%	6.0%	100.0%

Πίνακας xvii

GENDER_BALANCE * ΛΗΨΗ_ΑΠΟΦΑΣΗΣ Crosstabulation

			ΛΗΨΗ_ΑΠΟΦΑΣΗΣ					Total
			Από ΔΣ/συντονιστικό με πλειοψηφία	Από ΔΣ/συντονιστικό με ομοφωνία/συ ναίνεση	Από Γενική Συνέλευση	Ατομοκεντρική	Άλλο	
GENDER_BALANCE	40-60%	Count	7	6	7	1	1	22
		% within GENDER_BALANCE	31.8%	27.3%	31.8%	4.5%	4.5%	100.0%
		% within ΛΗΨΗ_ΑΠΟΦΑΣΗΣ	41.2%	75.0%	58.3%	33.3%	50.0%	52.4%
		% of Total	16.7%	14.3%	16.7%	2.4%	2.4%	52.4%
	Women>60%	Count	5	0	3	1	1	10
		% within GENDER_BALANCE	50.0%	0.0%	30.0%	10.0%	10.0%	100.0%
		% within ΛΗΨΗ_ΑΠΟΦΑΣΗΣ	29.4%	0.0%	25.0%	33.3%	50.0%	23.8%
		% of Total	11.9%	0.0%	7.1%	2.4%	2.4%	23.8%
	Men>60%	Count	5	2	2	1	0	10
		% within GENDER_BALANCE	50.0%	20.0%	20.0%	10.0%	0.0%	100.0%
		% within ΛΗΨΗ_ΑΠΟΦΑΣΗΣ	29.4%	25.0%	16.7%	33.3%	0.0%	23.8%
		% of Total	11.9%	4.8%	4.8%	2.4%	0.0%	23.8%
Total	Count	17	8	12	3	2	42	
	% within GENDER_BALANCE	40.5%	19.0%	28.6%	7.1%	4.8%	100.0%	
	% within ΛΗΨΗ_ΑΠΟΦΑΣΗΣ	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	
	% of Total	40.5%	19.0%	28.6%	7.1%	4.8%	100.0%	

Πίνακας xviii

FORMAL_INFORMAL * ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ_ΣΕ_ΔΙΚΤΥΟ Crosstabulation

			ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ_ΣΕ_ΔΙΚΤΥΟ		Total
			ΝΑΙ	ΟΧΙ	
FORMAL_INFORMAL	FORMAL	Count	16	9	25
		% within FORMAL_INFORMAL	64.0%	36.0%	100.0%
		% within ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ_ΣΕ_ΔΙΚΤΥΟ	55.2%	42.9%	50.0%
	INFORMAL	Count	13	12	25
Total		% within FORMAL_INFORMAL	52.0%	48.0%	100.0%
		% within ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ_ΣΕ_ΔΙΚΤΥΟ	44.8%	57.1%	50.0%
		Count	29	21	50
		% within FORMAL_INFORMAL	58.0%	42.0%	100.0%
		% within ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ_ΣΕ_ΔΙΚΤΥΟ	100.0%	100.0%	100.0%

Πίνακας xix

GENDER_BALANCE * ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ_ΣΕ_ΔΙΚΤΥΟ Crosstabulation

			ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ_ΣΕ_ΔΙΚΤΥΟ		Total
			NAI	OXI	
GENDER_BALANCE	40-60%	Count	14	8	22
		% within GENDER_BALANCE	63.6%	36.4%	100.0%
		% within ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ_ΣΕ_ΔΙΚΤΥΟ	60.9%	42.1%	52.4%
		% of Total	33.3%	19.0%	52.4%
		Count	3	7	10
		% within GENDER_BALANCE	30.0%	70.0%	100.0%
	Women>60%	% within ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ_ΣΕ_ΔΙΚΤΥΟ	13.0%	36.8%	23.8%
		% of Total	7.1%	16.7%	23.8%
		Count	6	4	10
		% within GENDER_BALANCE	60.0%	40.0%	100.0%
		% within ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ_ΣΕ_ΔΙΚΤΥΟ	26.1%	21.1%	23.8%
		% of Total	14.3%	9.5%	23.8%
Men>60%	Count	23	19	42	
	% within GENDER_BALANCE	54.8%	45.2%	100.0%	
	% within ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ_ΣΕ_ΔΙΚΤΥΟ	100.0%	100.0%	100.0%	
	% of Total	54.8%	45.2%	100.0%	
	Total				

Πίνακας xx

FORMAL_INFORMAL * METABOLH_ANTIKEimENOY_KPISZH Crosstabulation

		METABOLH_ANTIKEIMENOY_KPISZH					Total
		Ιδρύθηκε με αφορμή την κρίση	ΝΑΙ διευρύνθηκε	ΝΑΙ συρρικνώθηκε	ΟΧΙ	ΝΑΙ Άλλο	
FORMAL_INFORMAL	Count	2	10	2	10	1	25
	% within FORMAL_INFORMAL	8.0%	40.0%	8.0%	40.0%	4.0%	100.0%
	% within METABOLH_ANTIKEIME NOY_KPISZH	18.2%	55.6%	40.0%	66.7%	100.0%	50.0%
	% of Total	4.0%	20.0%	4.0%	20.0%	2.0%	50.0%
	Count	9	8	3	5	0	25
	% within FORMAL_INFORMAL	36.0%	32.0%	12.0%	20.0%	0.0%	100.0%
INFORMAL	% within METABOLH_ANTIKEIME NOY_KPISZH	81.8%	44.4%	60.0%	33.3%	0.0%	50.0%
	% of Total	18.0%	16.0%	6.0%	10.0%	0.0%	50.0%
	Count	11	18	5	15	1	50
Total	% within FORMAL_INFORMAL	22.0%	36.0%	10.0%	30.0%	2.0%	100.0%
	% within METABOLH_ANTIKEIME NOY_KPISZH	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%
	% of Total	22.0%	36.0%	10.0%	30.0%	2.0%	100.0%

Πίνακας xxi

GENDER_BALANCE * ΜΕΤΑΒΟΛΗ_ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟΥ_ΚΡΙΣΗ Crosstabulation

		ΜΕΤΑΒΟΛΗ_ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟΥ_ΚΡΙΣΗ					Total	
		Ιδρύθηκε με αφορμή την κρίση	ΝΑΙ διευρύνθηκε	ΝΑΙ συρρικνώθηκε	ΟΧΙ	ΝΑΙ Άλλο		
GENDER_BALANCE	40-60%	Count	6	6	2	7	1	22
		% within GENDER_BALANCE	27.3%	27.3%	9.1%	31.8%	4.5%	100.0%
		% within ΜΕΤΑΒΟΛΗ_ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟΥ_ΚΡΙΣΗ	75.0%	35.3%	50.0%	58.3%	100.0%	52.4%
		% of Total	14.3%	14.3%	4.8%	16.7%	2.4%	52.4%
	Women>60%	Count	2	5	1	2	0	10
		% within GENDER_BALANCE	20.0%	50.0%	10.0%	20.0%	0.0%	100.0%
		% within ΜΕΤΑΒΟΛΗ_ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟΥ_ΚΡΙΣΗ	25.0%	29.4%	25.0%	16.7%	0.0%	23.8%
		% of Total	4.8%	11.9%	2.4%	4.8%	0.0%	23.8%
	Men>60%	Count	0	6	1	3	0	10
		% within GENDER_BALANCE	0.0%	60.0%	10.0%	30.0%	0.0%	100.0%
		% within ΜΕΤΑΒΟΛΗ_ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟΥ_ΚΡΙΣΗ	0.0%	35.3%	25.0%	25.0%	0.0%	23.8%
		% of Total	0.0%	14.3%	2.4%	7.1%	0.0%	23.8%
Total	Count	8	17	4	12	1	42	
	% within GENDER_BALANCE	19.0%	40.5%	9.5%	28.6%	2.4%	100.0%	
	% within ΜΕΤΑΒΟΛΗ_ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟΥ_ΚΡΙΣΗ	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	
	% of Total	19.0%	40.5%	9.5%	28.6%	2.4%	100.0%	

Πίνακας xxii

FORMAL_INFORMAL * ΜΕΤΑΒΟΛΗ_ΜΕΛΩΝ_ΚΡΙΣΗ Crosstabulation

		ΜΕΤΑΒΟΛΗ_ΜΕΛΩΝ_ΚΡΙΣΗ				Total
		ΝΑΙ ο αριθμός αυξήθηκε	ΝΑΙ ο αριθμός μειώθηκε	ΟΧΙ	Δεν ξέρω	
FORMAL_INFORMAL	Count	10	5	10	0	25
	% within FORMAL_INFORMAL	40.0%	20.0%	40.0%	0.0%	100.0%
	% within METΑΒΟΛΗ_ΜΕΛΩΝ_ΚΡΙΣΗ	45.5%	71.4%	50.0%	0.0%	50.0%
	% of Total	20.0%	10.0%	20.0%	0.0%	50.0%
	Count	12	2	10	1	25
INFORMAL	% within FORMAL_INFORMAL	48.0%	8.0%	40.0%	4.0%	100.0%
	% within METΑΒΟΛΗ_ΜΕΛΩΝ_ΚΡΙΣΗ	54.5%	28.6%	50.0%	100.0%	50.0%
	% of Total	24.0%	4.0%	20.0%	2.0%	50.0%
	Count	22	7	20	1	50
	% within FORMAL_INFORMAL	44.0%	14.0%	40.0%	2.0%	100.0%
Total	% within METΑΒΟΛΗ_ΜΕΛΩΝ_ΚΡΙΣΗ	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%
	% of Total	44.0%	14.0%	40.0%	2.0%	100.0%

Πίνακας xxiii

ΜΕΤΑΒΟΛΗ_ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟΥ_ΚΡΙΣΗ * ΜΕΤΑΒΟΛΗ_ΜΕΛΩΝ_ΚΡΙΣΗ Crosstabulation

		ΜΕΤΑΒΟΛΗ_ΜΕΛΩΝ_ΚΡΙΣΗ				Total
		ΝΑΙ ο αριθμός αυξήθηκε	ΝΑΙ ο αριθμός μειώθηκε	ΟΧΙ	Δεν ξέρω	
ΜΕΤΑΒΟΛΗ_ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟΥ_ΚΡΙΣΗ	Count	7	1	2	1	11
	% within	63.6%	9.1%	18.2%	9.1%	100.0%
	ΜΕΤΑΒΟΛΗ_ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟΥ_ΚΡΙΣΗ					
	Ιδρύθηκε με αφορμή την κρίση					
	% within	31.8%	14.3%	10.0%	100.0%	22.0%
	ΜΕΤΑΒΟΛΗ_ΜΕΛΩΝ_ΚΡΙΣΗ					
	% of Total	14.0%	2.0%	4.0%	2.0%	22.0%
ΜΕΤΑΒΟΛΗ_ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟΥ_ΚΡΙΣΗ	Count	12	1	5	0	18
	% within	66.7%	5.6%	27.8%	0.0%	100.0%
	ΜΕΤΑΒΟΛΗ_ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟΥ_ΚΡΙΣΗ					
	ΝΑΙ διευρύνθηκε					
	% within	54.5%	14.3%	25.0%	0.0%	36.0%
	ΜΕΤΑΒΟΛΗ_ΜΕΛΩΝ_ΚΡΙΣΗ					
	% of Total	24.0%	2.0%	10.0%	0.0%	36.0%
ΜΕΤΑΒΟΛΗ_ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟΥ_ΚΡΙΣΗ	Count	0	3	2	0	5
	% within	0.0%	60.0%	40.0%	0.0%	100.0%
	ΜΕΤΑΒΟΛΗ_ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟΥ_ΚΡΙΣΗ					
	ΝΑΙ συρρικνώθηκε					
	% within	0.0%	42.9%	10.0%	0.0%	10.0%
	ΜΕΤΑΒΟΛΗ_ΜΕΛΩΝ_ΚΡΙΣΗ					
	% of Total	0.0%	6.0%	4.0%	0.0%	10.0%
ΜΕΤΑΒΟΛΗ_ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟΥ_ΚΡΙΣΗ	Count	3	2	10	0	15
	OXI					

Total	NAI Άλλο	% within	20.0%	13.3%	66.7%	0.0%	100.0%	
		METABOLH_ANTIKEIMENOY_K PISIH						
		% within	13.6%	28.6%	50.0%	0.0%	30.0%	
		METABOLH_MEΛΩN_KPISIH						
		% of Total	6.0%	4.0%	20.0%	0.0%	30.0%	
		Count	0	0	1	0	1	
		% within	0.0%	0.0%	100.0%	0.0%	100.0%	
		METABOLH_ANTIKEIMENOY_K PISIH						
		% within	0.0%	0.0%	5.0%	0.0%	2.0%	
		METABOLH_MEΛΩN_KPISIH						
% of Total	0.0%	0.0%	2.0%	0.0%	2.0%			
Count	22	7	20	1	50			
% within	44.0%	14.0%	40.0%	2.0%	100.0%			
METABOLH_ANTIKEIMENOY_K PISIH								
% within	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%			
METABOLH_MEΛΩN_KPISIH								
% of Total	44.0%	14.0%	40.0%	2.0%	100.0%			

Πίνακας xxiv

GENDER_BALANCE * ΜΕΤΑΒΟΛΗ_ΜΕΛΩΝ_ΚΡΙΣΗ Crosstabulation

			ΜΕΤΑΒΟΛΗ_ΜΕΛΩΝ_ΚΡΙΣΗ				Total
			ΝΑΙ ο αριθμός αυξήθηκε	ΝΑΙ ο αριθμός μειώθηκε	ΟΧΙ	Δεν ξέρω	
GENDER_BALANCE	40-60%	Count	10	0	11	1	22
		% within GENDER_BALANCE	45.5%	0.0%	50.0%	4.5%	100.0%
		% within ΜΕΤΑΒΟΛΗ_ΜΕΛΩΝ_ΚΡΙΣΗ	50.0%	0.0%	68.8%	100.0%	52.4%
		% of Total	23.8%	0.0%	26.2%	2.4%	52.4%
	Women>60%	Count	7	2	1	0	10
		% within GENDER_BALANCE	70.0%	20.0%	10.0%	0.0%	100.0%
		% within ΜΕΤΑΒΟΛΗ_ΜΕΛΩΝ_ΚΡΙΣΗ	35.0%	40.0%	6.3%	0.0%	23.8%
		% of Total	16.7%	4.8%	2.4%	0.0%	23.8%
	Men>60%	Count	3	3	4	0	10
		% within GENDER_BALANCE	30.0%	30.0%	40.0%	0.0%	100.0%
		% within ΜΕΤΑΒΟΛΗ_ΜΕΛΩΝ_ΚΡΙΣΗ	15.0%	60.0%	25.0%	0.0%	23.8%
		% of Total	7.1%	7.1%	9.5%	0.0%	23.8%
Total	Count	20	5	16	1	42	
	% within GENDER_BALANCE	47.6%	11.9%	38.1%	2.4%	100.0%	
	% within ΜΕΤΑΒΟΛΗ_ΜΕΛΩΝ_ΚΡΙΣΗ	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	
	% of Total	47.6%	11.9%	38.1%	2.4%	100.0%	

Πίνακας xxv

FORMAL_INFORMAL * ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ_ΑΓΑΝΑΚΤΙΣΜΕΝΟΙ Crosstabulation

			ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ_ΑΓΑΝΑΚΤΙΣΜΕΝΟΙ		Total
			NAI	OXI	
FORMAL_ INFORMAL	FORMAL	Count	3	22	25
		% within FORMAL_INFORMAL	12.0%	88.0%	100.0%
		% within ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ_ΑΓΑΝΑΚΤΙΣΜΕΝΟΙ	25.0%	64.7%	54.3%
		% of Total	6.5%	47.8%	54.3%
	INFORMAL	Count	9	12	21
		% within FORMAL_INFORMAL	42.9%	57.1%	100.0%
		% within ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ_ΑΓΑΝΑΚΤΙΣΜΕΝΟΙ	75.0%	35.3%	45.7%
		% of Total	19.6%	26.1%	45.7%
Total	Count	12	34	46	
	% within FORMAL_INFORMAL	26.1%	73.9%	100.0%	
	% within ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ_ΑΓΑΝΑΚΤΙΣΜΕΝΟΙ	100.0%	100.0%	100.0%	
	% of Total	26.1%	73.9%	100.0%	

Πίνακας xxvi

FORMAL_INFORMAL * ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ_ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΙΕΣ Crosstabulation

			ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ_ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΙΕΣ		Total
			NAI	OXI	
FORMAL_INFORMAL	FORMAL	Count	1	24	25
		% within FORMAL_INFORMAL	4.0%	96.0%	100.0%
		% within ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ_ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΙΕΣ	9.1%	61.5%	50.0%
		% of Total	2.0%	48.0%	50.0%
	INFORMAL	Count	10	15	25
		% within FORMAL_INFORMAL	40.0%	60.0%	100.0%
		% within ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ_ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΙΕΣ	90.9%	38.5%	50.0%
		% of Total	20.0%	30.0%	50.0%
Total	Count	11	39	50	
	% within FORMAL_INFORMAL	22.0%	78.0%	100.0%	
	% within ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ_ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΙΕΣ	100.0%	100.0%	100.0%	
	% of Total	22.0%	78.0%	100.0%	

Πίνακας xxvii

GENDER_BALANCE * ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ_ΑΓΑΝΑΚΤΙΣΜΕΝΟΙ Crosstabulation

			ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ_ΑΓΑΝΑΚΤΙΣΜΕΝΟΙ		Total
			NAI	OXI	
GENDER_BALANCE	40-60%	Count	7	13	20
		% within GENDER_BALANCE	35.0%	65.0%	100.0%
		% within ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ_ΑΓΑΝΑΚΤΙΣΜΕΝΟΙ	70.0%	44.8%	51.3%
		% of Total	17.9%	33.3%	51.3%
	Women>60%	Count	1	8	9
		% within GENDER_BALANCE	11.1%	88.9%	100.0%
		% within ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ_ΑΓΑΝΑΚΤΙΣΜΕΝΟΙ	10.0%	27.6%	23.1%
		% of Total	2.6%	20.5%	23.1%
	Men>60%	Count	2	8	10
		% within GENDER_BALANCE	20.0%	80.0%	100.0%
		% within ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ_ΑΓΑΝΑΚΤΙΣΜΕΝΟΙ	20.0%	27.6%	25.6%
		% of Total	5.1%	20.5%	25.6%
Total	Count	10	29	39	
	% within GENDER_BALANCE	25.6%	74.4%	100.0%	
	% within ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ_ΑΓΑΝΑΚΤΙΣΜΕΝΟΙ	100.0%	100.0%	100.0%	
	% of Total	25.6%	74.4%	100.0%	

Πίνακας xxviii

GENDER_BALANCE * ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ_ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΙΕΣ Crosstabulation

			ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ_ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΙΕΣ		Total
			ΝΑΙ	ΟΧΙ	
GENDER_BALANCE	40-60%	Count	4	18	22
		% within GENDER_BALANCE	18.2%	81.8%	100.0%
		% within ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ_ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΙΕΣ	57.1%	51.4%	52.4%
		% of Total	9.5%	42.9%	52.4%
	Women>60%	Count	3	7	10
		% within GENDER_BALANCE	30.0%	70.0%	100.0%
		% within ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ_ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΙΕΣ	42.9%	20.0%	23.8%
		% of Total	7.1%	16.7%	23.8%
	Men>60%	Count	0	10	10
		% within GENDER_BALANCE	0.0%	100.0%	100.0%
		% within ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ_ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΙΕΣ	0.0%	28.6%	23.8%
		% of Total	0.0%	23.8%	23.8%
Total	Count	7	35	42	
	% within GENDER_BALANCE	16.7%	83.3%	100.0%	
	% within ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ_ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΙΕΣ	100.0%	100.0%	100.0%	
	% of Total	16.7%	83.3%	100.0%	